

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI  
Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi

---

NƏRGİZ ƏLİYEVƏ

**“MUCƏM ƏL-BULDƏN”  
ƏSƏRİNDƏ  
AZƏRBAYCAN VƏ QAFQAZ**

**“Elm və təhsil”  
Bakı – 2020**

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası  
Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Elmi Şurasının  
qərarı ilə çap olunur.*

**Elmi redaktor:** **Nailə Vəlixanlı**  
*akademik*

**Əliyeva N.A.** “Mucəm əl-buldən” əsərində Azərbaycan və Qafqaz.  
Bakı, “Elm və təhsil” 2020, 424 səh.

*Yaqut əl-Həməvinin “Mucəm əl-buldən” əsəri XIII əsrin əvvəllərində Qafqaz, eləcə də Azərbaycanda baş vermiş hadisələrin gərginliyini əks etdirməklə yanaşı, monqollaraqədərki bəzi məsələlər, bölgənin tarixi coğrafiyası və dövrün müsəlman aləminin görkəmli elm və mədəniyyət xadimlərinin fəaliyyəti ilə oxucuları tanış edir.*

*Mürəkkəb siyasi şəraitdə meydana gəlmiş “Mucəm əl-buldən” əsərində Azərbaycanın və bütövlükdə Qafqazın siyasi-iqtisadi-mədəni həyatı haqqında qiymətli elmi materiallar yer alır. Əsər sözügedən ərəzidə orta əsr şəhərlərinin ziyalı mühiti və Xilafət tərkibində olan ölkələrlə elmi-mədəni əlaqələrin öyrənilməsi, eyni zamanda bölgənin monqol hücumlarından əvvəlki və sonrakı vəziyyəti ilə bağlı müqayisəli təhlil aparılması baxımından da mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir.*

*Kitabda şərh və qeydlərlə təqdim olunan elmi materiallar arxeoloqlara yeni tədqiqat obyektlərinin müəyyən olunması, yaşayış məskənlərinin lokallaşdırılmasına, epiqrafçılara bir çox məqbərə və tədris müəssisələrinin yaşını, görkəmli şəxslər haqqında məlumatları dəqiqləşdirməyə imkan yaradır.*

*Kitab Azərbaycan və Qafqazın orta əsrlər siyasi tarixi, coğrafiyası, iqtisadiyyatı və mədəni həyatının öyrənilməsi üçün dərs vəsaiti kimi də istifadə edilə bilər.*

4603000000

N-98-2020 qrifli nəşr

© Əliyeva N.A., 2020

*Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin  
100 illik yubileyinə həsr olunur*

## ÖN SÖZ

Yaqut əl-Həməvi islam mədəniyyəti tarixində ən məşhur coğrafiyaşünaslardan biri olmaqla bərabər, orta əsrlərin görkəmli ədibi, şair, xəttat və dilçisi sayılırdı. Müəllifin “Mucəm əl-buldən” əsərinin əsas dəyəri onun yazıldığı vaxtdan neçə yüzillər sonra da istifadə dərəcəsinin yüksəkliyi ilə ölçülə bilər. Dövrün tarixi, coğrafiyası və mədəniyyətinin öyrənilməsi ilə məşğul olan tədqiqatçılardan heç biri əsərin verdiyi məlumatlardan yan keçə bilməmişdir. Onlarla Azərbaycan alimi də Yaqutun materiallarını öz tədqiqatlarına cəlb etmiş, ona səhih mənbə kimi etibar etmişdir. Əsərdən verilən çıxarışlar şimalı-cənublu tarixi Azərbaycan ərazilərini əhatə edir.

Tarix elmləri doktoru Nərgiz Əliyevanın 1999-cu ildə kiril əlifbası ilə çapdan çıxmış “Azərbaycan Yaqut əl-Həməvinin əsərlərində” nəşrindən fərqli olaraq, təqdim etdiyi bu kitab Yaqut əl-Həməvinin şah əsəri olan “Mucəm əl-buldən”nin təkcə Azərbaycana deyil, bütövlükdə, Qafqaza dair məlumatlarını ehtiva edir. Yeni nəşrə əl-Lan (Alan), Filan, Zavazan, Russ, Dəvin, Curzan, Tiflis, Ərminiyyə, Xəzər, Xunan, Xilat, Səməndər, Bayda, İtil, Van və s.

haqqında məlumatlar əlavə edilmişdir. Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş çıxarışlar qeyd və şərhlərlə birlikdə ərəb dilindəki mətnlərin də cəlb olunması ilə hazırlanmışdır. Mətnlərdə şeir parçalarının da mənbə kimi əhəmiyyəti nəzərə alınaraq, Azərbaycan dilinə hərfi tərcüməsi çıxarışa əlavə kimi verilmişdir. Qafqazı və Arazın hər iki sahilini əhatə edən tarixi Azərbaycan torpaqlarına aid çıxarışlar bölgəyə daxil olan şəhər, kənd və məntəqələrin ictimai-iqtisadi həyatı, bölgənin tarixi coğrafiyası, elmi mühiti, bu ərazidən olan görkəmli şəxsiyyətlər və onların fəaliyyəti haqda ətraflı məlumat verir. Yeni nəşrin digər bir məziyyəti də ondadır ki, əsərdəki məlumatlar Yaqutun müasirləri olan Zəkəriyyə əl-Qəzvini, əl-Qərnati, əl-İdrisi və b. coğrafiyaşünasların, eləcə də əs-Səmani, əs-Siləfi, İbn Nöqtə, İbn Makula, İbn əs-Sabuni, İbn Xəllikan və bioqrafik janrda yazan digər müəlliflərin məlumatları ilə paralel müqayisələr edilmiş və Yaqutun verdiyi məlumatların səhihlik dərəcəsi üzə çıxarılmışdır. Bu zaman bölgədə fəaliyyət göstərmiş bir çox görkəmli şəxsiyyətlərlə bərabər, dövrün bəzi mədəniyyət ocaqlarının yaşı da müəyyən edilmişdir.

Tarix elmləri doktoru Nərgiz xanım Əliyevanın təqdim etdiyi bu əsər oxucuları Azərbaycan və bütövlükdə, Qafqazın orta əsrlər tarixinin ən mürəkkəb və tələyüklü dövrünə dair zəngin məlumatlarla tanış edir.

*Nailə Vəlixanlı*  
*akademik*

## GİRİŞ

Görkəmli ərəb ensiklopedist alim və səyyahı Yaqut əl-Həməvinin yaşayıb-yaratdığı dövr Yaxın Şərq və eləcə də Qafqazın ictimai-iqtisadi və siyasi həyatında özünə-məxsus cəhətləri ilə səciyyələnir. Tarixi tədqiqatlara görə, bu dövrdə bölgədə İslam dini möhkəmlənmiş, Səlcuq dövlətinin XI əsrin 90-cı illərədək davam edən çiçəklənmə dövrünü əvəz edən və XII yüzilin II yarısınaqədər çəkən tənəzzül dövrü də ümumi inkişaf meylinin qarşısını ala bilməmişdir.

XIII əsrin əvvəllərində Araz çayından cənuba, tarixi Azərbaycan ərazisinə səyahət etmiş Yaqut əl-Həməvinin “Mucəm əl-buldən” əsəri bu ölkə haqqında məlumatlarla çox zəngindir. Yaqut əl-Həməvinin özü Araz çayından şimaldakı Qafqaz və Azərbaycan şəhərlərində olmasa da, görüşdüyü şəxslərdən aldığı şifahi informasiya və yazılı mənbələrdən əxz ediyi məlumatlar bu diyarın tarixi coğrafiyası haqqında verdiyi məlumatların, əsasən, mötəbər olması qənaətinə yaradır. Lakin, buna baxmayaraq, bəzi çətinliklər qarşıya çıxır. Əsas çətinlik bu və ya digər şəhərin XIII əsrə qədər hansı statusda olması məsələsinə aydınlıq gətirilməsi ilə bağlıdır. Ümumiyyətlə, orta əsr mənbələri ilə işləyən tədqiqatçılar bilir ki, bu dövrə aid mənbələr bəzən bu və ya digər dərəcədə bir-birlərini təkrar edir; özlərindən əvvəlki müəlliflərin əsərlərindən istifadə edərək, bəzən onların adlarını və yaşadıkları dövrü

göstərmirlər. “Mucəm əl-buldən” əsəri də bu cəhətdən istisna deyil. Görkəmli akademik Ə.Əlizadənin əsərin müəllifi Yaqut əl-Həməvi haqqında söylədiyi kimi: “Onun (Yaqutun – N.Ə.) özünün bilavasitə müşahidə etdiyi və ya yerli sakinlərdən eşitdiyi məlumatı heç də həmişə başqalarından əxz olunan və çox vaxt artıq köhnəlmiş materialdan ayırmaq mümkün deyil”. Biz bu fikri təsdiq edirik və əsərin bölgəyə aid məlumatlarının tədqiqi bizi bu qənaətə gətirir ki, əsərdəki məlumat mütləq hərtərəfli təhlil edilməli, ərəb mənbələrindəki müvafiq məlumatla tutuşdurulmalıdır. Yalnız bu zaman Yaqutun ilkin və orijinal materialını kompilyativ xarakterli məlumatdan ayırmaq mümkündür. Dövr dəyişdikcə şəhərlərin statusları da dəyişdiyinə görə tədqiqatçılar bu və ya digər münasibətlə ilk mənbələrə müraciət edərkən bu məsələyə xüsusi diqqət yetirməlidirlər.

Əsərdəki məlumatlar ilk monqol yürüşünün bölgə şəhərlərinə dağıdıcı təsirini göstərən ən qiymətli materiallardandır. Qətiyyətlə demək olar ki, bölgənin orta əsr şəhər tarixi və ya mədəniyyətindən yazan heç bir alim Yaqutun əsərlərindən yan keçə bilməmişdir. Lakin bəzi tədqiqatçılar onlara lazım olan məlumatı müəllifin əsərindən ala bilməyəndə həmin mənbəni tənqid atəsinə tutmaqdan belə çəkinmirlər. Yaqut əl-Həməvi “Nəşavə” məqaləsində Nəşavəni Azərbaycanda və ya Arranda böyük şəhər qismində görür. Müəllif özünün Naxçıvan haqqında olan ikinci məqaləsində Naxçıvanı Ərminiyyə inzibati ərazisi daxilində deyil, sərhəddində – Azərbaycanın

axır hüdudunda yerləşdirir. Tədqiqatçı A.Şaginyan<sup>1</sup> Yaqut əl-Həməvinin bu şəhər haqqındakı məlumatını mötəbər hesab etmir. O, buna səbəb kimi Yaqutun Araz çayından şimalda olmamasını göstərir. Tədqiqatçıya görə, XII əsrdə yaşayan və Arazdan şimalda olmayan Yaqut, çətin ki, həmin dövrdə Naxçıvanın harada yerləşdiyini bilsin. Əgər müəllifi Yaqutun məlumatı qane etmirsə, XI əsrdə Arazın şimalını da ziyarət edərək öz gözləri ilə görmüş İbn Makulanın məlumatını təqdim edək. İbn Makula “əl-İkməl” əsərində Nəşavəni Arran vilayətində şəhər kimi təqdim edərək göstərir ki, ona həm də Naxçıvan deyirlər<sup>2</sup>. Maraqlıdır ki, əsərin tənqidi mətnini hazırlayan əl-Müəllimi əlyazma nüsxələrindən birində şəhərin adının Nəşa (ər. نشا ) şəklində getdiyini yazır<sup>3</sup>. İbn Makula göstərir ki, Nəşa Azərbaycan və Ərminiyyə hüdudundadır. İbn Makula Arazın hər iki tayına səyahət edərək, Gəncədə kitabxana mühafizi nəşavəli Xodadad ibn Asimlə şəxsən görüşməsi bizim üçün onun məlumatının qiymətini artırır. İbn Makulanın məlumatının mötəbər olmasına heç bir şübhə qalmır. Eyni zamanda, əs-Səmani Xodadad ən-Nəşavini İbn Makula kimi alimin şeyxi adlandırır. Əs-Səmani xəbər verir ki, onların Gəncədə görüşü vaxtı İbn Maku-

---

<sup>1</sup> А.К.Шагинян. Нахичевань в составе Арабского Халифата. Москва, Журнал Восток, № 3, 2012, с.109-114.

<sup>2</sup> Н.А.Алиева. Ибн Макула о мухаддисах Азербайджана. Москва, НИИ ИЭП, 2016, стр.86.

<sup>3</sup> İbn Makula. Əl-İkməl fi raf'il-irtiyab an mu'xəlif va-l müxtəlif fi-ləsmə va-l kunə va-l ənsab. IV c., Beyrut, 1990, s.109.

la Xodadad ən-Nəşavidən hədis dinləmişdi.<sup>1</sup> Və bunlar İbn Makulanın XI əsrdə Nəşavənin Arran viyalətində orta böyüklükdə şəhər olması haqqındakı məlumatının səhih olmasını bir daha təsdiq edir.

Ərəb Xilafətinin inzibati bölgü sistemi haqqında məlumat istər Yaqutaqədərki, istərsə də ondan sonra yaşamış müəlliflərin əsərlərində müxtəlif şəkildə verilir. Bu bölgünün IX əsrdən başlayaraq Yaqutun dövrünə qədər bir neçə dəfə dəyişməsi Yaqutu da bəzən çaş-baş salırdı. Və müəllifin özü bəzən sırf konkret mənbələrə deyil, ümumi informasiya kimi “deyirlər” və ya “Allah Ələm” (“Allah daha doğrusunu bilir”) ifadəsindən istifadə edirdi. Lakin daha sonra Yaqut əl-Həməvi özünün “Kitab əl-müştərik” adlı axıncı əsərində “Mucəm əl-buldən” üzərində bəzi düzəlişlər etdiyini görürük. Və bu əsərin bölgəyə aid materialı da yeri gəldikcə, müqayisə üçün əlavə edilmişdir. Məs., “Mucəm əl-buldən” əsərində Arranı İrminiyyə (və ya Ərminiyyə-N.Ə.) vilayətinə aid edən Yaqut, sonuncu əsərinin “Arran” məqaləsində dəqiqləşdirmələr apararaq düzəlişlər edir və qeyd edir ki, Arran Azərbaycanla Ərminiyyə arasında məşhur iqlimdir<sup>2</sup>

“Mucəm əl-buldən” əsəri Azərbaycan və Qafqazın orta əsrlər tarixi coğrafiyası ilə bərabər, mədəniyyətinin,

---

<sup>1</sup> N.A.Əliyeva. Əs-Səmanınin “Kitab əl-Ənsab” əsəri Azərbaycanın mədəniyyət tarixinə dair mənbə kimi. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2010, s.42. /bundan sonra: Əs-Səmanınin “Kitab əl-Ənsab” əsəri.. /.

<sup>2</sup> Yaqut əl-Həməvi. Kitəb əl-müştərik vad'an va-l-muftariq suq'an. Vyana, 1846, s.19. /bundan sonra: Kitəb əl-müştərik/.



o cümlədən ziyalı mühitinin öyrənilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Professor Malik Mahmudov bu əsəri müsəlman xalqlarının keçib-getdiyi mədəni, elmi inkişaf yolunu ümumiləşdirən əvəzsiz məxəzlər silsiləsinə daxil edir. Müəllif “Mucəm əl-buldən” əsərini Yaqutun digər əsəri olan “Mucəm əl-üdəbə” (“Ədiblər salnaməsi”) ilə müqayisə edərək, birincinin ədəbi əhəmiyyətinin heç də ikincidən geridə qalmadığını qeyd edir. O göstərir ki, əsər zahirən müxtəlif ölkələrin, şəhərlərin, məntəqələrin, ümumiyyətlə, coğrafi adların etimologiyasına və onların hansı iqlimə, harada yerləşməsinə həsr olunan antologiya təsiri bağışlasa da, əslində ədəbi məsələlər burada daha geniş yer tutur. Müəllif əsərin daha bir üstünlüyünü də qeyd edir; “Mucəm əl-buldən”i əs-Səmanın “Kitab əl-ənsab”ı ilə müqayisə edərək, birincini əhatə dairəsinə görə daha əhatəli, daha samballı hesab edir <sup>1</sup>.

Tədqiqat zamanı “Mucəm əl-buldən” əsərindən tədqiq olunan bölgəyə aid informasiyanı kompleks şəkildə, özündən əvvəlki və sonrakı dövrlərin eyni və uyğun məzmunlu mənbələrilə yanaşı, bioqrafik mənbələrlə də tutuşdurulmasını həyata keçirdik. Müqayisəli təhlil zamanı belə qənaətə gəldik ki, tarixi-coğrafi əsərlərdə olan boşluğu bəzən bioqrafik mənbələr doldura bilir. Bir sıra yeni bioqrafik mənbələrin cəlb edilməsi ilə aparılan tədqiqat nəticəsində bəzi şəhərlərin vəziyyəti haqqındakı məlumatın hansı dövrə aid olduğunu, eləcə də həmin

---

<sup>1</sup> M.Mahmudov. Ərəbcə yazmış azərbaycanlı şair və ədiblər. VII-XII əsrlər, Bakı, 1983, s.17.

şəhərlərin ziyalıların yaşadıkları dövrü müəyyənləşdirmək mümkün oldu. Xüsusilə Azərbaycanın mədəni həyatında böyük önəm daşımış Cəncə mədrəsəsinin yarandığı tarix dəqiqləşdirildi, mədrəsənin fəaliyyəti və müdərrişləri haqqındakı məlumatlar əlavə olundu və s.

## **Yaqut əl-Həməvinin həyatı**

Yaqut əl-Həməvinin doğum tarixi dəqiq məlum deyildir. Görkəmli alimin biblioqraflarından İbn Xəllikanın gümanlı məlumatına görə, Yaqut 574/1178 və ya 575/1179-80-ci ildə Bizansda (Rumda) anadan olmuş və 626-cı ilin ramazan ayının 20-də (1229-cu il avqustun 12-də) bazar günü Hələb şəhərinin kənarında yerləşən bir xanəgahda vəfat etmişdir.<sup>1</sup> Bəzi müasir ərəb müəllifləri və o cümlədən misirli tədqiqatçı Əhməd Murad onun doğum tarixini 1178-ci il olaraq qəbul edir.

Tarixi ədəbiyyatda Yaqutun tərcümeyi-halının təsviri onun uşaqlıqda əsir düşməsi ilə başlayır. Alim öz əsərində ilk uşaqlıq illəri və valideynləri haqqında çox cüzi məlumat versə də, aydın olur ki, o, Rumda doğulmuş, erkən yaşlarından yetim qalmışdır.

Yaqutun İrbilə ikinci səfəri zamanı onunla görüşən Əbül Bərəkə Şərəf əd-Din əl-Mübarək ibn Əhməd ibn əl-Mustavfi<sup>2</sup> artıq o dövrdə görkəmli alim kimi tanınmış Yaqutu belə təqdim edir: “Əbu Abdullah Yaqut ibn Abdallah əl-Bağdadi, mənşəcə rum əsilli”.<sup>3</sup> İbn Xəllikan da Ya-

---

<sup>1</sup> İbn Xəllikan. Vəfayət əl-ə`yan (ərəb dilində; bundan sonra: İbn Xəllikan). Qahirə, 1948, s.311.

<sup>2</sup> İbn əl-Mustavfi kimi məşhur olan Əbülbərəkət Şərəf əd-Din Mübarək ibn Əhməd əl-Ləxmi əl-İrbili (1169-1239) tarixçi olmaqla bərabər Sultan Müzəffərəddin əl-Kökbərinin dövründə vəzir kimi fəaliyyət göstərmişdir.

<sup>3</sup> Tarixu İrbil, I c., v. 157<sup>a</sup>.

qutu “mənsəyinə və doğulduğu yerinə görə rumlu (ər-rumi)” hesab edir. Bu məlumatı o, Yaqutun müasirlərindən İbn əş-Şə`ar əl-Mavsilidən (ö. 654/1256) əxz etmişdi.<sup>1</sup> İbn əş-Şə`ar isə bu məlumatı, özünün qeyd etdiyi kimi, “Zeylu tarixi Bağdad” əsərinin müəllifi, Yaquta yaxın adamlardan olmuş Mühəb əd-Din İbn ən-Nəccardan<sup>2</sup> götürmüşdür. Yaqutun ikinci “əl-Həməvi” nisbəsi, Həmə şəhərindən olan ağası Əsgər ibn Nəsr İbrahim əl-Həməviyə görədir. “İslam Ensiklopediyası”nda O.Bloşenin yazdığına görə, Yaqut Bizans ərazisində, qeyri-ərəb ailəsində anadan olmuşdur.<sup>3</sup> Alimin həyat və yaradıcılığının son və yaxşı tədqiqatçılarından olan, lakin bununla belə, onun milliyyətini müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkən pakistanlı alim R.Elahi əslən Rumdan olan Yaqutun nə türk, nə də erməni olduğu qənaətinə gəlir.<sup>4</sup>

Lakin Yaqutun həyatının sonrakı illəri haqqında məlumatlar şübhə doğurmur. Uşaqlıqda əsir düşmüş Yaqutu Bağdadda yaşayan, yuxarıda adını çəkdiyimiz tacir Əsgər ibn Nəsr İbrahim əl-Həməvi satın almışdı. İbn Xəllikana görə, ticarət işlərində istifadə edə bilmək üçün ağası onu məktəbə vermişdi.<sup>5</sup>

---

<sup>1</sup> İbn Xəllikan, s.354.

<sup>2</sup> İbn ən-Nəccar haqqında bax: *İrşad*, VII c., s.103-104; *Əs-Sübbi Tacuddin Əbu Nəsr Əbdülvahab ibn Əli ibn Əbdülkafi. Təbəqat əş-şafi`iyyə əl-kubra*, s.41.

<sup>3</sup> İslam Ensiklopediyası, İstanbul, 1986, XIII c., s.357-358.

<sup>4</sup> R.Elahie. The life and works of Jacut al-Hamawi. – Lahore, 1965, p.5. /Bundan sonra: Elahie./

<sup>5</sup> İbn Xəllikan, s.349.

Görkəmli alimin “*Yaqut*” adını onun qul olması ilə əlaqələndirən İ.Y.Kraçkovski qullara belə adlar verilməsini onların öz sahiblərinə uğur gətirəcəkləri gümanı ilə bağlayır.<sup>1</sup> İbn Tağrıberdi (1410-1470) öz əsərində “*Yaqut*” adı verilmiş bir neçə qulun adlarını da çəkir.<sup>2</sup> İbn Xəllikanın əlyazmalarını araşdıran tədqiqatçı R.Elahi həmin alimin çap olunmuş əsərində olmayan bir məlumatı – Yaqutun “*Şihab əd-Din*” (“Dinin məşəli”) ləqəbini bizə çatdırır: “*Mucəm əl-Buldən*”in əlavəsi olan “*Kitəb əl-müştərik*” əsəri haqqında danışarkən, onu “*Şihab əd-Dinin kitabı*” adlandırır.<sup>3</sup> Yaquta verilən bu ləqəb, zənnimizcə, ona olan hörmət kimi də qəbul edilə bilər.

Yaqutun “*Əbu Abdulla*” (“Abdullanın atası”) künyəsinin taleyi də maraqlıdır. Çünki Yaqutun evliliyi və Abdulla adlı oğlu olması haqqında belə bir tutarlı fakt yoxdur. Alimin özünün yazdığına görə, 613/1216-17-ci ildə o, Şaziyaxda<sup>4</sup> bir əsir türk qızı ilə rastlaşmış, ona vurulmuş, həmin qızı almış, lakin çox keçmədən yoxsulluğu üzündən ondan ayrılmağa məcbur olmuşdur.<sup>5</sup> Lakin əsərinin iki yerində işlətdiyi “*ailə*” (“əhl”) sözündən Yaqutun ailə-

---

<sup>1</sup> И.Ю.Крачковский. Арабская географическая наука, Избр. соч. т. IV, М.-Л., 1957, с.334 (bundan sonra Kraçkovski, IV c.).

<sup>2</sup> İbn Tağrıberdi. Ən-Nücum əz-zahirə. Qahirə, V c., s.283.

<sup>3</sup> R.Elahi, s.6.

<sup>4</sup> Şaziyax – Yaqutun məlumatına görə, oğuzlar Nişaburu dağıtdıqdan sonra Şaziyax Nişaburun baş şəhərinə çevrilmiş, daha sonra isə monqollar onu xarabaya çevirmişlər (Bax: *Kitəb əl-müştərik*, s.365).

<sup>5</sup> Yaqut. *Mucəm əl-buldən*. Beyrut, 1977, III c., s.306. /ərəb dilində; bundan sonra: *Mucəm əl-buldən*/.

si olduğunu güman etmək olar. Mərv şəhərinə həsr edilmiş məqaləsində şəhərin zəngin kitabxanalarının təsvirini verən Yaqut, sonda yazır: “Mən Mərvi 616-cı ildə onun yaxşı vaxtında tərk etdim”. Mərvdə 3 il qaldığını təsdiq edən Yaqut, tatarların hücumu olmasaydı, ölənəcən bu şəhəri tərk etməyəcəyini yazır. Bunu onun əhalisinin mülayim xasiyyəti və nəzakətli olması ilə yanaşı, həm də orada olan əsas elmləri əhatə edən çox sayda kitabların olması ilə izah edir. O, yazır: “[Kitablara] olan məhəbbətim hər bir ölkəni unutturur, *ailə və övlad* fikrindən yayındırırdı”.<sup>1</sup> Vəzir Camal əd-Din əl-Qiftiyə göndərdiyi məşhur kitabında isə Yaqut yazırdı: “Mən orada cildləri əql tərəfindən yazılmış müxtəlif elmlərə dair bəzi kitabları tapdım. O vaxt ki, mən onları öyrənirdim, onda nə ailəni, nə ölkəni, nə də həqiqi dostları və evi fikirləşirdim”.<sup>2</sup>

Ağası tərəfindən məktəbə qoyulmuş Yaqut, İbn əl-Qiftinin məlumatına görə, ədəbiyyata böyük maraq göstərirdi.<sup>3</sup> Yaqutun özünün yazdığına görə, o, ərəb dilini və “əruz elmi”ni\* Bağdadda həm görkəmli alim, həm də xeyirxah insan kimi tanınan Əbülmurr Səlim ibn Əhməd ibn Səlim ət-Təmidən (ö. 611/1215) öyrənmişdi.<sup>4</sup>

---

<sup>1</sup> Mucəmm əl-buldən, V c., s.114.

<sup>2</sup> İbn Xəllikan, s.352.

<sup>3</sup> İbn əl-Qifti. İnbah ər-ruvat, s.41.

\*əruz elmi (ərəbcə elmu-l-əruz) – vurğulu və vurğusuz, uzun və qısa hecaların tələffüzü haqqında elm.

<sup>4</sup> İrşad əl-ərib, I c., s.225.

Yaqutun dünyagörüşünün formalaşmasında onun başqa bir müəlliminin – “əl-Vach” adı ilə məşhur olan əl-Mübarək ibn əl-Mübarək ibn Sə`id əl-Daririn (532/1137-38 - 612/1215) rolu daha böyük olmuşdur. Yaqutun məlumatına görə, ərəb və fars dillərindən başqa, hind, yunan, türk, erməni, həbəş, ifriqiyyə, bərbər dillərini də bilən bu müəllim onun yaradıcılığına müsbət təsir göstərmişdir.<sup>1</sup>

### **Yaqut əl-Həməvinin səyahətləri**

Yaqut əl-Həməvi hələ məktəbdə oxuyarkən əldə etdiyi biliklər ağasının onu ticarət məqsədilə səfərlərə göndərməsinə imkan vermişdi.<sup>2</sup> Yaqut ilk dəfə Bəsrə körfəzindəki Kiş adasına, sonra isə Əmman və Suriyaya gedir. İbn Xəllikana görə, elə bu dövrdə onunla ağası arasında narazılıq baş verir. Nəticədə, ağası onun haqqını verib özündən uzaqlaşdırır. Mənbəyə görə, bu hadisə 596/1199-cu ildə olmuşdur. Bundan sonra Yaqut xəttatlıqla məşğul olmağa başlayır, çoxlu müəllim edir. Elə həmin illər görkəmli filoloq əl-Ukbərinin (ö. 616/1219) mühazirələrini dinləyir. Bir müddət sonra ağası yenidən onu geri çağırır və mal verib Kişə göndərir. Yaqut Kişdən qayıdanda ağasının vəfatından xəbər tutur. O, əllərdə olan malları toplayıb, bir hissəsini ağasının ailəsinə verib, onları razı salır və özünə qalan paydan sərmayə düzəldərək, kitab ticarəti

---

<sup>1</sup> İrşad əl-ərib, I c., s.232.

<sup>2</sup> əl-Hənbəli. Şəzərət əz-zəhəb, V c., s.121.

ilə məşğul olmağa başlayır. Onun ilkin ədəbi fəaliyyəti də məhz bu dövrə təsadüf edir. Bu dövrdən, yəni 610/1213-cü ildən Yaqutun həyatının gərgin illəri başlayır. Elə həmin ilin yayında biz onu Təbrizdə “səkkiz mannı yarım həbbə\* dəyərində olan ərik” alan görürük.<sup>1</sup> Sonrakı il Suriyaya gedən Yaqut, orada çox qalmayıb, elə həmin il Misirə yollanır. Onun bu illərdə etdiyi səyahətlər, əsasən, kitab ticarəti ilə əlaqədar olmuşdur.<sup>2</sup>

H. 611-612/1214-1215-ci illərdə Yaqutun yenidən Təbrizə gəlməsi bir qədər mübahisəlidir. Yaqut qeyd edir ki, vəzir İbn əl-Qifti ilə görüşüb, əl-Cavhərinin ölümü barədə söhbət edəndən sonra Təbrizdə əl-Cavhərinin “əs-Sabah” əsərinin surətini tapmışdır.<sup>3</sup> Burada müəllif tarixi də göstərir. Lakin bir müddət sonra Dəməşqdə Əyyubi şahzadəsi əl-Müəzzəmdən sənədin digər surətini tapmışdır ki, burada da başqa tarix göstərilmişdir.<sup>4</sup>

613-cü ildə Yaqut yenidən Dəməşqə gəlir.<sup>5</sup> Mənbələrdə verilən məlumatlardan görünür ki, bu dövrdə Yaqutun həyatında mühüm hadisələr baş verir. Dini etiqad baxımından Əli ibn Əbu Talib tərəfdarlarından olan Yaqut, xaricilərin təriqətinə dair müxtəlif əsərlərlə tanış olur və bu əsərlər onu yeni düşüncələrə gətirir. Ələvilərlə et-

---

\* Mann – çəki vahididir; Bağdad mannı – 812,5 q, 1 həbbə – 0,06 q.

<sup>1</sup> Mucəm əl-buldən, II c., s.13.

<sup>2</sup> Yenə orada.

<sup>3</sup> İrşad əl-ərib, II c., s.270.

<sup>4</sup> R.Elahi, s.30.

<sup>5</sup> İbn Xəllikan, s.349.



diyi mübahisələr onu az qala ölüm təhlükəsi qarşısında qoyur. Yaqut zorla canını qurtarıb Dəməşqdən qaçır.<sup>1</sup> İbn Xəllikanın məlumatına görə, əhvalat şəhər valisinə çatanda o, Yaqutu tutmaq əmrini verir. Lakin bu zaman artıq Hələbə çata bilmiş Yaqutun təqib olunmaq qorxusu onu 613-cü ilin cümədə əl-əxər ayının 10-u ilə 20-si arasında (1215-ci il oktyabrın 6-16-da) Hələbi də tərk edib Mosula, sonra isə İrbilə getməyə məcbur edir.<sup>2</sup> Mosulda olarkən Yaqut tarixi ədəbiyyatda bəzən onunla dəyişik salınan adaşı – xəttat Yaqut ibn Abdulla ər-Rumi ilə görüşür.<sup>3</sup>

Bağdada getməkdən ehtiyat edən Yaqut, Xorasana yola düşür. Çox güman ki, o, Xorasana Marağadan keçərək Təbriz, Miyanə və Xunə şəhərləri vasitəsilə getmişdir. Bizim bu nəticəyə gəlməmizə səbəb bir tərəfdən Yaqutun bu şəhərlərdə olması haqqındakı məlumatı, digər tərəfdən bu şəhərlərin ilkin monqol hücumlarından əvvəlki dövrünü təsvir etməsi olmuşdur.<sup>4</sup> Onu da qeyd edək ki, İrbildən çıxan Yaqut, Xorasana gedərkən İrbillə Marağa arasında Uşnudan sonra gələn və Urmiya gölündən cənubda yerləşən Basva şəhərciyindən keçmiş, oradan isə Marağa, Təbriz, Miyanə, Xunə və Zəncan vasitəsilə Xorasan yoluna çıxmışdır.

Maraqlıdır ki, F.Vüstenfeldin tədqiqatına əsaslanan akademik İ.Y.Kraçkovski də Yaqutun 613/1216-cı ildə ye-

---

<sup>1</sup> Şəzərət əz-zəhəb, s.121.

<sup>2</sup> İbn Xəllikan, s.349.

<sup>3</sup> İrşad əl-ərib, VII c., s.268.

<sup>4</sup> Mucəm əl-buldən, V c., s.93, 240; II c., s.407.

nidən Dəməşqə, Hələbə, İrbil-Urmiya-Təbriz marşrutu ilə “Şərqi İrana” getməsi haqqında məlumat verir.<sup>1</sup> Bizim səhv hesab etdiyimiz bu fikri Yaqutun özünün Urmiyada 613-cü ildə deyil, 617-ci ildə, yəni 1220-ci ildə Xorasandan qayıdarkən olması məlumatı təkzib edir.

Yaqut Xorasan ərazisində bir müddət kitab ticarəti ilə məşğul olur, üç il Mərv şəhərində yaşayır və gününü şəhərin məşhur və zəngin kitabxanalarında keçirir. O, “Mərv” məqaləsində bu kitabxanalardan ikisinin adını xüsusi qeyd edir; bunlardan biri “əl-Əziziyyə” kitabxanasıdır ki, Yaqut onun kitablarının sayının 12 minə çatdığını göstərir, ikincisinin isə “əl-Kəməliyyə” adlandığını qeyd edir.<sup>2</sup> Yəqin ki, o, əsərlərində istifadə etdiyi əsas yazılı mənbələrlə də bu kitabxanalarda tanış olur<sup>3</sup>. Mərv şəhərində yaşadığı illərdə Yaqut, sonralar tələbəsi olduğu Tacul İslam Şeyx Əbu Sə`ad əs-Səmani ilə tanış olmuş və onu özünün ustadı hesab etmişdir. Müəllif əsərlərini yazarkən səfərlər zamanı topladığı məlumatlardan və kitab-

---

<sup>1</sup> İ.Kraçkovski, IV c., s.336.

<sup>2</sup> Mucəm əl-buldən, V c., s.114.

<sup>3</sup> Qeyd etmək lazımdır ki, XII-XIII əsrin əvvəlləri məscid və mədrəsələrlə yanaşı, kitabxanaların tikintisi və kitabların ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən yığılması, kitabxanalara və ya məscidlərə vəqf olaraq verilməsi geniş yayılmışdı. Şərif Əbülhəsən Əli ibn Əhməd əz-Zəyдинin (v.e.1180) tikdirdiyi “əz-Zəydi” məscidinə daxil olan kitablar arasında biblioqraf, səyyah və coğrafiyaşünas Yaqut əl-Həməvinin İbn əl-Əsirə vəsiyyət etdiyi kitablar toplusu da vəqf kimi həmin məscidə daxil olmuşdu (bax: *Халидов А.Б. Арабские рукописи и арабская рукописная традиция. М., «Наука», 1985, стр.197*).

xanalardan əldə etdiyi müxtəlif mənbələrdən bacarıqla istifadə etmişdir.

615/1218-19-cu ildə Yaqut Mərv şəhərindən Nişabura,<sup>1</sup> oradan da Xarəzmə və Bəlxə getmiş, burada monqolların Buxara və Səmərqəndi tutması xəbərini eşitmişdir. Başının üstünü almış təhlükədən qurtarmağa çalışan Yaqut, topladığı elmi materialların bir hissəsini də ataraq, Xorasana qaçmalı olmuşdu.<sup>2</sup>

Yaqutun Azərbaycana ikinci və əsas səfəri belə başlayır.

Xarəzmdən qərbə doğru hərəkət edən Yaqut, Azərbaycanın bir çox şəhər və yaşayış məntəqələrindən keçmiş, monqol hücumlarının faciəli nəticələrini öz gözləri ilə görmüşdür. Bu gördükləri və eşitdikləri onda monqol işğalı nəticəsində Azərbaycanın ictimai-iqtisadi və siyasi həyatında baş vermiş sarsıdıcı dəyişikliklər, eləcə də dağıntılardan miqyası haqqında aydın təsəvvür yaratmağa imkan vermiş, onun gələcək əsərləri üçün əvəzedilməz material rolunu oynamışdır. Lakin monqolların Qərbə doğru hücumları Yaqutu monqol işğalına məruz qalmış Azərbaycanı tərk edib, geriye – Mosula, himayədarı İbn əl-Qiftinin yanına qayıtmağa məcbur edir. Beləliklə, Yaqutun əvvəlcədən planlaşdırmadığı bu naqafil səyahəti Azərbaycanın yalnız Araz çayından cənubdakı bir sıra şəhər və yaşayış yerləri ilə məhdudlaşır. 617-ci ildə o, Reydən Azərbaycanın Xalxal, Ərdəbil, Unar, Varavi, Əhər şə-

---

<sup>1</sup> İbn Xəllikan, s.350.

<sup>2</sup> İ.Kraçkovski, IV c., s.336.

hərlərindən keçərək Təbrizə yetişir. Yaqutun səyahət marşrutunu tərtib edən R.Elahi onun Təbrizdən Urmiya gölünün şimalından keçərək, Kuzkunana çatdığını göstərir. O, yazır ki, təəccüblü də olsa, Yaqutun qaçdığı yol Xarəzmşah Məhəmmədin hərəkət istiqaməti ilə üst-üstə düşür. Şahın özü Xəzər dənizindəki adalardan birinə, ailəsi isə Xoya qaçmışdı. Bizə belə gəlir ki, Elahinin bu fərziyyəsi doğru deyil. Belə ki, Yaqut hər hansı şəhəri ziyarət etdikdə, bunu mütləq həmin şəhər haqqındakı məlumatında qeyd edir, yalnız bəzi hallarda il göstərilmirdi. Lakin həmin yol üstündə yerləşən “Mərənd” və “Xuvey” məqalələrində biz belə qeydə rast gəlmədik. Digər tərəfdən, Yaqut Urmiya gölünün ortasındakı adada yerləşən Kəbuzən adlı dağdakı qalanı da öz gözləri ilə gördüyünü yazır. Belə çıxır ki, Yaqut Təbrizdən Mərənd və Xuveyyə deyil, Uçan və Kuzkunana getmiş, sonra isə məhz Urmiya gölündən su yolu ilə keçərək, Urmiya və Uşnuya çatmışdı.

Yaqut Azərbaycanın bir çox başqa qalalarında da olmuşdur. Bu qalalardan Əhru ilə Varavi arasındakı Naudiz qalasını, Xalxalın bir çox qalalarını və b. qeyd etmək olar.

“Mucəm əl-buldən” əsərində Azərbaycan şəhərlərinin təsvirini verərkən əksər hallarda şəxsi müşahidələrinə əsaslanan müəllif, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bəzən bu yerlərdə olduğu vaxtı göstərmir. Ona görə Yaqutun Miyanə, Varavi, Xunə (Xunəc), Kuzkunan, Unar, Uşnu, Uçan, Basva kimi yerlərdə nə vaxt olduğunu yalnız

onun marşrutunu izləmək yolu ilə müəyyən etmək olar. Urmiya gölü haqqındakı məqaləsində səhv olaraq Xorasana yollandığı vaxt gördüyünü yazır,<sup>1</sup> çünki 617-ci il onun artıq monqollardan geri, Mosula qayıtdığı vaxt idi. Bu səfər zamanı tamamilə əldən düşən, olmazın əzab-əziyyətlərə düçar olan Yaqut, Mosula dilənçi kökündə qayıdır. Bir qədər özünə gəldikdən sonra məhz burada hələ səfərdə olarkən materialını yığdığı “Coğrafi lüğət”in üzərində işləyib, onu “Mucəm əl-buldən” (“Ölkələrin lüğəti”) adlandırır. Yaqut kitab üzərindəki işini 621-ci il, səfər ayının 20-də (1224-cü il martın 13-də) başa çatdırmışdı. 625-ci il məhərrəm ayının 21-də (1228-ci il yanvarın 1-də) isə bu əsərinin hədiyyə üçün surətini çıxarıb, onu himayə edən məşhur filosof – vəzir İbn əl-Qiftiyə ithaf etmişdi.<sup>2</sup>

Mənbələrdən məlum olur ki, Abbasi xəlifəsi əz-Zahirin (622-25/1225-26) vəziri olmuş İbn əl-Qifti ilə Yaqut əl-Həməvi arasında dostluq əlaqələri olmuşdur. Deyilənə görə, məhz onun sayəsində Yaqut bir neçə il üzərində işlədiyi “Mucəm əl-buldən” əsərini başa çatdırı bilmişdi.

İbn əl-Qifti özü “Ənbə ər-Ruvat ‘alə ənbə ən-nühat” adlandırıdığı kitabında göstərir ki, Yaqut monqollardan qaçıb Mosula gələrkən, ona bir məktub yazıb göndərmişdi. Burada o, öz halı və monqolların onun başına gətirdiklərini yazmış, Cəmaləddin Əbülhəsən adlandırıdığı

---

<sup>1</sup> Mucəm əl-buldən, I c., s.351.

<sup>2</sup> Yenə orada, s.14; həmçinin bax: İ.Kraçkovski, IV c., s.336; R.Elahi, s.57.

hamisinə<sup>1</sup> Xorasanın vəziyyəti, ərazisi, sarayları və əyalətləri haqqında məlumat vermiş, vaxtilə abad, gözəl, bağ-bağatlı, təmiz havalı, bol meyvəli, gül-çiçəkli, xoş iqlimli yer olan bu vilayətdə törədilmiş dağıntılardan və bədbəxtliklərdən bəhs etmişdir.<sup>2</sup>

624-625/1226-27-ci ilin əvvəlində Yaqut özünün Misirə axırncı səyahətini edir. Təkrar Hələbə qayıdarkən, lüğətin üzərində sonuncu dəfə də işləyir. “Kitəb əl-müş-tərik” əsərini də elə bu zaman yazdığını güman etmək olar.

Yaqut əl-Həməvi ömrünün son aylarını Hələbdə, şəhər kənarında olan bir xanəgahda keçirmiş, 626-cı il ramazan ayının 20-də, bazar günü (1229-cu il avqustun 26-da) vəfat etmişdir.<sup>3</sup> Onun kitabları Bağdaddakı Zeydi məscidində saxlanılmış, sonradan məşhur tarixçi “əl-Kamil fi-t-tərix” əsərinin müəllifi Şeyx İzzəddin Əbülhəsən İbn əl-Əsirə verilmişdir.<sup>4</sup>

---

<sup>1</sup> İbn əl-Qiftinin titulu və künyəsi.

<sup>2</sup> İbn Xəllikan, s.350.

<sup>3</sup> Mucəm əl-buldən, V c., s.457.

<sup>4</sup> İbn Xəllikan, s.350.

## **“Mucəm əl-buldən” əsərinin öyrənilmə tarixindən**

Orta əsrlər ərəb coğrafiyaşünas və tarixçiləri arasında Yaqut əl-Həməvi əl-Bağdadi və onun “Mucəm əl-buldən” əsəri qədər tanınanı, istifadə olunanı və hələ müəllifin sağlığından başlayaraq haqqında yazılanı yoxdur. İbn əl-Mustavfi (ö. 637/1239-40), İbn əl-Qifti (ö. 646/1248-49) və İbn Xəllikan (608-681/1211-1282-83) Yaqutun haqqında məlumat verən ilk müəlliflərdir. Bunlardan Əbül Bərəkət Şərəf əd-Din əl-Mübarək ibn əl-Əhməd ibn əl-Mustavfi İrbilə səfərlərindən birində (617/1220-ci il sentyabr ayında) Yaqutla görüşmüş və öz əsərində onun haqqında məlumat vermişdir. İbn əl-Mustavfinin tam şəkildə bizə gəlib çatmayan<sup>1</sup> “Tərixu İrbil” adlı bu əsərinin yalnız şəvval 641/mart 1244-cü il tarixli IV cildinin əlyazmasının surəti hal-hazırda Dublində, İrlandiya Çester Bitti kitabxanasındadır (İndeksi Ms № 4098-dir).<sup>2</sup>

Yaqut əl-Həməvi Cəmaləddin Əbülhəsən Əli əş-Şeybani əl-Qifti<sup>3</sup> (1172-1248) ilə şəxsən tanış olmuş və özünün şah əsəri olan “Mucəm əl-buldən”in ilk nüsxəsini

---

<sup>1</sup> Encyclopaedia of Islam, Leiden, 1913-1934. Vol.I-II. – 523 p.

<sup>2</sup> Bax: Arberry A.J. Catalogue of the Library of the late A.G. Ellis. – Bibliotheca Orientalis, XLV, Luzac and Co., London, 1945, 16, No. M.170; Elahie, p.4.

<sup>3</sup> Cəmaləddin əl-Qifti (1172-1248) – ərəb tarixçisi və təbib. Misirin dağlıq ərazisi olan Qiftdə anadan olmuşdur. Sonra Hələbə gedərək orada məskunlaşmışdı. Misir və Suriyanın məliyi əz-Zahirin dövründə məhkəmə işlərinə başçılıq etmiş, sonra vəziri olmuşdur.

İbn əl-Qiftiyə həsr etmişdi.<sup>1</sup> İbn Xəllikan “Vəfayət əl-ə`yan” əsərində Yaqut haqqında yazan bu iki müəllifin (İbn əl-Mustavfi və İbn əl-Qifti – N.Ə.) əsərlərindən istifadə edərək, onlardan çıxarışlar gətirmişdir.

Yaqut əl-Həməvinin “Mu`cəm əl-buldən” əsərinin öyrənilmə tarixi qədimdir. Onun xələflərindən əl-Kutbi (764/1362-63) istifadə etdiyi mənbələr sırasında müəllifin “Mucəm əl-buldən” əsərini xüsusi qeyd edir.<sup>2</sup> Xorasanlı məşhur alim, tarixçi və dövlət xadimi Əla əd-Din Ata Malik əl-Cuveyni (1226-1283) “Mucəm əl-buldən” kitabından Buxara və Səmərqənd haqqında məlumatları əxz etmişdir.<sup>3</sup>

“Mucəm əl-buldən” əsərini təhlil edən Hacı Xəlifə göstərir ki, əsər Yer kürəsinin məskunlaşmış dördüdə bir hissəsini əhatə edən yer adlarını tanıdan bir kitabdır<sup>4</sup>.

Hacı Xəlifə Səfyuddin Əbdül Mömin əl-Bağdadinin “Mərasid əl-ittila” əsərini “Mucəm əl-Kəbir”in (“Mucəm əl-buldən”in digər adı – N.Ə.) müxtəsər variantı adlandırır. Hacı Xəlifə misirli alim Cəlaləddin əs-Suyutinin (1445-1505) “Müxtəsər mucəm əl-buldən” kitabının da Yaqutun “Coğrafi lüğət”inin ixtisar edilmiş variantı olduğunu göstərmişdir. “Hacı Xəlifə “Mucəm əl-buldən” əsərini təhlil edərək, onun Yer kürəsinin məskunlaşmış

---

<sup>1</sup> Mucəm əl-buldən, I c., s.14.

<sup>2</sup> Məhəmməd ibn Şakir əl-Kutbi. Uyun ət-təvarix, s.“u”.

<sup>3</sup> Guwaini. The history of the World Conqueror /Transl. From Persian by J.A.Boyle. – Manchester University Press, 1958, vol. I, p.95.

<sup>4</sup> Hacı Xəlifə Cələbi, Kəşf əz-Zunun, II c., s.493.



dörddən birini əhatə edən yer adlarını tanıdan bir kitab olmasını qeyd edir<sup>1</sup>.

Yaqutun “Mucəm əl-buldən” əsərinin mühüm əhəmiyyət kəsb etməsinə baxmayaraq, Avropa elmində bu əsərlə tanışlıq nisbətən gec olmuşdur. Düzdür, hələ holland alimi Yakov Qolius 1669-cu ildə əl-Fərqaninin əsərinin nəşri ilə əlaqədar, Yakobus Qronovius isə 1702-ci il dekabrın 20-də “Coğrafiyanın başlanğıcı, inkişafı və istifadə olunması” haqqında etdiyi çıxışında, alman ərəbşünası İ. Keler isə 1766-cı ildə Əbul Fidanın əsərindən Suriyaya həsr olunmuş çıxarışları dərc etdirərkən bu və ya digər münasibətlə Yaqutun adını çəkmişlər.<sup>2</sup> Lakin “Coğrafi lüğət”in əsaslı surətdə öyrənilməsi yalnız XIX əsrdə – Yaqutun bu əsərinin əlyazmalarının nüsxələri tapılıb üzə çıxarıldıqdan sonra başlamışdır. Burada lüğətin mətnindən İbn Fadlanın “Risalə”sini çıxarmış və Yaqutun ilk layiqli qiymətini vermiş rus şərqşünası X.Frenin əməyini xüsusi qiymətləndirmək lazımdır.<sup>3</sup>

Yaqutun əsərlərinin sistemli öyrənilməsinin əsası “Mucəm əl-buldən” əsərinin alman ərəbşünası Ferdinand Vüstenfeld (1808-1899) tərəfindən nəşri ilə qoyulmuşdur; Leypsiqdə, 1866-1873-cü illərdə çap olunmuş bu külliyyat-

---

<sup>1</sup> Hacı Xəlifə Çələbi, Kəşf əz-Zunun, II c., s.493; həmçinin bax: Ət-Tərix val müvərrixun əl-arab. Əl-cəmiyyət əl-İskəndəriyyə, 1967, s.197.

<sup>2</sup> И.Ю.Крачковский. Избранные сочинения. М–Л., 1957, т. IV, с.338, 332.

<sup>3</sup> В.Р.Розен. Прологомена к новому изданию Ибн Фадлана, с.43-45.

da əsərin tam mətni Berlin, Paris və Peterburq əlyazmalarını əsasında yerinə yetirilmişdir.

XIX yüzilliyin sonu, XX yüzilliyin əvvəlində tanınmış alman tarixçi-ərəbşünası F. Heyer hələ ötən əsrin axırlarında “Mucəm əl-buldən”i öyrənməyə başlamış və 1898-ci ildə Yaqutun bu əsərində istifadə etdiyi tarixi və coğrafi mənbələr haqqında tədqiqat əsəri çap etdirmişdir.<sup>1</sup> Kitabın I fəslində o, Yaqutun istifadə etdiyi mənbələri qruplaşdırmış, II fəslində isə Yaqutun ayrı-ayrı yaşayış yerləri və ölkələri üçün hansı mənbələrdən istifadə etdiyini göstərmişdir. Lakin Azərbaycan və ona qonşu ərazilər üçün istifadə olunmuş mənbələr göstərilməmişdir.

XX əsr alman ərəbşünası S.E. Blox Yaqut əl-Həməvinin lüğətində ərəb səyyahı Əli əl-Həravinin (ö. 611/1215) Suriya və Fələstinə,<sup>2</sup> O.İ. Senkovski (baron Brambeus) Tiflisə,<sup>3</sup> B. Dorn Təbəristan və Gilana,<sup>4</sup> Barbye de Meynar isə İrana (Farsa) aid məlumatları<sup>5</sup> tədqiq etmişlər.

Ərəb Şərqində isə ilk dəfə Şeyx əş-Şinkiti tərəfindən səkkiz cildə 1906-cı ildə nəşr edilmiş “Mucəm əl-buldən” əsəri, daha sonra, 1955 və 1977-ci illərdə Beyrutda

---

<sup>1</sup> Heer G. Die Historischen und geografischen Quellen in Jacut's Geografischen Wörterbuch. – Strassbutg, 1898.

<sup>2</sup> S.E. Bloch. Harawi's Schrift über die Muhammedanischen Wallafahrtsorte, eine der Quellen Jacut's Dissertation. – Bonn, 1929.

<sup>3</sup> О.И.Сенковский. Собр. сочинений, т. VI, СПб., 1859.

<sup>4</sup> Б.А.Дорн. Əl-intixəbət əl-bəhiyyə min əl-kutubi-l-`arabiyyə və l-fərisiyyə və t-türkiyyə fi mə yətə`əlləku bitəvarix Təbəristan və Gilan. Петербург, 1858, с.2-45.

<sup>5</sup> Barbier de Meynard. Dictionnaire de la Perse, etc. – Paris, 1871.

yenidən çap olunmuşdur. Monoqrafiyanın yazılmasında “Mucəm əl-buldən” əsərinin 1977-ci il nəşrindən istifadə edilmişdir.

Yaqutun İslam dünyasının görkəmli alimi kimi müasirləri içərisində tutduğu mövqe ilk dəfə əsaslı surətdə böyük rus şərqşünası İ.Y.Kraçkovski tərəfindən öyrənilmişdir. Onun Yaquta həsr etdiyi tədqiqatları<sup>1</sup> hələ də öz elmi əhəmiyyətini itirməmişdir. İ.Kraçkovskinin “Yaqut və XIII əsr müəllifləri” adlı məqaləsindən tarixi coğrafiya ilə məşğul olan ərəb tədqiqatçıları faydalanmışlar.<sup>2</sup>

Yaxın Şərq və o cümlədən Azərbaycan elminə yeniliklər gətirən A.Bakıxanovun 1841-ci ildə yazdığı “Gülüstani-İrəm” əsərində əsaslandığı mənbələr arasında Yaqut əl-Həməvinin “Mucəm əl-buldən” əsərinin də adı çəkilir<sup>3</sup>.

“Mucəm əl-buldən” əsərinin Azərbaycan və eləcə də bütün Cənubi Qafqaza aid materialı 1942-ci ildə prof. P.K.Juze tərəfindən tərcümə olunmuş, əlyazma şəklində son zamanlaradək Azərbaycan Elmlər Akademiyası Tarix

---

<sup>1</sup> И.Ю.Крачковский. Арабская географическая наука, Избр. соч. т. IV, Москва-Лениниград, 1957; Yenə onun: К вопросу об анализе поэтических цитат в географическом словаре Якута. // Доклады АН Азерб. ССР, 1949, №7; Yenə onun. Вторая записка Абу Дулафа в географическом словаре Якута // Изв. АН Азерб. ССР, 1949, №8.

<sup>2</sup> Doktor Hüseyn Nassar. Ət-Turasu-l-coğrafiyyu-l-luğaviyyu `andə-l-arab. Məcəllət əl-məcmə` əl-`ilmi əl-`iraqi. Bağdad, 1967.

<sup>3</sup> A.Bakıxanov. Gülüstani İrəm. Bakı, “Möminin” intişararı, 2001.

İnstitutunun Elmi Arxivində saxlanılmışdır.<sup>1</sup> Akademik İ.Y.Kraçkovski bu tərcüməni redaktə etmiş, onu bəzi düzəliş və əlavələrlə zənginləşdirmişdir. İ.Y.Kraçkovskinin tərcümə etdiyi qeydlər sonralar ayrı-ayrı məqalələlərdə öz əksini tapmışdır.<sup>2</sup>

1983-cü ildə akad. Ziya Bünyadov P.K.Juzenin arxivdə saxlanılan tərcüməsi əsasında Yaqutun “Mucəm əlbuldən” əsərinin Azərbaycana aid hissələrini bəzi əlavə və qeydlərlə rus dilində nəşr etdirmişdir.<sup>3</sup> Bu tərcüməyə Azərbaycanın 20-dən artıq yer adları əlavə olunsada, aşağıdakı şəhər və kənd adları nəzərdən qaçırılmışdır: “Bazar və tikililəri olan, Təbrizdən altı fərsəx aralıda yerləşən Xosrovşah şəhəri”, “Təbriz yaxınlığındakı Sicvan şəhərçiyi (xalq arasında buna Seyvan da deyilir)”, “Bab əl-Əbvab yaxınlığındakı Sincan (və ya Səncan) adlı yer”, “Dərbənd nahiyyəsində Xutta şəhərçiyi”, “Qəzvinlə Xalxal arasındakı Qilat qalası”, “Azərbaycanda Kar kəndi”, “Ərdəbilin rustaklarından olan Xürrəm”, “Azərbaycanın Bərzə rustakı”, “Urmu adlı yer”, “Urmiyanın Farfaqabad kəndi”, “Azərbaycan nahiyyəsi İrbil ərazisində Bast adlı

---

<sup>1</sup> П.К.Жузе. Выдержки переводов по Азербайджану. Труды Института Истории. Инв. № 504, 505.

<sup>2</sup> Вах: Крачковский И.Ю. Вторая записка Абу Дулафа в географическом словаре Якута; К вопросу об анализе поэтических цитат в географическом словаре Якута//Доклады АН Азерб. ССР, 1949, №7, с.293-298.

<sup>3</sup> Якут ал-Хамави. Муджам ал-булдан. Сведения об Азербайджане. Перевод с арабского З.М.Бунятова и П.К.Жузе. Баку, 1983.

vadi”, “Təbrizlə İrbil arasında dağlıq yerdə əd-Dəşt adlı şəhərcik” və nəhayət Zarat adlı müəllif tərəfindən yeri müəyyənləşdirilməmiş, lakin bəlkə Azərbaycan ərazisindəki Zaratla bağlılığı güman etdiyimiz yerlər<sup>1</sup>. Bunlardan Xürrəm və əd-Dəştin adları akad. N.Vəlixanlı tərəfindən “Ərəb işğalı nəticəsində Azərbaycanın tarixi coğrafiyasının dəyişməsi” məqaləsində çəkilmişdir.<sup>2</sup>

Qeyd etmək lazımdır ki, bu nəşrdə Z.Bünyadovun özünün yazdığı kimi, tərcümə ixtisarla verilmişdir; burada sözün yazılış formasının Yaqutdakı kimi hərəkələnərək göstərilməsi, bu və ya digər yerlərdən çıxan görkəmli şəxslərin adları və onlar haqqındakı məlumatlar, eləcə də Yaqutun istifadə etdiyi çoxsaylı mənbələrin xeyli hissəsi ixtisar edilmişdir.

Bütövlükdə, heç bir xarici dilə tərcümə edilməyən “Mucəm əl-buldən” əsəri yalnız ayrı-ayrı çıxarışlar şəklində tərcümə və tədqiq edilmişdir. “Coğrafi lüğət”in müqəddimə hissəsi Vodi Cveydehin ingilis dilinə tərcüməsi, giriş və geniş şərhlə 1959-cu ildə “Mu`cəm əl-buldən”in giriş fəsiləri” adı ilə çapdan çıxmışdır.<sup>3</sup> Bu əsər Yaqut əl-Həməvinin “Coğrafi lüğət”inin giriş hissəsinə həsr edilmiş ilk xüsusi tədqiqat işidir.

---

<sup>1</sup> N.A.Əliyeva. Azərbaycan Yaqut əl-Həməvinin əsərlərində. Bakı, Çarşıoğlu, 1999, səh.15.

<sup>2</sup> Н.М.Велиханова. Изменение исторической географии Азербайджана в результате арабского завоевания./Историческая география Азербайджана, Баку, 1987, с.69.

<sup>3</sup> Wadie Gwaidch. The introductory chapters of Jagut's Mu`jam al-Buldan. – Leiden, 1959.

1965-ci ildə “Mucəmə əl-buldən” əsərinin müəllifinin həyat və yaradıcılığına həsr edilmiş samballı əsər pakistanlı alim R.Elahi tərəfindən yerinə yetirilmişdir<sup>1</sup>. R.Elahi Yaqutun əsərləri əsasında onun səyahətlərini öyrənən F.Vüstenfeld və Yaqutun istifadə etdiyi mənbələri araşdıran F.Heyerden fərqli olaraq, müəllifin həyatını daha geniş öyrənməyə cəhd göstərmişdir. O, Yaqutun səyahət marşrutunu tərtib etmişdir, lakin onun xəritəsi səhvlərdən xali deyil. Bu marşrutda Azərbaycan ərazisində Yaqutun olduğu yerlərdən Urmiya gölündəki adada yerləşən Kəbuzən qalası, Əhər ilə Varavi arasındakı Naudiz qalası, eləcə də Unar və Basvanın adları qeyd edilməmişdir. O, həmçinin Kuzkunanın adını səhv olaraq Urmiya gölünün qərb hissəsində yerləşdirmişdir.

Rus şərqşünası V.V.Bartold da orta əsr Qafqaz şəhərləri haqqında məlumat verərkən digər orta əsr mənbələri ilə yanaşı “Mucəmə əl-buldən” əsərindən də istifadə etmişdir. O, Yaqutun öz dövrünə aid olan məlumatını daha mötəbər saydığından məhz Bərdənin həmin dövrə aid məlumatını sitat gətirmişdir<sup>2</sup>.

Gürcü şərqşünası E.Sixarulidze Yaqutun Gürcüstan və Qafqaza dair ərəb dilindəki mətnini və onun gürcü dilində olan tərcüməsini ön sözlə çap etdirmişdir.<sup>3</sup> Müəllifin özünün girişdə yazdığı kimi, mətn ixtisar edilmədən

---

<sup>1</sup> R.Elahie. The life and works of Jacut al-Hamawi. – Lahore, 1965.

<sup>2</sup> В.В.Бартольд. Берда. // Сочинения, т. III. М., 1965, с.372.

<sup>3</sup> E.Sixarulidze. Yaqutun Gürcüstan və Qafqaz haqqında məlumatı. Ərəb mətni gürcü dilinə tərcümə və ön sözlə. Tbilisi, 1964.

Qahirə və Beyrut çapları nəzərə alınmaqla, F.Vüstenfeldin nəşrindən tərcümə olunmuşdur. Yalnız Əbu Təmmam və əl-Buhturinin divanlarından gətirilən parçalar tərcüməyə cəlb edilməyib. Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, E.Sixarulidze səhv olaraq Yaqutun bizə gəlib çatmış yalnız üç əsərinin adını çəkir.

Akad. N.Vəlixanlı Yaqut əl-Həməvinin “Mucəm əl-buldən”indən “Xilafətin vilayətləri Azərbaycan və Arran – hüdudları, şəhərləri, yolları” fəslində geniş istifadə etmişdir; müəllif Yaqutun “Azərbaycan”, “Arran”, “Ərdəbil”, “Bakı”, “Bərdə”, “Təbriz” və xüsusilə “Xəzər dənizi” məqalələrində olan məlumatın tərcüməsini verməklə yanaşı, həmin məlumatı araşdırmış, onu başqa mənbələrlə müqayisə etmişdir.<sup>1</sup> Müəllifin ərəb dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə edərək geniş qeyd və şərhələrlə qələmə aldığı “İbn Xordadbeh və Azərbaycan” əsərində, demək olar ki, bütün şərhlərdə Yaqutun “Mucəm əl-buldən” əsərindən istifadə etmişdir<sup>2</sup>.

N.Vəlixanlının 2016-cı ildə çap olunmuş “Azərbaycan VII-XII əsrlərdə: tarix, mənbələr, şərhlər”<sup>3</sup> kitabı, müəllifin özünün də qeyd etdiyi kimi, az qala yarım əsrlik tədqiqatlarının nəticəsidir. Azərbaycanın Ərəb Xilafətinin tərkibinə qatılması ilə başlanan və monqol hücumları ilə

---

<sup>1</sup> N.Vəlixanlı. Ərəb xilafəti və Azərbaycan. Bakı, “Elm”, 1993.

<sup>2</sup> Ибн Хордадбех. Книга путей и стран. Пер. и коммент. Н.Велихановой. Баку, 1986.

<sup>3</sup> N.Vəlixanlı. Azərbaycan VII-XII əsrlərdə: tarix, mənbələr, şərhlər. Bakı, “Elm və təhsil”, 2016.

tamamlanan və altı əsrlik dövrü əhatə edən bu sanballı əsərdə müəllif ərəbdilli 15 mənbədən Azərbaycana aid məlumatları geniş şərhlərlə vermiş, Xilafətlə Azərbaycanın qarşılıqlı münasibətlərinə dair bir sıra məsələ və problemləri həll etməyə nail ola bilmişdir. Həmin mənbələr arasında Yaqut əl-Həməvinin “Mucəm əl-buldən” əsəri xüsusi yer tutur. Xüsusilə inzibati ərazi bölgüləri məsələsindəki araşdırmalarda müxtəlif mənbələrlə bərabər, Yaqut əl-Həməvinin verdiyi məlumatlardan da geniş istifadə edərək, Azərbaycan şəhərlərinin inzibati mənsubluğu haqqında qiymətli fikirlər irəli sürmüşdür.

Yaqut əl-Həməvi xürrəmilər hərəkatı ilə əlaqədar bir sıra yer adlarının izahı zamanı göstərilən şairlərin divanlarından geniş istifadə etmişdir. IX əsr ərəb poeziyasında xürrəmilər hərəkatının əksi haqqında tədqiqat işi aparan şərqşünas-alim E.Əzizov<sup>1</sup> tarixçi ət-Təbərinin İbn əd-Dəhhakdan misal gətirdiyi<sup>2</sup> yeddi beytin şairin divanına salındığını göstərir, ət-Təbəridən sonra bu şeiri İbn Xordadbeh misal gətirmiş,<sup>3</sup> Yaqut əl-Həməvi isə ondan Bəzz məqaləsi ilə əlaqədar istifadə etmişdir.<sup>4</sup> E.Əzizov “IX əsr ərəb poeziyasında xürrəmilər hərəkatının əksi” adlı monoqrafiyasında (2004-cü il) nəinki Əbu Təmmam və əl-Buhturi, eləcə də əl-Hüseyn ibn əd-Dəhhak və b.-

---

<sup>1</sup> E.Əzizov. IX əsr ərəb poeziyasında xürrəmilər hərəkatının əksi. Dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı, 1974.

<sup>2</sup> Ət-Təbəri, IX c, s.70-71.

<sup>3</sup> İbn Xordadbeh, s.108.

<sup>4</sup> Mucəm əl-buldən, I c., s.361.



nın divanlarından gətirilən parçalardan geniş istifadə etmişdir. Əsərdə göstərilir ki, Babəkin başçılıq etdiyi üsyanın ərəb poeziyasında əksi bir tərəfdən xürrəmilər hərəkatının vüsət və əzəmətini daha düzgün şəkildə qiymətləndirmək üçün zəruridirsə, digər tərəfdən tarixi mənbələrdə təsadüf olunmayan bir sıra dəyərli faktların meydana çıxarılmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir<sup>1</sup>. Bu ondan irəli gəlir ki, Babək üsyanı ilə əlaqədar hadisələri əks etdirən tarixçilər daha sonralar yaşayıb-yaratdıqları halda, bu haqda şeirlər yazmış şairlər (Əbu Təmmam, əl-Buhturi, əl-Hüseyn ibn əd-Dəhhak və b.) həmin hadisələrin müasiri olmuşlar. Z.Bunyadov və N.Əliyeva kimi E.Əzizov da qeyd olunan şairlərin əsərlərini həmin dövrün tarixi mənbələri kimi qəbul etməklə yanaşı, onlarda təsvir olunan hadisələrin nə dərəcədə həqiqətə uyğun olduğunun ortaya çıxarılması üçün onları tarixi faktlarla müqayisə etməyi təklif edir və mükafat almaq üçün yazılmış həmin əsərlərdə həddən artıq şişirdilmiş mübaliğə və uydurulmuş səhnələrin də az olmadığını göstərir.

Çağdaş ərəb tədqiqatçılarından Mühsin Camal əd-Din, rus şərqşünası L.İ.Nikolayeva, tacik tədqiqatçısı V.A.Qasımova “Mu`cəm əl-buldən”in Əndəlus, Cənubi Ərəbistan və Xocəndə aid məlumatlarını tədqiq etmişlər.<sup>2</sup>

---

<sup>1</sup> E.Z.Əzizov. IX əsr ərəb poeziyasında xürrəmilər hərəkatının əksi. Bakı, “BDU”, 2004, s.4.

<sup>2</sup> Doktor Muhsin Camal əd-Din. Vasfu-l-Əndəlus fi Mu`cəm əl-buldən, Məcəllət əl-məcmə` əl-`ilmi əl-`iraqi. Bağdad, 1964, s.113; Л.И.Николаев. Источники географического словаря Якута по

Yaqutun bir səyyah kimi həyatı və Azərbaycan haqqında olan məlumatı Yaqub Mahmudovun “Səyyahlar, kəşflər, Azərbaycan” adlı əsərində<sup>1</sup> öz əksini tapıb.

İ.P.Behzadi tədqiqata cəlb etdiyi Ravəndinin “Rahət-üs-südur” əsərində<sup>2</sup> Azərbaycan və ona qonşu ölkələrin ictimai-iqtisadi vəziyyəti haqqında, xüsusilə əkinçilik, yeraltı sərvətlər, sənətkarlıq bölmələrində Yaqut əl-Həməvinin “Mucəm əl-buldən” əsərindən geniş surətdə istifadə etmişdir.

Monqol hücumları ərəfəsində Azərbaycan şəhərlərinin vəziyyətinə dair Azərbaycan alimləri istər ümumiləşdirilmiş,<sup>3</sup> istərsə də ayrı-ayrı şəhərlər haqqında yazdıqları monoqrafiyalarda<sup>4</sup> bu və ya digər dərəcədə Yaqut əl-Həməvinin əsərlərindən istifadə etmişlər.

---

географии и истории Южной Аравии // Страны и народы Востока. Вып. XXII, Москва, 1980; А.Касимова. Сведения Якута ал-Хамави о Ходженге. // Изв. АН Таджикской ССР. Серия: вост., ист., филос., Душанбе, 1987, № 1, с.22-25.

<sup>1</sup> Y.Mahmudov. Səyyahlar, kəşflər, Azərbaycan. B., 1985, s.52-56.

<sup>2</sup> İ.P.Behzadi. Ravəndinin “Rahət-üs-südur və ayət-üs-sürur” əsəri tarixi mənbə kimi. Bakı, 1963, səh.876, 90, 91.

<sup>3</sup> М.Х.Гейдаров. Города и городское ремесло Азербайджана XIII-XVII вв. Баку, 1982. /bundan sonra: Города../

<sup>4</sup> М.М.Альтман. Исторический очерк города Гянджи, ч.І. Баку, Изд-во АН Азерб.ССР, 1949; С.Б.Ашурбейли. Очерк истории средневекового Баку. Изд-во АН Азерб. ССР, 1964; Д.З.Ибрагимов. К истории государства Ширваншахов Азербайджана 1027-1382. // Ученые записки Азгосуниверситета им. С.М.Кирова. Серия историч. и филологич. наук. Баку, 1964, № 4, с.17-30; М.Х.Şərifli. Eyni adlı orta əsr Azərbaycan şəhər-qalaları. // Azərbaycan EA-nın

Orta əsr tədqiqatçısı S.M.Onullahi “XIII-XVII əsrlərdə Təbriz şəhərinin tarixi” əsərində yazır: “H. 610/1213-14-cü ildə Təbrizdə olmuş Yaqut Həməvi (1179-1229), “Təbriz” sözünü “Tebriz” kimi yazmışdır”.<sup>1</sup> Qeyd etmək lazımdır ki, ərəb dilində “e” saiti yoxdur və Yaqut “Təbriz”i “Tibriz” kimi – “birinci hərf kəsrali” deyərək yazmışdır; digər tərəfdən onun bu sözü “Tibriz” kimi yazması Təbrizdə olması ilə əlaqədar deyildir. Yaqut özü qeyd edir ki, dilçi Əbu Sə`ad (əs-Səmani) bu sözü məhz belə dəqiqləşdirmişdir.<sup>2</sup> Tədqiqatçı daha sonra yazır: “Əslində XIII əsrin əvvəllərində özünün “Mucəm əl-buldən” əsərini yazmış Yaqut əl-Həməvi, Təbrizi “ən böyük şəhər” adlandırmışdır”.<sup>3</sup> Deməli ki, özünün “Azərbaycan” məqaləsində Təbrizi Azərbaycan “şəhərlərinin ən böyüyü” adlandıran Yaqut, “Tibriz” məqaləsində onu “Azərbaycan şəhərlərinin ən məşhuru”<sup>4</sup> kimi təsvir edir.

Belə yanlışlığa ensiklopediya səviyyəsində də rast gəlirik. “Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası”nın “Maku” məqaləsində belə bir məlumat var: “Ərəb müəllifi Yaqut əl-Həməvinin XIII əsr məlumatına görə, Maku qədimdə Zərdüşt kahinlərinin məskəni idi”. Qeyd etməliyik ki, əv-

---

məruzələri, XVIII c., № 3, 1962, s.89-93; M.X.Şərifli. IX əsrin ikinci yarısı – XI əsrlərdə Azərbaycan feodal dövlətləri. Bakı, 1978; N.M.Vəlixanlı. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas-səyyahları Azərbaycan haqqında, Bakı, 1974.

<sup>1</sup> S.M.Onullahi, s.9.

<sup>2</sup> Mucəm əl-buldən, II c., s.13.

<sup>3</sup> S.M.Onullahi, s.10.

<sup>4</sup> Mucəm əl-buldən, II c., s.13.

vəla, Yaqut, Zərdüştün məskəni kimi Urmiya şəhərinin adını çəkir, ikincisi isə, ümumiyyətlə, bu səpkili məlumat onun əsərlərində yoxdur, yalnız ("Makiyan") adlı yerin adı çəkilir, onun da harada yerləşdiyi məlum deyil (Yaqut özü bu adın qarşısında heç nə qeyd etmədiyi üçün, nəşir bu sözdən sonra üç nöqtə qoymuşdur).

### **Əsərin yazılma səbəbləri haqqında**

Yaqut əl-Həməvini "Mucəm əl-buldən" əsərini yazmağa sövq edən başlıca səbəb 615/1218-19-cu ildə məşhur tarixçi Əbu Sə'ad Əbdülkərim əs-Səmanın (1113-1167) oğlu imam əs-Səmanın məclisində baş verən mübahisə olmuşdur. Mübahisə Peyğəmbərin (s.a.s) hədisində xatırlanan Hübəşə adlı yerin tələffüzü haqqında gedirdi. Bu mübahisələrdən sonra Yaqut, Mərv kitabxanalarındakı zəngin ədəbiyyatdan istifadə edərək, coğrafi adları izah edə biləcək, onların tələffüzünü müəyyənləşdirən bir əsər yazmağı qərara alır. "Mucəm əl-buldən" in müqəddiməsində o, bu haqda belə yazır: "O vaxt mənim ağıma gəldi ki, dünyanın belə bir kitaba ehtiyacı ola bilər".<sup>1</sup> Lakin Yaqutun məlumatından aydın olur ki, bu səpkidə ondan əvvəl də kitablar yazılıb. Bunlardan Məhəmməd əl-Həririnin "Kitab fi şərḥ əl-məqamət" kitabının adını çəkən Yaqut, onun dövrün ehtiyaclarını ödəyə bilmədiyini göstərir. Buna misal olaraq o, həmin əsərdə Təbriz haqqındakı

---

<sup>1</sup> Mucəm əl-buldən, I c., s.10.

məlumatı xatırlayır. Oradakı məlumata görə, Mənbicin 20 fərsəxliyindəki Təbriz Şamın paytaxtlarından olan şəhər-cikdir.<sup>1</sup>

Yaqutun qeyd etdiyi kimi, onun yeni məlumatlara əsaslanan “Mucəm əl-buldən” əsəri “ölkə, dağ, düz və dərələrin, qəsəbə, mənzil (düşərgə) və [görməli adamların] doğulduğu yerlərin, dəniz, çay və göllərin, büt, məbəd və heykəllərin”<sup>2</sup> adlarının açılmasına, izahına həsr edilmişdir. Əlbəttə, Yaqut təkcə Mərv kitabxanalarındakı kitablarla kifayətlənməmiş, əsəri üçün müxtəlif ölkələrdə əldə etdiyi ədəbiyyatdan da istifadə etmiş, hədislərdən və şairlərin divanlarından faydalanmış, ravilərdən eşitdiklərini, səfərləri zamanı öz gözləri ilə gördüklərini və s. əsas kimi götürmüşdür.

### **Əsərin strukturu**

“Mucəm əl-buldən” əsərində ölkələrin adları əlifba sırası ilə düzüldüyünə görə başqa mənbələrə nisbətən onun materialından istifadə xeyli asandır. Yer adlarının sayına görə bu əsər ondan əvvəl və sonra yazılmış tarixi-coğrafi əsərlər içərisində öncül yer tutur. “Əcaib əd-dünya” əsərini tərcümə və şərh edən rus alimi N.A.Mikluxo-Maklay öz tədqiqat obyekti “Mucəm əl-buldən”lə müqayisə edərək, orada “əlif” hərfi ilə başlanan şəhərlərin

---

<sup>1</sup> Yenə orada.

<sup>2</sup> Mucəm əl-buldən, I c., s.7.

sayının cəmi otuz olduğunu – Yaqutun əsərində isə bu rəqəmin bir neçə yüzə çatdığını yazır.<sup>1</sup>

“Mucəmə əl-buldən” əsərinin müqəddimə hissəsi giriş və beş fəsildən ibarətdir. Erkən ərəb riyazi coğrafiyası nümayəndələrinin yerin forması haqqındakı məlum nəzəriyyələrinin təqdim edildiyi I fəsildən Yaqutun özünün də bu sahədəki görüşləri aşkara çıxır: IX yüzilin müəllifləri İbn Xordadbeh, İbn əl-Fəqih və b. kimi o da Yerın kü-rə şəklində olması, göy qübbəsinin onu hər tərəfdən maq-nit kimi özünə cəkməsi fərziyyəsini qəbul edir. Müqəddimənin II fəsli, əsasən, iqlimlərə bölgü sisteminin, III fəsli isə coğrafi əsərlərdə işlədilən bərid (hərfən: poçt məntə-qəsi), fərsəx, mil kimi məsafə vahidlərinin, iqlim (burada: bölgə), kura, mixləf, astan, rustaq, təssuc, cund, abad, misr və s. kimi inzibati vahidlərin, vergi və torpaqla bağlı xərac, qənimət, sadaka, xums və s. terminlərin izahına həsr olunub. IV fəsil fəth olunmuş ərəb dairəsinə daxil edilən müxtəlif yerlərin şəriət qaydasınca düşən vergiyə görə qısa təsnifatını verir. Müqəddimə ayrı-ayrı ölkə və onların əhalisi haqqında qısa məlumat, eləcə də məlum dövlətlərin əhəmiyyət və qədimliyinə görə yerləşdirilməsi ilə tamamlanır; bu düzümə görə birinci yeri Babilistan, Hindistan, Çin, sonra isə türklər və rumlar (yunanlar) tutur.

---

<sup>1</sup> Н.Миклухо-Маклай. Географическое сочинение XIII века на персидском языке. // УЗИБ, т. IX, Москва-Ленинград, 1954, с.193. /bundan sonra: Əcaib əd-dünya/.

Cəmi 46 səhifəlik bu müqəddimədən sonra Yaqut, əsərinin əsas – coğrafi adlar hissəsinə keçir.

Yaqutun iş prosesini izləyərkən biz müəllifin, Araz çayından şimalda olmasa da, tarixi Cənubi Azərbaycanın bir çox şəhər və vilayətini qarış-qarış gəzmiş səyyah-alimin şəxsi müşahidələrinin şahidi oluruq. Bu müşahidələr yalnız həmin yerlər haqqında deyil, orada yaşayan və oralı olub başqa yerdə fəaliyyət göstərən alim, fəqih, hökmdar, mühəddis\*, şair və ədiblər haqqında da çoxlu məlumatın meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Monqol hücumu üzündən gedə bilmədiyi şəhərlər haqqında isə Yaqut kompilyativ xarakterli məlumat vermişdir. Müəllif özü də gizlətmir ki, bu yerlərə dair xəbəri ya sələflərindən iqtibas etmiş, ya da onu maraqlandıran şəhərləri yaxından tanıyan səlahiyyətli və əsasən, mötəbər müasirlərindən götürmüşdür. Lakin Yaqut, professor P.K.Juzenin haqlı qeydinə görə, öz mənbələrini kor-koranə izləmir, onları əsaslı, bəzən isə kəskin tənqiddə məruz qoyur.<sup>1</sup>

### **Müəllifin iş üslubu**

Yaqutun elmi üslubunda tənqid və təhlilin tutduğu yer özünü onun əksər mənbələrdən istifadəsində göstərir.

---

\* Mühəddis – hədis söyləyən.

<sup>1</sup> P.K.Juze. Göst. əsəri. Bunu doktor Əbdüləziz Səlim də təsdiq edir. (Bax: Ət-tərix və-l müərrixun əl-arab. İskəndəriyyə Universiteti, 1967, s.196).

Məsələn, Bab əl-Əbvab şəhərinin qala divarının tikilməsinin səbəbləri haqqında olan məlumatı Əbul Abbas ət-Tusiyə aid edən Yaqut, eyni məlumatı verən, lakin istifadə etdiyi məxəzi göstərməyən sələfi Əbu Həmid əl-Qərnətidən (1080-1170) fərqlənir və beləliklə, istifadə etdiyi materialın müəllifini bizə çatdırır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Yaqut sitat gətirərkən dəqiqlik göstərməyə çalışır, yalnız bəzi hallarda istifadə etdiyi müəllifin adını vermir, ya da səhv olaraq bir müəllifin əvəzinə digərini göstərir. Məsələn, Bakını təsvir edən Yaqut, Əbu Düləfi sözbəsöz təkrar edir, amma müəllifin adını qeyd etmir.<sup>1</sup> Lakin belə hallarda Yaqut çox vaxt müqayisə üsuluna keçir, “başqa yerdə belə aşkar etdim” – deyərək, fikrini möhkəmləndirməyə cəhd göstərir. Onun yaradıcılığındakı bu cəhət çoxsaylı coğrafi adların oxunuş formasının dəqiqləşdirilməsində özünü xüsusilə aydın göstərir. Yaqut bu adların yazılış formasını izah etdikdə çox vaxt onların ərəb dilində mənasını da açmağa çalışır, ərəb dili vasitəsilə izah edilə bilməyən toponimləri “əcəmi”, yəni mənşəcə “qeyri-ərəb” adlandırır; bölgənin qədim şəhərlərinin adlarının (Arran, Kəzəc, Qəbələ, Tala, Taylasan, Akana) izahı zamanı da məhz belə edir.

Hər hansı bir şəhərin təsvirini verərkən, Yaqut bu təsviri filoloji məlumatla başlayır; həmin şəhərin adının tələffüzü, bu sözün əcəmi və ya ərəb mənşəli olması, leksikologiyası haqqında məlumat verir. İ.Kraçkovski haqlı olaraq onun verdiyi təsvirlərdə “filoloji hissənin bir çox

---

<sup>1</sup> Mucəm əl-buldən, I c., s.328.



hallarda mövcud olduğunu”<sup>1</sup> xüsusi vurğulayır. V.Bartold isə holland ərəbşünası De Quyeyə əsaslanaraq yazır ki, Yaqutun qeyd etdiyi yer adlarını kor-koranə qəbul etmək olmaz.<sup>2</sup> Bizə elə gəlir ki, V.Bartoldun bu iradə, əsasən, kiçik şəhərlərə aid edilə bilər, çünki Yaqutun böyük şəhərlər haqqındakı məlumatı ona məlum olan mənbələrin, demək olar, hamısının müqayisəsi nəticəsində yazılmışdır. Toponimin yazılışına dair məlumatdan sonra müəllif şəhərin tarixinə dair topladığı materialı təqdim edir, daha sonra şəhərin zahirî təsvirini verir və nəhayət bu şəhərdən çıxmış görkəmli şəxslər haqqında bildiklərini qeydə alır. Bəzən qeyri-ərəb sözlərin izahında sırf ərəb dili qanunlarından çıxış edərək ifrata varan Yaqut, nəticədə səhv nəticələrə gəlib çıxır. Məsələn, əvvəlcə “Muqan” adının yerli camaat tərəfindən “*Muğan*” kimi işlədildiyini qeyd edən Yaqut, bu sözün “*əcəmi*” sözü olduğunu bildirir və axırda yazır: “Ola bilər ki, bu “*Muq*” sözünün *cəmi*-dir ki, bu da “*səfeh*” deməkdir”.<sup>3</sup>

Azərbaycan və Qafqazın VII-XIII əsrlər tarixi və mədəni həyatı haqqında geniş məlumat verən, bunun üçün orta əsr müəlliflərinin çoxsaylı məlumatlarını toplayan Yaqut, haqqında danışdığı şəhərlərə, bu şəhərlərdə baş vermiş hadisələrə, hadisələrin qəhrəmanlarına, müxtəlif insanlara öz şəxsi, bəzən də subyektiv münasibətini bildirir. Orta çağ ərəb müəlliflərinin bir çoxundan fərqli ola-

---

<sup>1</sup> İ.Kraçkovski, IV c, s.339.

<sup>2</sup> В.Бартольд. Сочинения, т. I, с.82.

<sup>3</sup> Mucəm əl-buldən, V c., s.225.

raq, rəvayət və əfsanələrə baş qoşmağı xoşlamayan Yaqut, məsələn, Beyləqan haqqında yazanda, düzgün olduğuna inandığı və ya öz gözü ilə bu şəhəri görmüş şəxslərin dilindən eşitdiyi rəvayəti yada salır. Daha sonra əl-Bəlazurinin qeydlərini əlavə edir və nəhayət, bu məlumatları özünün eşidib-öyrəndiyi xəbərlərlə tamamlayır.

Maraqlı burasıdır ki, adını çəkdiyi müəlliflərdən iqtibas gətirərkən Yaqut, yalnız bu müəllifə deyil, digər müəlliflərə də istinad edir. Sanki bununla istifadə etdiyi əsərlərin çoxluğuna işarə edən Yaqut, nəhayət, müqayisə üsuluna əl atır: onu maraqlandıran məsələ haqqında mənbələrdə bir şey tapmadıqda bu məsələni yerli camaatdan öyrənməyə cəhd göstərir. Məsələn, Yaqut maraqlanır ki, nə üçün bir şəhərin müxtəlif adları var: Nakçuvan, Naxçuvan, Naqçuvan və Nəşavə. O yazır: “Mən bilmirəm niyə belə ediblər. Bu haqda Azərbaycanda soruşdum, lakin heç kəs izah edə bilmədi”.<sup>1</sup>

Beləliklə, qarşımızda əldə etdiyi məlumatların düzgünlüyünə kor-koranə inanan və onları sadəcə sadalayan bir səyyah yox, axtaran, hər şeylə maraqlanan, bu məlumatların doğruluğunu yoxlamağa can atan, onları saf-çürük edən bir tədqiqatçı görürük. Lakin, bununla belə, Yaqutun bəzi hallarda orta çağ müsəlman müəlliflərinin şübhələndikləri məqamda əl atdıqları “Allah daha yaxşısını bilir”<sup>2</sup> ifadəsinə üz tutduğunun da şahidi oluruq.

---

<sup>1</sup> Yenə orada, V c., s.298.

<sup>2</sup> Mucəm əl-buldən, I c., s.382; II c., s.347; III c., s.138, 193, 204, 384.

Səhih məlumatları ilə seçilən və yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, çox vaxt istifadə etdiyi qaynaqları sadalayan Yaqut əl-Həməvi, bəzi hallarda (məsələn, ərəblərin Bərdə şəhərinə yürüşləri vaxtı baş verən hadisələr haqqında yazarkən) ərəb müəllifləri arasında geniş yayılmış rəvayət üsulundan geniş istifadə edir. Hadisələrin təsvirində ümumi “deyirlər” sözünü işlədir.<sup>1</sup> Yaqutun belə bir ifadəyə əl atması, haqqında danışdığı məlumata ayrı-ayrı bir neçə mənbədə, bir neçə izahda təsadüf etməsindən də doğa bilərdi. Bəzi hallarda Yaqut hər hansı məlumatı verərkən daha mötəbər hesab etdiyi müəllifin (məs., Bərdəyə aid məqalədə əl-İstəxrinin) əsərinə istinad edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Yaqut mühüm və böyük şəhərlər haqqında daha çox mənbədən istifadə etməyə çalışır. Məsələn, Bərdəyə həsr etdiyi məqalədə, o, Əbu Sə`ad əs-Səmaniyə, Həməzəyə, Hilal əs-Sabiyə, İbn əl-Fəqihə, Ptolemeyə, Əbu Auna, əl-İstəxriyə və nəhayət, bərdəlilərə istinad edir (əl-İstəxriyə görə, “Bərdə Azərbaycanın baş şəhəridir”; İbn əl-Fəqih: həqiqətən Bərdə Arranın böyük şəhəridir və Azərbaycanın sərhəddinin axırındadır; “Kitab əl-məlhəmə”nin müəllifi Ptolemey: “Bərdə şəhəri... altıncı iqlimdədir; Əbu Aunun astronomik cədvəlində: Bərdə beşinci iqlimdədir və s.”).<sup>2</sup>

Yaqut əl-Həməvi siyasi hadisə və faktların dəqiqliyinə çalışır. Məs., Beyləqana dair məqalədə Salman ibn

---

<sup>1</sup> Mucəm əl-buldən , I c., s.380.

<sup>2</sup> Yenə orada, s.533.

Rəbi`ənin Arranı fəth etməsi tarixinin dəqiq olmadığını göstərir və “tarix dəqiqləşdirilməyib” ifadəsini işlədir.

Yaqutun yaradıcılığında digər bir cəhət isə onun klassik mənbələrin ənənələrini davam etdirməsidir. Lakin klassik məktəbin nümayəndələrindən fərqli olaraq, o, müsəlman dünyası həddüdləri ilə məhdudlaşmır, üstünlüyü onlar kimi Ərəbistan yarımadasındakı yerlərə vermir. Akademik İ.Y.Kraçkovskinin haqlı qeydinə görə, ümumiyyətlə, Qərbə nisbətən, Şərqə daha yaxşı bələd olan Yaqutu Xilafət ölkələri ilə yanaşı Uzaq Şərq, Şərqi və Şimali Avropa da eyni dərəcədə maraqlandırır.<sup>1</sup> Onu da qeyd edək ki, müəllif, əsərin müqəddimə hissəsində istifadə etdiyi mənbələri sadalayarkən ilk əvvəl Ərəbistan yarımadası üçün istifadə olunmuş mənbələrin adlarını çəkir, eləcə də eyni adda müxtəlif toponimləri təqdim edərkən əvvəlcə ərəblərə aid yerləri, sonra isə Əcəm şəhərlərini sadalayır (məs., Xuvey adlı yerin Ərəbistanda yer və vadi olduğunu qeyd edəndən sonra onun Azərbaycanın məşhur şəhəri olduğunu yazır). Qeyd edək ki, Yaqutun istifadə etdiyi bu üsul bir çox orta əsr ərəb müəllifləri, o cümlədən Saftıuddin əl-Bağdadi əl-Hənbəliyə (658/1259-60 – 739/1338-39) də xasdır.<sup>2</sup> Saftıuddin əl-Bağdadi əl-Hənbəlinin “Mərasid əl-ittilə `alə əsmə əl-əmkinə va-l-biqə” (“Məkan və yer adları üzərində müşahidə

---

<sup>1</sup> İ.Kraçkovski, IV c., s.340.

<sup>2</sup> Saftıuddin əl-Bağdadi əl-Hənbəli. Mərasid əl-ittilə `alə əsmə əl-əmkinə va-l-biqə (Məkan və yer adları üzərində müşahidə məntəqəsi), 1954, III cildə, I c., s.443.

məntəqəsi”) əsərinin adı Yaqutla bağlı çəkilir. İ.Kraçkovskidə (IV c., s.341) əsərin adı «Места наблюдения над именами мест и долин» kimi tərcümə olunmuşdur ki, əslində “biqa” sözü “vadi” deyil, “yer, torpaq sahəsi” kimi tərcümə olunmalıdır (Bax: Баранов Х.К. *Арабско-русский словарь. Москва, 1958, с.80*).

XVIII əsrin məşhur türk alimi Mustafa ibn Abdullah Katib Çələbi (Hacı Xəlifə),<sup>1</sup> rus şərqşünası İ.Y.Kraçkovski,<sup>2</sup> eləcə də, ərəb tədqiqatçılarından Corci Zeydan,<sup>3</sup> doktor Əbdüləziz Səlim<sup>4</sup> və Mühsin Camal əd-Din<sup>5</sup> “Mərasid əl-ittila” əsərinin Yaqutun “Mucəm əl-buldən”inin müxtəsər variantı olduğunu, müəlliflərinin isə Yaqut deyil, Safyuddin əl-Bağdadi əl-Hənbəli olduğunu təsdiq edirlər.

“Mərasid əl-ittila” əsərini nəşr və tədqiq edən Əli Məhəmməd əl-Bəğavi də yuxarıda adları çəkilən alimlərin dediyini təsdiq edir, bu əsərin, əslində, elə “Mucəm əl-buldən”in ixtisarı olduğunu, müəllifin yalnız bəzi əlavələr etdiyini bildirir. Doğrudan da, Safyuddinin əsərə yazdığı ön sözdə belə bir qeyd var: “Mən [Yaqutun kitabındakı] bəzi yerlərə dair nöqsanları üzə çıxartdım; bu sahələr başqasından [elə] bu şəkildə götürülüb. Mən bunu bilib, həqiqəti aşkarlaşdırmış, [haqqında danışılan] o

---

<sup>1</sup> Hacı Xəlifə. *Kəşf əz-zünun*, II c., s.493.

<sup>2</sup> İ.Kraçkovski, IV c., s.341.

<sup>3</sup> C.Zeydan. *Ərəb ədəbiyyatı tarixi*. Misir, 1931, s.79.

<sup>4</sup> Doktor Əbdüləziz Səlim. *Ət-Tərix və-l-Müərrixun əl-arab*. Əl-Cəmi'a əl-İskəndəriyyə, 1967, s.197.

<sup>5</sup> Mühsin Camal əd-Din. *Vasfu-l-Əndəlus fi Mucəm əl-buldən // Məcəllət əl-məcmə' əl- əl-'ilmi əl-'iraqiyyə*. Bağdad, 1964, II c., s.116.

yerlərin əhalisinin bilikli adamlarından, qonşulardan, o tərəflərə səyahət edənlərdən xəbərləşmişəm. Səfərim vaxtı gördüklərim, xüsusilə Bağdad ətrafı yerlərə dair çoxlu xəta olduğunu üzə çıxartdı”.<sup>1</sup>

Müəllifin qeydlərini, eləcə də əsərin “Mucəm əl-buldən”dən bir əsr sonra yazıldığını nəzərə alsaq, “Mərasid əl-ittila”dakı məlumatların Yaqutun əsərlərinin tədqiqi üçün olan əhəmiyyətini inkar edə bilmərik. Məhz buna görə tədqiqat prosesində “Mucəm əl-buldən”dəki Azərbaycanca aid məlumatı təkcə Yaqutun “Kitəb əl-müştərik”ində olan məlumatla deyil, həmçinin “Mərasid”dəki eyni və uyğun xəbərlərlə də tutuşdurmuşuq. Bu müqayisəvi təhlil bizi belə bir nəticəyə gətirib ki, “Mərasid”in müəllifi Yaqutun Azərbaycanca aid yüz il əvvəl yazdığı məlumatına elə bir tutarlı əlavə edə bilməmişdir. Nəzərə çarpacaq fərqlər yalnız aşağıdakılardır: “Araz” çayı, “Kar” kəndi məqalələri ixtisar edilmişdir, bəzi şəhərlər Yaqutdan fərqli olaraq kiçik şəhərlər kimi qiymətləndirilib (Xunə, Uçan, Ləsub); Yaqutun böyük əyalət (kura) kimi göstərdiyi inzibati bölgələr adi əyalət kimi verilib (məs. Xalxal); bəzi toponimlərin yazılış formasında fərqlər vardır (məs., Cabrəvan – Cabərvan, Seyvan – Sivan, Fərfəqəbaz – Furqabaz, Muqan - Bərqan, Nariz – Narir və s.); Yaqutun Təbriz, Şabran, Şiz, Bast, Tala yaşayış yerləri, Tərtər çayı haqqında olan məqalələrində bu yerlərə aid cüzi faktlar araşdırılmışdır.

---

<sup>1</sup> Safyuddin əl-Bağdadi. Göst. əsəri, Müqəddimə, s.3.

### **Əsərdə istifadə olunan mənbələr**

Yaqutun istifadə etdiyi mənbələr olduqca rəngarəng və çoxsaylıdır. Akademik İ.Y.Kraçkovskinin haqlı qeydinə görə, “onun əsərləri altı yüz il ərzində ərəb ədəbiyyatının cəmlənmiş sərvətlər toplusudur”.<sup>1</sup>

Yaqut əl-Həməvi “Mucəm əl-buldən” əsərinə yazdığı müqəddimədə istifadə etdiyi mötəbər mənbələrin bir qisminin müəlliflərinin adlarını çəksə də, bunu onun mənbələrinin tam siyahısı kimi qəbul etmək olmaz. Araşdırmalar Yaqutun yüzdən yuxarı adda coğrafi, tarixi, bi-oqrafik və ədəbi əsərlərdən istifadə etdiyini göstərir.<sup>2</sup> Onun yalnız Azərbaycana aid məqalələrin yazılmasında istifadə etdiyi yazılı mənbələrin sayı iyirmidən artıqdır. Məlumatın zənginliyi baxımından bu mənbələr arasında birinci yeri Əbu Düləf Misar ibn əl-Mühəhlil əl-Xəzrəci əl-Yənbu‘inin (X əsr) əsərindən gətirilən iqtibaslar tutur. Yaqut özünün “Coğrafi lüğət”ində bu müəllifin adını on dəfəyədək çəkir.<sup>3</sup> Bu, bəlkə də Əbu Düləfin verdiyi məlumatın təkrarsızlığı ilə bağlıdır. Doğrudan da, Əbu Düləfin Şiz və onun ictimai-iqtisadi vəziyyəti haqqında olan məlumatının bənzərinə başqa qaynaqlarda rast gəlmirik.

---

<sup>1</sup> İ.Kraçkovski, IV c., s.339.

<sup>2</sup> Материалы по истории туркмен и Туркмении. Арабские и персидские источники. Москва-Ленинград, 1939, с.36.

<sup>3</sup> И.Ю.Крачковский. Вторая записка Абу Дулафа в географическом словаре Якута. // Изв. АН Азерб. ССР, 1949, №8.

Bölgəyə aid məlumatı istifadə olunan müəlliflər arasında ikinci yeri əl-Bəlazurinin “Kitab Fütuh əl-buldən” (“Ölkələrin fəthi kitabı”)<sup>1</sup> əsəri tutur. Yaqut bu əsərdən Beyləqan, Mərənd, Marağa, Miməz, Bərzə, Nəşavə, Varsan şəhərləri, Tərtər çayı və Zəvazan haqqındakı məqalələrin tərtibində geniş istifadə etmişdir. Müəllif Zəvazan haqqında danışarkən məlumatı “əl-Fütuh” kitabının müəllifi kimi qeyd edir. Əl-Bəlazuridən iqtibas edilən məlumat çox vaxt heç bir dəyişiklik edilmədən, bütöv şəkildə gətirilir. Rastlaşdığımız fərqlər (Həlbəs-Cəlis, Fərzundi-Fərzəndə,<sup>2</sup> Əfrəharuz-Əfəzhəruz<sup>3</sup> və s.) görünür, əlyazmalarındakı xətalardan irəli gəlmişdir. Onu da qeyd etməliyik ki, adətən öz məlumat söyləyəninin adını gizlətməyən Yaqut, bəzi hallarda əl-Bəlazurinin əsərindən gətirdiyi məlumatın məhz bu müəllifə aid olduğunu nədənsə qeyd etmir. Məlumatın əl-Bəlazurinin əsərindən gətirildiyi yalnız mətnlərin müqayisəsi nəticəsində aşkara çıxarılır. Onu da deməliyik ki, Yaqut, əl-Bəlazurinin dövrümüzə yetişən qısa redaksiyasından deyil, onun əsərinin bizə yetişməyən tam redaksiyasından istifadə etmişdir.

Yaqutun istifadə etdiyi digər mənbə coğrafiyaşünas-tarixçi Əbu İshaq İbrahim ibn Məhəmməd əl-Farisi əl-İstəxrinin (ö. təqribən 951-952) “Kitab masalik va-l-məma-

---

<sup>1</sup> Əl-Bəlazuri. Kitab futuh əl-buldən. Leyden, 1866.

<sup>2</sup> Müqayisə et: Əl-Bəlazuri, s.404, 405; Yaqut, V c., s.93, 116.

<sup>3</sup> Fərzunda: Əfrəzharuz – əl-Məmunun vaxtında fəaliyyət göstərən məmur.



lik” (“Məmləkətlərin yolları kitabı”) əsəridir.<sup>1</sup> “Xunanı və Səməndər” adlı məqaləni yazarkən əl-İstəxrinin adını çəkir. Curzan ölkəsinin böyük şəhərlərindən biri kimi qeyd edən Yaqut, onu əl-İstəxriyə əsasən, həm də “Gil qala” adlandırır. Maraqlıdır ki, Yaqut, əsərinə yazdığı müqəddimədə əsərindən istifadə etdiyi müəlliflər sırasında əl-İstəxri ilə yanaşı, Əbu Zeyd əl-Bəlxinin<sup>2</sup> də adını çəkməsinə baxmayaraq, hər dəfə yalnız əl-İstəxriyə istinad edir. Belə hesab edilir ki, əl-İstəxrinin əsərinin Yaqutun əlində olan nüsxəsində, görünür, müəllifin əl-Bəlxinin qələminə aid etdiyi hissələr də olmuşdur.<sup>3</sup> Əl-İstəxriyə istinadən gətirilən məlumatın araşdırılması bizi Yaqutun “Kitab masalik va-l-məmalik” əsərinin müxtəlif nüsxələrindən istifadə etməsi fikrinə gətirir. Belə ki, bizim müəllifin əl-İstəxriyə istinadən gətirdiyi məlumatlar X əsr coğrafiyaşünasının dövrümüzə gəlib çatan əlyazmasının bir neçə nüsxəsində əks olunmuşdur. Məsələn, Yaqutun Kür çayı haqqındakı məlumatı De Quyenin şərti olaraq göstərdiyi *S* və *D* nüsxələrindəki məlumata uyğun gəlir: (“Kür çayı Bərdənin üç fərsəxliyindən keçir. A variantında isə: dörd fərsəxliyindən”).

Mətnlərin müqayisəli təhlili Yaqutun əlinin altında bizə gəlib çatmayan başqa bir nüsxənin olması məsələsini ortaya çıxarır. Əl-İstəxri Bab əl-Əbvab haqqında məlumatında bu şəhərin Ərdəbildən böyük şəhər olduğunu bildi-

---

<sup>1</sup> Əl-İstəxri. Kitab masalik va-l-məmalik. Leyden, 1870.

<sup>2</sup> Mucəm əl-buldən, I c., s.11.

<sup>3</sup> M.J.De Goeje. Die Istachri-Balkhi Frage. ZDMG, 25, 1871.

rir. Əl-İstəxrindən sitat gətirən Yaqut isə bu məlumata başqa bir informasiya da əlavə edir: “Bu şəhər Ərdəbildən iki kvadrat mil böyükdür”.<sup>1</sup> Təbəristan dənizi haqqındakı məqaləsində isə əlavə olaraq yazır ki, bu, həmçinin Xəzər dənizidir. Əl-İstəxrinin əsərindən iqtibas etdiyi başqa bir məlumata əlavə olaraq Yaqut yazır ki, Kür çayı sonra Araz çayı ilə birləşir və ya Araz çayı Kür çayından kiçikdir və s.

V.F.Minorskiyə görə, Yaqut, “Bab əl-Əbvab” məqaləsində əl-İstəxri ilə yanaşı, başqa naməlum bir əlyazmadan da istifadə etmişdir.<sup>2</sup> Bu fərziyyənin nə dərəcədə doğru olub-olmadığını müzakirəyə qoymadan Yaqutun əl-İstəxrinin əsərinin bizə məlum olmayan başqa bir nüsxəsi ilə yanaşı, bəlkə də əl-Bəlxinin dövrümüzə yetişməyən əsərindən istifadə etməsi ehtimalını irəli sürmək istərdik. Bunu əl-İstəxrinin “Kitab məsəlik və-l-məməlik” əsərinin elm aləmində çoxsaylı, hətta qədim nüsxələrinin olması ilə təsdiq etmək olar.<sup>3</sup>

Nəhayət, onu da qeyd etməliyik ki, Yaqutun əl-İstəxriyə əsaslandığı mətnlər çox vaxt ilk mənbə ilə üst-üstə düşsə də, bəzi hallarda detalları və cümlə üslubu ilə fərqli

---

<sup>1</sup> De Quyenin nəşri. Əl-İstəxrinin “Ölkələrin yolları kitabı”, 1871, s.189.

<sup>2</sup> В.Ф.Минорский. История Ширвана и Дербента X-XI вв., Москва, 1963.

<sup>3</sup> İ.Kraçkovski son illərdə (yəni XX yüzilin 30-cu illərinin axırlarında) yalnız İstanbulda əl-İstəxrinin əsərinin iyirmidən artıq nüsxəsinin aşkara çıxması haqqında məlumat verir (bax: *İ.Kraçkovski, IVc., s.196*).

lənir (məs., əl-İstəxridə – “Kurki”, Yaqutda – “Kurraki”, əl-İstəxridə – “Kulsure”, “Kulsara”, “Lursara”, Yaqutda – “Kursara” və s.).

Bölgənin görkəmli şəxsləri haqqında Yaqut, əl-Həməvinin istifadə etdiyi əsas mənbə əs-Səmanın (1113-1167) “Kitab əl-ənsab” (“Nisbələr kitabı”) əsəridir.<sup>1</sup> Bu əsərin Yaxın Şərq, Orta Asiya, o cümlədən Azərbaycanın tarixi coğrafiyası və mədəniyyət tarixinin öyrənilməsi üçün əhəmiyyəti böyükdür<sup>2</sup>. Müəllif hədis toplamaq arzusu ilə ölkələri dolaşmış və doğma Mərv şəhərinə qayıdandan sonra bir çox şəhərlər və mənşəyini bu şəhərlərdən götürmüş ziyalılardan bəhs edən 603 vərəq həcmində “Kitab əl-ənsab” əsərini yazmışdır. Tarixçi ibn əl-Əsir yazdığına görə, əs-Səmanın çoxsaylı səyahətləri zamanı görüşdüyü şəxslərin sayı 4000-ə çatmışdır<sup>3</sup>. Bu, o dövrün səyyah alimlərinin bioqrafiyasında rekord rəqəm idi. Lakin Yaqut bu mənbədən də kor-koranə istifadə etmir, əksinə, əs-Səmanın məlumatını bir növ genişləndirir və dövrü üçün tamamlayır. Məsələn, əs-Səmani Gəncəli İbrahim ibn Məhəmməd əl-Cənzi<sup>4</sup> (gəncəli) haqqında yazırsa, Yaqut bu məlumatı onun oğlu Əhməd ibn İbra-

---

<sup>1</sup> Əs-Səmani. Əbu Səad Əbdülkərim ibn Məhəmməd. Kitab əl-ənsab. Altı cildə. Beyrut, 1998. (bundan sonra: Əs-Səmani).

<sup>2</sup> N.A.Əliyeva. Əbdülkərim əs-Səmani və onun elmi irsi. //AMEA-nın “Xəbərlər”i. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, 2005, № 5, 6, s.239.

<sup>3</sup> İbn əl-Əsir. Əl-Kamil fi ət-Tarix. Beyrut, 1980, III c., s. 151-152.

<sup>4</sup> Əs-Səmani. Kitab əl-Ənsab. Leyden, 1912, v. 137a.

him ibn Məhəmməd əl-Cənzi<sup>1</sup> haqqında verdiyi xəbərlə zənginləşdirir. Və ya Əs-Səmani Bakıdan və Səlməsdən çıxan görkəmli şəxslər haqqında geniş məlumat verir, lakin Bab əl-Əbvab, Sicas və İhricin görkəmli şəxsiyyətləri haqqında heç nə danışmır. Bunu müşahidə edən Yaqut, öz əsərində məhz həmin şəhərlərin görkəmli şəxsiyyətləri haqqında daha geniş məlumat verir.

Yaqutun “Mucəm əl-buldən” əsəri bilavasitə coğrafi adlara aid olduğu üçün əs-Səmanın bibliografik əsərindən fərqli olaraq, bu müəllifin əsərində şəxs adları ixtisarla verilmişdir. Yaqut, əs-Səmanın əsərindən yalnız görkəmli şəxsiyyətlərin özləri haqqında deyil, onların yaşadıkları yerlər haqqında məlumat əldə etmək üçün də istifadə edir. Bu zaman o, həmin yerin yazılış formasının əs-Səmani tərəfindən verilmiş izahını da oxucularına təqdim edir (məs., Təbriz, Bərzənd, Bərzic və s. də olduğu kimi).

Yaqutun istifadə etdiyi əsərlər içərisində əl-Əsməinin (740-823) dövrümüzə gəlib çatmayan əsərlərindən gətirilən iqtibaslar da əhəmiyyətlidir. Hələ əsərin giriş hissəsində istifadə etdiyi mənbələrin adlarını sadalayan Yaqut Ərəbistan yarımadası haqqında məlumatları əl-Əsməidən əxz etdiyini göstərir. “Mucəm əl-buldən”də əl-Əsməinin “Kitab cəzirət əl-arab” əsərinin adı çəkilir. İ.Y.Kraçkovskinin qeydinə görə, Yaqut Ərəbistan yarımadasına dair məlumat üçün əl-Əsməinin məhz bu əsərinə

---

<sup>1</sup> Mucəm əl-buldən, II c., s.171.

borcludur.<sup>1</sup> Bunu demək kifayətdir ki, Yaqut həmin əsərin adını 350 dəfəyədək çəkir.

İraqlı alim Hüseyn Nassarın fikrincə, Yaqut öz əsərinin girişində əl-Əsmainin yalnız “Kitab cəzirət əl-arab” əsərinin adını çəksə də, bəzi məlumatları həmin müəllifin dövrümüzədək yetişməyən “Kitab miyəh əl-arab” (“Ərəblərin suları haqqında kitab”) əsərindən əxz etmişdir.<sup>2</sup> İ.Y.Kraçkovski K.Brokelmana istinad edərək əl-Əsmainin daha iki əsərinin adlarını qeyd edir: “Kitab an əl-ənva” (“Növlər haqqında kitab”) və “Yer, göy və bitkilər haqqında traktat” əsərləri.<sup>3</sup> Doğrudan da, Yaqutun “Mucəm əl-buldən” əsərində Şəki və Taylasan<sup>4</sup> adlarının izahına dair əl-Əsmaidən gətirdiyi iqtibasların məzmunundan görünür ki, o, əl-Əsmainin bizə gəlib çatmayan əsərlərinin birindən istifadə etmişdir.

Klassik məktəbin filoloqları cərgəsində Yaqut, əl-Əsmai ilə birgə ərəblər və Ərəbistan yarımadası haqqında geniş informasiya vermiş Hişam ibn Məhəmməd əl-Kəlbinin (ö. 820) də adını çəkərək, onun məlumatından istifadə etmişdir. Lakin Yaqutun İbn əl-Kəlbinin əsərindən etdiyi iqtibaslar yalnız Ərəbistanı deyil, onun xaricində olan ölkələri də əhatə edir. İ.Y.Kraçkovski bu qəbildən olan şəhərlər sırasına Kufə, ər-Ruha, Edessa, Bağdad ya-

---

<sup>1</sup> İ.Y.Kraçkovski, IV c.,s.122.

<sup>2</sup> Doktor Hüseyn Nassar, s.195.

<sup>3</sup> İ.Y.Kraçkovski, IV c., s.122.

<sup>4</sup> Talışların yaşadığı yer.

xınlığında əl-Muharrim və ən-Nihravanın adlarını çəkir.<sup>1</sup> İraq və Suriyaya aid olan bu şəhərlərin siyahısına biz Yaqutun əl-Kəlbinin məlumatına istinadən verdiyi Muğan və Varsan, Curzan və Xilatı da əlavə edə bilərik. Lakin “Kufə” və “ən-Nihrəvan” məqalələrində İbn əl-Kəlbinin “İştığağ əlla bərabər-buldən” və “Ənsab əl-buldən” əsərlərinin adlarını verən Yaqut, “Muğan” və “Varsan” məqalələrində bu müəllifin yalnız adını çəkməklə kifayətlənir, Muğana aid məlumatını İbn əl-Kəlbinin hansı əsərindən götürdüyünü qeyd etmir. İ.Y.Kraçkovskiy görə, “İştığağ əl-buldən” və “Ənsab əl-buldən” eyni əsərin adlarıdır. Görünür, Muğan haqqında da Yaqut, İbn əl-Kəlbinin bu əsərindən istifadə etmişdir, çünki burada da söhbət şəhərin adının mənşəyindən gedir.

Yaqutun bölgə üçün istifadə etdiyi mənbələr arasında *Əbül Fəth Nəsr ibn Əbdürrəhman əl-İskəndərinin* (ö. 560/1165) özünəməxsus yeri vardır. Alman tarixçi-ərəbşünası F.Heyer (ö. 1926) Nəsrə Yaqutun əsas mənbələrindən biri hesab edir.<sup>2</sup>

Nəsrin əsərinin qısaldılmış redaksiyasından istifadə edən Yaqut, əsərin Əbu Bəkr Məhəmməd ibn Musa əl-Xazimi (ö. 584/1188) tərəfindən yerinə yetirilmiş bu redaktəsini əvvəl yüksək qiymətləndirsə də, əsərlə yaxın tanışlıqdan sonra onu pisləmiş, bu müəllifi Nəsrin əsərini mə-

---

<sup>1</sup> İ.Kraçkovski, IV, s.121.

<sup>2</sup> F.Heer. Die Historischen und geografischen Quellen in Jacut's Geografischen Worterbuch. – Strassburg, 1898, s.19.

nimsəməkdə, isnad sahiblərinin adlarını gizlətməkdə günahlandırmışdır<sup>1</sup>.

Əsərin giriş hissəsində istifadə etdiyi mənbələrin adını çəkən Yaqut, Nəsrin “Fərqlənən və bənzər yer adları”na dair yazdığı əsərdən faydalandığını qeyd etmişdir. Bu müəllifə yüksək qiymət verən Yaqut, onu bütün ömrünü məlumat toplamağa sərf etmiş, özünə məlum olanı və bilavasitə başqalarından əldə etdiklərini bacarıqla [oxucularına] çatdırıb bilmiş dəqiq insanın əsəri adlandırmışdır.<sup>2</sup>

Britaniya Muzeyində Nəsrin “Kitab əl-əmkinə və-l-miyəh və-l-cibəl və-l-əş`ar” (“Yerlər, sular, dağlar, abidələr, rəvayət və şeirlərdə xatırlanan buna bənzər [şeylər] haqqında kitab”) əsərini aşkara çıxarmış F.Vüstenfeld müqayisə nəticəsində bu əsərdəki geniş məlumatın (təq. 3000-ə yaxın ad) Yaqut tərəfindən, demək olar, bütövlüklə öz lüğətinə daxil edildiyi qənaətinə gəlmişdir.<sup>3</sup>

Nəsrin Yaqutun Azərbaycana dair əsas məxəzlərindən biri kimi qiymətləndirmək olar. Ud, Xuvey (Xoy), Xuş, Xürrəm, Qurran, Van haqqındakı məlumatlar məhz bu müəllifdən iqtibas edilmişdir. Hətta Hüseyn Nassar,

---

<sup>1</sup> İ.Kraçkovski, IV, s.120-121.

<sup>2</sup> Mucəm əl-buldən, I c., s.11.

<sup>3</sup> Yenə orada; V.Einleitung, s.33, 34; həmçinin bax: İ.Kraçkovski, IV c., s.321.

Nəsrin coğrafi-geneoloji əsərini Yaqutun “Mucəm əl-buldən”i üçün əsas hesab edir.<sup>1</sup>

Yaqut bundan başqa “Mucəm əl-buldən” əsərindən Qafqaza aid yazısında erkən ortaçağ alimlərindən İbn əl-Fəqih, əl-Məsudi, əl-Müqəddəsi,<sup>2</sup> Hilal əs-Sabi, İbn Fadlan və başqalarının əsərlərindən də istifadə etmişdir. Xüsusi-lə, “Xəzər”, “İtil” və “Russ” məqalələrində Əhməd ibn Fadlandan geniş istifadə etmişdir. Qafqaz, Azərbaycan və Arrana aid məqalələrin materialı üçün əl-Mərzubaninin “Kitab əl-Mucəm”, əl-Əzhərinin “Kitab ət-təhzib”, əs-Siləfinin “Mucəm əş-şuyux”, İbn əl-Mu`əzzizin “Kitab əş-şüəra”, Həməzə əl-İsfahani və İbn əl-Cavzinin əsərləri onun əlinin altında olmuşdur.

Ərəbdilli mənbələrlə yanaşı, Yaqut yunan və fars mənbələrindən də istifadə etmişdir; Mərənd şəhərinin və Ərminiyanın koordinatlarını verərkən o, Ptolemeyin, Xəzər dənizi adının müxtəlif variantlarını açarkən isə Aris-totelin adlarını qeyd etmişdir.<sup>3</sup> Onun orta fars pəhləvi mənbələrinə müraciət etməsi ayrı-ayrı məqalələrində verdiyi məlumatdan görünür. O, yazır: “Fars kitablarında göstərilir ki, Curzan və Arran əvvəllər xəzərlərin əlində olmuşdur”. Yaqut irsini tədqiq edən R.Elahinin fikrincə,

---

<sup>1</sup> əd-Duktur Hüseyin Nassar. Ət-Turasu-l-coğrafiyyu-l-luğaviyyu `andə-l-arab. Məcəllət əl-məcmə` əl-`ilmi əl-`iraqi, 1967, əl-cildu XIV, sahifatu 215.

<sup>2</sup> Qeyd: Yaqut əl-Həməvi əl-Müqəddəsinin “Əhsən ət-təqasim fi mə`arifət əl-əqalim” əsərinin II redaktəsindən istifadə etmişdir (Bax: N.Vəlixanlı, IX-XII, s.110).

<sup>3</sup> Mucəm əl-buldən, V c., s.110.



“Mucəm əl-buldən”də yer adlarının etimologiyası pəhləvi mənbələrinə əsasən verilir.<sup>1</sup>

Yaqut öz lüğəti üçün İbn əl-Xavəri, Əbu Sə`ad əl-Malini kimi ədib və dilçilərin, qrammatiklərin məlumatlarından, Əbu Təmmam, əş-Şəmmam, əl-Ə`arabi, Hüseyn ibn əd-Dəhhak, İbn əl-Həccac, Vail ibn Şərhəbil, Əmr ibn ət-Tüfeyl, Ömər ibn Şərhəbil, Ömər ibn Məhəmməd əl-Hənəfi, D`ibil ibn Əli kimi şairlərin şeirlərindən də istifadə etmişdir. Şeirlərdən parçalar, əsasən, fikirlərin obrazla verilməsi, şəhər adlarının düzgün tələffüzü və lokallaşdırılması, Babəklə müharibədə iştirak edən Xilafət ordusu qəhrəmanlarının mədh edilməsi və mərsiyyəsi üçün gətirilmişdir.

Azərbaycan və Qafqaz haqqında Yaqutun gətirdiyi şeir sitatlarının sayı iyirmidən artıqdır. Bu şeir parçaları Yaqutun Bəzz, Əbrəştəvim, Arşak, Qurran, Kəzəc, Varsan, Xəzər və Dərvaz məqalələrində istifadə edilmişdir. Bu şeirlərdə verilən məlumatların tariximiz üçün əhəmiyyəti o qədər əvəzsizdir ki, akademik Z.M.Bünyadov Yaqutun dəfələrlə istinad etdiyi Əbu Təmmam divanını Azərbaycan tarixinə dair mənbələr siyahısına daxil etmişdir.<sup>2</sup>

Yaqut əl-Həməvinin şəxsi müşahidələri onun Azərbaycanda monqol hücumları ərəfəsində və ondan sonrakı illərdə şahidi olduğu hadisə və faktlardır. Müəllifin özü

---

<sup>1</sup> R.Elahi, s.42.

<sup>2</sup> З.М.Бунятов. Обзор источников по истории Азербайджана. Источники арабские, Баку, 1964, с.6.

əsin giriş hissəsində belə yazır: “Mənim səyahət zamanı qazandıqlarım – ərəb divanlarından, ədiblərin söhbətlərindən, hədis söyləyənlərin və rəvayət edənlərin dillərindən eşitdiklərimdən və kitabların müqayisəsindən daha çoxdur”.<sup>1</sup>

Doğrudan da, bu müşahidələr və onların nəticəsi olan məlumatlar həmin illərdə Azərbaycanın, xüsusilə şəhər tarixinin, o cümlədən şəhərlərin görkəmli şəxsiyyətlərinin həyat yolunun öyrənilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Yaqutun əldə etdiyi şifahi məlumata gəldikdə, onu belə xarakterizə etmək olar:

1. Özünün müşahidəsi ilə təsdiq olunan məlumat;
2. Özünün olmadığı yerlər haqqında əldə etdiyi şifahi məlumat;
3. Özü o yerlərdə olsa da, şəxsən təsdiq edə bilmədiyi şifahi məlumat.

Özünün şəxsən olmadığı yerlər haqqında əldə etdiyi bəzi mühüm xəbərlərdə Yaqut müasirlərinin şəhadətlərinə əsaslanır. Bu məlumatlar dəyər baxımından müəllifin şəxsi müşahidələrindən aşağı olsa da, ondan əvvəl yazılmış kompilyativ yazılı mənbələrin məlumatından daha üstündür. Yaqutun bu yolla əldə etdiyi məlumat Bərdə şəhərinə dair məqalədə diqqəti daha çox cəlb edir. Obektiv səbəblər üzündən Bərdəyə gedib çıxma bilməyən müəllif bu şəhərin nisbətən köhnə – X əsrə aid vəziyyəti haqqında müxtəlif tarixçi və coğrafiyaşünas alimlərin mə-

---

<sup>1</sup> Yenə orada, s.12.

lumatını təqdim etməli olur. Lakin bu məlumatın köhnəliyini anladığı üçün rastlaşdığı bərdəlilərdən yeni informasiya əldə etməyə çalışır və məqaləsini məhz həmin son məlumatla tamamlayır.

Yaqut olmadığı yerlərdən məlumat verəndə şifahi informasiyaya daha çox müraciət edir. Məsələn, özünün səyahət edə bilmədiyi Bakı haqqında etibarlı bir tacirdən xəbər tutan alim, ondan Bakıda həmişə yanan torpaq olmasına dair məlumat alır. Hər şeylə maraqlanan Yaqut, bu torpağın nə üçün həmişə yandığını bilmək istəyir və nəhayət, “bu, onun mineral tərkibli olması ilə əlaqədardır”<sup>1</sup> cavabı ilə qənaətlənir.

Yaqut Beyləqan və Təbriz arasında yerləşən Azərbaycan vilayəti və şəhəri olan Qabban və Kiran haqqında məlumatları da həmin yerlərin sakinlərindən almışdır.<sup>2</sup>

Səyahət müddətində Azərbaycanın bəzi görkəmli şəxsləri ilə görüşən Yaqut, onlara ədib Yə`mur ibn əl-Həsən əl-Münşinin öz risalələrində Əhər adlı şəhəri İhric kimi qeyd etdiyini bildirir və beləliklə, oxucularını Əhərin ikinci adı ilə tanış edir.

Şifahi məlumatlara əsaslanan Yaqut, Urmiya gölü dairəsinin 50, Xəzər dənizi dairəsinin isə 1500 fərsəx olduğunu və s. də bildirir.

Bununla belə, Yaqut əldə etdiyi, xüsusilə şifahi materiala ehtiyatla yanaşmış, xəbər söyləyəninin bölgə ilə bağlı olmasına üstünlük vermiş, onların yerli sakinlərdən

---

<sup>1</sup> Mucəm əl-buldən, I c., s.328.

<sup>2</sup> Yenə orada, IV c., s.304, 497.

olmasına, əks təqdirdə isə, heç olmazsa, mötəbər şəxs olmasına, mütləq həmin yerə səyahət etməsinə diqqət yetirmişdi.

### **Bölgənin tarixi coğrafiyası**

Yaqutun yaşayıb-yaratdığı dövr bölgənin ictimai-siyasi və iqtisadi həyatının ən gərgin illərinə təsadüf edir. Dövrün ən dəhşətli hadisəsi 1220-ci ildə baş verdi: monqolların dağıdıcı kəşfiyyat dəstələri bölgə ərazisinə soxuldular. Yaqutun özünü dərbədə salan, onun canını götürüb bu şəhərdən o şəhərə qaçmağa məcbur edən monqollar görünməmiş vəhşiliklə, Yaqutun təbirincə desək, “vaxtilə çiçəklənən şəhərlərdən” Ərdəbili, Beyləqanı, Xunəci, Səlməsi, Ucanı və Sərabı yerlə-yeksan edib xarabaya çevirdilər. Arazdan şimalda yerləşən Qafqazın və o cümlədən Cənub-Şərqi Qafqazda yerləşən Arran şəhərlərindən Bərdə və Beyləqan istisna olmaqla, Yaqut digər şəhərlərin çoxunda olmuş, monqol hücumlarının nəticələrini öz gözləri ilə görmüşdü. Digər şəhərlərini aqibəti haqqında məlumatı isə ona həmin şəhərlərin yerli sakinləri çatdırmışdılar. Bərdənin monqol hücumlarına qədər olan vəziyyətini göstərən Yaqut yazır: “Bütün bunlar keçmiş xüsusiyyətlərdir, lakin indi isə bunlardan əsər-əlamət qalmayıb. Azərbaycanda Bərdədən olan alimlərlə görüşdüm, onlardan öz şəhərləri haqqında soruşdum. Onlar xatırladılar ki, orada xarabalığın izləri indi də çoxdur. Şə-

hərdə əhali kəndlərdəki kimi azdır, vəziyyət acınacaqlıdır, yoxsulluq aşkardır, evlər uçqudur, dağıntı ümumdür”.<sup>1</sup>

“Tatarların” (yəni monqolların) 617/1220-ci ildə hücum etdiyini qeyd edən Yaqut, onların rastlarına çıxan hər kəsi öldürdüklerini, şəhərləri yandırdıqlarını xəbər verir.<sup>2</sup> Doğma şəhərinin dağıdılmasının şahidi olmuş gəncəli Kirakos öz həyəcanını belə bildirmişdi: “Fikirləşirəm ki, çoxları eyni şeyi danışacaq, ancaq yenə də bütün onları xəbər verə bilməyəcəklər, çünki ölkəmizin başına gətirilən ən dəhşətli müsibət, onların deyə biləcəklərindən qat-qat artıqdır”.<sup>3</sup>

XIII əsrə qədər yaşamış Əbu Duləf, əl-Müqəddəsi, İbn Xordadbeh, İbn əl-Fəqih, əl-Bəlazuri və digər coğrafiyaçı və tarixçi müəlliflərin bölgə şəhərləri haqqında zəngin məlumatlarına baxmayaraq, Yaqutun yazdıqları öz əhəmiyyətinə görə onlardan heç də geridə qalmır, əksinə, çox yerlərdə həmin bu məlumatları tamamlayır. Görkəmli səyyah-alimin, Qafqazda olmasa da, Cənubi Azərbaycan şəhərlərinin bir çoxunda olması, olmadığı yerlərdən isə topladığı informasiyanın dəqiqliyi, yazılı mənbələrə bələd olması onun əsərlərini dövrün ən maraqlı qaynaq-

---

<sup>1</sup> Mucəm əl-buldən, I c., s.380.

<sup>2</sup> Mucəm əl-buldən, I c., s.533.

<sup>3</sup> История Киракоса Гандзакского. Пер. Т.И.Григоряна, Баку, 1941. Инв. Архива Института Истории. под. № 1102; həmçinin bax: Киракос Гандзакeci. История Армении. Пер. С древнеармянского, предисловие и комментарий Л.А.Ханларян. М., 1976, с.152.

ları səviyyəsinə qaldırır. Əsərdən bölgəyə aid çıxarışlarla tanış olarkən nəzər-diqqətimizi bir məqam çəkdi. Məqalələrdəki başlıqlar yer adlarını əks etdirdiyi halda, yalnız bir məqalə istisna olaraq “Russ” – xalq adı ilə qeydiyyatdan keçir.

Orta əsr mənbələrinin tədqiqi ilə məşğul olan alimlər o dövrün Azərbaycan şəhərlərini üç qrupa ayırırlar: iri, orta böyüklükdə və kiçik şəhərlər.<sup>1</sup> Azərbaycan və Qafqaz şəhərləri haqqında məlumat verən Yaqut, “mərkəz”, “əsas şəhər” mənasını verən kasaba, ümumiyyətlə, “şəhər” anlayışını ifadə edən mədinə, bələd, bəldə, buleydə, həmçinin “yer” mənasını daşıyan “mavdi” və “sak’un” terminlərini işlədir.

Biz təkcə şəhərləri deyil, ümumiyyətlə, bölgəyə aid olan toponimləri təsnifatlandırır, bölgə şəhərlərini isə Yaqutun işlətdiyi terminlərlə qruplara ayıraraq təqdim edirik:

## **I. Böyük ərazisi olan ölkə, nahiyyə, vilayət, bölgə, iqlim, rustaq:**

**Biləd (ölkə)** – əl-Lan (Alan).

**Nahiyyə** – Azrəbican, Şirvan, Arran, Tiflis, Davmis, ər-Rihab, Zərkun, Şiz, Kazac, Kəlkəva, Kunduvan.

---

<sup>1</sup> Z.M.Bünyadov. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə, Bakı, 1989, s.141; Гейдаров М.Х. Города и городское ремесло Азербайджана XIII-XVII вв. Баку, 1982, с.278; N.M.Vəlixanlı. Ərəb xilafəti və Azərbaycan. Bakı, 1993, s.80; О.Г.Большаков. Средневековый город Ближнего Востока VII – середина XVIII в., М-Л., 1984.

**Aməl** (vilayət) – Curzan, Arran.

**Vilayət** (vilayət) – Filan<sup>1</sup>, Şəkka, Kabban, Muqan

**İqlim** – Taylasan.

**Kura (bölgə)** – Basfurcan, Xalxal<sup>2</sup>, Zavazan, Bəzz

**Rustaq** – Bərzə, Cüzmə, Xürrəm.

## **II. Dəniz, göl, vadi, ada, çay, dağ, qala:**

**Bəhr (Dəniz)** – Xəzər (digər adları: Təbəristan, Curcan və Abaskun, əl-Xurasani və əl-Cili (Gilan)), Əl-Kulzum və Fars.

**Buheyra (Göl)** – Urmiya.

**Cəzirə (Ada)** – Siyah-Kuh.

**Vadi** – Bəst, ər-Rass.

**Nəhr (Çay)** – əl-Kürr, Araz və İtil (indiki adı Volqa), Dəclə, “əs-Sursur əl-kəbir (“Böyük Tərtər”) və “əs-Sursur əs-sağır” (“Kiçik Tərtər”), Kalan rud.

**Cəbəl (Dağ)** – əl-Qabq (indiki adı-Qafqaz), Sabalan.

**Qala** – Xırs, Dizzamar, Ruyindiz, Şətər, Şəmkur<sup>3</sup>, Musa qalası, Tala, İz, Akana, Firuzabad, Qilat, Kazac, Navdiz, Birqa, Bəşir, Curzəkil.

---

<sup>1</sup> Qeyd: Yaqut əl-Həməvi əsərində Filanı həm orta böyüklükdə şəhər, həm də vilayət adlandırır.

<sup>2</sup> Maraqlıdır ki, Yaqut bir məqalədə Xalxalı həm qəsəbə, həm mədinə, həm də vilayət adlandırır.

<sup>3</sup> Qeyd: Yaqut əl-Həməvi mətnin əvvəlində Şəmkiri qala adlandırmasına baxmayaraq, mətnin içərisində onu şəhər kimi təqdim edir. Tam əminliklə Şəmkiri şəhər-qala adlandırmaq olar.

**III. Paytaxt, böyük şəhər, orta böyüklükdə şəhər, kiçik şəhər, qəsəbə, yer, məntəqə, kənd:**

**Kasaba** (Paytaxt – baş şəhər) – Bərdə, Ərdəbil, Marağa, Gəncə, Qurran, Tiflis.

**Mədinə (böyük şəhər)** – Ərdəbil, Əhər, Uz, Bərdə, Bərzənc, Bab əl-Əbvab, Beyləqan, Təbriz, Cabrəvan, Xuvey, Cənzə, Bəzz, Bacərvan, Bərdic, Dəhnəxircan (böyük), ər-Ran, Xalxal, Xarrakan, Sərav, Səlmas (məşhur), Şərvan, Şabaran, Şamaxı (abad), Feyruzqubad, Qəbələ (qədim), Kiran, Marağa, Miməz, Mərənd (məşhur), Miyanə, Nəşavə, Qabban<sup>1</sup>, Xutta, Karkar, Kəncə (böyük), əl-Yəzidiyyə.

**Bələd (orta böyüklükdə şəhər)** – Bərzənd, Tiflis, Xunluq, Xunə (Xunəc), Bakuvyə, Sicas, Ləsub, Xuyey, Filan, Miyanə, Naxcuvan (Naqcuvan), Varsan.

**Buleydə (kiçik şəhər)** – Ucan, Unar, Curhabənd, Cəznəq, Bəsva, Sicvan, Matris, Xosrovşah, əd-Dəşt, Kazna, Lakz, Lasub, Matris, Nəriz, Varavi.

**Bəldə (qəsəbə-kiçik şəhər)** – Xutta, Dəvin, Saysaban, Marağa.

**Mavdi` (yer)** – əl-Cəl, əl-Bərşəliyyə, Bukullar, Ruz, Sindabaya, Sincan, Siyavard, Yunan, Xırs, Mədrəs, Zarat, Dərvaz, Zərəvənd, Valaba.

**Sak`un (yer, məntəqə)** – Urmu.

**Qaryə (kənd)** – Bərəndəq (böyük kənd), Hamis, Sincəbəz (Sincabaz), Sincal, Farfaqabad, Kar, Kuzkunan (böyük), Mart (böyük), Muşil, Varan.

---

<sup>1</sup> Qabban-vilayət və şəhər



Dövrün mənbələri, eləcə də adları çəkilən yaşayış yerlərinin bəzisiəndə aparılan arxeoloji qazıntıların nəticələri sübut edir ki, Yaqutun “şəhər” anlayışlı terminologiyasını əsas tutaraq, həmin şəhərlərin real statusunu müəyyənləşdirmək düzgün olmazdı. Belə ki, məsələn, “mədinə” kimi xarakterizə edilən Ərdəbil, Bab əl-Əbvab və başqa şəhərlərlə yanaşı, eyni səviyyəli şəhər kimi Xalxalın, Feyruzqubadın və b. adları çəkilir. Mətn üzərində apardığımız tədqiqat bizi belə bir nəticəyə gətirir ki, Yaqut şəxsən olduğu yerlərin öz dövrü üçün real vəziyyətini əks etdirdiyi halda, olmadığı yerlər haqqında ya özündən əvvəlkilərin yazdıqlarından, ya da təsadüfi görüşlərdə əldə etdiyi məlumatdan faydalanmışdır; məhz bu kompilyativ material Yaqutun bu və ya digər yaşayış yerlərini xarakterizə edərkən dolaşıqlığa yol verməsinə səbəb olmuşdur. Ona görə də şəhərlər haqqındakı məlumatımızda biz Yaqutun yazdıqlarını mütləq başqa mənbələrlə müqayisə etmiş, hər hansı yerin statusunun dəqiqləşdirilməsinə ehtiyatla yanaşmağa çalışmışıq.

Yaqut Azərbaycandakı yaşayış yerləri içərisində “qarya” – kənd kimi xarakterizə edilən aşağıdakı yerlərin adlarını çəkir: *Hamis* (“Xalxal yaxınlığında kənd”);<sup>1</sup> *Bərəndək* (“Qəzvinlə Xalxal arasında böyük kənd”);<sup>2</sup> *Sincəbaz*

---

<sup>1</sup> Mucəm əl-buldən, II c., s.305.

<sup>2</sup> Yenə orada, I c., s.403.

("Xalxalda kənd, çayında mayakı var. Mən buranı görmüşəm. Sakinləri bu kəndi danışıqda Sənkəvaz adlandırır, yazanda isə Sincəbaz kimi verirlər");<sup>1</sup> *Sincal* ("Ərminiyyədə və ya Azərbaycanda kənd");<sup>2</sup> *Sincan* ("Bab əl-Əbvabda kənd");<sup>3</sup> *Muşil* ("Azərbaycanda kənd");<sup>4</sup> *Varan* ("Təbrizdən bir fərsəx aralı kənd");<sup>5</sup> *Farfaqabad* ("Urmiyanın kəndlərindən biri");<sup>6</sup> *Mart* ("Urmiyadan bir mərhələ aralı Təbriz yolu üzərində çoxlu bağları olan böyük kənd. Onun adamlarında şücaət və birlik vardır");<sup>7</sup> *Kuzkunan* ("Təbriz nahiyəsində böyük kənd. Onunla Urmiya və Təbriz arasındakı məsafə iki mərhələdir").<sup>8</sup>

Qeyd etməliyik ki, bu kəndlərdən Sincan istisna olunmaqla hər biri haqqında nə Yaqutun dövrünə qədər, nə də ondan sonrakı mənbələrdə heç bir məlumat əldə edə bilmədik. Yaqut ondan sonra yazmış Həmdullah Qəzvinidən fərqli olaraq,<sup>9</sup> kəndlərin dəqiq sayını vermir, yalnız X əsrin müəllifi Əbu Düləfin Azərbaycanın şimal

---

<sup>1</sup> Mucəm əl-buldən, III c., s.262.

<sup>2</sup> Yenə orada, s.263.

<sup>3</sup> Yenə orada.

<sup>4</sup> Yenə orada, V c., s.223.

<sup>5</sup> Yenə orada, s.347.

<sup>6</sup> Yenə orada, IV c., s.254.

<sup>7</sup> Yenə orada, V c., s.100. Bu kəndlərdən Farfaqabad və Sincal "Mucəm əl-buldən" əsərinin Azərbaycana aid olan hissələrinin tərcümələrində qeyd olunmayıb.

<sup>8</sup> Yenə orada, IV c., s.439.

hissəsi olan Arranda “beş xaraba kənd” olması məlumatı ilə kifayətlənir.

Bölgüdə qeyd olununan şəhər, kənd və yerlər haqqındakı məlumatları nəzərdən keçirərkən böyük şəhər və orta böyüklükdə şəhərlər haqqında informasiyanın daha geniş olması, ziyalıları haqqında daha ətraflı bilgiler verildiyinin şahidi olur. Lakin kiçik şəhər, qəsəbə və kənd haqqında danışarkən, onların yalnız adları çəkilir və ya səthi məlumat verilir. Ümumiyyətlə, orta əsr müəllifləri, əsasən, Xilafətin mədəniyyət mərkəzləri olan böyük şəhərlərə səfər etmiş və orada bu şəhərlərin ziyalıları ilə görüşərək məlumat toplamışlar. Lakin bu mədəniyyət mərkəzlərindən başqa, bölgənin bir sıra rustak və kiçik şəhərlərində qalaraq fəaliyyət göstərən ziyalı təbəqə yerli çərçivədən çıxma bilməmiş, ərəbdilli biblioqrafik əsərlərin müəllifləri onlardan xəbərsiz olmuşlar. Ona görə də ərəb müəlliflərinin əsərlərində öz layiqli yerlərini tuta bilməmişlər.

Azərbaycanın orta çağ şəhər və başqa yerləri haqqında bir çox müasirləri və sələflərindən daha ətraflı yazan Yaqut, o dövrün müdafiə qurğuları və qalaları haqqında da xeyli məlumat qoyub getmişdir. “Mu`cəm əl-buldən” əsərində oxucularını Azərbaycanla ilk tanışlığa dəvət edən bu görkəmli alim, ölkəmizi “çox böyük yer və əzəmətli məmləkət” adlandırır, “əksər hissəsinin dağlarla örtüldüyünü, çoxlu qalaları”<sup>1</sup> olduğunu bildirir.

---

<sup>1</sup> Mucəm əl-buldən, I c., s.128.

Tədqiqat göstərir ki, bu yerlərdə şəxsən olmuş Yaqutun bir çox Azərbaycan qalaları haqqında məlumatı orijinal və əvəzsizdir. Belə ki, onun vəfatından sonra baş vermiş ikinci monqol yürüşü, eləcə də sonrakı əsrlərdə olmuş başqa hadisələr Yaqutun olduğu və gördüyü qalalardan çoxunu yerlə-yeksan etmiş, onlar haqqında bizə yalnız Yaqut kimi alimlərin məlumatı qalmışdır.

Mənbələrdəki məlumatların müqayisəli təhlili öyrənilən dövrün müdafiə qurğularının bir neçə növə ayrıldığını göstərir; bunlar – möhkəmləndirilmiş şəhərlər, qalalar, işarə qurğuları və müşahidə məntəqələridir. Tədqiqatçıların ümumi rəyinə görə, şəhərin müdafiə qurğuları, əsas etibarlı ilə, ölkənin ticarət-sənətkarlıq mərkəzlərinin qorunmasına xidmət edirdi. Elə buna görə də xarici qəsbkarların nəzər-diqqətini cəlb edən, ilk növbədə, bu qurğular olurdu.

Yaqutun vaxtında ölkənin müdafiə sistemində mühüm rol oynayan belə qurğularla möhkəmləndirilmiş şəhərlər içərisində Təbriz, Gəncə, Ərdəbil, Dərbənd, Beyləqan, Şamaxı, Bakı, Naxçıvan, Marağa və başqalarının adlarını çəkmək olar. Bu şəhərlərin möhkəm qala divarları və xəndəkləri olmuşdur.

Onu da qeyd etməliyik ki, bu şəhərlərin əksəriyyətinin qala divarları XI-XII əsrlərdə səlcuqların, qıpçaqların, gürcülərin və b. yadelli işğalçıların hücumlarından qorunmaq üçün ucaldılmışdı. Ərəblərin hakimiyyəti dövründə mövcud olan şəhər divarları isə yerli əhali ilə bağlanılan ilk müqavilələrdə toxunulmaz elan edilsə də, bəzi

yerlərdə (məs., Ərdəbil, Marağa və Dərbənddə) qismən və ya tamamilə dağıdılmışdı. Buna səbəb həmin şəhərlərin əhalisinin ərəblərə, sonralar isə Sacilərə göstərdikləri müqavimət hərəkətini yatırmaq üçün yerli əhalinin da-yaq məntəqəsinə çevrilən qalaların da yerlə-yeksan edilməsidir.<sup>1</sup>

Şübhəsiz, az-çox möhkəmləndirilmiş şəhərlərin heç də hamısı ölkənin müdafiə sistemində eyni mövqe tutmurdu. Daha çox müdafiə olunanlar – paytaxtlar və hakimlərin iqamətgahları idi. Şəhərlərdən fərqli olaraq, qalalarda hərbi funksiyalar iqtisadi və inzibati funksiyaları üstələyir, eləcə də burada silah və ərzaq ehtiyatı ilə təchiz olunmuş daimi qarnizonlar yerləşdirilirdi. Ölkənin bu və ya digər mühüm mərkəzlərini qorumaq üçün təsis edilmiş həmin qarnizonların əsas vəzifəsi özlərinin böyük olmayan qüvvələri ilə mümkün qədər uzun müddət düşmən ordusunun əl-qolunu bağlamaq məqsədi daşıyırdı.

Yaqutun təsvir etdiyi qalaları taktiki və strateji əhəmiyyətli qalalara bölmək olar. Ölçüsünə görə böyük olmayan taktiki əhəmiyyətli qalalar rabitə yollarını və şəhərin girişini müdafiə etmək məqsədini güdürdü. Qaydaya görə, onlar şəhərin və ya vilayətin müdafiə sisteminə daxil idi. Məsələn, dağlar arasında, Gilanla sərhəddə yerləşən Azərbaycan şəhəri və eyni adlı vilayəti olan Xalxal haqqındakı məqaləsində Yaqut buranın monqollardan qaçdığı vaxt sığınacaq tapdığı alınmaz qalalarını xatırla-

---

<sup>1</sup> Bax: Mucəm əl-buldən, I c., s.145; V c., s.93; Ал-Куфи. Книга завоеваний. Баку, 1981, (пер. с арабс. акад. З.М.Буниятова) с.24.

yır.<sup>1</sup> Onun başqa bir məlumatına görə, Gəncəni “Şəmkur” və “Akana”<sup>2</sup> adlı qalalar qoruyurdu. Bu barədə yazan Zəkəriyyə əl-Qəzvini “Hərək” qalasını<sup>3</sup> da onlara əlavə edir. Özlərinin alınmazlığı ilə fərqlənən bu qalalar içərisində daha böyük şöhrət Şəmkirə aid idi. Gəncədən bir qədər aralı yerləşən bu qala qərbdən gələn düşmənlərin yolunu kəsirdi. Hələ 644-cü ildə, Arrana edilən ilk hücumlar zamanı Şəmkir (Şəmkur) ərəblər tərəfindən fəth edilmiş, sonralar bir qədər də möhkəmləndirilərək, ərəblərin Qafqazda işğalçı siyasətinin yerinə yetirilməsində mühüm rol oynamışdı. IX əsrin əvvəllərində dağıdılan Şəmkir 854-cü ildə yenidən tikilmişdi.<sup>4</sup>

Digər şəhərləri də qoruyan qalalar vardı; Təbrizi “Dizzamar” (Dizmar) və “Naudiz”, Bərdəni isə “İzz” və “Şətar” qalaları qoruyurdu.<sup>5</sup> Bu qalalardan Naudizdə olmuş Yaqut, onun Əhər şəhərinin yaxınlığında, Təbrizlə Ərdəbil arasındakı vadinin ortasındakı hündür dağda yerləşdiyini bildirir.<sup>6</sup>

Strateji əhəmiyyətli qalalar isə çox vaxt vilayət hakimlərinin iqamətgahları və dövlət xəzinəsi saxlanan yer-

---

<sup>1</sup> Mucəm əl-buldən, II c., s.381.

<sup>2</sup> Yenə orada, III c., s.364; IV c., s.137.

<sup>3</sup> Zəkəriyyə əl-Qəzvini. Əsəru-l-biləd va Əxbər əl-`ibəd. Beyrut, 1960, s.522.

<sup>4</sup> Mucəm əl-buldən, III c., s.364.

<sup>5</sup> Yenə orada, II c., s.454; III c., s.325; IV c., s.119; I c., s.310.

<sup>6</sup> Mucəm əl-buldən, V c., s.310.

lər idi. Belə qalalardan Gülüstan qalası Şirvan hakimlərini qoruyan müdafiə qalası olmuşdur.<sup>1</sup>

Şimali Azərbaycanda olmayan Yaqut, əsasən, Cənubi Azərbaycan qalaları haqqında məlumat verir. Təbriz yaxınlığında yerləşən Ruyindiz (Ruindəj) qalasını Yaqut Azərbaycanın alınmaz qalası kimi qiymətləndirir. Onu Marağadan 3 fərsəx aralıda “xeyli möhkəm qala” adlandıran Zəkəriyyə əl-Qəzvini, Yaqutun bu qala haqqındakı məlumatını daha da zənginləşdirir. Düzənlik arasındakı yüksək yaylada yerləşən həmin qala qarnizonu uzunmüddətli mühasirə üçün vacib olan hər şeyə, o cümlədən dağdan axıb gələn, gözəl düzədilmiş bulağa da malik idi.<sup>2</sup> Yaqutun haqqında məlumat verib, adını dəqiqləşdirmədiyi digər qala daha çox möhkəmləndirilmiş hesab edilirdi. “Şahi” qalasını başqa qalalardan fərqləndirən əsas cəhət onun Urmiya gölünün ortasındakı adada, Kəbuzən adlı dağda yerləşməsi idi. Adadakı qarnizonu sur-satla qala yaxınlığında yerləşən bir neçə kənd təmin edirdi.

Qalaların bu əlçatmazlığı onların hakimlərinin hətta mərkəzdən təcrid olunmalarına, heç kəslə hesablaşmalarına gətirib çıxarırdı. 617/1220-ci ildə “gölü keçərkən” uzaqdan bu qalanı görən Yaqutun yazdığına görə, qalalı-

---

<sup>1</sup> Джидди Г.А. Средневековый город Шемаха IX-XVII вв., с.43.

<sup>2</sup> Zəkəriyyə əl-Qəzvini, s.533; həmçinin bax: З.М.Бунятов. Материалы из сочинений Закарийи ал-Казвини об Азербайджане. // Изв. АН Азерб. ССР. Серия истории, философии и права, 1976, №3, с.53.

lar bəzən öz gəmiləri ilə yolçulara hücum edir, sonra isə “özlərindən savayı heç kimin daxil ola bilmədiyi qalalarına” qayıdırdılar.<sup>1</sup>

Yaqut öz əsərlərində o dövrdə xüsusilə təhlükəli olan cənub-şərq sərhədlərində yerləşən qalalar və onların başqa istiqamətlərdə olan qalalara nisbətən daha çox möhkəmləndirilməsi haqqında da məlumat verir. Beləliklə, əgər düşmən Azərbaycana cənub-şərq istiqamətində, Zəncan tərəfdən hücum etsəydi, Sərcahan adlı möhkəm sərhəd qalasını almalı idi.<sup>2</sup> Xəzərin cənub sahilindən Azərbaycan istiqamətində irəliləyən düşmən Xalxalın “alınmaz qalaları”<sup>3</sup> ilə qarşılaşmalı olardı; Yaqut bu qalalardan Xalxaldan 1 fərsəx aralıda yerləşən Firuzabad qalasını xüsusi qeyd edir.<sup>4</sup>

## **Azərbaycan və Qafqaz şəhərlərinin mədəni həyatı**

Azərbaycan xalqının orta əsr elm xadimləri dünya mədəniyyəti xəzinəsinə ölməz əsərlər vermişlər. Onların ədəbiyyatşünaslıq, dilçilik, tarix, fəlsəfə, hüquq, riyaziyyat, astronomiya, tibb və başqa elm sahələrinə aid əsərləri

---

<sup>1</sup> Mucəm əl-buldən, I c., s.351; həmçinin bax: Zəkəriyyə əl-Qəzvini, s.293; Шихаб ад-Дин Мухаммад ан-Насави. Жизнеописание Султана Джалал ад-Дина Манкбурни. Пер. З.М.Буниятова, Баку, 1973, с.205; bundan sonra: ən-Nəsəvi.

<sup>2</sup> Mucəm əl-buldən, III c., s.381.

<sup>3</sup> Yenə orada, II c., s.381.

<sup>4</sup> Yenə orada, IV c., s.283.



Avropa və Asiyanın, demək olar, bütün ölkələrində, eləcə də müsəlman Şimali Afrikasında geniş yayılmış, ayrı-ayrı elmlərin inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Lakin təəssüflə qeyd etməliyik ki, xalqımızın görkəmli oğullarının həyatı hələ də lazımınca öyrənilməmiş, onların bir çoxlarının adı tapılıb üzə çıxarılmamışdır.

Azərbaycan xalqının müsəlman ölkələri ilə əlaqələri qədim tarixə malikdir. Orta əsrlərdə fəaliyyət göstərən elm xadimlərimizin əsərləri bu ölkələrdə geniş yayılmış, həmçinin ayrı-ayrı elmlərin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Doğrudur, XIX əsrin ortalarından başlayaraq Azərbaycan, rus və xarici müəlliflərin əsərlərində Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətləri məsələsinə toxunulmuşdur. Lakin azərbaycanlı tədqiqatçılardan M.Tərbiyə<sup>1</sup>, Z.Bünyadov<sup>2</sup>, M.Mahmudov<sup>3</sup>, Z.Məmmədov<sup>4</sup>, N.Əliyeva<sup>5</sup>

---

<sup>1</sup> Məhəmmədəli Tərbiyə. *Danişməndani Azərbaycan*, Bakı, 1987.

<sup>2</sup> З.М.Бунятов. Новые материалы о видных деятелях Азербайджана в эпоху средневековья (статья третья). // Изв. АН Аз. ССР, Серия истории, философии и права, 1980, №2, стр.59-67; З.М.Бунятов. Новые материалы о видных деятелях Азербайджана в эпоху средневековья (статья четвертая). // Изв. АН Аз. ССР, Серия истории, философии и права, 1980, №3, стр. 62-68.

<sup>3</sup> M.R.Mahmudov. *Ərəbcə yazmış azərbaycanlı şair və ədəblər (VII-XII əsrlər)*. Bakı, “Elm”, 1983.

<sup>4</sup> Z.C.Məmmədov. *Orta əsr Azərbaycan filosofları və mütəfəkkirləri*. Bakı, “Azərnəşr”, 1986; Z.C.Məmmədov. *XI-XIII əsr Azərbaycan filosofları*. Bakı, 1987.

<sup>5</sup> N.A.Əliyeva. *Kitab əl-Ənsab” əsəri..*; N.A.Əliyeva. *İbn Makula azərbaycanlı alimlər haqqında*. Bakı, “Turxan”, 2014; N.A.Əliyeva. *Orta əsrlərdə Azərbaycan alimlərinin elmi əlaqələri və tədris fəaliyyəti*.

və E.Nəsirov<sup>1</sup> kimi tədqiqatçıların bu istiqamətdə fəaliyyətləri təqdirəlayiq olsa da, görülən işlər problemin tam həlli deyil; orta çağ Azərbaycan alimlərinin ərəb dilində yazdıqları bir çox əsərlər hələ də dilimizə tərcümə olunmamışdır. Buna görə də Azərbaycan alimlərinin Şərq elmi və ədəbiyyatına təsiri, həmçinin azərbaycanlılarla Xilafət ölkələrinin tarixi-mədəni əlaqələrinin öyrənilməsi məsələsi qarşıda hələ də problem olaraq durur.

Yaqutun yaşayıb-yaratdığı dövr Azərbaycanda ədəbiyyatın çiçəkləndiyi, inkişaf etdiyi dövr idi. Lakin bununla yanaşı, bu dövrdə ölkənin hüdudlarından uzaqlarda belə şöhrət tapmış istedadlı azərbaycanlı dilçi alimlərin, bəlağət ustalarının, filosof və ilahiyyatçıların da sayı artmışdı. Onlar haqqında məlumatı bizə həmin dövrün bioqrafik janra dair mənbələri çatdırır. Belə əsərlər içərisində Yaqutun bilavasitə bu janra həsr edilmiş “İrşad əl-ərib” əsəri xüsusi yerlərdən birini tutsa da, alimin tədqiqata cəlb edilən “Mucəm əl-buldən” və “Kitəb əl-müştərik” əsərləri bu janra aid olmasalar da, azərbaycanlılar və onların dili, dini, dünyagörüşü, incəsənəti, beynəlxalq əlaqələri və s. haqda yetərincə məlumat verirlər. Akademik İ.Kraçkovskinin haqlı qeydinə görə, Yaqut əl-Həməvinin “Coğrafi lüğət”i təkcə tarix və coğrafiyanı deyil, onlarla eyni səviyyədə hicri tarixinin altı əsrinin dini, mədə-

---

yəti. Bakı, “Turxan”, 2015; N.A.Əliyeva. Şeyx əs-Siləfi və Azərbaycan. Bakı, “Elm və təhsil”, 2016.

<sup>1</sup> E.Nəsirov. Orta əsrlərdə yaşamış azərbaycanlı alimlər. Bakı, “Nurlar”, 2011.

niyyəti, etnologiyası, folkloru və ədəbiyyatını təcəssüm etdirir.<sup>1</sup>

“Mucəm əl-buldən”də təqdim edilən şəhərlərdən çıxmış ziyalıların adları ilə bərabər, nisbələri, bir növ, mənşələri verilir. Bu, təkcə yer (ölkə, vilayət, şəhər, kənd) adı yox, bəzən qəbilə, tayfa, ləqəb və s. də aid ola bilirdi. Azərbaycanlıların hansı əlamətlərinə görə Xilafət tərkibində olan digər xalqlardan seçilərək qeyd edilməsi isə bəzən mübahisəyə səbəb olur. Qeyd etmək lazımdır ki, ərəb dilində yer, qəbilə, tayfa adları ilə bağlı şəxsə verilmiş ad “iyyun” şəkilçisi ilə qurtarır. Bu şəkilçi ilk əvvəl sifət şəkilçisi olmuş, lakin sonrakı qrammatikada nəşəb və ya nisbə kimi təkcə qəbilə və ya tayfa bağlılığı bildirməmiş, eyni zamanda “yer və ənənə ilə əlaqə”, “yaradıcılıq növü”, ümumiyyətlə götürüldükdə isə müxtəlif növ yaşayış yerini bildirmək üçün istifadə edilmişdir.<sup>1</sup> Qeyd etmək lazımdır ki, dövrün xüsusiyyətlərinə görə, İslam faktoru milli faktoru üstələyirdi. Buna görə də ərəb dünyası mədəniyyətinin təkamülünü tədqiq edən İ. Qoldziher (1850-1921) hətta millətçiliyi haqlı olaraq müxtəlif millətlərin eyni dərəcədə təbə olduqları ümummüsəlman mədəniyyəti cərəyanı kimi qəbul edirdi<sup>2</sup>.

Digər tərəfdən, orta əsr müəllifləri kimi, Yaqut əl-Həməvi də nisbənin təyin edilməsində məlumatın dəqiqliyinə çalışmış, mümkün olduğu qədər ziyalının ölüm,

---

<sup>1</sup> İ.Крачковski, IV c., s.339.

<sup>2</sup> В.В.Бартольд. Ислам. Сочинения, т. IX. М., «Восточная литература», 1977, стр.729.

bəzən də anadan olma tarixini də qeyd etmiş, onlara xas olan keyfiyyətləri açıqlamışdır. Xüsusilə, hədisin ötürülmə zənciri kimi isnad edilən alimləri göstərməsi müəllifin dəqiqliyi gözləmək istəyini nümayiş etdirir. Məlumatın əxz edildiyi mənbənin göstərilməsi əsərin mötəbərlik dərəcəsini daha da artırır.

Öz lüğətlərində Yaqut, bu və ya digər şəxsin hansı təriqətə mənsub olduğunu, məşğuliyyətini və sənətini də açıqlayır. Maraqlıdır ki, bizim müəllif bəzən, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bir görkəmli şəxsin iki və ya üç nisbəsini göstərir. Bu zaman birinci nisbə həmin şəxsin aid olduğu kiçik şəhər və ya kəndi, ikinci nisbə həmin kiçik şəhər və ya kəndin daxil olduğu böyük şəhər və ya vilayətin adını, üçüncü nisbə isə haqqında danışılan görkəmli şəxsin yaşayıb, yaradıcılıqla məşğul olduğu yerin adını bildirir. Məsələn, Yaqut əl-Həsən ibn əl-Həsən əş-Şəhham Əbu Əli əl-Urməvi əl-Fərfəqabidi,<sup>1</sup> Əbül Turab Əbdülbaqi Yusif ən-Narizi əl-Maraği,<sup>2</sup> Əbülfəzl Məhəmməd ibn Ömər əl-Urməvi əl-Bağdadi,<sup>3</sup> Hakim ibn İbrahim ibn Hakim əl-Lakzi əl-Xunliki əd-Dərbəndi,<sup>4</sup> Məhəmməd ibn Cə'fər ibn Məhəmməd əl-Həmədani əl-Maraği,<sup>5</sup> Nəsr əs-Səravı əl-Ərdəbili<sup>6</sup> və i.ə. Yaqut eyni şəhərdən olan şəxs-

---

<sup>1</sup>Mucəm əl-buldən, IV c., s.254.

<sup>2</sup>Yenə orada, V c., s.281.

<sup>3</sup>Yenə orada, I c., s.159.

<sup>4</sup>Yenə orada, II c., s.394.

<sup>5</sup>Yenə orada, VI c., s.466.

<sup>6</sup>Yenə orada, III c., s.204.

lərin nisbələrinin bəzi hallarda müxtəlif şəkildə işləndiyini də qeyd edir. Onun məlumatına görə, məsələn, Cənzə (Gəncə) şəhərindən olanlar bəzən Cənzi, bəzən isə Cənzəvi nisbəsini götürürlər. Buna misal olaraq o, Əbu Həfs... əl-Cənzinin və Əbülfəzl İsmayıl... əl-Cənzəvinin adlarını qeyd edir. Bu və ya digər görkəmli şəxslərin nisbələrinin necə işlədilməsinə diqqətlə yanaşan Yaqut, hətta əs-Səmanın məlumatına da tənqidi yanaşır. Sərav haqqında olan şərhindən sonra nisbəsini Ərdəbil yaxınlığındakı Sərav şəhərindən götürənlərə əs-Səmanın qeyd etdiyi əs-Sərvi nisbəsinin düzgün olmadığını göstərir.<sup>1</sup>

Lakin bəzi hallarda Yaqut özü də əs-Səmanın məlumatından istifadə edərkən mətndə dəyişikliyə yol verir. Azərbaycan alimlərindən M.Tərbiyət<sup>2</sup> və S.Onullahi<sup>3</sup> bunu Yaqutun səhvi hesab etmişlər. S.Onullahi “İran burjua alimlərinin əsərlərində Azərbaycan dili tarixinin saxtalaşdırılması” məqaləsində Xətib Təbrizinin Bağdadda öz təbrizlisi ilə “azəri dilində” danışdığını “iddia edən” və bu məlumatı ilə Yaquta əsaslanan Ə.Kəsrəvi və onun ardıcıllarının yanlışlığını sübut etmək üçün ilk mənbə kimi əs-Səmaniyə müraciət etmişdir. Tədqiqatçının fikrincə, əslində Xətib Təbrizi öz həmyerlisi ilə Yaqutun yazdığı kimi, “azəri dilində deyil, Azərbaycan”, yəni əs-Səmani-

---

<sup>1</sup> Mucəm əl-buldən, III c., s.204.

<sup>2</sup> M.Tərbiyət, s.368.

<sup>3</sup> S.Onullahi. İran burjua alimlərinin əsərlərində Azərbaycan dili tarixinin saxtalaşdırılması. // Azərbaycan tarix və mədəniyyətinin burjua saxtalaşdırıcılarına qarşı. Bakı, 1978, s.144-145.

də işlənilirdiyi kimi, “azərbici” dilində danışmışdır”. Daha sonra S.Onullahi Xətib Təbrizi yaradıcılığı ilə əlaqədar həmin məlumatı sitat gətirmiş tədqiqatçı M.Mahmudovu eyni məzmunlu Yaqut və əs-Səmani mətnlərini müqayisə etməməkdə, Yaqutun səhvini üzə çıxara bilməməkdə günahlandırır.

Maraqlıdır ki, azəri dilini haqlı olaraq İran dillərindən biri hesab edən S.Onullahi, əs-Səmanın işlətdiyi “azərbici” dilini Azərbaycan əhalisinin dili – Azərbaycan-türk dili hesab edir və əs-Səmanidən istifadə edən Yaqutun bu sözü səhvən “azəri” kimi işlətdiyi fikrini irəli sürür.

Qeyd etməliyik ki, Yaqut, əsərdəki “Azərbaycan” məqaləsində<sup>1</sup> Azərbaycan əhalisinin dilini yenə də “əl-azriyyə” və ya “əl-əzəriyyə” adlandırır və “başqalarının bu dili başa düşmədiklərini” yazır.

Beləliklə, şəhərlərin adlarının yazılışında ərəb dili qanunlarından istifadə edən Yaqut, həmin söz ərəb dili qanunlarına tabe olduqda onu bu dilin qanunlarından çıxış edərək təhlil edir, tabe olmadıqda isə onu “əcəmi” adlandırmaqla kifayətlənir və dilçilərə istinadən Azərbaycandan olanların “azəri”, “azri”, bəzən isə “əzərbi” nisbələrini daşıdıqlarını bildirir.

Tədqiqat zamanı Azərbaycan şəhərlərini özlərinə nisbə götürmüş görkəmli şəxslər arasında əl-Bəzzi nisbəsi olan şəxs haqqında məlumata rast gəlməmişik. Lakin “xürrəmi” nisbəli şəxslər çox idi.

---

<sup>1</sup> Mucəm əl-buldən, I c., s.128.

Bunların bəziləri Ərdəbil rustaqlarından olan Xürrəmdən çıxsalar da, daha çoxu xürrəmilik məzhəbinin ardıcılıarı idilər (məsələn, əslı Soqdan olan Əbu Yə`qub ibn Həssan ibn Kuhi əl-Xürrəmi).<sup>1</sup>

Maraqlıdır ki, Yaqut əl-Həməvi əl-Xürrəmi nisbəsindən başqa “əhl əl-Müxərrəm” terminini də işlədir. Məsələn, o, Məhəmməd ibn Cəfər əl-Əttar haqqında yazarkən əl-Xətibə istinad edərək bu dilçi alimin müxərrəm əhlinədən olduğunu qeyd edir.<sup>2</sup>

Yaqut azərbaycanlı alimlər haqqında məlumat toplayarkən başlıca olaraq onların həmvətənlərinin informasiyalarına istinad etmişdir; Əbül-Vəfa əl-Mərəndi haqqında Əbu Bəkrdən, İbn Əyyaş əl-Ərdəbili haqqında Nəfi ibn Əli ibn Bəhr əs-Səravidən, Qazı Əbu Salih Şüeyb ibn Salih ibn Şüeyb ət-Təbrizi haqqında Həddad ibn Asim ibn Bukran ən-Nəşavidən, Əhməd ibn əl-Hicaf Əbu Bəkr əl-Azəri ən-Nəşavi haqqında Əbülabbas Əhməd ibn əl-Hüseyn ibn Nibhan ən-Nəşavi əs-Səffar və Əbu Abdulla Məhəmməd ibn Musa əl-Muqri əl-Azəri və Əbu-l-Fəth Saleh ibn Əhməd əl-Muqri əl-Azəri, Əbu Bəkr Məhəmməd ibn Əli əl-Fərfəqabidi haqqında əl-Həsən ibn əl-Həsən əş-Şəhham Əbu Əli əl-Urməvi əl-Fərfəqabididən məlumatlanmışdır.

Eyni şəhərdən çıxmış alimlərin öz yerliləri haqqında məlumat verməsini daha çox Naxçıvanın görkəmli şəxslərinə şamil etmək olar. Gəncə kitabxanasının qoruyucu-

---

<sup>1</sup> Mucəm əl-buldən, III c., s.410.

<sup>2</sup> İrşad əl-ərib, VI c., s.466.

su (xazin dərul-kutubi bicənzə) olan Xodadad ibn Asim ibn Bukran Əbülfəzl ən-Nəşavinin mühazirələrini İbn Makula ilə birlikdə Naxçıvanda əl-Müfərric ibn Əbu Abdulla da dinləmişdir.<sup>1</sup> Əhməd ibn əl-Hicaf Əbu Bəkr əl-Azəri ən-Nəşavi haqqında Əbülabbas ən-Nibhən ən-Nəşavi əs-Səffar məlumat vermişdir.<sup>2</sup>

Azərbaycanın görkəmli alimləri haqqında danışarkən, şübhəsiz, onların nisbələrini götürdükləri şəhərlərin mühitini nəzərə almamaq olmaz. Bu cəhətdən Azərbaycan şəhərlərindən Marağa, Gəncə və Təbrizi xüsusi qeyd etmək lazımdır. Marağa şəhərindən Əbülfəth əl-Maraği,<sup>3</sup> Əbu Bəkr əl-Maraği,<sup>4</sup> Cəfər bin Məhəmməd əl-Maraği<sup>5</sup> və Əbu Turab ən-Narizi əl-Maraği<sup>6</sup> kimi görkəmli şəxslər çıxmışdır. Əslən marağalı olan dilçi Məhəmməd ibn Əli Əbu Bəkr, Əbu İshaq İbrahim əz-Zücaca dərs demişdir. Ədəbiyyatşünas alim olan bu şəxs uzun müddət Mosulda yaşamış və Məhəmməd ibn Əlinin “Şəvahid əl-kitəb”ini (və ya “Sibaveyhin kitabı”nı) şərh etmişdir. Onun müxtəsər qrammatikaya dair kitabları var.<sup>7</sup> Əbu Əli əl-Həsən ibn Ömər ibn əl-Maraği nəinki Marağanın, hətta bütün Azərbaycanın ən ləyaqətli ədibi olmuşdur. Onun əla ədəbi, şöhrəti hər yana yayılmış, fəziləti və xeyir verən əsər-

---

<sup>1</sup> Mucəm əl-buldən, V c., s.287.

<sup>2</sup> Yenə orada.

<sup>3</sup> İrşad əl-ərib, VI c., s.304.

<sup>4</sup> Yenə orada, VII c., s.47.

<sup>5</sup> Mucəm əl-buldən, V c., s.93.

<sup>6</sup> Yenə orada, s.281.

<sup>7</sup> Yagut. İrşad əl-ərib, VII c., s.47.



ləri olmuşdur. Yaqut əl-Həməvi onlardan aşağıdakıları tapdığı haqqında məlumat verir: “Kitəbun fi rəsail mən ənşəəhu” (“İnşa edənin traktatları”) və “Kitəb əd-dibəcə fi-n-nəhv” (“Qrammatikaya giriş”).<sup>1</sup>

Marağadakı abidə, imarət, mədrəsə və gözəl xanəgahlar haqqında məlumat verən Yaqut, eyni zamanda onun fəqihlərindən də danışır.<sup>2</sup> Onun verdiyi xəbərə görə, buradakı məscidlərdə şəhərlərin görkəmli şəxsləri fəaliyyət göstərirdi; marağalı alim Əbdülbəqi ibn Yusif “Uqeyl” məscidinin tədris işləri üzrə və ruhani rəhbəri olmuşdur.<sup>3</sup> Şihab əd-Din əs-Sühraverdi Marağada Şeyx İmam Məcdəddin əl-Ciliyə mühazirə oxumuşdur.<sup>4</sup>

Yaqutun özünün olmayıb, soragını eşitdiyi məşhur şəhərlərdən Gəncə də qaynar elmi-mədəni mühiti ilə müəllifin nəzər-diqqətini cəlb etmişdi. O, bu şəhərdən “bir çox elm xadimlərinin çıxdığını” xüsusi vurğulasa da, görünür, əksər hallarda yalnız ilahiyyatçı, dilçi və az da olsa, filosoflardan bəhs etdiyi üçün Nizami və b. şairlərin adlarını çəkmir. Lakin Yaqutun “İrşad əl-ərib” əsərində Ömər ibn əl-Hüseyn ibn Şüeyb əl-Cənzi haqqında daha ətraflı məlumat verilir: “Əbu Həfs [künyəli bu şəxs] sərhəd şəhəri olan Cənzə əhlindəndir. Əbdülkərim əs-Səmani onu xatırlayaraq yazır ki, o, “ədəb” imamlarından biri olub. Onun şeir və qrammatika sahəsində böyük

---

<sup>1</sup> Yenə orada, III c., s.180.

<sup>2</sup> Yenə orada, s.93; həmçinin bax: Z.Qəzvini, s.563.

<sup>3</sup> Mucəm əl-buldən, V c., s.281.

<sup>4</sup> İrşad əl-ərib, VII c., s.269.

qabiliyyəti vardı. O, Bağdada gəlib bir müddət orada qalmış, görkəmli adamlarla dostluq etmiş və onlardan iqtibas götürmüşdür. Ədəbin əsasını Əbül müzəffər Əbiverdindən öyrənmiş, sonra öz şəhərinə dönmüş və yenidən Bağdada qayıtmış, buranın, eləcə də Bəsrənin, Xuzistanın görkəmli alimlərindən dərs almış və dövrünün ən böyük, tanınmış alimi olmuşdur. O, zəngin fəziləti, iti ağılı, gözəl əxlaqı ilə [seçilir], [Allah] qarşısında çox mömin idi. Bir çox əsərlər yazmış, özünün şərhini diqtə etməyə başlamışdı, əgər bunu tamamlasaydı, onun misli olmazdı. Həmədanda Əbdürrəhman əd-Duninin [mühazirələrini] dinləmişdi. Mən onun haqqında Mərvdə yazdım. O, məni vəsf etmişdir”.<sup>1</sup>

“Mucəm əl-buldən” əsərində isə Yaqut, Əbu Həfs ibn Osman ibn Şüeyb əl-Cənzi adlandırıdığı bu “ləyaqətli (fazil)” din xadiminin Mərvdə 550 (1155/56)-ci ildə vəfat etdiyini yazır;<sup>2</sup> onu da əlavə edir ki, “bəziləri bu şəhərdən olanlara əl-Cənzəvi də deyirlər”<sup>3</sup>. Əs-Səmanın “Kitab əl-Ənsab” əsərində (s.137) yalnız onun şeirlərindən parçalar verilir. Yaqutda isə məlumat daha ətraflıdır.

Yaqut əl-Həməvinin məlumatı oxucuları əslən gənçəli olan elm və din xadimlərinin müsəlman dünyasının

---

<sup>1</sup> İrşad əl-ərib, VI c., s.49.

<sup>2</sup> Mucəm əl-buldən, II c., s.172.

<sup>3</sup> Bu haqda həmçinin bax: З.М.Буниятов. Новые материалы о видных деятелях Азербайджана в эпоху средневековья (Статья третья). // Изв. АН Азерб. ССР. Серия истории, философии и права, 1980, № 2, с.59.

mərkəzlərində (Bağdad, Həmədan, İsfahan, Buxara və b.) əvvəlcə təhsil alıb, sonra isə elmi və dini fəaliyyət göstərmələri ilə tanış edirik. Belələrindən Gəncədə doğulub, Bağdad və Həmədanda dövrün məşhur alimlərindən dərs almış, Xorasanda və başqa yerlərdə moizələri ilə çıxış etmiş və nəhayət 550/1155-56-cı ildə Mərvdə vəfat etmiş “fəzilətli din xadimi” Əbu Həfs ibn Osman ibn Şüeyb əl-Cənzinin adı xüsusi qeyd edilir.<sup>1</sup>

Beləliklə, məqalələrdəki məlumat dövrün azərbaycanlı ziyalılarının müxtəlif orta əsr Şərq şəhərlərinə ziyarətləri, miqrasiyaları, bu şəhərlərlə əlaqələri haqqında xəbər vermişdir. Onlar o zamankı dini və mədəni mərkəzlərdə yaşayıb fəaliyyət göstərən ziyalılarla ədəbi və dini baxışlar haqqında fikir mübadiləsi aparmış, müxtəlif müəhazirələrlə çıxış etmiş, bu şəhərlərdən olan məşhur şəxslərdən dərs almış, eləcə də onların bəzilərinin müəllimi olmuşlar.

Sözsüz ki, o dövrün ən böyük mədəniyyət, din və təhsil mərkəzi Bağdad idi. Azərbaycan alimlərinin çoxu təhsil almaq üçün məhz bu şəhərə gələrək, özlərinin yüksək elmi səviyyəsinə burada yetişə bilmişlər. Belələrindən Yəhya ibn Səlemi ibn əl-Hüseyn Bağdadda fəaliyyət göstərən müsəlman dünyasının məşhur alimi əl-Xətib Əbu Zəkəriyyə ət-Təbrizidən leksiografıyanı öyrənmişdir.<sup>2</sup> Beyləqandan olan Əbu-l-Mə`ali Əbdü-l-Malik ibn Əhməd ibn Əbü-l-Malik ibn Abdakan əl-Beyləqani Bağdadda

---

<sup>1</sup> Mucəm əl-Buldən, II c., s.172.

<sup>2</sup> İrşad əl-ərib, VII c., s.280.

dövrün məşhur alimlərindən Əbu Cə'fər ibn əl-Məsləmə və başqalarından dərs almışdır. Gəncəli Əbülfəzl İsmayıl ibn Əli ibn İbrahim əl-Cənzəvi gənc yaşlarından Bağdada gələrək Əbü-l-Bərəkət əl-Buxari və Əbu Nəsr ət-Tusinin mühazirələrini dinləmişdi.<sup>1</sup> İlahiyyatçı alim əl-Müzəffər ibn Əbu Xeyr ibn İsmayıl əl-Varani fiqh elmini Bağdadda İbn Fadlandan öyrənmişdir; marağalı Cə'fər ibn Məhəmməd ibn əl-Haris Əbu Məhəmməd əl-Maraği Bağdadda əl-Qurbani, İbn Naciyyə və Məhəmməd ibn Yəhya əl-Mərvəzinin mühazirələrindən bəhrələnmişdir;<sup>2</sup> fiqh elmi ilə məşğul olan alim Məkki ibn Əhməd ibn Sə'adaveyh əl-Bərdəi Bağdadda Əbülqasım əl-Bağavinin mühazirələrinə qulaq asmışdır; Ədib Yunus ibn Yusif əl-Urməvi Bağdadda xəlifə Nasirin divanxanasına başçılıq etmişdir; gəncəli Əbu Həfs Ömər ibn Osman Şüeyb əl-Cənzi Bağdadda Nasir Əbülmüzəffər əl-Əbyavərdinin yanında təhsil almışdır. İranın Kəzarun şəhəri haqqında məlumat verən Yaqut, göstərir ki, bu şəhərdən çıxmış alimlərdən Əhməd ibn Mənsur əl-Kəzaruni 539/1144-45-ci ildə Bağdada gəlib burada Əbülfəzl ibn Ömər əl-Urməvinin yanında şafii məzhəbi üzrə mütəxəssis kimi yetişmişdir.<sup>3</sup> Əbülfəzlin digər şagirdi İbn əd-Dinar olmuşdur.<sup>4</sup>

Xətib Təbrizi Bağdadda Nizamiyyə mədrəsəsində dilçiliyin tədrisi kafedrasına və oradakı kitabxanaya rəh-

---

<sup>1</sup> Mucəm əl-buldən, II c., s.172.

<sup>2</sup> Yenə orada, V c., s.93.

<sup>3</sup> Yenə orada, IV c., s.430.

<sup>4</sup> Əl-Əskəlani, s.229.

bərlik etmişdir.<sup>1</sup> O, ədəbiyyat və dilçilikdə yüksək məqama çatır, adı ölkələri dolaşır və adamlar onun yanına axışirlar. Yaqut əl-Həməvi onun Əbu-l-Ə`la əl-Məərrinin yanına səfər etməsinin səbəbi haqqında ibrətamiz hekayə söyləyir. O, yazır: “Deyilir ki, Xətib Təbrizi məşhur filosof Əbu Mənsur əl-Əzhəri əl-Mə`ərrinin “Kitəb ət-təhzib fi-l-lüğə” əsərini əldə edir. Kitabı torbaya qoyub çiyinə ataraq Təbrizdən əl-Mə`ərrəyə aparır. Onun minik tutmaq üçün pulu yox idi. Kürəklərindən axan tər kitabı isladır. Bu nüsxə Bağdadın kitabxanalarından birində mövcuddur. Hadisədən xəbəri olmayanlar ona baxdıqda suya düşdüyünü zənn edirlər. Halbuki, o, yalnız Xətibin təridir”. Əs-Səmani əlavə olaraq göstərir ki, Quran bilicisi Məhəmməd ibn Əbülməlik ibn əl-Həsən ibn əl-Xeyrundan eşitdim ki, Əbu Zəkəriyyə Yəhya ibn Əli ət-Təbrizi dini təlimdən razı deyildi, hədsiz dərəcədə çox şərab içər, ipək paltar geyər, qızilla işləmə əmmamə taxardı, adamlar ona öz əsərlərini oxuduqda o, sərxoş halda dinlərdi, sanki o, bunu inkar etmirdi. Sonra o, deyir: Lakin o, dilçilik sahəsində nüfuzlu şəxs idi. Onun öz xətti ilə yazılmış “Şərḥ əl-Qəsaid əl-aşr” (“On qəsidənin şərh-i”) əsəri məndə var. “Təfsir əl-Qur`an” (“Quranın izahı”), “İ`rab əl-Qur`an” (“Quranda hallanma”), “Lüm`ə fi-n-nəhv libn Cinni” (“İbn Cinninin nəhvə dair qısa xülasə əsərinin şərh-i”), “Əl-Kafi fi elmey əl-əruz və-l-qəfavi” (“Əruz və qafiyə elmlərinə dair”), “Sələsətu şuruhin `alə-l-həmasə li Əbi Təmmam” (“Əbu Təmmamın “Həmasə”sinə üç

---

<sup>1</sup> İrşad əl-ərib, VII c., s.241.

şərh"), "Şərhu şe'ri-l-Mütənəbbi" ("Mütənəbbinin şeirinin şərh"), "Şərh əl-Məksurə libn Düreyd" ("İbn Düreydin "Məqsurə"sinin şərh"), "Şərhu Siqt əz-zənd"<sup>1</sup> ("Siqt əz-zənd"ın şərh"), "Şərh əl-mufaddaliyyat" ("Mufaddaliyyat"ın şərh"), "Təhzib islah əl-məntiq libn əs-Sikkit" ("İbn əs-Sikkitin "Nitqin islahı" kitabına düzəliş"), "Müqəddimə fi-n-nəhv" ("Nəhvə giriş"), "Kitəb məqatil əl-fursan" ("Qəhrəmanların həlakı haqqında kitab"), "Şərh əs-səb'a ət-Tavıl" ([ "Quran"ın] yeddi uzun surəsinin şərh") və digər əsərləri və şeirləri var. "İnsan bir gün səfərlərdən bezdiyi kimi, mən də bir yerdə qalmaqdan usanmışam. İraqda rəzillərlə bağlı olan alçaqların içərisində qalmalı olmuşam".

Səid ibn əl-Mübarək (494-569 [1100/1101-1173/1174]) haqqında məlumat verən Yaqut, Xətib Təbrizinin ondan dərs aldığı xəbər verir.<sup>2</sup> Səlmə ibn Asimin isə Xətib Təbrizidən öyrəndiyi və onun haqqında rəvayət etdiyini yazır.<sup>3</sup> Varislik hüququnda öndə gedən və bir dəfə diqtə edilərkən onlarla hədisi yadında saxlaya bilən kuhistanlı alim Hüseyn ibn Məhəmməd Xətib Təbrizi əl-Vənniyə istinadən hədis nəql etmişdir<sup>4</sup>.

---

<sup>1</sup> Qeyd edək ki, Xətib Təbrizi məhz bu əsərində Yusif ibn Tahir əl-Xuveyyi haqqında məlumat verir. Bax: M.Mahmudov. Ərəbcə yazmış azərbaycanlı şair və ədiblər, s.163.

<sup>2</sup> İrşad əl-ərib, IV c., s.241.

<sup>3</sup> Yenə orada, s.49.

<sup>4</sup> N.Əliyeva. Əs-Səmanınin "Kitab əl-Ənsab" əsəri., s.132-133.

Cəlaləddin Əbdürrəhman ibn Əbu Bəkr isə özünün “Tanınmış şəxslər haqqında arayış kitabçası” əsərində Yaqutun “Mu`cəm əl-üdəbə” əsərini məhz Əbu Zəkəriyyə ət-Təbrizi ilə əlaqədar xatırlamışdır.<sup>1</sup>

Göründüyü kimi, Yaqut əl-Həməvi hər hansı bir görkəmli şəxsiyyət haqqında məlumat verərkən bir çox hallarda onun hansı alimin mühazirələrindən faydalandığını, bu alimin kim olduğunu, hansı məzhəbə qulluq etdiyini və s. xüsusi qeyd edir. Yəqin ki, bu orta əsrlərin müəllim-tələbə anlayışı ilə əlaqədardır. Belə ki, çox vaxt şagird müəllimin bilavasitə davamçısı və tərəfdarı olur, dini inanc nöqteyi-nəzərdən də, əsasən, onun yolu ilə gedir. Yaqutun əsərləri ilə tanışlıq göstərir ki, Azərbaycandan çıxmış ilahiyyatçı alimlər çox vaxt sünnilik cərəyanının şafii məzhəbinə qulluq edirlər. Bəzən bu və ya digər dini məzhəb tərəfdarları arasında mübahisələr düşür, bu isə hakim mövqe tutan məzhəbin ardıcılıarı tərəfindən təqib olunmaqla nəticələnirdi. Məlumdur ki, hələ XI-XII əsrlərdə şafiilər Bağdadda sünniliyin digər məzhəbi olan hənəbilələrə, İsfahanda isə hənəfilərə qarşı şiddətli mübarizə aparırdılar. İbn Xəllikanın yazdığına görə, Yaqutun özünün az bir vaxtda beş şəhəri gəzməsi onun dini təqib olunması ilə əlaqədar olmuşdur.<sup>2</sup> Məşhur şafii fəqihlərindən olan Qazı Əbülhəsən ibn əl-Həsən ibn Əli əl-Miyanəcinin nəvəsi “Eynu-l-Quzat” ləqəbli miyanəli Abdulla ibn

---

<sup>1</sup> Cəlaləddin Əbdürrəhman ibn Əbu Bəkr. Nuzum əl-iqyan fi ə`yani-l-ə`yan, Müqəddimə, s.8.

<sup>2</sup> İbn Xəllikan, s.349-350.

Məhəmməd şəriətdən kənara çıxan bir kəlamdan ötrü öldürülmüşdü.<sup>1</sup>

Qafqaza səyahətdə olmayan Yaqut, buradan çıxmış görkəmli şəxslər haqqında məlumatı azdır. İstisna kimi Tisfisin mədəni mühiti və onun görkəmli şəxslərini göstərmək olar. İslam dinini qəbul edən gürcülər əmirliyin mədəni həyatında fəal iştirak etmişlər. Onlardan bir neçəsini Yaqut, oxuculara təqdim edir; Tiflisdən çıxan elm adamı kimi təqdim olunan Əbu Əhməd Hamid ibn Yusuf ibn Əhməd ibn əl-Hüseyn ət-Təflisi (1019-1097) Səlcuq hökmdarı Məlikşahın vəziri Tacülmülkün yaxın dostu olmuşdur. Uzun müddət elm öyrənmək üçün Bağdada gəlmiş, orda və digər şəhərlərdə hədisə qulaq asmışdır<sup>2</sup>.

Yaqut digər yerlərdə fəaliyyət göstərən tiflisilərdən də bəhs edir. Qüdsdə Əbu Abdullah Məhəmməd ibn Əli ibn Əhməd əl-Beyhəqi, Məkkədə Əbul-Hüseyn Əli bin İbrahim əl-Aquli məşhur idi. Əli ibn Məhəmməd əs-Savi onun haqqında məlumat verib. Hafiz Əbülqasim deyir: Əbülqasim ibn əs-Sumi onun haqqında bizə danışmış. O, 483-cü ildə Dəməşqi tərk edib.

Beləliklə, Yaqutun Azərbaycana aid olan məlumatlarını tədqiq edərkən iyirmi bir fəqihin (hüquqşünas) və hədis bilicisinin, on beş alimin və ədibin\* adına rast gəli-

---

<sup>1</sup> Kitəb əl-müştərik, s.411.

<sup>2</sup> N.A.Əliyeva. Əs-Səmanınin Kitab əl-ənsab" əsəri., s.107.

\* XI əsr müəllifi, əslən Azərbaycandan olan Məsud ibn Namdarın əsərinin tədqiqatçısı V.M.Beylis, onun dili ilə ədib və alim sözlərinin mənə daşıyıcılarını fərqləndirərək yazır: Məsud sözün əsl mənasında



rik. Adları çəkilənlər arasında incəsənət xadimi, bələğət ustası, eləcə də hafiz, şair və kitabxanaçının haqqında məlumat verilir. Bundan əlavə, Azərbaycandan olan on altı digər görkəmli şəxsin də haqqında çox qısa məlumat təqdim edilmişdir. Bu məlumatlar göstərir ki, müəllif görkəmli şəxslər haqqında hərtərəfli xəbər əldə etməyə çalışmış, külli miqdarda ədəbiyyatdan istifadə etmişdir. Göründüyü kimi, Yaqutun səyahət etdiyi şəhərlərdən olan görkəmli şəxslər haqqında topladığı məlumatlar daha ətraflıdır (məsələn, Yusif əl-Xüveyyi haqqında olan məlumat Yaqutun yüksək müşahidə qabiliyyətinə malik olduğunu göstərir).

Yaqut əl-Həməvinin əsərlərində ilahiyyat elmi ilə məşğul olanların sayının daha çox olmasını dövrlə bağlı səbəblərlə izah etmək olar. Onun haqqında danışdığı fəqihlər dini-hüquqi baxımdan mükəmməl təhsil görmüş, bu və ya digər məsələ barədə samballı mühakimələr yürütməyə qadir şəxslərdir.

Tədqiq edilən material Azərbaycanın IX-XII əsrlərdə yaşamış görkəmli elm və mədəniyyət xadimləri haqqında bəzən heç bir başqa məxəzdə olmayan orijinal məlumat əldə etmək, dövrün mədəni həyatına daha dərindən bələd olmaq, müsəlman dünyasının ayrı-ayrı mərkəzləri arasında olan elmi-mədəni əlaqələri daha geniş öyrən-

---

əlib - yəni ədəbiyyat yönündə savad almış ziyalı idi, orta əsrlər elmi sahəsində mütəxəssis-alim deyildi (Bax: Бейлис В. Автореферат..., сmp.16).

mək baxımından olduqca qiymətlidir. Məhz bu material müasir oxucunu Azərbaycanın Bərdə, Gəncə, Təbriz, Naxçıvan (Nəşavə), Marağa, Xoy (Xuvey), Urmiya, Mə-rənd, Uşnux, Bərzənd, Dərbənd (əl-Bab), Sərav, Miyanə (Məyanic), Varsan, Bərdic, Beyləqan, Miməz kimi şəhərlərindən çıxan ziyalılarla tanış edir, bu şəhərlərdə mədəni həyatın inkişaf səviyyəsini müəyyənləşdirməyə imkan verir, IX-X əsrlərdə Bərdədən, XI-XII əsrlərdə isə Gəncə, Təbriz, Xoy, Naxçıvan, Miyanə şəhərlərindən daha çox görkəmli şəxsiyyətlərin çıxdığını, onların müsəlman aləminin Bağdad, Dəməşq, Qahirə, Nişapur, Mərv, Tus və s. bu kimi şəhərlərlə daimi əlaqədə olduqlarını, azərbaycanlıların Yaxın və Orta Şərqi mədəni mərkəzlərində bəzi hallarda aparıcı mövqe tutduqlarını təsdiq edir.

### **Təsərrüfat həyatı**

XII əsrin sonu – XIII əsrin əvvəllərində Qafqazda olmayan, Cənubi Azərbaycana isə ikinci dəfə gələn Yaqut, onun şəhər və kəndlərinin çox keçmədən Cəbə və Subutayın başçılığı ilə həyata keçirilən birinci monqol yürüşünün dəhşətlərinə məruz qaldığının və bu yürüşün yerli əhalinin təsərrüfat həyatında da böyük dəyişikliklər törətdiyinin şahidi olur. O, özünün əvvəlki səyahəti zamanı gördüklərini, eləcə də X-XII əsr müəlliflərinin əsərlərindən oxuduqlarını monqol yürüşünün nəticələri ilə müqayisə edir, oxucularını dövrün inkişaf etmiş kənd təsərrü-

fatı ölkəsi olan Azərbaycanın və onun əhalisinin işğala qədərki və işğaldan sonrakı vəziyyəti ilə tanış edir.

Çox ölkələri gəzib dolaşmış Yaqut, Azərbaycanı digər ölkələrlə müqayisə edərək yazır: “Mən bundan çox bağları, bol sulu çayları və bulaqları olan başqa yer görməmişəm. Onun nahiyələrini səyahət edən şəxsə özü ilə su [ilə dolu] qabı götürməyə ehtiyac qalmır, çünki hara gedirsə, ayağının altından soyuq, şirin və sağlam sular axır”.<sup>1</sup>

Yaqutun o zamanlar azərbaycanlıların təsərrüfat həyatında əsas məşğuliyyətlərindən biri olan bağçılığa daha çox diqqət yetirməsini və onun haqqında daha geniş məlumat verməsini səyahət vaxtı, əsasən, bağlı-bağatlı Azərbaycan şəhərlərində müəyyən zaman qalması ilə yanaşı, bu təsərrüfat sahəsinin, ümumiyyətlə, həm şəhərlərdə, həm də başqa yaşayış məskənlərində tutduğu mühüm mövqe ilə izah etmək olar. Dövrün mənbələrinin qarşılıqlı təhlili bağçılığın Azərbaycanın, demək olar, bütün bölgələrində inkişaf etdiyini təsdiq edir. Təbriz, Urmiya, Uşnu, Unar, Əhər, Bərdə, Xoy (Xuvey), Bəzz şəhərləri haqqında məlumat verən Yaqut, bol nemətli bu yerlərin meyvə və bağları ilə əhatə olunduğunu göstərir; “ən yaxşı armud növünün” Azərbaycanın İrbil tərəfdən sərhəd şəhəri olan Uşnunun bağlarında, “ən yaxşı ərik növünün” Təbriz bağlarında yetişdiyini bildirir. Yaqutun monqol hücumundan əvvəl və sonra olduğu Təbrizin bağlarına dair xəbəri Azərbaycanın bu bölgəsində bağçılığın yüksək də

---

<sup>1</sup> Mucəm əl-buldən, I c., s.128.

rəcədə inkişafına sübutdur. Yaqut yazır: “Şəhər (Təbriz) bağlarla əhatə olunmuşdu, meyvələri çox ucuz idi. Mən heç yerdə Təbrizdə gördüyüm əl-mavsil (mosuli) adlandırılan ərikdən görməmişəm. 610/1213-cü ildə mən burada həmin əriyin 8 Bağdad mannına yarım həbbə qızıl verdim”.<sup>1</sup>

Təqribən bir əsr sonra bu yerlərdə olan Həmdullah Qəzvini də Təbrizin saysız-hesabsız meyvə bağlarını xatırlayır; burada yetişən müxtəlif növlü meyvələrlə yanaşı, xulvani və tuxmi əhmədi növlü ərikləri xüsusi qeyd edir və “başqa yerlərdə buradakı əriklərdən olmadığını xəbər verir”.<sup>2</sup>

Qeyd etməliyik ki, Yaqutun və ondan yüz il sonra yaşayıb-yaradan Həmdullah Qəzvininin, eləcə də onlardan xeyli əvvəl – X yüzildə Təbrizin və onun bağlarının tərifini oxucularına çatdıran əl-Müqəddəsi və başqalarının<sup>3</sup> verdikləri eyni məzmunlu məlumatlar konkret olaraq Təbrizə aid olsa da, həmin müəlliflərin şəhadətinə görə, demək olar, bütün şəhərləri bağ-bağatlı olan Azərbaycanın şimalı-cənublu çox hissəsində əkinçilik və bağçılığın qədim tarixə malik olduğunu təsdiq edən yazılı faktlardır.

Azərbaycanın cənub torpaqlarında çox sayda şəhər və kəndləri gəzmiş və yerli əhalinin təsərrüfat həyatı ilə yaxından tanış olmuş Yaqut, olmadığı yerlərin təsərrüfat-

---

<sup>1</sup> Mucəm əl-buldən, II c., s.13.

<sup>2</sup> H.Qəzvini, s.40 (Z.Bünyadov və İ.Petruşevskinin tərcüməsi).

<sup>3</sup> N.Vəlixanlı, IX-XII, s.133.

ları haqqında inandığı sələflərinin yazdıqlarına, bəzi hallarda isə rastlaşdığı məlumatlı şəxslərin dediklərinə istinad edir. Bu baxımdan, onun Arazboyu yerlərdə bağçılığın inkişafı haqqında X əsr müəllifi Əbu Duləfə, Bərdə və onun ətraflarında (şəhərin rusların basqınlarındanək çiçəklənmə dövrünə dair) təsərrüfatın bu sahəsinin vəziyyəti haqqında əl-İstəxriyə istinadən verdiyi məlumat tarixən arxaik olsa da, dövrün mənbələri və sonrakı müəlliflər tərəfindən təsdiq edildiyinə görə, Yaqutun yaşadığı dövr üçün də məqbul hesab edilə bilər. Əlbəttə, burada Yaqutun özünün də qeyd etdiyi kimi, onun dövründə artıq kənd səviyyəsinə düşmüş Bərdənin deyil, şəhər ətrafı yerlərin, həmçinin o bölgədə olan kənd və yaşayış yerlərinin təsərrüfatları haqqında fikir yürütmək olar.

Doğrudan da, “Bəzz” məqaləsində Arazboyu ərazidə yaşayan əhəlinin təsərrüfat həyatı haqqında Əbu Duləfə istinad edilsə də, bu arxaik məlumat Yaqutun çağdaşı olan “Əcaib əd-dünya” əsərinin müəllifinin təqdim etdiyi yeni faktlarla tamamlanır, Həmdullah Qəzvini, Zəkəriyyə əl-Qəzvini və başqalarının yazdıqları ilə bir daha təsdiq edilir. Yaqutun yazdığına görə, “buranın (Arazboyunun) qeyri-adi narlarının misli bütün dünyada yoxdur. Burada qeyri-adi əncir var, oranın mövücü (qoz) isə təndirlərdə qurudulur. Çünki dumanın çoxluğundan onlarda gün olmur, göyün [üzü] də onlarda qətiyyən açılmır”.<sup>1</sup>

---

<sup>1</sup> Mucəm əl-buldən, I c., s.361; müqayisə et: Əbu Duləf, s.80; həmçinin bax: M.Şərifli, s.264.

Azərbaycan bağçılarının təsərrüfatlarında üzümçülüğün ta qədimdən bəri tutduğu yer hələ antik, sonralar isə yerli mənbələrdə öz əksini tapmış,<sup>1</sup> ərəb-fars müəllifləri isə IX yüzildən başlayaraq, araşdırılan dövrdə daha da inkişaf etmiş bu sahə haqqında məlumatlarını oxuculara çatdırmışlar.

Tədqiqatçılar sübut etmişlər ki, “bu dövrdə üzümlüklərin sahəsi daha da genişlənir və onların növləri artır”.<sup>2</sup>

Doğrudan da, Yaqutun müasiri olan anonim fars müəllifi də, Arazın şimal tayında yerləşən Naxçıvanda yetişən üzümdən daha yaxşısının və zərərsizinin heç yerdə olmadığını bildirir.<sup>3</sup> Sonrakı əsrlərdə Azərbaycanda olmuş səyyah və coğrafiyaşünaslar (Həmdullah Qəzvini, Övliya Çələbi və b.) o dövrdə bağcılığın tərkib hissəsi olan bu sahənin daha da genişləndiyini göstərirlər.

Beləliklə, X-XIII əsrlərə aid mənbələrin müqayisəli təhlili bağcılığın geniş vüsət aldığı bu dövrdə Yaqutun öz gördüklərinə əsaslanan orijinal məlumatı ilə yanaşı, özündən xeyli əvvəl yaşamış müəlliflərin (əl-İstəxri və b.) yazdıqlarından əxz etdiyi arxaik xəbərlərin də əhəmiyyətini təsdiq edir. Bu baxımdan, Bərdə və onunla eyni bölgədə yerləşən yaşayış məskənlərində (Ləsub, Əndərab, Kərnə və b.) yetişən məhsullar – fındıq, şabalıd, zəngə, əncir və s. haqqında verilən məlumatı qeyd etmək

---

<sup>1</sup> Bu haqda bax: *Azərbaycan etnoqrafiyası*, s.167-169.

<sup>2</sup> *Azərbaycan etnoqrafiyası*, s.170; həmçinin bax: Ə.Əlizadə (rus dilində), s.36; M.Şərifli, s.263.

<sup>3</sup> Əcaib əd-dünya, s.209.

olar.<sup>1</sup> Öz sələflərinin dediklərinə əsaslanan Yaqut yazır ki, Bərdənin bir fərsəxliyində yerləşən əl-Əndərab adlanan, “bir günlük yoldan çox olan bu yer bağ və bostanlarla örtülüdür, hər yer meyvəlikdir. Orada əla fındıq yetişir, özü də Səmərqənd fındığından daha keyfiyyətlidir. Orada yetişən şabalıd Şam şabalıdından daha yaxşıdır. Onların bir meyvəsi var, adına zoğal deyirlər, özü əl-ğubeyra (üvəzin) meyvəsinə oxşayır, yetişəndə dadı şirin, yetişmədikdə isə acı olur. Bərdəyə ənciri Ləsubdan gətirirlər, bu əncirin ən yaxşı növüdür”.

Yaqutun müasiri olan fars dilində anonim mənbə Bərdə şəhərinin çiçəklənmə dövrünə aid əl-İstəxri və başqalarının verdiyi məhsullar siyahısına “şirin nar”ı da əlavə edir.<sup>2</sup> Həmin dövrün ərəb coğrafiyaçısı Zəkəriyyə əl-Qəzvininin yazdıqlarını da buna əlavə etsək, Bərdə şəhərinin bu ağır dövründə də onun ətraf yerlərində bağcılığın yüksək inkişaf səviyyəsini saxladığını söyləmək olar. Onu da qeyd etməliyik ki, Yaqut və Zəkəriyyə əl-Qəzvininin məlumatları bəzi hallarda biri digərini tamamlayır. Belə ki, özünün “Kitəb əl-müştərik” əsərində Yaqut Marağanın bol bağ və bostanlarından bəhs edir.<sup>3</sup> Marağa sakinlərindən məlumat alan Zəkəriyyə əl-Qəzvini isə bu bağlardan biri – Qiyamabad haqqında xəbər verir. Onun yazdığına görə, sahəsi bir kvadrat fərsəx olan bu bağın

---

<sup>1</sup> Mucəm əl-buldən, I c., 379.

<sup>2</sup> Əcaib əd-dünya, s.206.

<sup>3</sup> Kitəb əl-müştərik, s.392.

sahibləri məhsulun bolluğu üzündən meyvəni yığıb qurtara bilmir, meyvələr öz-özlərinə tökülürlər.<sup>1</sup>

Azərbaycanda kənd təsərrüfatının hər bir sahəsinin inkişafı üçün başlıca amil məhsuldar torpaqların olması idi. Yaqut əl-Həməviyə görə, torpağı məhsuldar olan Azərbaycan şəhərləri arasında Ərdəbil istisnalıq təşkil edirdi. Onun məlumatına görə, “sağlam havasına, şirin suyuna, məhsuldar torpağına baxmayaraq, burada meyvə ağacları və tərəvəz bitkiləri yetişmir. Meyvə-tərəvəzi buraya “bir günlük və daha artıq məsafədə yerləşən başqa nahiylərdən”, eləcə də Ərdəbilin 7 fərsəxliyində yerləşən “bol suyu və bağları olan” Unar şəhərciyindən gətirirdilər.<sup>2</sup> Bu fikri Həmdullah Qəzvini və “Əcaib əd-dünya”nın müəllifi də təsdiq edir.<sup>3</sup> Ərdəbildə olarkən şahidi olduğu bu hadisəni Yaqut, “ən əcaib hadisələrdən” sayır.<sup>4</sup>

Zəkəriyyə əl-Qəzvini də Ərdəbildə ağac bitməməsinin səbəbini naməlum qalan möcüzələrdən biri hesab edir; o da, Yaqutun sözlərinə qüvvət olaraq, şəhərdə və onun ətrafında çoxlu çayların olmasına baxmayaraq, bağçılığın olmadığını göstərir.<sup>5</sup> Bu fikir “Əcaib əd-dünya” və əl-Bakuvinin “Kitab təlxis əl-asar” əsərlərində də təsdiq edilir.<sup>6</sup> Ərdəbilin “çox soyuq iqlimindən” danışan Həm-

---

<sup>1</sup> Zəkəriyyə əl-Qəzvini, s.378.

<sup>2</sup> Mucəmməd əl-buldən, I c., s.257.

<sup>3</sup> Хамдуллах Казвини, s.44 ; Əcaib əd-dünya, s.196.

<sup>4</sup> Mucəmməd əl-buldən, I c., s.145.

<sup>5</sup> Zəkəriyyə əl-Qəzvini, s.291.

<sup>6</sup> Əcaib əd-dünya, s.196; Абд ар-Рашид ал-Бакуви. Книга талхис ал-асар ва аджаиб ал-малик ал-каххар (Сокр. книга о



dullah Qəzvini isə burada “buğdadan başqa heç bir taxıl məhsulunun yetişmədiyini” göstərir; hətta onu da əlavə edir ki, əhali ilin bütün məhsulunu havanın soyuqluğu üzündən döyüb başa çatdırı bilmir, ona görə taxılın bir hissəsi döyülməmiş o biri ilə qalır.<sup>1</sup>

Məşhur İsveçrə şərqşünası Adam Mets (1869-1917) Yaqut əl-Həməviyə istinad edərək, Ərdəbil nahiyyəsində torpaq becərilməsində səkkiz öküzdən istifadə edildiyini göstərir: qeyd edir ki, hər cütün öz cütüsü olurdu. Bu isə yerin bərk olması ilə deyil, onun donmuş olması ilə əlaqədar idi.<sup>2</sup> Ərdəbilə aid olan bu məlumat A.Metsin istinad etdiyi F.Vüstenfeldin nəşrində olmasa da, A.Mets bu məlumatı əl-Müqəddəsindən əxz edə bilərdi.

İstisnalıq təşkil edən bu “möcüzə”yə baxmayaraq, Azərbaycanda əkinçilik mədəniyyətinin inkişafı üçün hər cür münasib coğrafi şəraitin olduğunu dəfələrlə vurğulayan Yaqutun bu haqda olan məlumatını yalnız orta əsrlərin yazılı abidələri (“Əcaib əd-dünya”, Həmdullah Qəzvini və b.) deyil, eyni zamanda arxeoloji qazıntılar zamanı bu dövrə aid aşkar edilmiş kənd təsərrüfatı alətlərinin qalıqları (kotan ucluğu, xış gavahını, oraq, bel və s.), müxtə-

---

памятниках и чудесах царя могущего). Изд. текста, пер., предисловие, примечания и приложения З.Буниятова, М., 1971, с.62.

<sup>1</sup> Хамдуллах Казвини, с.44.

<sup>2</sup> А.Мец. Мусульманский ренессанс. Москва, 1973, с.362.

lif ölçülü təndirlər, içərisində dənli bitki qalıqları olan küplər və s. təsdiq edir.<sup>1</sup>

Səyahəti zamanı azərbaycanlıların təsərrüfat həyatı ilə yaxından tanış olan Yaqut, gəzdirdiyi cənub torpaqlarında təbiətin bəxş etdiyi “şirin və sağlam sular”la, “bol sulu çaylar”la qidalanan suvarma əkinçiliyinin, dağlıq yerlər üçün xarakterik olan dəmyə əkinçiliyinin şahidi olur.

Yaqutun müasiri, iki monqol yürüşü arasında Azərbaycanca olmuş Ən-Nəsəvi, I monqol hücumundan sonra dağıdılmış Beyləqanda həyatın yenidən canlanması üçün suvarma arxlarının çəkildiyi haqda məlumat verir. Bu məlumata görə, Xarəzmşah Cəlaləddinin vəziri Araz çayından üç arx çəkdirərək, onları “Əş-Şərəfi”, “Əl-Fəxri” və “Ən-Nizami” adlandırmışdır. Onun Arazdan çəkdiyi digər dərin arx isə Sultan Cəlaləddinin şərəfinə “Sultancuy” (“Sultan kanalı”) adını daşıyırdı.<sup>2</sup>

Arxeoloji və etnoqrafik materiallar əkinçilik mədəniyyəti haqqında Yaqutun verdiyi məlumatları tamamlayır, onun Azərbaycanın başqa (Mil, Muğan, Şirvan, Qarabağ və b.) yerləri üçün də xarakterik olduğunu göstərir.<sup>3</sup>

Əkinçiliyin, eləcə də Yaqutdan əvvəlki müəlliflərin də (Əl-İstəxri, İbn Havqəl və b.) haqqında məlumat verdikləri maldarlığın bu dövrdəki inkişafı zəngin təbii xam-

---

<sup>1</sup> Q.M.Əhmədov. Orta əsr Beyləqan şəhəri, s.71; Н.В.Минкевиц-Мустафаева. Раскопки по городской стене Оренкала в 1953-54 гг. // МНА СССР, № 67, 1959, с.1571.

<sup>2</sup> Ən-Nəsəvi, s.223.

<sup>3</sup> Azərbaycan etnoqrafiyası, s.118.

mal ehtiyatı olan Azərbaycanda müxtəlif sənət sahələrinin tərəqqisi üçün əlverişli şərait yaratmışdı. Şəkidə istehsal edilən gön-dəri məmulatı Yaqutun məlumatına görə, Tiflis yaxınlığında Kür çayı ətrafında məşhur olmuşdur.<sup>1</sup> Yaqut və onun müasirlərinin məlumatına görə, Azərbaycan şəhərlərində o zaman ipəkçilik, toxuculuq, xalçaçılıq, ağacışləmə, dabbaqlıq və b. sənətlərlə yanaşı faydalı qazıntılar və onların emalı, balıqçılıq və s. də inkişaf etmişdi.

Bu dövrün əksər iri, orta və kiçik şəhərlərinin sənətkarlıq məmulatlarının istehsalında toxuculuq müəyyənəddi əhəmiyyət daşıyırdı. Dövrün yazılı qaynaqlarının tədqiqi, o cümlədən Yaqutun əsərlərindən əldə etdiyimiz məlumat da Azərbaycanda toxuculuğun misbətən daha çox inkişaf etdiyini təsdiq edir. Təbriz şəhərini bu cəhətdən xüsusi qeyd edən Yaqut, Atabəylər dövründə bütün sənətlərin burada təcrübədən keçdiyini göstərmişdir.<sup>2</sup> Daha bir xalçaçılıqla bağlı məlumat Yaqutun Tiflis qalası adlandırdığı Vanla əlaqədardır<sup>3</sup>.

Azərbaycanın zəngin xammal ehtiyatı, əkinçilik və maldarlıq məhsulları burada müxtəlif sənət növlərinin meydana gəlməsi və inkişafı üçün zəmin yaratmışdır.<sup>4</sup> Aparılan tədqiqatlar inkişaf etmiş feodalizm dövründə Azərbaycanda bir neçə yüz sənət və peşə sahəsi olduğu-

---

<sup>1</sup> Mucəm əl-buldən, III c., s.357.

<sup>2</sup> Yenə orada, II c., s.13.

<sup>3</sup> Mucəm əl-buldən, III c., s.355.

<sup>4</sup> Bax: Azərbaycan etnoqrafiyası, I c., s.328.

nu sübut edir. Yaqutdan təqribən yüz il əvvəl Azərbaycanda yaşamış, Şirvan və Arran inzibati dairələrində məmurluq etmiş Məsud ibn Namdarın məlumatına görə, təkcə Beyləqanda otuzdan artıq sənət növü olmuşdur. Sənət sahələrinin bu rəngarəngliyi ilk növbədə şəhərlərdə və onların ətraflarında (rabadlarda) əmtəə-pul münasibətlərinin kifayət qədər yüksək inkişaf səviyyəsi ilə bağlı idi.

Əlbəttə, Azərbaycanda o dövr üçün ümumi inkişaf səviyyəsini müəyyənləşdirmək üçün Yaqutun verdiyi məlumat çox azdır. Lakin qətiyyətlə demək olar ki, bu cüzi, lakin qiymətli material da, bütövlükdə, götürüləsi yazılı, arxeoloji və etnoqrafik qaynaqlar toplusunda özünəməxsus yer tutur. Hələ X əsrin müəllifləri Əl-İstəxri və İbn Havqəl Bərdədə toxuculuq üçün ən qiymətli xammal növü olan ipəyin istehsalı üçün “heç kəsə mənsub olmayan tut ağaclarında” ipək parça verən barama qurdlarının yetişdirilməsi haqqında, eləcə də xam ipəyin buradan ixracı barədə məlumat vermişdilər.<sup>1</sup> Öz sələflərinin bu qiymətli məlumatını “Bərdə” məqaləsində təkrar edən Yaqut,<sup>2</sup> Təbrizdə olarkən ipəkçiliyin bu şəhərdə də geniş yayıldığına fikir vermiş, burada istehsal olunan əba üçün xüsusi parçaların: “siqlatun” adlı zərxaranın, “xitai” çin parçasının, atlasın və başqa bu kimi parçaların Qərb və Şərq ölkələrinə aparıldığını göstərmişdir.<sup>3</sup> Yaqutun müasiri – “Əcaib əd-dünya” əsərinin müəllifi bu siyahıya kə-

---

<sup>1</sup> Əl-İstəxri, s.88.

<sup>2</sup> Mucəm əl-buldən, II c.

<sup>3</sup> Yenə orada, s.13.

ba, dibai, nax, kimxa, xəzz adlanan bir neçə cür ipək parça növünü də əlavə edir, zərif zərxara parça toxuculuğu ilə də məşğul olunduğunu xəbər verir.<sup>1</sup> Etnoqrafların fikrincə, parça toxuculuğunda tətbiq edilən lifli bitkilərin ən qədim növü kətan olmuşdur.<sup>2</sup> Bütün Azərbaycan ərazisi yabanı kətanın qədim vətənlərindən biri hesab edilsə də, öyrənilən dövrdə Azərbaycana gəlmiş ərəb səyyahları, o cümlədən Yaqutun fikrincə, Bab əl-Əbvabda hazırlanan kətan paltarların nə Arran, nə Azərbaycan, nə də Ərminiyədə tayı-bərabəri yox idi.<sup>3</sup>

Xuvey şəhəri haqqında yazan Yaqut, burada hazırlanan və hər yerdə “Xuvey paltarları” adı ilə məşhur olan paltarlar haqqında da məlumat verir.<sup>4</sup> Zəkəriyyə əl-Qəzvini Xuveydə toxunan “qulah” (“hörümçək toru”) adlı başqa bir parça növündən də bəhs edir. “Əcaib əd-dünya”nın müəllifi də Bərdə və eləcə də Beyləqan, Təbriz və Şabranı iri ipəkçilik mərkəzi kimi qeyd edir.<sup>5</sup> Mənbədə Gəncə şəhəri əhalisinin də baramaçılıqla məşğul olduğu göstərilir.<sup>6</sup> Yaqutun müasiri Zəkəriyyə əl-Qəzvini gəncəli ipəkçilərin işini belə təsvir edir: “Şəhərin özündə arx var; ona iki yolla düşürlər: bunlardan biri Bab əl-Məqbərə (Qəbristan qapıları), digəri isə Bab əl-Bərdə (Bərdə qapı-

---

<sup>1</sup> Əcaib əd-dünya, s.204.

<sup>2</sup> Azərbaycan etnoqrafiyası, s.409.

<sup>3</sup> Mucəm əl-buldən, I c., s.303.

<sup>4</sup> Yenə orada, II c., s.408.

<sup>5</sup> Əcaib əd-dünya, s.197, 212.

<sup>6</sup> Yenə orada, s.208.

ları) yanındadır. Adamlar Bab əl-Məqbərə yanında su götürərək, ipəyi bunda emal edirlər, bundan sonra onun qiyməti Bab əl-Bərdə yanındakı suda yuyulmuş ipəyin qiymətinə nisbətən bəhə olur..."<sup>1</sup>

Yaqutun təsvir etdiyi sənət sahələrindən biri də qədim tarixə malik ağacışləmə sənətidir. Arxeoloji qazıntı-lar zamanı "yerli əhəlinin ağacdən hazırlanan məişət avadanlığı və istehsalat alətlərinə tələbatı" nəticəsində geniş yayılmış bu sənətin nümunələrinə geniş təsadüf olunur.<sup>2</sup> Yaqut Ərdəbildə olarkən ağacışləmə ustaları ilə görüşünü belə təsvir edir: "Ərdəbilin meşələrində doğranan ağacdən taxta (xələnc)<sup>3</sup> kasa və tabaqlar düzəldirlər. Buradan aparılan qablar çox da şümal olmur. Doğrudan da onlardan eləsi yoxdur ki, eybdən xali, düz-əməlli olsun. Mən onların sənətkarlarının yanında oldum və onlardan nöq-

---

<sup>1</sup> Z.Qəzvini, s.522.

<sup>2</sup> Bax: Azərbaycan etnoqrafiyası, s.348. Yeri gəlmişkən bu qiymətli əsərdə Yaqutun ağacışləmə ustaları haqqında verdiyi məlumat səhvən XIV əsrdə yaşamış Həmdullah Qəzviniyə aid edilmişdir.

<sup>3</sup> "Mucəm əl-buldən" in Azərbaycana aid məlumatını rus dilinə tərcüməsində "xələnc" sözü lüğətlərdə taxtasından qab-qacaq düzəldilən bütün ağac növlərinə aid edilir (bax: s.117). Bəzi müəlliflər qoz ağacı və ya süpürgə kolunu "xələnc" adlandırırlar. Akademik N.Vəlixanlı orta əsr müəlliflərinin (Əbu Hənifə) verdiyi izahə əsaslanaraq yazır: "xələnc" – müxtəlif rəngli miləmil taxtalardan hazırlanmış hər cürə qaba deyilir (Bax: N.Vəlixanlı. *Ərəb xilafəti və Azərbaycan*, s.135-136, *qeyd №1*). Daha bir məlumat Rəşid bəy İsmayilovdandır. Müəllifə görə, Azərbaycanda qədimdən yurdlaşmış türk tayfalarından birisi də "xalac" türkləridir.

sansız bir qab istədim. Mənə bildirdilər ki, eləsi yoxdur”.<sup>1</sup> Yaqut ən yaxşı qabların Reydə hazırlandığını da əlavə edir.

Beləliklə, Yaqut əl-Həməvinin “Mucəm əl-buldən” əsəri öyrənilən dövrdə Azərbaycandakı iqtisadi vəziyyət, xüsusilə kənd təsərrüfatı haqqında mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edən məlumatlar verir. İqtisadiyyatın bir sıra mühüm sahələri, xüsusilə sənaye istehsalına dair onun məlumatı çox az olsa da, başqa mənbələrdəki oxşar materialla müqayisə etməklə, həmin sahələr haqqında müəyyən təsəvvür əldə etmək olur. Mənbələrdə dövrün sosial-iqtisadi həyatı haqqında məlumatın qıtlığı Yaqutun təqdim etdiyi materialın tariximiz üçün qiymətini aşkar nəzərə carpdırır.

Yaqut əl-Həməvinin ilk monqol hücumundan sonrakı dövrdə azərbaycanlıların təsərrüfat məşğuliyyətləri haqqındakı qeydləri onun şəxsi müşahidələrinə əsaslanır. Bu cəhətdən, müəllifin Urmiya, Uşnu, Unar, Ərdəbil, Bərdə, Təbriz, Xuna, Xalxal, Sərab, Mərənd, Miyanə, Naudiz, Muğan və başqa vilayət və şəhərlərdə təsərrüfatın vəziyyəti haqqında olan məlumatları daha orijinal, dövrü üçün daha müasirdir.

Aparılan tədqiqat göstərir ki, Yaqut əl-Həməvi heç də bütün şəhərlərin təsərrüfat həyatının tənəzzülünü monqol hücumları ilə bağlamır; obyektiv müşahidə qabiliyyətinə malik alim, vaxtilə yüksək təsərrüfatçılığı ilə fərqlənən bəzi şəhərlərin tənəzzülünü Atabəylər dövləti-

---

<sup>1</sup> Mucəm əl-buldən, I c., s.145.

nin zəifləməsi və ara müharibələrin güclənməsində görünür.

### **Bioqrafik mənbələrlə müqayisəli təhlil**

XI-XIII əsrlərdə Xilafətin müxtəlif bölgələrindən Azərbaycana səyahət edən müəlliflərdən əs-Siləfi, İbn Makula, əs-Səmani, İbn Nöqtə, Yaqut əl-Həməvi və başqaları Azərbaycan və onun görkəmli şəxsləri haqqında müəyyən məlumat vermişlər. Bu müəlliflərin əsərlərinin müqayisəli təhlili bir sıra yeni faktların üzə çıxmasına kömək etməklə bərabər, orada baş vermiş hadisələrin aydınlaşdırılmasına da əməli yardım göstərir.

XIII əsrin əvvəllərində iki dəfə Azərbaycanda olmuş görkəmli ərəb alimi, coğrafiyaşünas və səyyahı Yaqut əl-Həməvinin məlumatlarının ölkəmizin ictimai-iqtisadi həyatı ilə bərabər, mədəni həyatının öyrənilməsində də böyük rol oynamışdır. Onun əsərləri monqol hücumları ərəfəsində və ilk monqol hücumlarından sonra Azərbaycan şəhərlərinin vəziyyəti, IX–XIII əsrlərdə buradan çıxmış görkəmli alim və mədəniyyət xadimləri haqda başqa mənbələrdə təsadüf edilməyən orijinal məlumatın əldə edilməsi, dövrün mədəni həyatına daha dərinədən bələd olmaq, İslam dünyasının ayrı-ayrı mərkəzləri arasında elmi-mədəni əlaqələrin daha geniş öyrənilməsi kontekstində olduqca qiymətlidir.



Yaqut Azərbaycanda ədəbiyyatın çiçəkləndiyi, inkişaf etdiyi dövrdə yaşayıb-yaratmışdır. XI əsrin birinci yarısında Səlcuq hücumlarının dağıdıcı nəticələri Səlcuq feodal dövlətinin 90-cı illərədək intensiv çiçəklənmə dövrünü əvəz edən və XII əsrin II yarısınadək davam edən tənəzzül çevrəsi belə ümumi inkişaf meylinin qarşısını ala bilmədi. Həmin dövrdə ölkənin hüdudlarından uzaqda belə şöhrət tapmış həmyerlilərimizin – dilçi alimlərin, bələğət ustalarının, ilahiyyat alimlərinin sayı artmışdı. Bu cəhətdən, Yaqut əl-Həməvinin Azərbaycanın görkəmli şəxsləri barədə məlumatı da ehtiva edən “Mucəm əl-buldən” əsərinin özünəməxsus yeri vardır. Yaqut əl-Həməvi bu əsərini bioqrafik janrda yazmasa da, şəhər, kənd, ölkə və vilayətlər haqqında verdiyi məlumata konkret yerlərdən mənşəyini götürmüş görkəmli şəxslər haqda informasiyanı da əlavə etmişdir. Akademik İ.Kraçkovskinin haqlı olaraq dediyinə görə, “Yaqut əl-Həməvinin “Coğrafi lüğəti” (“Mucəm əl-buldən” – N.Ə.) təkcə tarix və coğrafiyanı deyil, onlarla eyni səviyyədə hicri tarixinin altı əsrinin dini, mədəniyyəti, etnologiyası, folkloru və ədəbiyyatını təcəssüm etdirir”<sup>1</sup>. Lakin orta əsrlərin ərəbdilli mənbələrində ziyalılar haqqında olan bəzi məlumatlar kompilyativ xarakter daşdığından bəzən onların dəqiqləşdirilməsinə ehtiyac yaranır. Əsərləri dövrünün etibarlı mənbələrindən sayılan Yaqut əl-Həməvi də bu cəhətdən istisna deyil. O, tədqiqata cəlb etdiyimiz müəlliflərdən

---

<sup>1</sup> И.Ю.Крачковский. Арабская географическая литература. Избр. соч., т. IV. М – Л.: Изд-во АН СССР, 1957, т.4, с.339.

yaşadığı dövrə görə axırınıcı olduğundan bəzi məlumatlar, o cümlədən şəxsiyyətlərin yaşadığı dövrü dəqiqləşdirmək üçün biz ondan əvvəl yaşayıb-yaratmış bioqrafik mənbələrə müraciət etdik. Ümumiyyətlə, orta əsrlərdə hadisə və sünnələrdə dəqiqliyin gözlənilməsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Hər şeydən əvvəl, məlumatın səhhiyyəsinə, kimdən götürülməsinə ciddi fikir verilir. Ona görə də dövrün ziyalıları məlumat verdikləri mühəddislərin və ya digər sahədə fəaliyyət göstərmiş şəxslərin istinadını, informasiya topladığı və təhsil aldığı müəllimlərinin adlarını əsərlərində qeyd edirdilər. Şəxs adları yazılarkən onların nisbələrinin, yəni mənşəyi götürülən yerin adının düzgün yazılmasına xüsusi əhəmiyyət verilir. Belə ki, yer adlarını bildirən sözlərin sait səsləri həm hərəkələnir, həm də ayrıca sözlərlə yazılırdı. Bu isə yazının üzünü köçürənlərin (katiblərin – N.Ə.) səhvinin azalması, şəxsiyyətin ad göstəricisinin gələcək nəsillərə düzgün çatdırılması niyyəti ilə edilirdi. Yaqutun azərbaycanlı zəka sahibləri haqqında “Mucəmə əl-buldən” əsərində topladığı məlumat orijinallığı və etibarlılığı baxımından maraqlıdır. Əsərdə yer adlarının hər bir hərfinin sözlərlə ifadə edilməsi yer adının düzgün yazılması ilə bərabər, şəxsiyyətlərin nisbələrinin dəqiqləşdirilməsində də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Müəllif XIII əsrin əvvəllərində qələmə aldığı “Mucəmə əl-buldən” əsərində Naxçıvandan olan Əbülfəzl Xudadad ibn Asim ibn Bukran ən-Nəşəvi haqqında məlumat verərkən göstərir ki, o, Gəncədə kitabxanaya xəzinədarı olmuşdur. Həmin əsərində müəllif daha

dörd naxçıvanlı haqqında da məlumat vermişdir. Bu naxçıvanlıların nisbələri də ən-Nəşəvidir. Tədqiqatçı alim R.Məmmədovun gümanına görə, ən-Nəşəvi nisbəli alimlər haqqında informasiyaya XII-XIII əsr məxəzlərində təsadüf edilməsinə baxmayaraq, onlar daha əvvəl, təxminən X-XI əsrlərdə yaşamışlar. Müəllif bu ehtimalın ortaya çıxmasını XII-XIII əsrlərdə yaşamış naxçıvanlı alimlərin, bir qayda olaraq, özləri üçün nisbəni “ən-nəşəvi” şəklində deyil, “ən-naxçıvani” şəklində götürmələri ilə bağlayır və əlavə edir ki, Yaqut əl-Həməvinin adlarını çəkdiyi “ən-nəşəvi” nisbəli alimlərin XII-XIII əsrlərdə yaşayıb fəaliyyət göstərməsi barədə məxəzlərdə heç bir məlumat yoxdur.<sup>1</sup> Doğrudan da, hər iki müəllifin əsərində yuxarıda qeyd olunmuş naxçıvanlı ziyalıların anadan olma və ya ölüm tarixi haqqında birbaşa heç bir məlumat verilmir. Lakin buna baxmayaraq, dolayı yolla bu naxçıvanlıların bəzilərinin yaşadığı dövrü təyin etmək mümkündür.

Xudadat ibn Asim ibn Bukran ən-Nəşəvi haqqında məlumat verən mənbələrdən biri də əs-Səmanın (1113-1167) “Kitab əl-Ənsab” (“Nisbələr kitabı”) əsəridir. Bu əsərin Yaxın Şərq, Orta Asiya, o cümlədən Azərbaycanın tarixi coğrafiyası və mədəniyyət tarixinin öyrənilməsi üçün əhəmiyyəti böyükdür. Müəllif hədis toplamaq arzusu ilə ölkələri dolaşmış və doğma Mərv şəhərinə qayıdandan sonra şəhərlər və bu şəhərlərdən mənşəyini gö-

---

<sup>1</sup> R.Məmmədov. Naxçıvan şəhərinin tarixi oçerki. Bakı, Elm, 1977, s.141-142.

türmüş ziyalılardan bəhs edən 603 vərəq həcmində “Kitab əl-Ənsab” əsərini yazmışdır. Tarixçi ibn əl-Əsirin yazdığına görə, Əbdülkərimin çoxsaylı səyahətləri zamanı görüşdüyü şəxslərin sayı 4000-ə çatmışdır. Bu, o dövrün səyyah aimlərinin bioqrafiyasında rekord rəqəm idi. Əs-Səmaninin məlumat verdiyi ziyalıların çoxu mühəddislər, sufi şeyxlər, ilahiyyatçı alimlər idi. Ərəb Şərqində Qurani bilmək, onu təbliğ və təfsir etmək, hədisləri seçib səhih və qeyri-səhih olanları ayırmaq o qədər ənənəvi hal almışdı ki, alimlik əlaməti məhz bu sahələri bilən insanlara şamil edilirdi. Bu da təsadüfi deyildi, çünki Peyğəmbər (s.a.s) və onun tərəfdarlarının sahib olduqları elmi biliklər universal xarakter kəsb edir və hər bir elmin zirvəsi sayılırdı. Hədis toplamaq niyyəti ilə səyahətlərə çıxan əs-Səmaninin əsərində bu qəbildən olan ziyalılara üstünlük verilməsinin obyektiv səbəbi də bu idi. “Kitab əl-Ənsab” əsərində Azərbaycanın tarixi coğrafiyasına aid qiymətli məlumatla yanaşı, bir çox azərbaycanlı, o cümlədən 4 nəfər naxçıvanlı şəxsiyyət haqqında məlumat verilmişdir<sup>1</sup>. “Kitab əl-Ənsab” əsərində Naxçıvana səfəri haqqında qeydlərin olmamasına baxmayaraq, Nəşavə haqqında verdiyi məlumat əs-Səmaninin bu şəhər və onun alimləri haqqında geniş təsəvvürə malik olmasından xəbər verir. Əs-Səmaniyə görə, “Xudadad ibn Asim ibn Bukran ən-Nəşəvi Bağdadda və başqa şəhərlərdə mühazirələri dinləmişdir. O, Əbu Nəsr Əbdülvahid əl-Qəzvini, Həsən ibn Əli və Müslim Əbdürrəhman ibn Əzav əl-Əttar ən-Niha-

---

<sup>1</sup> əs-Səmani. Kitab əl-Ənsab, V c., s.387-388

vəndi haqqında rəvayət etmişdir. Onun haqqında söhbət açdığı şəxslərdən biri də azərbaycanlı qazı Əbu Saleh Şüeyb ibn Saleh ibn Şüeyb ət-Təbrizi olmuşdur. Əs-Səmani yazır ki, “İbn Makula Gəncədə (məndə Cənzə – N.Ə.) olarkən Xudadad ibn Asimi dinləmişdir”. Hər iki mənbədə mövcud olan informasiya sayəsində Xudadad ibn Asim ən-Nəşəvinin yaşadığı dövrü təyin etmək mümkün olmuşdur. Bu, hər iki müəllifin 3-cü bir mənbəyə – İbn Makulaya (XI əsr) əsaslanmasıdır. Ərəb ədəbiyyatı tarixində mavlə, böyük əmir, alim, tarixçi, ədib, hafiz, tənqidçi, nəssəbə (genealogiya ilə məşğul olan alim – N.Ə.) kimi məşhur olan Əbu Nəsr Əli ibn Hibbətullah ibn Əli ibn Cəfər ibn Əli ibn Muhəmməd İbn Makula (1030-1082) öz dövrünün tanınmış simalarındandır<sup>1</sup>. Makula Bağdadda vəzirlər, qazilər yetişdirən hörmətli, sayılıb-seçilən bir ailənin adı olmuşdur. İbn-Makulanın “əl-Mütəlif və-1 Müxtəlif” janrında yazdığı “İsim, künyə və ləqəblərdəki oxşar və müxtəliflik üzərində olan şübhələrin aradan qaldırılmasının başa çatdırılması” əsərində “ən-nəşəvi” nisbəsinin aid olduğu yerin Nəşavə şəhərinin adından götürüldüyü qeyd edilir. İbn Makula göstərir ki, Nəşavə Arranın vilayətlərindən birinin şəhəridir. Ona Naxcuvan da deyilir. İbn Makula “ən-Nəsəvi, ən-Nəşəvi” məqaləsində üç naxçıvanlı – Harun ibn Hayyan Əbu Musa, Əbu Hatim Əbdürrəhman ibn Əli ibn Yəhya ibn Muhəmməd ibn ər-Ruvvas ən-Nəşəvi və Xudadad ibn Asim ibn Bukran

---

<sup>1</sup> N.A.Əliyeva. İbn Makula (1030-1082) və onun “əl-İkməl” əsəri// Azərbaycan Tarixi Muzeyi – 2008, Bakı, “Elm”, 2008, s.27.

Əbülfəzl ən-Nəşəvi haqqında məlumat verir. Qeyd etmək lazımdır ki, Yaqut əl-Həməvinin Həddad (Xudadat – ?) kimi qeyd etdiyi adı İbn Makula Xudadad şəklində yazır. Xudadad ibn Asimin rəvayət etdiyi şəxslərin adını əs-Səmani olduğu kimi vermişdir, təkcə Əbu Nəsr Əbdülvahid ibn Hübeyra əl-Qəzvininin adını daha qısa variantda göstərir. İbn Makulanın Xudadad ibn Asim ən-Nəşəvi haqqında Yaqut əl-Həməvidə və əs-Səmanidə olmayan daha bir məlumatı vardır. Bu məlumata görə, Xudadad ən-Nəşəvi Əbu Nasr əl-Hüseyn ibn Əli ibn Cəfər ən-Nərizidən (Nəriz – Azərbaycanda kənd – N.Ə.) hədis söyləməsidir. İbn Makula əlavə edir ki, Xudadad ən-Nəşəvi onun haqqında bizə hədis söyləməklə bərabər, onun izahını da vermişdir <sup>1</sup>. Bu məlumat deməyə əsas verir ki, Xudadad ibn Asim Ən-Nəşəvi İbn Makulanın yaşadığı dövrdə, yəni Yaqut əl-Həməvidən iki, Əs-Səmanidən bir əsr əvvəl yaşamışdır. Deməli, Yaqut Xodadadın Cəncə mədrəsəsinin mühafiz kimi Gəncə mədrəsəsinin mühafizi kimi qeyd etmiş, əs-Siləfi isə Gəncə mədrəsəsi haqqındakı geniş məlumat vermişdir. İbn Makulanın Xodadad haqqındakı məlumatını əlavə etsək Mədrəsənin yaşının ən azından XI əsrə aid etmək olar. Bu, bir daha görkəmli alim Bartoldun fikrinin təsdiqinə bariz nümunədir: “... Əgər bir müəllifin X əsrdə, digərinin XI əsrdə yazdığını biliriksə, bu heç də o demək deyil ki, ikincinin məlumatı birinciyə nisbətən daha sonrakı dövrə aiddir. Demək olar ki, bütün müəlliflər heç bir mənbə və tarix göstərmədən

---

<sup>1</sup> İbn Makula. Əl-İkməl, I c., s.544.

kitablardan yazırlar, çox zaman da elə olur ki, XI əsrdə yazılmış əsərdə X əsrdə yazılmış əsərə nisbətən daha erkən mənbədən istifadə edilir<sup>1</sup>.

Yaqut əl-Həməvinin məlumat verdiyi digər bir şəxs Əl-Müfərric ibn Əli Abdulla ən-Nəşəvi və onun atası “Əl-Muşkani” ləqəbli əl-Hafiz Əbu Abdulla əl-Müfərric ən-Nəşəvidir. Yaqut əl-Həməvinin yazdığına görə, əl-Müfərric hədis hafizlərindən və fəqihlərin tanınmış simalarından biri olmuşdur<sup>2</sup>. O, Əbülabbas ən-Nibhani ən-Nəşəvi və onun timsalında (nəzərində) öz ölkəsinin şeyxləri haqqında məlumat vermişdir. Əs-Siləfi onun atasından söhbət açmışdır. Mənbədən göründüyü kimi, Yaqut əl-Həməvi bu şəxsiyyət haqqında məlumatı Əs-Siləfidən əxz etmişdir. Əldə etdiyimiz “Mucəm əs-Səfər” əsərinin Azərbaycana aid hissəsinin tədqiqi prosesində bu məsələyə dair daha bir məlumat təsdiqləndi. Məlum oldu ki, çox hörmətli şeyxlərdən sayılmış Əbu Tahir əl-Siləfinin (1085-1180) hədis toplamaq həvəsi ilə səyahət etdiyi şəhərlərdən biri də Naxçıvan olmuşdur<sup>3</sup>. Əbu Tahir əs-Siləfi Naxçıvana səyahəti zamanı əl-Müfərric ən-Nəşəvi ilə görüşmüşdür. Görüşdə əl-Müfərric öz atası “əl-Muşkani” ləqəbli Nəşəvə hafizi Əbu Abdulla və onun şeyxlərinin faydalı fəaliyyəti haqqında danışmışdır. Əs-Siləfi davam edərək yazır ki,

---

<sup>1</sup> В.В.Бартольд. Очерк истории туркменского народа//Туркмения, т. 1. Л., 1929, стр. с. 16.

<sup>2</sup> Mucəm əl-buldən, V c., s.278.

<sup>3</sup> N.A.Əliyeva. Şeyx əs-Siləfi və Azərbaycan .Bakı, Elm və təhsil, 2016, s. 28.

Əbu Abdulla Əbül-Müfərric hədis hafizlərindən və fəqihlərin əyanlarından olmuşdur. Daha sonra əl-Müfərric ən-Nəşəvi Əbül-Abbəs ən-Nibhani ən-Nəşəvi və onun simasında öz şəhərinin şeyxləri haqqında onu məlumatlandırmışdır [385]. Əs-Siləfi, demək olar ki, bir əsr ömür sürmüş, sinli yaşında – 95 yaşında vəfat etmişdir<sup>1</sup>, lakin onun ölkələri dolaşdığı vaxtın 1117-ci ilə qədər davam etdiyini nəzərə alsaq, Əbu Abdullanın XI əsrin sonu və ya XII əsrin əvvəllərində yaşadığını qəbul etmək mümkündür.

Yaqut əl-Həməvi Qəbələ şəhərinə aid edilən və əl-Qəbəli nisbəsi ilə tanınan Əbu Bəkr Muhəmməd ibn Ömər ibn Həfəs əl-Hökm əs-Suğri haqqındakı məlumatı əs-Səmanidən götürdüyünü qeyd etmədiyinə görə, ilk baxışdan əl-Qəbəlinin onunla bir vaxtda yaşayıb fəaliyyət göstərdiyi qənaətinə gəlmək olar. Lakin əs-Səmanın “əl-Ənsab” əsərini tədqiq edərkən, burada Əbu Bəkr əl-Qəbəli haqqında məlumata rast gəldik. Məlum oldu ki, əs-Səmanın məlumatı Yaqutun məlumatına nisbətən daha genişdir. Bununla bərabər, bu arada daha bir məlumatı da dəqiqləşdirə bildik. Yaqut məlumat verir ki, əl-Qəbəli indi haldan düşmüşdür (qocalmışdır – N.Ə.). Lakin bu məlumatı hansı mənbədən götürdüyünü göstərmir. Əs-Səmani isə yazır ki, bu məlumat əd-Daraqutniyə məxsusdur. Əd-Daraqutninin (ö.385/995) X əsrdə yaşadığı

---

<sup>1</sup> N.A.Əliyeva. Əbu Tahir əs-Siləfi və Şirvanın bəzi görkəmli şəxsiyyətləri //Azərbaycan Tarixi Muzeyi – 2006, B., “Elm”, 2006, s.27.



ğını nəzərə alsaq, onda bu şəxsiyyətin X əsr alimlərindən və ya bəlkə də ondan da əvvəl olduğu qənaətinə gəlmək olar. Digər tərəfdən, əs-Səmani “Qəbəli” nisbəsinin hansı şəhərə mənsubluğunu verərkən çətinlik çəkmiş, ya da dəqiqləşdirmə aparmaq məqsədilə bu yerin hara aid edilməsi yerini boş (“...”) qoymuşdur. Lakin Yaqutun “Mucəm əl-buldən” əsəri mədəniyyət tarixindən daha çox tarixi-coğrafi əsər olduğuna görə, o, bu yeri dəqiqləşdirərək, buranın Qəbələ şəhəri olduğunu göstərir və onu Dərbənd yaxınlığında Ənuşirvanın atası Qubad şah tərəfindən əsas qoyulmuş qədim şəhər kimi təqdim edir.

Yaqut əl-Həməvi başqa bir alimi – Əbu Bəkr Əhməd ibn Harun ibn Ravh əl-Bərdicini hafiz (Quranı əzbər bilən) adlandırmışdı. Yaqut əl-Həməvi Həməzə ibn Yusif əs-Səhminin dili ilə əd-Daraqutniyə əsaslanaraq inamı dağ kimi olan Əbu Bəkr Əhmədi hədis elminin dayaqlarından hesab etmişdir. O, h. 301-ci il ramazan ayında (914 cü il mart/aprel) vəfat etmişdir. Ümumiyyətlə, bioqrafik janrda yazan müəlliflər adların və nisbələrin yazılışına və nisbələrin hansı yerə mənsub olmasına xüsusi fikir verirdilər. Buna görə də, məsələn, Əhməd ibn Harunun adının bir hissəsi olan “əl-Bərdici” sözünün yazılışındakı saitlərin adları yazıldıqdan sonra bu sözün hansı yer adından götürüldüyü açıqlanır. Əs-Səmani Nişapurlu hafizin 10-a qədər alimdən dərs aldığını vurğulayır. Onların arasında Əbu Zür’ə əd-Diməşqi (ö.281/894), Nasr ibn Əli əl-Cəhdami kimi alimlər olmuşdur. Əs-Səmani qeyd edir ki, X əsrin ilk illərində, yəni h. 303 (915)-cü ildə ruhani rəhbəri-

miz (məşəyixunə) Əbu Hafiz Əbu Əli Məkkədə Əbu Bəkr əl-Bərdicinin mühazirələrini dinləmişdir. Müəllif hesab edir ki, o, Məkkə yaxınlığında yaşamış, Məkkədə vəfat etmişdir. “Alimlər arasında onun haqqında geniş bilgi olmuşdur” ifadəsi isə elm aləmində bu şəxsiyyətin böyük nüfuzu olması qənaətinə gətirir. Əs-Səmanın “Əl-Ən-sab” əsəri onlardan Əbül-Abbəs əl-Valid ibn Bəkr əl-Əndəlusini misal gətirir. Hafiz Əbu Abdulla əl-Hüseyn ibn Abdulla ibn Bukeyr demişdir: “Öyrəndim ki, bəzi hafizlər Əhməd ibn Harunun bərdəli olmasını inkar edirlər, o bərdəli bərdiclidir. Ondan hədis öyrənən bir çoxları, o cümlədən Əbu Şeyx əl-İsfahanı onu bərdəli kimi qələmə verir”. Bizcə, onun nisbəsi haqqında daha doğru məlumatı Əl-Hakim Əbu Abdullanın (ö. h. 405/1095) “Nişapur tarixi” əsərində tapmaq olar. Nişapurlu hafiz Əbu Abdulla qeyd edir ki, Azərbaycandan olub Bərdə və Bərdic şəhərlərinin hər ikisini nisbə kimi götürmüş fiqh alimi Əbu Bəkr Əhməd ibn Harun ibn Ravh Əl-Bərdəi əl-Bərdicinin anadan olduğu yeri Bərdic hesab etmək olar. Bərdə şəhəri isə Arranın paytaxtı kimi tanınmış şəhər olduğu üçün bu şəhərin adını da, alim, özünün ikinci nisbəsi kimi qəbul etmişdir.

Azərbaycanlı alim İbrahim ibn əl-Cənzidən bəhs edən Əs-Səmani, bu nisbənin Cənzəyə (Gəncə – N.Ə.) aid olduğunu qeyd edir. Əs-Səmaniyə görə, “hədisin mənalara haqqında yazmış İbrahim əl-Cənzi şafii məzhəbli fəqihtir. Ləyaqətlidir. İki ildir ki, vətəninə getmişdir. Onun vəfat etməsi xəbəri mənə çatıb”. İbn Makula da bu şəxs

haqqında eyni məlumatı verir. Hər iki müəllif bunu əd-Daraqutnidən (918-995) əxz etdiklərini yazırlar. Buna görə də İbrahim ibn əl-Cənzinin X əsrdə yaşayıb yaratdığını qəbul etmək olar.

Beləliklə, Yaqut əl-Həməvinin məlumatlarını əsas götürməklə, Əs-Səmani, İbn Makula, əs-Siləfi, İbn Nöqtə, əl-Hakim Əbu Abdulla, əd-Daraqutni kimi ərəbdilli bioqrafik mənbələrin yazdıqlarını da nəzərə almaqla bəzi azərbaycanlı alimlər haqqında məlumatları dəqiqləşdirmək mümkün oldu.

## NƏTİCƏ

Beləliklə, “Mucəm əl-Buldən” (“Ölkələrin əlifba üzrə göstəricisi kitabı”) əsərinin təhlili bizi aşağıdakı nəticələrə gətirir:

1. Yaqutun Qafqaz və Azərbaycanın şəhərlərinə dair zəngin məlumat topladığı “Mu`cəm əl-buldən” əsəri öz adına və ideyasına görə filoloqların hələ IX əsrdə yazdıqları coğrafi lüğətlər janrına yaxınlaşsa da, bu janr Yaqutun əsərində özünün yeni, daha zəngin formada ifadəsini tapmışdır. Əsərində bir çox ölkələrə dair cəmləşdirdiyi xəbərlərdə yüzlərlə müəllifə istinad edən Yaqut, Qafqaza dair məlumatında da bu yolu davam etdirmiş, dövrümüzə gəlib çatmadığı üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən müxtəlif kitablardan, yerli sakinlərin əvəzsiz məlumatlarından faydalanmışdır.

2. Əsərdə bütün ərəb coğrafi ədəbiyyatına xas olan ümumi bir çatışmazlıq – müxtəlif dövrlərə aid materialın qarışdırılması özünü büruzə verir (bu cəhət Yaqutun özünün olmadığı yerlərə dair məlumatında xüsusi nəzərə çarpır. Məs., Bərdə, Dərbənd, əl-Lan, Tiflis və b. məqalələrdə), lakin müxtəlif dövrlərdə yazılan və nisbətən asan müəyyən edilən çoxsaylı mənbələrdən istifadə etməsi, eləcə də bir çox xəbərlərə tənqidi, bəzən də şübhə ilə yanaşması və öz şübhəsini oxucudan gizlətməməsi müəllifin bu nöqsanını xeyli azaltmış olur.

3. Yaqutun həyat və fəaliyyəti F.Vüstenfeld, İ.Kraçkovski, R.Əlahi kimi görkəmli tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılsa da, dövrün mənbələrinin təhlili elmə məlum məlumatları yenidən nəzərdən keçirməyi qarşıya çıxardı. Məlum oldu ki, Yaqutun Təbrizə birinci səfəri elm aləmində qəbul edildiyi kimi, doğrudan da, 610/1213-cü ildə baş vermişsə də, onun 611-612-ci illərdə yenidən Təbrizə gəlməsi mübahisəlidir. 613/1215-ci ildə Yaqutun yeni səfəri bəzi tədqiqatçılarda (F.Vüstenfeld, İ.Kraçkovski) göstərildiyi kimi, Şərqi İrana (tarixi Cənubi Azərbaycan ərazisinə) İrbil, Urmiya, Təbriz vasitəsilə deyil, Urmiya gölünün cənubundan Bast, Marağa, Təbriz, Ucan, Miyanə, Xuna kimi şəhərlərdən olmuşdur. Fikrimizcə, Xorasandan qayıdarkən Yaqut Təbrizdən Urmiyaya gölətrafı quru yolla deyil, Urmiya su yolu ilə getmişdir;

4. Tarixi ədəbiyyatda bəzi hallarda Yaquta aid edilən “Mərasid əl-İttila” kompilyativ toplusunun müəllifi Safyuddin əl-Hənbəli bizim müəllifin məlumatına, demək olar, heç bir tutarlı əlavə edə bilməyib;

5. Yaqutun istifadə etdiyi bir çox mənbələr dövrümüzə yetişməyən nüsxə və redaksiyalar olduğundan elm üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir;

6. Üslubunda tənqid və təhlilə üstünlük verən Yaqut, bəzən səhvlər edir. Məs., “Muğan” termininin izahında olduğu kimi bəzən subyektivliyə yol verirdi;

7. Qafqaz və Azərbaycanın görkəmli şəxslərinin həyat və yaradıcılığı haqqında əvəzolunmaz məlumatlar verən Yaqut, onların əsərlərinin təhlilindən daha çox bu şəxslərin tərcümeyi-halına geniş yer vermişdir;

8. Müəllif əldə etdiyi məlumatlara passiv, kor-koranə münasibət bəsləməmiş, onların dəqiqliyini müəyyən etmək üçün müqayisə və təhlil üsulundan, tənqid və təhlil metodundan istifadə etmişdir. Bu isə “Mucəm əl-buldən” əsərini Qafqaz və Azərbaycanın orta çağ siyasi, iqtisadi və mədəni tarixinin öyrənilməsində ən qiymətli və mühüm mənbələrdən biri etmişdir;

9. “Yaqut əl-Həməvi və Azərbaycan” əsərindən sonra Azərbaycan tarixşünaslığı üçün yeni olan bir sıra əsərlərin əldə edilərək tədqiqata cəlb edilməsi “Mucəm əl-buldən” əsərinin verdiyi məlumatların bəzisinə düzəlişlər etməyə imkan verdi. Xüsusilə, Azərbaycanın mədəni həyatında böyük önəm daşımış Cəncə mədrə-

səsinin yarandığı tarix dəqiqləşdirildi, mədrəsənin fəaliyyəti və müdərriisləri haqqındakı məlumatlar əlavə olundu və s.;

**10.** “Mucəm əl-buldən” əsərinin təhlili Qafqaz və Azərbaycan şəhərlərinin vəziyyətini aydılmaşdırmaqla bərabər, bəzən onların statusunun da müəyyən edilməsinə kömək edir; tədqiqat zamanı bu işə xüsusi ehtiyatla yanaşılmış, sinxron mənbələrin təhlili və Yaqutun materialı ilə müqayisə etdikdən sonra nəticə çıxarılmışdır;

**11.** Yaqutun “Coğrafi lüğəti” bölgənin məşhur şəxsiyyətlərinin adlarını üzə çıxarmaqla yanaşı, monqollaraqədərki və ilk monqol hücumlarından sonrakı dövrün elmi həyatı, o cümlədən müsəlman dünyasının mədəniyyət mərkəzləri ilə bölgə şəhərləri arasında baş vermiş elmi-ədəbi əlaqələri öyrənmək baxımından da qiymətli mənbədir.

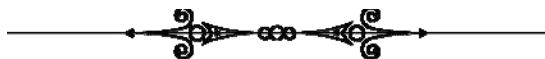
**12.** Böyük bir hissəsinin kompilyativ xarakter daşdığı “Mucəm əl-buldən” əsərindəki IX – XI əsrlərin alim və səyyahlarına (əl-Bəlazuriyə, Əbu Duləfə, əl-İstəxriyə və b.) isnadla verilən material, bölgə şəhərlərinin monqollaraqədərki siyasi-iqtisadi və mədəni həyatından xəbər verirsə, dövrün dilçilərinə istinadən verilən məlumat həm də bu toponimlərin düzgün adını və tələffüzünü bizə çatdırır.

13. Əsərdəki məlumat ilk monqol yürüşünün bölgə şəhərlərinə dağıdıcı təsirini göstərən ən qiymətli materiallardandır;

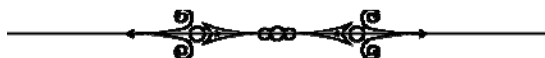
14. Əsərdə verilən məlumat bir çox bölgə şəhərlərini (Təbriz, Bərdə, Gəncə, Naxçıvan və s.) qoruyan qalaların olduğunu təsdiq edir;

15. Təqdim olunan bir çox qala və müdafiə qurğuları haqqında məlumat (onların çoxu sonrakı monqol hücumları zamanı yerlə-yeksan edilmişdi) orijinal və əvəzsizdir;

16. Əldə edilən məlumat Azərbaycan və Qafqazın o dövrdəki şəhər və yaşayış yerlərinin sayını, müəyyən dərəcədə isə statusunu aydınlaşdırmaq imkanı verir, bölgəyə aid şəhər və yer anlayışlı terminləri (kasaba, mədinə, bələd və s.) açıqlayır. Lakin, bununla belə, xüsusilə olmadığı yerlərə dair kompilyativ materialdan geniş istifadə edən Yaqutun təqdim etdiyi bu terminlər əsasında bütün şəhərlərin statusunu müəyyənləşdirmək mümkün deyildir. Dəqiq və düzgün məlumat əldə etmək üçün Yaqutun yazdıqlarını mütləq başqa mənbələrlə müqayisə etmək vacibliyi ortaya çıxdı. Yeni nəşr bir sıra yeni mənbələrin, o cümlədən bioqrafik mənbələrin cəlb edilməsi ilə aparılan tədqiqat nəticəsində bir sıra şəhərlərin vəziyyəti haqqındakı məlumatın hansı dövrə aid olduğunu, eləcə də bəzi ziyalıların yaşadıkları dövrü müəyyənləşdirmək mümkün oldu.



*“Mucəm əl-buldən” əsərinin Azərbaycan  
və Qafqaza aid hissələrinin tərcüməsi*





**Əbrəştəvim** (I cild, s.65) – Fəthəli, sonra sükunlu, sonra fəthəli “ra”, ükunlu “şin”, üstündə iki nöqtəli fəthəli “tə”, kəsrelili “vav”, sakit “yə” və “mim”. Azərbaycan nahiyyəsinin Muqan adlı ərazisində dağdır. Babək əl-Xürrəmi burada sığınacaq tapmışdı. Əbu Təmmam, Əbu Səid Məhəmməd ibn Yusif əs-Suğrini mədh edərkən belə demişdir:

“Əbrəştəvim və onun iki yamacında Xilafətə şadlıq gətirdin”.<sup>1</sup>

**Ucan** (I cild, s.100) – Dammalı həmzə, yüngül cim, axırı “nun”. Azərbaycanda kiçik şəhər. Rey yolu ilə onunla Təbriz arasındakı məsafə on fərsəxdir.<sup>2</sup> Mən bu şəhəri görmüşəm. Onun qala divarı və bazarı var, lakin xarabalıqları daha çoxdur.

**Azrəbican** (I cild, s.128) – Fəthəli, sonra sükun, fəthəli “ra”, kəsrelili “bə”, samit “yə” və “cim”. əş-Şəmmaxın şerində bu şəkildə verilmişdir:

*Mən Azrəbican haqqında artıq onun kəndlərindən,  
gözetçi məntəqələrindən və dağlarından ayrıldıqdan sonra,  
əldən düşən vaxtımda [“yazmaq”] fikrinə düşdüm.*

---

<sup>1</sup> Qeyd: Burada Babək üzərində qələbə nəzərdə tutulur.

<sup>2</sup> Fərsəx – 6-7 km-ə bərabər məsafə.

Yerli əhali [öz ölkəsini] Azribacan adlandırır. Bəziləri birinci hərf olan həməzəni məddə kimi, yəni uzun “a” kimi qəbul edirlər. Bilmirəm niyə əl-Mühəlləb bu sözü Azribican, yəni “z” hərfini sükunlu, “r” hərfini isə kəsə ilə işlədir? Əbu Avn İshaq ibn Əli özünün astroloji təqvimində deyir: “Azərbaycan beşinci iqlimdədir. Uzunluğu 73°, eni isə 40°-dir. Dilçilərə görə, bu sözün nisbəsi “azəri” və ya “azri” kimi işlədilir. “Azər” və “bican” hissələrindən təşkil olunduğuna görə [Azərbaycan]ın nisbi sifəti yalnız sözün birinci hissəsindən, yəni “azri” şəklində düzəldilir. “Azərbi” kimi də deyilir. Bu formaların hər ikisi işlədilir. Bu söz (Azərbaycan) sərfin (morfologiyanın) beş mənasını özündə birləşdirir: qeyri-ərəb sözüdür, müəyyənlikdədir, qadın cinsindədir, düzəltmə sözdür, əliflənin suffiksidir. İbn əl-Müqəffə`a demişdir: Azərbaycan Azərbaz ibn İran ibn əl-Əsvad ibn Sam ibn Nuh Əleyhis-səlama görə belə adlanıb. Başqaları Azərbaz ibn Beyvarasif də deyirlər. Həmçinin deyirlər ki, “Azər” pəhləvicə “od” deməkdir, “Baykan”ın isə mənası “hifz edən” və “qoruyan” deməkdir. Beləliklə, onun, bütövlükdə, mənası “od evi” və ya “od qoruyucusu” deməkdir. Bu həqiqətə oxşayır və daha çox uyğun gəlir, çünki bu nahiyədə od məbədləri həddindən artıq çoxdur. Azərbaycanın sərhədi şərqdə Bərdəyə, qərbdə Ərzincanadəkdir; şimal tərəfdən sərhədi əd-Deyləm, əl-Cil və ət-Tərm ölkələri ilə birləşir. Bura geniş bölgədir (iqlimdir). Azərbaycanın məşhur şəhərlərindən ən böyüyü və paytaxtı Təbriz şəhəridir. Qə-

dimdə paytaxt Marağa şəhəri olmuşdur. Şəhərlərindən Xuveyy (Xoy), Səlməs, Urmiya, Ərdəbil, Mərənd və başqaları. Bura çox böyük yer və əzəmətli məmləkətdir. Əksər hissəsi dağlıqdır, çoxlu qalaları, bol nemətləri, saysız meyvələri vardır. Mən bundan çox bağları, bol sulu çayları və bulaqları olan başqa yer görməmişəm. Onun nahiyyələrini səyahət edən şəxsə özü ilə su qabı götürməyə ehtiyac yoxdur, çünki hara getsə, ayağının altından soyuq, şirin və sağlam sular axır. Əhalisi xoş çöhrəli, alyanaq, zərif dərilidir. Onların dilində əl-azriyə<sup>1</sup> deyirlər. Bu dili başqaları anlamır. Buranın əhalisi yumşaq xasiyyətli, xoşrəftardırlar, ancaq xəsislik təbiətlərində üstünlük təşkil edir. Bu ölkədə qarışıqlıq və müharibələrin araları kəsilmir. Buna görə də şəhərlərinin çoxu xaraba, kəndlər isə boş [əhalisiz]dur. Bizim dövrümüzdə<sup>2</sup> bura Cəlaləddin Mankburni ibn Əlaəddin Məhəmməd ibn Təkin Xəvərəzmşahın məmləkətidir. [Azərbaycan] ilk dəfə Ömər ibn əl-Xəttabın, Allah ondan razı qalsın, dövründə fəth edildi. Ömər, əl-Muğirə bin Şu`bə əs-Səqafini Kufənin valisi təyin etdi və onunla Hüzeyfə ibn əl-Yəmana Azərbaycanın valisi təyin edilməsi haqqında məktub yolladı. Məktub Hüzeyfəyə çatdığı vaxt o, Nihavənddə idi. O, [fərmanı alan kimi] böyük bir qoşunla Azərbaycana yola düşdü və Ərdəbilə gəlib çatdı. O günlər bura Azərbaycanın pay-

---

<sup>1</sup> Qeyd: Əl-azriyə sözü hərəkəsiz yazıldığına görə əl-azəriyyə kimi də oxuna bilər.

<sup>2</sup> Qeyd: Yəni XIII əsrin I yarısında.

av, Şiz, əl-Məyanic və başqa [yerlərdən] döyüşçü toplamışdı. Onlar müsəlmanlarla bir neçə gün şiddətli döyüşə girdilər. Sonra mərzban Azərbican adından Huzayfa ilə 800 min vəznli dirhəm vermələri şərtilə sülh bağladı, müqabilində - əhalidən bir nəfər də olsun öldürülməyəcək, əsir tutulmayacaq, od məbədləri dağıdılmayacaq, əl-Balaşacan,<sup>1</sup> Sabalan və Miyan Ruzan kürdlərinə toxunulmayacaq, əş-Şiz əhalisinin bayramlarında, xüsusilə öz bayramlarında rəqs etmələrinə və əvvəlki [ayınları] yerinə yetirmələrinə mane olmayacaqlar. Sonra [Huzayfa] Muğana və Cilana hücum etdi, əhalisini məğlub etdi, onlarla vergi vermələri şərtilə müqavilə bağladı. Sonra Ömər, Allah ondan razı qalsın, Huzayfanı vəzifədən azad etdi və Utba ibn Farkadı Azərbicana vali təyin etdi; Utba Mavsildən (Mosuldan) oraya gəldi; Bəziləri deyirlər ki, o, Azərbicana Müaviyə əl-Üzrinin adı ilə tanınan dağ keçidilə Şəhrəzurdan gəlmişdi. O, Ərdəbilə daxil olanda, buranın əhalisinin bağlanan müqaviləyə sadıq olduğunu gördü, lakin başqa nahiylər əhdi pozmuşdular. [Utba] onlara hücum edib, zəfər və qənimətlə qayıtdı. Bu döyüşdə oğlu Əmir ibn Utba ibn Farkad əz-Zahid də onunla idi; əl-Vakidinin dediklərindən: əl-Müğirə ibn Şu'bə Azərbicana [h.] 22-ci ildə Kufədən hücum etmiş, onu zor gücü ilə tutmuş, üzərinə xərac qoymuşdur. Əbu-l-Munzir Hişam ibn Məhəmməd Əbu Mixnəfdən<sup>2</sup> eşitdiklərinə əsasən yazırdı ki, əl-Müğirə ibn Şu'bə Azərbicana 20-ci ildə hücum edib

---

<sup>1</sup> Əl-Balasacan (Balasakan) olmalıdır.

<sup>2</sup> Əbu Mixnəf əl-Əzdi 774-cü ildə vəfat edib.

onu tutmuşdu, ancaq sonra onlar<sup>1</sup> Allahdan üz döndərdilər. Bu vaxt əl-Əş`as ibn Qeys əl-Kindi yenidən onların üzərinə hücum edib Cabravan qalasını fəth etdi, onlarla əl-Müğirənin sülhü kimi sülh bağladı. Əl-Əş`asın sülhü bu günədək qüvvədədir. əl-Məda`ini<sup>2</sup> demişdir: “Müşrik-lər<sup>3</sup> Nihavənddə<sup>4</sup> məğlub edildikdə adamlar<sup>5</sup> öz şəhərlərinə<sup>6</sup> qayıtdılar. Kufə əhli isə Huzayfa ilə qaldı və onlar birlikdə Azərbicana hücum edib 800 min təzminat müqabilində sülh bağladılar. Osman ibn Affan,<sup>7</sup> Allah ondan razı qalsın, əl-Valid ibn Ukbanı Kufəyə təyin etdikdə o, Utba ibn Farkadı Azərbicandan geri çağırırdı. Sonra [azərbicanlılar] əhdi pozdular və əl-Valid ibn Ukba 25-ci ildə yenidən onlara hücum etdi. Onun qoşununun başında Abdulla ibn Şubayl əl-Əhməsi dururdu. O, Muğan, Təbriz ət-Taylasan əhalisinə hücum edib qənimət və əsir ələ keçirdi. Sonra Azərbican əhalisi ilə Huzayfanın sülhü kimi sülh bağladı.

---

<sup>1</sup>Qeyd: Burada azərbaycanlılar nəzərdə tutulur.

<sup>2</sup> Əl-Məda`ini Əli ibn Məhəmməd ibn Abdulla ibn Əbu-s-Seyf (752-840) – görkəmli ərəb ədibi və tarixçisi.

<sup>3</sup> Qeyd: Burada iranlılar nəzərdə tutulur.

<sup>4</sup> Nihavənd – İranda şəhər adı. Məhz burada ərəblər 642-ci ildə Sasanilərin ordusunu məğlubiyyətə uğratmışlar.

<sup>5</sup> Burada ərəb əsgərləri nəzərdə tutulur. Sonrakı mətndən görünür ki, Nihavənd döyüşündən sonra öz şəhərlərinə bəsrəlilər döndülər (Bax: N.Vəlixanlı. Ərəb xilafəti və Azərbaycan, s.134).

<sup>6</sup> Mətnə işlədilən “əl-Əmsar – şəhərlər” sözü ərəb işğalı dövründə şimal yürüşləri iştirakçılarının vətəni olan iki şəhəri – Bəsrə və Kufəni bildirir.

<sup>7</sup> Osman ibn Əffan – üçüncü ərəb xəlifəsi (644-656).

**Şərh:** Azərbaycan adı çəkilərkən tarixi Azərbaycan torpaqları nəzərdə tutulur ki, bu da Cənubi Qafqazın müasir müstəqil Azərbaycan deyil, həmçinin müasir İran ərazisinin şimal-qərb hissələri də daxil olmaqla tarixi Azərbaycan ərazilərini də əhatə edir. “Azərbaycan” məfhumu vahid bir coğrafi-siyasi anlayış kimi əsrlər boyu formalaşmış, onun hüdudları müəyyən obyektiv və subyektiv səbəblərdən dəyişikliklərə məruz qalmışdır. 1828-ci ildə imzalanmış Türkmənçay sülh müqaviləsindən sonra Azərbaycan ərazisi Rusiya ilə Qacarlar dövləti arasında iki yerə bölünmüşdür. Həmin dövrdən başlayaraq elmi ədəbiyyatda “Şimali Azərbaycan” və “Cənubi Azərbaycan” ifadələri tez-tez işlədilməyə başlanmışdır.

**Arran** (I cild, s.136) – “Ra” hərfi fəthə və təşdidlidir, sonra “əlif” və “nun” gəlir. Geniş vilayətin əcəmi<sup>1</sup> adıdır. Şəhərləri çoxdur, onlardan Cənzə – camaat ona Gəncə deyir, Bərdə, Şəmkur, Beyləqan. Azərbaycan və Arran arasında ər-Ras deyilən çay axır. Onu məğrib və şimal tərəfdən əhatə edən yerlər Arrandan, məşriq tərəfdən olanlar isə Azərbaycandır. Nasr deyib ki, Arran Sisəcanla birlikdə İrminiyyə vilayətinə aid olan yerdir. Və o, həmçinin Diyar Mədirdə (“dad” hərfi ilə) məşhur şəhər olan Haranın adıdır. Orada qədimdə xəz istehsal olunurdu.

Şafii fəqih Əbdülxalıq ibn Əbdüməali ibn Məhəmməd əl-Arrani bu nahiyədənir. Mosula gələrək Hamid ibn Yunusdən fiqhi öyrənmişdir. Bir çoxları tərəfindən tə-

---

<sup>1</sup> Əcəmi – burada yerli.

rənnüm edilmişdir. Aşağıda deyilənlər İmam Əbülməali əl-Cuveyninin sözlərindəndir:

*Allahın şəhəri fəzası geniş  
Allahın dünyadakı rizqi fasihdir  
Əgər sizin üçün ərazi darsa  
Geniş olacaqdır o da  
Arran, həmçinin Qəzvin nahiyyəsində məşhur qaladır.*

**Şərh:** Əgər Yaqut “Mucəm əl-buldən” əsərində Arranı geniş vilayət hesab edərək Gəncə, Bərdə, Şəmkir, Beyləqanı sadəcə onun şəhərləri sırasına daxil edir. Yaqutun müasiri “Əcaib əd-dünya”nın müəllifinə görə Arranın Kür çayı boyunca və onun Araza töküldüyü yer Arranın daxilində qalır. O, daha da irəli gedərək Arranın eni və uzununu təqribi olaraq fərsəxlə göstərir (30-un 40-a). Əlavə olaraq göstərir ki, heç bir yerdə bu qədər türk yoxdur, oradakı türk atlılarının sayı 100 mindir<sup>1</sup>.

Akademik N.Vəlixanlının IX-X əsr tarixçi və tarixi-coğrafiyaçı müəlliflər haqqındakı fikrində haqlı olduğunu təsdiqləyir. Alimə görə, göstərilən dövrün tarixçi-coğrafiyaçılarının Cənubi Qafqazın bir çox şəhərləri haqqında kifayət dərəcədə məlumatlı olmaması üzündən bu informasiyalar bəzi hallarda ziddiyyətli və dəqiqləşdirməyə ehtiyacı var.<sup>2</sup> Hətta dəqiqliyi ilə digər

---

<sup>1</sup> Əcaib əd-dünya, c.119.

<sup>2</sup> N.Vəlixanlı. Azərbaycan VII-XII əsrlərdə., 2016.

müəlliflərdən seçilən Yaqut əl-Həməvi “Mucəm əl-buldən” əsərindən sonra yazdığı axıncı əsəri olan “Kitab əl-müştəik”də belə əvvəlki əsərində düzəlişlər aparmışdır. “Mucəm əl-buldən” əsərində Arranı Ərmini-yə vilayətinə aid edən Yaqut özünün sonuncu əsəri olan “Kitəb əl-müştərik”dəki Arran məqaləsində dəqiqləşdir-mələr apararaq düzəlişlər edir və Arranın Azərbaycan-la Ərminiyyə arasında məşhur iqlim olduğunu yazır (bax: *Yaqut əl-Həməvi. Kitəb əl-müştərik vad'an va-l-muftariq suq'an. Vyana, 1846, səh.19*). Eləcə də “Mucəm əl-buldən” əsərində Nəşavəni Ərminiyyənin xaricində bir vilayət ol-duğunu təsdiqləyir.

Yaqut özü də “Kitəb əl-müştərik” əsərində “əl-Kurru” (Kür çayını) Arranla Azərbaycanın sərhəddi kimi göstərir ki, bu da, görünür, Azərbaycan Atabəylər dövlə-tinin, Şirvan istisna olunmaqla, Arazın şimal tayında ge-niş bir ərazini əhatə etməsi ilə əlaqədar ola bilərdi.

“Arran” coğrafi adı ilə yanaşı, Yaqut, “ər-Ran” ter-minini də işlədir. “Mucəm əl-buldən” əsərində o, bu yeri “Marağa ilə Zəncan arasında şəhər adlandırsa da, axırda öz şübhəsini gizlətmir və “ər-Ranla Arranın eyni şey” ol-duğunu bildirir. Yaqut əl-Həməvinin özünün də qeyd et-di-yi kimi, o, bu şəhər haqqında olan məlumatında Əbu Duləf əsaslanıb. Doğrudan da, Əbu Duləf özünün “İkin-ci risalə”sində ər-Ranı Şizdən 4 fərsəx aralıda (25 km) yerləşən şəhər kimi təqdim edir.<sup>1</sup> Əbu Duləfin bu məlu-

---

<sup>1</sup> N.Vəlixanlı. Azərbaycan VII-XII əsrlərdə., s.268.



matından istifadə edən Yaqut, göründüyü kimi, hətta belə bir şəhərin varlığını şübhə altına qoyur.

Alimlərimizin apardığı tədqiqatlar sübut edir ki, “əl-Məsudi tərəfindən təsdiq edilən fakta görə, əvvəllər guya ər-Ran şəhərində olan od məbədinin Şizə köçürülməsi nəticəsində “ər-Ran” şəhəri tədricən əhəmiyyətini itirmiş, bəzi obyektiv səbəblər üzündən tənəzzül etmiş və nəhayət, dağılmışdı”. Buna görə də mötəbər alim olan Yaqut əl-Həməvi, gediş-gəlişli yollardan aralı qalmış bu qədim dağ şəhəri haqqında məlumat toplaya bilməmiş, adlardakı eynilik isə onu bir qədər çaşdırmışdır.

**Ərdəbil** (I cild, s.152) – Əvvəli fəthə, sonra sükun, “dəl” fəthə ilə, “bə” kəsre ilə hərəkələnir, sonra “yə” samitli və “ləm” hərfi gəlir; Azərbaycanın ən məşhur şəhəridir, İslamdan əvvəl bu nahiyənin paytaxtı olmuşdur. Uzunluq dairəsi 80<sup>0</sup>, en dairəsi 36<sup>0</sup>33. Əs-Simək bürcü altında görünür. Onun həyat evi qoç bürcünün birinci dərəcəsinə, xərçəng bürcündən on iki dərəcə aşağıdadır. Çıxış yeri Tərəzi bürcü mislindəndir. O, dördüncü iqlimdədir; Əbu Avn özünün “Zic” əsərində deyir ki, onun uzunluq dairəsi 73<sup>0</sup> yarım, en dairəsi 38<sup>0</sup>-dir. Bura çox böyük şəhərdir. Mən Ərdəbili 617/1220-ci ildə görmüşəm. Müəyyən etdim ki, o, geniş bir düzdə yerləşir. Üstündən, altından bol sulu bir neçə çay axır, ancaq buna baxmayaraq, burada bir dənə də olsun meyvə ağacı yoxdur – nə şəhərin ətrafında, nə içərisində, nə də onun yerləşdiyi bütün düzdə. Sağlam havasına, şirin suyuna, məhsuldar torpağına baxmayaraq, burada nə əkib becərilərsə, çıxma-

yacaq. Bu isə mənim gördüyüm ən əcaib hadisələrdəndir, səbəbi isə gizli qalır. Meyvə buraya dağın arxasından, bir və ya bir neçə günlük yol məsafəsində yerləşən başqa nahiyələrdən gətirilir. Onunla Xəzər dənizi arasında olan iki günlük yol sıx meşəlikdən keçir. Onlara bir təhlükə üz verəndə burada gizlənilir. Bu yerlər əhalini onlara pislik etmək istəyənlərdən qoruyur. Buralar camaatın sığınacaq yeridir. Bu meşələrdə doğranılan “əl-xələnc” ağacından taxta kasa və tabaqlar hazırlayırlar. Şəhərdə onları təmir edən və düzəldən çoxlu sənətkarlar var. Lakin bu şəhərdən aparılan qablar yaxşı deyil, həqiqətən də bunlardan eləsi yoxdur ki, eybdən xali və yararlı olsun. Mən onların sənətkarlarının yanında oldum və onlardan nöqsansız bir qab istədim. Mənə bildirdilər ki, beləsi yoxdur. Əlbəttə, daha yaxşı qablar Reydən gətirilənlərdir. Mən bu qabları düzəldən sənətkarların yanında da oldum və gördüm ki, doğrudan da çox yaxşı qablardır. Mən [Ərdəbildən] gəndəndən sonra tatarlar onlara hücum edərək camaatı qırdılar, onlarla [Ərdəbilin] əhalisi arasında bir neçə döyüşlər oldu, əhali özünü çox yaxşı müdafiə edirdi, hətta iki dəfə tatarları özlərindən uzaqlaşdırmağa bilmişdilər. Sonra tatarlar üçüncü dəfə oraya qayıtdı, zəif düşmüş şəhər əhalisi üzərində qələbə çalaraq oranı zorla işğal etdilər. Tatarlar müsəlmanların üstünə düşüb onları öldürdülər. Əhalidən tatarların gözlərinə dəyən heç kəs şəhəri tərk edə bilmədi, yalnız özlərini gizlədənlər canlarını qurtara bildilər. [Tatarlar] şəhəri tamam dağıdandan sonra çıxıb getdilər. [Şəhər] dəhşətli xaraba vəziyyətində, adamsız

qaldı. İndi isə əvvəlki, hətta ondan daha yaxşı halına qayıdan [şəhər] tatarların əlindədir. Deyirlər ki, [şəhərin] əsasını hökmdar Firuz qoymuş və buranı Bazan Firuz adlandırmışdır. Əbu Sə`ad deyir ki, ola bilsin ki, [şəhər] öz adını Ərdəbil ibn Ərmini ibn Lanti ibn Yunandan götürmüşdür. Onun [Ərdəbil şəhərinin] ratlı<sup>1</sup> böyükdür, çəkisi 1040 dirhəmdir. Onunla Sərav arasındakı məsafə iki günlük yoldur, onunla Təbriz arasındakı məsafə yeddi günlük yoldur, onunla Xalxal arasında isə iki günlük yoldur. Elmin bütün sahələrindən olan çoxlu alimlər öz nisbələrini buradan götürmüşlər.

**Şərh:** Əgər Dərbənd məqaləsində Yaqut, başlıca olaraq, özündən xeyli əvvəl yaşamış X əsr müəlliflərinin əsərlərinə istinad edirdisə, 1220-ci ildə olduğu Ərdəbil haqqında yazısında o, yalnız öz dövrünə aid materialdan istifadə edib. Maraqlıdır ki, Ərdəbilin slamaqədərki Azərbaycanın əsas şəhəri (kasaba) olduğunu qeyd edən Yaqut, bu şəhərin ərəb dövrü və ondan sonrakı tarixini qətiyyənlə araşdırmır, onun Sacilər və Salarilər dövründə yenidən paytaxt olduğunu da bildirmir və birdən-birə özünün şəhərə ilk gəlişindən aldığı təəssürat barədə söhbət açır. Yaqutun Ərdəbil haqqında olan məlumatı özünün orijinallığı ilə fərqlənsə də, buradakı bəzi məqamların şərhə ehtiyacı var. Yaqut yazır: “Mən Ərdəbildə 617/1220-ci ildə olmuşam. Gördüm ki, o, geniş bir düzdə yerləşir, üstündən, altından bol sulu bir neçə çay axır.

---

<sup>1</sup> Çəki vahidi – 144 dirhəmə və ya 449, 22 qrama bərabərdir (bax: Баранов. Арабско-русский словарь. М., 1958, стр.380 ).

Ancaq bununla belə, burada, bir dənə də olsun meyvə ağacı yoxdur – nə şəhərin kənarında, nə içərisində, nə də onun yerləşdiyi bütün düzdə...<sup>1</sup> Xəzər dənizi ilə Ərdəbil arasındakı məsafə iki günlük yoldur ki, bu da sıx meşəlikdən keçir. Bir təhlükə üz verəndə ərdəbillilər orada gizlənilirlər... Mən Ərdəbildən gedəndən sonra tatarlar (monqollar) onlara hücum edib, camaatı qırmışdılar. Onlarla ərdəbillilər arasında döyüşlər oldu, əhali özünü çox yaxşı müdafiə edirdi və iki dəfə tatarları özlərindən uzaqlaşdırmağa bilmişdilər. Lakin tatarlar üçüncü dəfə ora qayıtmış və şəhər əhalisinin zəifləməsindən istifadə edərək, şəhərə soxula bilmişlər və oranı zəbt etmişlər”.<sup>2</sup>

Orta əsr müəllifləri arasında Ərdəbilin monqollar tərəfindən işğalı haqqında ən ətraflı məlumatı Yaqut əl-Həməvi vermişdir. Bu haqda yazan İbn əl-Əsir monqolların Ərdəbil əhalisinin çox hissəsini qırmaları və şəhərin çox yerini dağıtmaları haqqında xəbər verir.<sup>3</sup> Hadisələrin şahidlərindən biri olan Ən-Nəsəvi yazır ki, şəhər monqollardan sonra elə bir halda idi ki, hətta 624/1227-ci ildə Ərdəbilə qayıdan sultan Xarəzmşah Cəlaləddin Mankburni öz atlarına ot belə tapdırma bilməmişdi.<sup>4</sup> Yaqutun yazdığına görə, şəhər bir müddət, yəni altı il ərzində belə dəhşətli xaraba vəziyyətdə qalmış, nəhayət, sultanın vəziri Şərəf

---

<sup>1</sup> Yaqutun müasiri olan Zəkəriyyə əl-Qəzvini də bunu təsdiq edir. Bax: Zəkəriyyə əl-Qəzvini, s.291; İbn əl-Əsir, XII c., s.338.

<sup>2</sup> Mucəmm əl-buldən, I c., s.145.

<sup>3</sup> İbn əl-Əsir, IX c., s.338.

<sup>4</sup> Ən-Nəsəvi, s.175.

əl-Mülk burada abadlıq işlərinə başlamış, əhalinin Ərdəbilə qayıtması üçün şəhəri kərpic divarlarla əhatə etdirmişdi. Yaqut şəhərin “indi yenidən əvvəlki, hətta ondan da yaxşı hala qayıtdığını, lakin “tatarların əlində” olduğunu xəbər verir. Bu məlumatda bir neçə fakt bizim diqqətimizi cəlb edir. Əvvəla, bizim müəllif “indi” deyərkən, şübhəsiz 1227-1229-cu illəri nəzərdə tutur, belə ki, 1229-cu ildə vəfat edən Yaqut əl-Həməvi, ömrünün sonuna qədər dəfələrlə əsər üzərinə qayıtmışdır. Yaqutun bu hissədə olan sonrakı məlumatı Ərdəbilin yenidən bərpa edilib, hətta əvvəlkindən də yaxşı görkəm almasıdır. Onu da deməliyik ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Yaqutun müasiri ən-Nəsəvi də bu faktı xüsusi vurğulamış, Ərdəbilin Təbriz və Gəncədən daha çox gəlir verməyə başlamasını təsdiq etmişdir.<sup>1</sup> Bu fikrin nə dərəcədə düz olduğunu müəyyənləşdirmək üçün Yaqutun bu hissədəki sonuncu cümləsinə – Ərdəbilin “indi”, yəni 1227-1229-cu illərdə tatarların, yəni monqolların əlində olmasına diqqət yetirməliyik. Bu fikirlə heç cür razılaşmaq olmaz. Bizə hətta elə gəlir ki, dövrün hadisələrinə yaxşı bələd olan Yaqut, burada mexaniki səhvə yol vermiş, Xarəzmşahın əvəzinə “tatarların” yazmışdır. Hər halda monqolların I və II yürüşləri arasında, onların Azərbaycan hüduqlarında olmadıqları bir vaxtda Ərdəbilin “tatarların” əlində olması fikri aşkar səhvdir. Belə ki, məhz bu dövrdə (1225-1231-ci illər arasında) Azərbaycanın şimalı-cənublu çox yerləri, o cümlədən Ərdəbil Xarəzmşah Cəlaləddin Mankburninin

---

<sup>1</sup> Ən-Nəsəvi, s.175.

tabeliyinə keçmişdi. Ərdəbilin bərpasında adı çəkilən Şərəf əl-Mülk isə sultan Cəlaləddinin vəziri idi.

Şəhərin qısa müddətdə bərpa edilib əvvəlkindən də yaxşı olması tədqiqatçılarımızın, o cümlədən M.Heydərovun<sup>1</sup> haqlı etirazına səbəb olsa da, bu dövrdə pis-yaxşı bərpa edilmiş Ərdəbil, Xarəzmşahın xəzinəsinə atabəy məmlüklərinin əldən vermək istəmədikləri Təbrizdən və Gəncədən, bəlkə də daha çox vergi verə bilərdi.

**Ərşaq** (I cild, s.152) – Babək əl-Xürrəminin şəhəri olan Bəzz yaxınlığında, Azərbaycan nahiyələrindən olan Muğan torpağında dağ. Əbu Təmmam öz şerində Əbu Səid Məhəmməd ibn Yusif əs-Suğrini mədh edərkən bu yeri yad etmişdir.

*... (Məhəmməd ibn Yusif) Sindəbayə  
və Ərşaq tərəfdən  
hər bir vədi yerinə yetirdi ki,  
qılınclar da buna şahiddir.*

**İtil** (I c., s. 87) – İtil – Xəzər ölkəsində Dəclə kimi böyük çayın adıdır. Ruslar və Bulqarların ölkələrinin yanından keçir. Deyilir ki, İtil Xəzər ölkəsində şəhərdir. Çayın adı ondan götürülüb. Müqtədirin Səqalibə ölkəsinə (onlar Bulqarın sakinləridir) göndərdiyi elçisi Əhməd ibn Fadlan ibn əl-Abbəs ibn Rəşid ibn Həmmadın kitabında oxumuşam. Mənə dedilər ki, orada nəhəng insan var idi. Hökmdarın yanına varıb onun haqqında soruşdum. O ca-

---

<sup>1</sup> М.Х.Гейдаров. Города., с.55.

vab verdi: bəli, o, bizim ölkəmizdə yaşayıb, amma indi ölüb. O, ölkə əhlindən və nə də insanlarından idi. Onun buralara gəlmə tarixçəsi belə olub. Günlərin birində bir qrup tacir İtil çayı ilə üzürmüş. Bizimlə çay arasında bir günlük məsafə var. Çayın səviyyəsi çox qalxdı. Tacirlər geriye qayıdıb yanıma gəldilər və dedilər: Ey hökmdar! Suda hansısa nəhəng üzürdü. Əgər o, bizə qonşu xalqdan idisə, biz bu ölkədə qala bilmərik, başqa yerə köç etməliyik. Onlara qulaq asandan sonra mən ata minib onlarla birlikdə çaya tərəf yollandım. Gördüm ki, doğrudan da, onun boyu 12 mənim dirsəyim uzunluğunda idi. Başı böyük qazan kimi idi. Burnu bir qarışdan böyük idi. İri gözləri var idi. Barmaqlarının hər biri bir qarış idi. Bunu görə cək qorxdum. Qorxunu dəf edib onunla danışmağa başladım. O isə susaraq bizə baxırdı. Mən onu yanıma dəvət etdim və Visu<sup>1</sup> ölkəsinin sakinlərinə (onlarla aramızda üç aylıq məsafə var) yazıb onun haqqında soruşdum.

**Şərh:** əl-Məsudinin “Muruc əz-Zəhəb” əsərinə əsaslanan akademik N.Vəlixanlı yazır ki, əl-Məsudinin dövründə xəzərlərin hökmdarı yaşayan Atıl (İtil) şəhəri türklərin ölkəsindən axıb gələrək İtil adlanan (Volqa) çay vasitəsi ilə üç hissəyə bölünür<sup>2</sup>. Bu şəhər çayın hər iki hissəsindədir. Əl-Məsudinin digər əsəri olan “ət-Tənbih”də əlavə olaraq bəzi məlumatlar verilmişdir. Müəllifə görə əvvəllər xəzərlərin baş şəhəri Bələncər idi. Burtas çayı Xə-

---

<sup>1</sup> Visu-ves tayfasının ərəbcə ifadəsidir. Rus salnaməsinə görə, Volqa çayı ilə Ladoqa və Oneqa gölləri hövzəsində yaşayan tayfa.

<sup>2</sup> N.Vəlixanlı. Azərbaycan VII-XII əsrlərdə., s.242.

zər çayına tökülür<sup>1</sup>. Xəzər çayı deyərkən İtil çayı nəzərdə tutulur. Bu ərəb müəllifindən sonra əl-İstəxri də İtillə əlaqədar bəzi fikirlərini bölüşmüşdür Müəllifə görə, İtil buraya ruslar (ər-russ) və bulqarlar tərəfdən axan çayın adıdır. İtil şəhəri iki hissədən ibarətdir ki, həmin çayın qərbində olan hissəsi İtil adlanır. Hökmdar (əl-məlik) bu hissədə yaşayır<sup>2</sup>. Əl-İdrisi İtil çayı ilə əlaqədar daha bir informasiya verir. Məlumata görə, əl-Kimakiyyə və əl-Ğuzziyyə arasından keçən çay qərbə doğru axaraq, bulqarların ölkəsinə çatır<sup>3</sup>. Daha maraqlı məlumat isə o yerləri öz gözləri ilə görmüş Əbu Hamid əl-Qərnatidəndir: "İtil çayı Dəclədən yüz və ya daha böyükdür. Mən qış vaxtı, o donub yer kimi [bərək] olanda, üstü ilə gəzirdim. Onun üstü ilə piyadalar, atlılar, dəvələr və danalar, eləcə də digər ev heyvanları gəzirlər. Onun eni 1840 addımdır"<sup>4</sup>. Göründüyü kimi, Yaqut öz gözü ilə bu çayı görmüş müəllifin adını çəkməsə də məhz onun məlumatını ilk cümləsində qeyd edir.

**İrqaniyə** (I cild, s.153) – "Xəzər dənizi" məqaləsində qeyd etdiyimiz Xəzər dənizinin digər adlarından biri. Əbu-r-Reyhanın (əl-Biruni) sözlərinə görə, Aristotel bu dənizi İrqaniyə adlandırır.

**Qeyd:** Müqayisə et: Girkaniyə, Curqaniyə, yəni Girkən dənizi.

---

<sup>1</sup> N.Vəlixanlı. Azərbaycan VII-XII əsrlərdə., s.260.

<sup>2</sup> Yenə orada, s.276.

<sup>3</sup> Yenə orada, s.321.

<sup>4</sup> Yenə orada, s.327.



**Urmu** (I cild, s.158) – Əvvəl “damma” ilə, sonra “sükunla”. Azərbaycanda yerdir. Səʼid ibn əl-Asi bura hücum edərkən erməni və digərlərindən bir qrupu onu öldürmək üçün bura yığılmışdı. Səʼid onların üzərinə Cərir ibn Abdulla əl-Bəcəlini göndərmiş, o, onları darmadağın etmiş və başçılarını çarmıxa çəkmişdir.

**Şərh:** Yaqut əl-Həməvi və əl-Bəlazuridən başqa Urmunun (Urmun) Azərbaycanın rustaklarından biri olması haqqında İbn Xordadbeh (Книга путей и стран. Пер. и коммент. Н.Велихановой. Баку, 1986, с.107) və İbn əl-Fəqih (Vəlixanlı N.M. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas-səyyahları Azərbaycan haqqında, s.25) məlumat vermişlər.

Azərbaycan tədqiqatçılarından M.Şərifli “Yaqut Həməviyə görə, ərəblər onu Urmiyə, ərəb olmayanlar isə Urmi və ya Urmu adlandırırlar” – deyə, yazır. Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda qeyd olunan tarixçi və coğrafiyaşünaslardan əlavə XI-XII əsrlərin bioqrafik janrda yazmış İbn Makula, İbn Nöqtə və əs-Səmani kimi müəlliflərin əsərləri də bu yer adının yazılış forması və nisbəsini buradan götürmüş görkəmli şəxslər haqqında məlumat verirlər. İbn Makula yer adını Urmi şəklində, İbn Nöqtə isə əs-Səmanın “ət-Təhbir fi mucəm əl-kəbir” əsərinə əsaslanaraq bu yer adını Urmu şəklində, yəni həmzə dammalı, “r” hərfi sükunlu qeyd edir<sup>1</sup>. Əs-Səmanın “Ət-Təhbi fi mucəm əl-kəbir” əsərində Urmudan çıxmış ədib Əbülfəth Xosrov ibn Həməzinin urmulu olmasını əl-Urmi şəklində qeyd edir.

---

<sup>1</sup> İbn Makula. Əl-İkməl, I c., s.140.

**Urmiya** (I cild, s.159) – Azərbaycanın əzəmətli qədim şəhəri. Onunla eyni adlı göl arasında üç və ya dörd mildir. Bu, bəzilərinin təsdiq etdiyi kimi atəşpərəstlərin peyğəmbəri olan Zərdüştün şəhəridir. Mən onu (şəhəri) 617/1220-21-ci ildə görmüşəm. Bura bol nemətli, çoxlu bağ-bostanlı, sağlam havalı, bol sulu olmasına baxmayaraq, sultan Özbək ibn əl-Pəhləvan ibn İldəkizin zəifliyi<sup>1</sup> üzündən şəhərə yaxşı qayğı göstərilmir. Onunla Təbriz arasındakı məsafə üç günlük, onunla İrbil arasındakı məsafə isə yeddi günlük yoldur.

Urmiya gölü haqqında isə, inşallah, “Urmiya gölü” məqaləsində ayrıca danışacağıq. Urmiya sözünün nisbi sifəti “urməvi” və “urmiyyu”dur. Buradan çoxlu görkəmli adamlar çıxmışlar.

1. Əbu Abdulla əl-Hüseyn ibn Abdulla ibn Məhəmməd ibn Şüveyx əl-Urməvi – Misiri ziyarət etmiş və orada 460 (1067/68)-ci ildə vəfat etmişdir.

2. Əbülfəzl Məhəmməd ibn Ömər ibn Yusif əl-Urməvi əl-Bağdadi – O, qazı Əbülhüseyn Məhəmməd ibn Əli əl-Muxtədi, Əhməd ibn Məhəmməd ibn Əhməd ibn ən-Nəffur əl-Bəzzaz, Əbülcənaim Əbdüssəməd ibn Əli ibn əl-Məmun, Əbülcasim Əli ibn Əhməd ibn əl-Məhəmməd ibn əl-Bəsri və Əbu Bəkr ibn Əli Əhməd bin Səbit əl-Xətib əl-Hafiz, Əbülcasim Yusif ibn Məhəmməd əl-Mih-ravani və başqalarının söylədiyi hədisləri dinləmişlər. Özü isə şəriət qanunlarını Şeyx Əbu İshaq əş-Şirazidən

---

<sup>1</sup> Qeyd: Müzəffər əd-Din Özbək (1211-1225) – atabəy Eldənizlər sülaləsindən olan Azərbaycan hökmdarı.

öyrənmiş və əl-Aqul<sup>1</sup> şəhərində məhkəmə işlərini idarə etmişdir. O, 459-cu ildə (1066/67) anadan olmuş, 547-ci il rəcəb ayında (1152, oktyabr) vəfat etmişdir. Şafii məzhəbli idi.<sup>2</sup> Hədislərdə və yazıda düzgün olan tacir Əhməd ibn ər-Rada əl-Kərki (529-596) (1134/35-1199/1200) ona qulaq asmışdır.<sup>3</sup>

3. Ədib Müzəffər ibn Yusif əl-Urməvi – hədisləri Əbülqasim ibn əl-Hüseyn və onun kimilərindən öyrənmişdir. Onun oğlu Yunus fəzilətli yazıçı olmuş və divanın yüksək ixtisaslı katiblərindən hesab olunmuşdur. O, Bağdadda ən-Nasir Lidinillahın divanının nəzarətinə rəhbərlik etmişdir.

---

<sup>1</sup> Akul – Dəclə sahilində Bağdaddan 15 fərsəx aralıda şəhər (bax: Mucəm əl-buldən, II c., s.520).

<sup>2</sup> Qeyd: İbn əl-Fuvati Əbülfəzl Urməvi haqqında daha qısa məlumat verir (Bax: З.М.Бунятов. Выдающиеся личности Азербайджана в сочинении Ибн ал-Фувати... // Изв. АН Азерб. ССР. Серия истории, философии и права, 1970, № 3-4, с.61). Əs-Səmani, İbn Cövzi, Zəhəbi və İsnəvinin təzkirələrinə istinad edən M.Tərbiyyət isə onun 457-ci ildə anadan olduğunu yazır (Bax: M.Tərbiyyət, s.112); Əbülfəzl ibn Məhəmməd əl-Urməvinin həyat və yaradıcılığını tədqiq edən M.Mahmudov da əs-Səmaninin – “Əl-Ənsab” (vərəq 27), Əsnəvinin “Tabəqat” (1c., s.112) və İbn Təqribərdinin (Nücum, V, 303) əsərlərinə istinadən onun h. 457-ci ildə anadan olduğunu yazır. Görünür, “Mucəm əl-buldən”də səhv düşmüşdür. (Bax: M.Mahmudov. Ərəbcə., s.111); Fikrimizcə, Yaqut əl-Həməvinin əlinin altında bizə məlum olmayan digər bir mənbə ola bilərdi.

<sup>3</sup> Əhməd əl-Kərki haqqında bax: Mucəm əl-buldən, IV c., s. 452.

4. Yunus ibn Yusif əl-Urməvi – divanxana işçiləri arasında ən fəzilətli katiblər olmuş və Bağdadda xəlifə Nasir Lidinillahın divanxanasına başçılıq etmişdir.<sup>1</sup>

**Şərh:** Yaqut daha iki şəxsiyyət (Əl-Həsən ibn Əbülhəsən əs-Safi və Əbu Abdulla əl-Hüseyn ibn Abdulla ibn Məhəmməd ibn əş-Şüveyx əl-Urməvi) haqqında digər əsərində məlumat verir. Yaqut əl-Həməvi Əl-Həsən ibn Əbülhəsən əs-Safi haqqında məlumat verərək göstərir ki, – Əbu Nəzar qrammatik idi. Onun atası Safi mövla əl-Hüseyn əl-Urməvi tacir olmuşdur. Onun atasının adı ancaq künyə ilə çəkilirdi, çünki onun mövla olub-olmaması məlum deyildi. Əl-Həsən “Məlikü-n-nühat” (qrammatiklərin başçısı) kimi tanınmışdı. Əbülqasim Əli ibn əl-Əsəkir əl-Hafiz belə söyləyir: “Yadımdadır ki, o, 489-cu ildə (1066/1067) Bağdadda Dərü-l-Raiq küçəsinin qərb tərəfində xəlifə sarayının qonşuluğuna köçmüşdü. Orada da təhsilini başlamış və başa çatdırmış, Şərif Əbu Talib əz-Zeynəbinin söylədikləri hədislərə qulaq asmış, fiqhi Əhməddən öyrənmiş, üsuli fiqhi Əli Əbülfəqih ibn Bürhandan, “əl-xilaf” elmini Əs`ad əl-Meyhənidən, qrammatikаны isə Əli Əbülhəsən Əli ibn Əbu Zeyd əl-Əstəribəzi əl-Fasihidən öyrənmişdir. Onun üçün məscid açılmış, o, orada dərs demiş, sonra Xorasan, Kirman, Qəznəyə səfər etmiş, daha sonra Dəməşqə yola düşmüşdür. Dəməşqdən çıxmış və yenidən ora qayıdaraq 568-ci ilin şəvval ayının 9-da (1173, 24 may) ölənə qədər orada qalmışdır. O, “Əl-bab əs-Səğir” (“Kiçik qapı”) qəbristanlığında dəfn edil-

---

<sup>1</sup> Qeyd: Həmçinin bax: M.Tərbiyə, s.180.

mişdir. Onun yaşı həştadı adlamışdı. O, düzgün etiqadlı, alicənab bir adam olmuşdur. Onun əsərlərini belə xatırlayıram. İki cildlik “Kitəb-ül-havi fi-n-nəhv” (“Əhatəli qrammatika”), bir cildlik qiymətli nəfis, “Kitəb-ül-‘aməd fi-n-nəhv” (“Qrammatikada istinad kitabı”), böyük, bir cildlik “Kitəb əl-müqtəsad fi-t-tasrîf” (“Hallanmada orta hal”), iki cildlik “Kitəb üslub əl-haqq fi tə‘alim əl-qiraət əl-uşr” (“Qiraət elmində olan üslubların onda biri haqqında kitab”), dörd yüz vərəqini tamamladığı “Kitəb ət-təzkirə əs-səfəriyyə” (“Səfər qeydi kitabı”), müxtəsər icmal xarakteri daşıyan “Kitəb əl-arud” (“əruz haqqında kitab”), Əl-Hakiminin adını çəkdiyi iki cildlik “Kitəb fi-l-fiqh alə məzhəb əş-şəfi‘i” (“Şafii məzhəbli fiqh kitabı”), “Kitəb müxtəsər fi üsul əd-din” (“Dinin əsasları haqqında müxtəsər kitab”) və “Şeir divanı kitabı”.<sup>1</sup>

Həmin əsərdən *Əbu Abdulla əl-Hüseyn ibn Abdulla ibn Məhəmməd ibn əş-Şüveyx əl-Urməvi* haqqında məlumatı gündəmə gətirən Yaqut əl-Həməvi göstərir ki, o, Misirə gəlmiş və orada h. 406-cı ildə vəfat etmişdir.<sup>2</sup>

**İrminiyyə və ya Ərminiyyə** (I cild, s.159) – Birinci hərfi kəsrelili, yaxud fəthəlidir. İkincisi sükundur, “mim”-i isə kəsrelidir. “Yə” hərəkəsizdir. “Nun” kəsrelili, yə xəfif fəthəlidir: Şimal tərəfdə geniş böyük ərazinin adıdır. Oranın nisbəsi erməniyyə-dür. Bu, qiyasla düzəlməyib. Həməzəsi fəthəli, mim-i kəsrelidir. Bəziləri belə söyləyirlər:

---

<sup>1</sup> Yaqut. *İrşad əl-ərib*, III-V c., s.74-80.

<sup>2</sup> Yəni orada, I c., s.159.

*Ummul-Qudeyd <sup>1</sup>Mərəşdə  
ərminiyyəli adamın süvariləri ilə  
döyüşməyimi görsəydi,  
(onların çox, bizim az  
olduğumuza görə) bizə yazığı  
gəlib haray edərdi.*

Deyilir ki, onları İsmail ibn Həmməd fəth etmişdir. Əbu Əli deyir: İrminiyyə-yə “ərəbiyyu”-nun [düzəldilmə] qaydasını tətbiq etsək, qiyasa görə, onun həməzəsi artıqdır. Onun [həməzənin] hökmü budur ki, o, icfil, ixrit, itrih və s. kimi kəsreləli olur; sonra nisbə [bildirən] “yə” əlavə olunub. Ondan sonra müənnəs (qadın cinsini bildirən – N.Ə.) “tə”-si əlavə edilib. Qiyasa görə onun nisbəsi ərminiyyu olur, lakin buradan sonrakı [dəyişiklik] hənifə-dəki “h”-dən sonrakı kimidir. Hənifədən nisbə düzəldilərkən [uzun “i”-ni bildirən] “yə” düşdüyü kimi burada da düşüb. Nisbə “yə”-si hənifə-dəki müənnəs “tə”-sinin yerinə əlavə edilib. Həmçinin bunu rumiyyu və rum, sindiyyu və sind-də edirik. Və ya bədəviyyu və nisbələrə də dəyişikliyə uğrayanlar digər bu kimi [sözlərdən] olur; Siyə müəllifləri (tərcümeyi-hal yazanlar – N.Ə.) deyir: Ərminiyə Ərminə ibn Lanta ibn Aumər ibn Yafəs ibn Nuh əleyhis-salama görə belə adlanıb. Oraya ilk dəfə o ayaq basıb və orada məskunlaşıb; Deyilir: Böyük və Kiçik Ərminiyə vardır. Onların [ikisinin] sərhədi Bərdədən Bab əl-Əbva-

---

<sup>1</sup> Qeyd: Ummul-Qudeyd: Cahiliyyə dövründə Tayy qəbiləsindən olan şair Səyyar ibn Qasir ət-Tainin arvadı.

ba qədərdir. Digər tərəfdən Rum ölkəsinə, Qafqaz dağlarına və Sahib əs-Sərirə qədərdir; Deyilir: Böyük Ərminiyyə Xilat və nahiyələridir. Kiçik Ərminiyyə Tiflis və nahiyələridir; Deyilənə görə, üç və ya dörd Ərminiyyə vardır. Birincisi Beyləqan, Qəbələ, Şirvan və ona bitişik olanlardır. İkincisi Curzan, Soğdəbil, Bab Feyruz Qubad və əl-Lakzdir. Üçüncüsü əl-Busfurcan, Dəbil, Sirac Tayr, Bağravənd və əl-Nəşavadır. Dördüncüsündə Rəsulullahın (s.a.s) səhabəsi Safvan bin əl-Muattalın qəbri var. O, Ziyadın qalasının yaxınlığındadır. Onun üzərində bir ağac bitib, heç kim onun nə olduğunu bilmir. Onun badama oxşayan meyvəsi var, qabığı ilə birlikdə yeyilir, o çox dadlıdır.

Dördüncüyə Şimşat, Qalıqala, Ərciş, Bacuneys daxildir. Arranın Kürü, əl-Sisəcan, Dəbil, əl-Nəşava, Sirac Tayr, Bağravənd, Xilat, Bacuneys Rum məmləkətində idilər. Onları farslar fəth edərək Şirvan məmləkətinə qatıblar. Orada Musa (ə) daşı var ki, o, Eyn əl-Hayavan yaxınlığında yerləşir; Ptolemeyə mənsub edilən “Kitab əl-Məlhəmə”də oxumuşam ki, Böyük Ərminiyyənin uzunluq dairəsi 78°, en dairəsi 38°20’-dir, beşinci iqlimə daxildir. Tale ulduzu (ascendant) Xərçəngdən 19°-dir, digər ucu Oğlaqdan 15°, səmasının ortası Qoçdan 15° -dir. Həyatvericisinin yeri (Aphetis) isə Tərəzidən 15° -dir.

Deyilir ki, Kiçik Ərminiyyənin uzunluq dairəsi 75°7-0’, en dairəsi 45°, başlanğıcı Xərçəngdən 20°, qarşı tərəfi Oğlaqdan eyni dərəcədə, Həyatvericisinin yeri (Aphetis-N.Ə.) Qoçdan eyni dərəcədə, son mənzili Tərəzidən eyni dərəcədə [yerləşir]. O, Naxırçı (Boötes – N.Ə.) bürcü və

Böyük Ayı bürcü, həmçinin müdriklər ulduzu olan Hauzla müştərək xüsusiyyətlərə malikdir. Yeni doğulanın Tale ulduzu Hauz olarsa, o müdrik insan olacaq. Bu ulduz altında Ptolemey, Hippokrat və Evklid doğulub. Bu şəhər də Müdriklər şəhərinə müqabildir. Onun səmasında bütün Benetnaş ulduzlarının dörd hissəsi mövcuddur. Oranın təmiz havası var. Sakinlərinin hamısı, Allahın izni ilə, uzunömürlüdür. Bütün bu məlumatlar “əl-Məlhəmə” kitabındandır.

Farsların kitablarında deyilir ki, Curzan və Arran Xəzərlərin əlində olub. Ərminiyanın digər yerləri rumların əllərində olub. Oranın sahibi Ərminaqsdır. Ərəblər onu Ərminaq adlandırırlar. Xəzərlər basqınlar edirdilər. Bəzən Dinəvərə qədər gedib çıxırdılar. Hökmdar Qubad ibn Feyruz əzəmətli sərkərdələrindən birinin başçılığı ilə 12 minlik qoşun göndərdi. O, Arran ölkəsinə soxuldu. Ər-Ras adı ilə tanınan çay ətrafından Şirvana qədər ələ keçirdi. Sonra Qubad ona çatdı, Arranda Beyləqan şəhərini, Bərdə şəhərini saldı. O [Bərdə] bütünlüklə sərhəd şəhəridir. Qəbələ şəhərini saldı. Xəzərləri qovdu. Sonra Şirvanla əl-Lan arasında kərpic sədd tikdi. Kərpic sədd ətrafında 360 şəhər saldı. Bab əl-Əbvab tikiləndən sonra onlar xaraba qaldı; Dağ yolları üzərində bina edildiyi üçün Əbvab (qapılar) adlanıb. Tikdirdiyi bu yerlərdə Siyasəcin adlandırıdığı qövmü məskunlaşdırdı. Arran torpağında Əbvab Şəki, əl-Qəmiran, Əbvab əd-Dudəniyyəni tikdi. Onlar, iddia edildiyinə görə Dudən ibn Əsəd ibn Xuzeymə ibn Müdrəkə ibn İlyas ibn Mudar ibn Məəd ibn Adna-



nın sülaləsindən olan xalqdır; Daha sonra əl-Durzuqiyyəni tikdi. O, 12 qapıdan ibarətdir. Hər qapının üzərində daşdan qəsr var; Curzan torpağında Soğdəbil adlı şəhər saldı. Orada Soğddan qövüm və Faris övladlarını məskunlaşdırdı, orada qarnizon yerləşdirdi. Ruma tərəf Curzan ölkəsində Bab Feyruz Qubad adlanan bir qəsr, Bab Lazıqə adlanan bir qəsr, Bab Bariqə adlı başqa bir qəsr tikdirdi. [Bab Bariqə] Trapezund dənizi sahilindədir; Bab əl-Lanı, Bab Səmsəxanı, Cirdman (Girdman – N.Ə.) və Səmsulda qalalarını inşa etdirdi. Ərminiyanın Rumların əlində olan bütün yerlərini ələ keçirdi; Dəbil və əl-Nəşava şəhərlərini bərpa etdirdi. [əl-Nəşava] Naqcuvandır, əl-Busfuran Kürünün şəhəridir. Əl-Sisəcan torpağında Vays qala şəhərini və bir qalanı tikdirdi, onların içərisində əl-Kilab və əl-Şahəbuş qalaları qeyd edilməlidir. Bu qalalarda və qala şəhərlərində cəsur və şücaətli insanları məskunlaşdırdı. Ərminiyyə İslam dini gələnədək Rumun (Bizans) əlində qalırdı; Onun şəhərləri haqqında “Fütuh Ərminiyyə”də qeyd edilir. İbn Vadih əl-İsfəhani qeyd edir ki, o, oranın bir neçə hakimi ilə yazışmışdı. Ərminiyyədə uzun müddət qaldı. Ondən daha geniş və yaxşı abad ölkə görmədi.

Qeyd edir ki, onun məmləkətlərinin sayı 118-dir. Onlardan: Sahib əs-Sərir, əl-Lan və Bab əl-Əbvab. Ora cəmi iki yol var: Xəzər ölkəsinə və Ərminiyyəyə yollar; O, 18 min kənddir. Arran Ərminiyanın birinci məmləkətidir. Orada 4 min kənd var, onların əksəriyyəti Sahib əs-Sərirə aiddir. Onlar arasındakı başqa məmləkətlər 4 mindən

çoxdur, amma Sahib əs-Sərir məmləkətindəkindən azdır. Onlardan: Şirvan. Başçısına Şirvanşah deyilir. Bəzi fars alimlərindən Ərminiyyədə olan Əhrarların niyə belə adlandığını soruşublar. Belə cavab veriblər ki, farslar Ərminiyyəni istila etməmişdən qabaq onlar Ərminiyyə torpağında zadəgan idilər. Sonra farslar onları ələ keçirəndən sonra sərbəst buraxdılar və onları öz [rəiyyətlərinə] rəhbər təyin etdilər. Onlar Yəməndə və Fərisdə olan fars əhrarlarından (azad insanlardan) fərqli olaraq, İslamdan qabaq başqasına qul olmadılar, ona görə də öz şərəflərinə görə əhrar (azad) adlandılar; Elm əhlindən bir qrupu bu nisbə ilə adlanırdı. Onlardan Əbu Abdullah İsab ibn Malik ibn Şimr əl-Ərməni Misirə və Məğribə səfər etmişdi.

**Şərh:** Ərəb Xilafətinin inzibati bölgü sistemi haqqında məlumat istər Yaqutaqədərki, istərsə də ondan sonra yaşamış müəlliflərin əsərlərində müxtəlif şəkildə verilir. Bu bölgünün IX əsrdən başlayaraq Yaqutun dövrünə qədər bir neçə dəfə dəyişməsi Yaqutu da bəzən çaş-baş salırdı. Və müəllifin özü bəzən sırf konkret mənbələrə deyil, ümumi informasiya kimi “deyirlər”və ya “Allah Ələm” (“Allah daha doğrusunu bilir”) ifadəsindən istifadə edirdi.

Ərəb inzibabati sistemində Ərminiyyə və Azərbaycan inzibati adlarına münasibət bildirən akademik N.Vəlixanlı göstərir ki, Cənubi Qafqaz şəhərlərini işğal etmiş ərəblər, burada onlardan əvvəl mövcud olmuş iki inzibati adla – Bizans imperatoru I Yustinianın inzibati islahatından sonra meydana çıxan

Ərminiyyə və Sasani şahənşahı II Xosrovun inzibati islahatından miras qalmış Adurbadaqan-Azərbaycan adları ilə rastlaşdılar. Alimə görə xəlifə Əbdülməlik ibn Mərvanın həyata keçirdiyi inzibati islahat nəticəsində yeni təşkil onunan ermənilərə aid olmayan qonşu torpaqları da əhatə edən Ərəb Ərminiyyəsi özünün dörd bölgəsi ilə ərazi baxımından Bizans Ərminiyyəsiindən fərqlənsə də, ərəb inzibati ərazisinə görə, əsasən cənub (Atropatena) ərazisinə verilən Azərbaycan adı Sasanilərin dövründə olduğu kimi (bəzi qonşu torpaqlar istisna olunmaqla) bəzən həm şimal, həm də cənub torpaqlarını özündə birləşdirirdi.<sup>1</sup> Tədqiqatçı orta əsr ərəb müəlliflərinin (əl-Kufi, ət-Təbəri, İbn əl-Fəqih, İbn Havqəl və b.) məlumatlarına əsaslanaraq onların Ərəb Ərminiyyəsi inzibati bölgəsinə aid etdikləri Arran-Albaniya ərazisini çox vaxt Azərbaycan adlandırdıqlarını və beləliklə, tarixi Azərbaycan ərazisinin obyektiv coğrafi təsvirini təqdim etdiklərini bildirir.

Qeyd edək ki, bu məqalədəki inzibati vahidi Yaquut birinci hərfi kəsrelili həməzli əliflə – yəni İrminiyyə və ya fəthəli həməzli Ərminiyyə kimi verirsə, artıq “Xilat” məqaləsində bu ərazini yalnız Ərminiyyə kimi qeydiyyatdan keçirir.

**İsbizrus** (I cild, s.172)<sup>2</sup> – Mənası “Ağ çay” deməkdir. Bu Azərbaycanda məşhur çayın adıdır; Başlangıcını Bar-sis [dağlarından] götürərək Curcan (Xəzər) dənizinə tö-

---

<sup>1</sup> N.Vəlixanlı. Azərbaycan VII-XII əsrlərdə..., s.48.

<sup>2</sup> Qeyd: Bu çay, həmçinin Səfidrud da adlanır.

külür. Əl-İstəxri xəbər verir ki, İsbizruz Ərdəbillə Zəncan arasındadır. Bu, gəmilərin gediş-gəlişi üçün əlverişli olmayan kiçik çaydır. Başlanğıcını Deyləmdən götürərək “Sallar qalası” adlanan qalanın altından keçir. Bu həmçinin Samirandır.<sup>1</sup> Ubeydullah əl-Müstəcir deyir: Mən onu bir neçə yerdə görmüşəm.

**Uşnuh** ( I cild, s.201) – Ziyarət etdiyim şəhərlərdəndir. O İrbil tərəfdən gələndə Azərbaycanın ətrafındadır. Onunla Urmiya arasındakı məsafə iki günlük, İrbil arasındakı məsafə isə beş günlük yoldur. Şəhər İrbillə Urmiya arasındadır. Onun bağlarında başqa yaxın yerlərə aparılan kummasray adlanan ən yaxşı növ armud bitir. Burada xarabalığın izləri görünür. Mən Uşnuha 617\*-ci ildə Təbrizdən gəlmişəm. Mühəddislər bu şəhərin öndə gədən bir qrup camaatına üç formada nisbə vermişlər: əl-Uşnəni Əbu Abdulla əl-Ğuncərinin istinad etdiyi Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Ömər ibn Həfs “əl-Uşnəni” nisbəsi ilə tanınır. Məhəmməd ibn Tahir əl-Müqəddəsi deyib ki, o buradandır; Bu şəhərdən “uşnuhi” nisbəsinə götürənləri də görmüşəm. Əbu Səad əl-Malini\* bəzi nəticələrində (təxricət) bu nisbə ilədir; Və deyib ki, əlifdən sonra həməzə

---

<sup>1</sup> Qeyd: Samiran – 916-1090-cı illərdə Deyləm və Azərbaycanı idarə edən Salarilər dövründə Tarm vilayətinin paytaxtı və möhkəm qala. Yaquta görə, Alamutun sahibi onu xaraba qoymuşdur (Mucəm əl-Buldən, III c., s.256).

\* h. 617\* - 1220-21-ci il.

\* Qeyd: Əbu Səad əl-Malini- görkəmli heratlı sufi zahid imam, inanılmış mühəddis, fəqihlərin tavanı ləqəbli, h. 409 cu ildə Misirdə vəfat etmişdir.

ilə deyilməsinə baxmayaraq, deyirlər “əl-uşnəi” başqa ölçüdədir. Bu nisbə ilə olan şafii fəqihi Əbdüləziz əl-Uşnəhi buradandır. O, Əbu Əli İshaq İbrahim ibn Əli əl-Feyruzabadidən fiqhi öyrənmiş, Əbu Cəfər ibn Məsləmənin söylədiyi hədislərə qulaq asmışdır. Dini göstərişləri müxtəsər şəkildə təsnif etmiş və bu işi yaxşılaşdırmışdır .

**Əl-Lan** (I cild, s.245) – Fəthəli, sonu “nun”: geniş ölkə və çoxsaylı xalqdır. Onun Qafqaz dağlarındakı Dərbəndə yaxın şəhərləri var. Orada məşhur böyük şəhər yoxdur. Orada müsəlmanlar da yaşayırlar. Amma [əhəlinin] əksəriyyəti xristianlardır. Onların tabe olduqları tək hökmdarları yoxdur. Hər tayfanın öz başçısı var; Onlarda sərtlik, qəbalıq var. Az savadlıdırlar. Tiflis qazısının oğlu mənə söyləyib ki, onların hörmətli əyanlarından biri xəstələnir. Ondan bunun hansı xəstəlik olduğunu soruşanda dalaq xəstəliyi olduğunu deyiblər. Bu [xəstəlik] həmin orqanda [yığılıb] güclənən ağır havaların nəticəsindədir və onun şişməsinə səbəb olur. Onu görmək istədiyini bildirib. Sonra bıçağı çıxardı, [bədəndə] yerini yardı, əli ilə dalağını götürüb baxdı. [Yarıq] yerini tikmək istədi. Həmin vaxt o öldü. Əli ibn əl-Hüseyn deyir: Sahib əs-Sərir məmləkəti əl-Lan məmləkətidir. Başçısına Kərkundəh deyilir. Bu, onların başçılarına verilən ümumi addır. Necə ki, Sərir hökmdarlarını da Filanşah adlandırırlar.

Əl-Lan məmləkətinin başçısına Mağs deyilir. Mənası “din” deməkdir. Onun qəsrləri və başqa şəhərdə də seyrəngahları vardır. O, oralara gedib dincəlir. Əl-Lan hökmdarları İslamın nəşətindən sonra Abbasilər dövlə-

tində xristianlığa etiqađ edirdilər. Bundan qabaq isə büt-pərəst idilər; 320-ci (932-ci – N.Ə) ildən sonra xristianlıqdan döndülər, yanlarında olan yepiskopları və keşişləri qovdular. [Həmin yepiskopları və keşişləri] Rum imperatoru onların yanına göndərmişdi. Əl-Lan məmləkəti ilə Qabq dağı arasında bir qala və geniş vadinin üstündə bir körpü vardır. Bu qalaya Bab əl-Lan qalası deyilir. Onu qədim Fars hökmdarlarından biri tikdirib. Onun adı Sindibad ibn Buştəsf ibn Luhrasəfdir. O, orada adamlar yerləşdirmişdir ki, əl-Lan tərəfdən Qabq dağına hərəkətə mane olsunlar. Onların yeganə yolu bu qalanın altındakı yalnız bu körpü üzərindəndir. Qala keçilməz sal qayanın üzərindədir. Yalnız orada olan kəsin icazəsi ilə kimsə qalaya qalxa bilər; Bu qalanın şirin sulu bulağı var. O, qayanın yuxarısında ortadan çıxır. Bu, dünyada vəsf edilən qalalardan biridir. Farslar onu öz şeirlərində vəsf ediblər; Məsləmə bin Əbdülməlik bu yerə gəlib çataraq qalanı ələ keçirmişdir. Qalanı qorumaq üçün ora ərəblərdən bir qövmü məskunlaşdırmışdır. Onların azuqələri Tiflisdən gətirilirdi. Bu qala ilə Tiflis arasında bir neçə günlük yol var. Bu qalada olan bir nəfər Yer üzünün bütün hökmdarlarının bu məkana çatmasına mane ola bilərdi, çünki o, çox yüksəkdə idi, yola, körpüyə və vadiyə baxırdı. Əl-Lan hökmdarının 30 min əsgəri vardır. Bunu bəzi tarixçilər qeyd edirlər. Mən fəqir (bəndə) bu şəhərləri kimin ələ keçirdiyini soruşanda birinci qeyd etdiklərimi mənə dedilər.

**Unar:** Dammalı həməzə, yüngül “nun”, “əlif” və “ra”  
– Azərbaycan nahiyyəsində çoxlu suyu və bağları olan ki-

çik şəhər. Onunla Ərdəbil arasında dağlardan keçən yol yeddi fərsəxdir. Ərdəbilin meyvəsinin çoxu buradandır. Unar, Əhər və Varavinin hakimi olan Bişkinin<sup>1</sup> malikanəsi sayılır. Mən bu şəhəri görmüşəm.

**Uz<sup>2</sup>** (I cild, s. 277) – Dammalı, sonra sükunlu, əcəm “zəl”-i. Arran nahiyyəsində Salman ibn Rəbi`ə tərəfindən fəth olunmuş şəhər; Başqalarının sözlərinə görə, Uz Qəzvinin məşhur qalalarındandır. Nəsr<sup>3</sup> deyir ki, “zə” hərfindən sonra “u” yazmaq, yəni Uzu yazmaq daha doğrudur.

**Əhru (Əhər)** (I cild, s.283) – Azərbaycanda, ərazisinin kiçikliyinə baxmayaraq, bol nemətli, ərzaq bolluğu olan şəhər. Ərdəbillə Təbriz arasında yerləşir. Onun əmiri İbn Bişkindir. Oradan bir qrup fəqih və mühəddis çıxmışdır. Onunla Varavi şəhəri arasındakı məsafə iki günlük yoldur.

**İhric** (I cild, s.284) – Azərbaycan əhlindən bəzi bələğət sahibləri, o cümlədən məşhur munşi ədib Yə`mur ibn əl-Həsən ibnu-l-Müzəffəri görmüşəm. O, risalələrində Əhrunu İhric kimi qeyd etmişdir. Mən bunun şahidiyəm. Mən belə hesab edirəm ki, o, buradandır. Onun Əbülvah-

---

<sup>1</sup> Qeyd: Nüsrət əd-Din Məhəmməd ibn Bişkin (1210-1230) – Azərbaycan atabəylərinin vassalı.

<sup>2</sup> Ud – udinlərlə məskunlaşmış vilayət. Z.Bünyadova görə Azərbaycanın təqribən indiki Ağdərə və Qəbələ rayonları (bax: Якут ал-Хамави. Муджам ал-булдан // Сведения об Азербайджане. Перевод с арабского З.М.Буниято-ва и П.К.Жузе, с.33).

<sup>3</sup> Qeyd: Əbülfəth Nəsr ibn Əbdürrəhman əl-İsgəndəri (v.e. 560/1165) – Yaqutun istifadə etdiyi əsas müəlliflərdən biri.

hab adlı oğlu vardır. O da atası kimi bəlağətli və ləyaqətlidir.

**Bab əl-Əbvab** (I cild, s. 303) – Buraya əl-Bab da deyirlər: Bu, Dərbənd – Şirvanın Dərbəndidir. Əl-İstəxrinin sözlərinə görə, Bab əl-Əbvab, divarlarına bəzən dəniz suyu çatan şəhərdir. Şəhərin ortasında gəmilər üçün liman var. Bu liman sahilin iki tərəfində tikilmiş qoşa bənddən ibarətdir. Limanın girişi girintili-çıxıntılıdır. Giriş zəncirlənmişdir, belə ki, icazəsiz heç bir gəmi buraya nə daxil olur, nə də çıxır. Hər iki divar daş və qurğuşundan hörülmüşdür.

Bab əl-Əbvab Təbəristan (bu, həmçinin Xəzər dənizidir) sahilində yerləşir. Bu şəhər Ərdəbildən iki kvadrat mil böyükdür. Sakinlərin çoxlu əkin sahələri var, lakin başqa yerdən gətirilməsə, meyvələri azdır. Şəhəri dağdan vadiyə eninə yox, uzununa çəkilən daş hasar dövrələyir. Bu dağda müsəlman malikanələrinə aparıb çıxaran yollar çoxdur, belə ki, kafirlərin məskən saldıqları ölkələrdən müsəlman ölkələrinə olan yollar xarab olmuş və keçilməz vəziyyətdədir.

Divarların uzunluğuna baxmayaraq, onun bir hissəsi dənizə doğru uzun burun şəklində gəmilərin yaxınlaşmasına mane olmaq üçün çəkilmişdir. [Şəhər] möhkəm özüllər üzərində salınmış və Ənuşirvanın tikintilərinə aiddir. O ən böyük və mühüm sərhəd şəhərlərindən biridir. Belə ki, müxtəlif dillərdə danışan çoxsaylı düşmənlərlə əhatə olunmuşdur. Onun yaxınlığında “Canavar” adlanan böyük bir dağ [ucalır]. Düşmənlərin gözlənilmə-



dən hücumu olarsa, Azərbaycan, Arran və Ərminiyyə əhalisini xəbərdar etmək məqsədilə dağın zirvəsində od qalamaq üçün hər il çoxlu odun yığılır.

Deyirlər ki, Bab əl-Əbvaba bitişən uzun dağın zirvəsində yetmişdən çox xalq yaşayır. Bunlardan hər biri qonşusunun başa düşmədiyi dildə danışır.

Fars şahları, mühüm əhəmiyyətə malik olduğuna görə (kənardan təhlükə qarşısında) diyara böyük diqqət verir və onun bütün işlərini nəzarətdə saxlayırdılar. Ona görə də bu yerin [müdafiəsi] üçün müxtəlif ölkələrdən köçürülən mühafizə dəstələri və onların inamını qazanmış adamları təyin edirdilər. Onlara (mühafizə edən xalqlara) bu diyarı müxtəlif türk qəbilələrindən, kafirlərdən və digər düşmənlərdən qorumaq məqsədilə lazım bildiklərini tikməyə tam ixtiyar verirdilər. Bu işi onlar [mərkəzi] hakimiyətdən soruşmadan və onları xərclərlə yükləmədən görürdülər.

Orada qoyulan mühafizə dəstələrinin arasında tabasaranlılar adlanan xalq, bu xalqın yaxınlığında Filan adı ilə tanınan xalq, lakzlar adlanan çoxsaylı və igid xalq, liranlar, şirvanlar və başqaları var. Sərəncamında çoxlu sayda cəsur atlıları və piyadaları olan bu xalqların hər birinə müəyyən yerləri qorumaq tapşırığı verilmişdi.

Bab əl-Əbvab elə dənizin limanıdır ki, buraya şimaldan xəzərlər, Sərir sakinləri, Şindan, Xayzan, Kürç, Ruklan, Zirikəran və Qumik camaatı axışır. Buraya, həmçinin Curcan, Təbəristan, Deyləm və Cəbəldən gəlirlər. Yalnız orada və onun rustaqlarında kətandan paltar hazırlayır-

lar. Belə ki, nə Arranda, nə Ərminiyyədə, nə də Azərbaycanda belə paltarlar hazırlanmır. Burada zəfəran becərilir və müxtəlif balıqlar çoxaldılır.

Onun yanında müsəlman ölkələri tərəfdən Maskat adlanan rustaq yerləşir, ondan sonra gözəl çöhrələri və möhkəm bədən quruluşlarına malik lakzlar gəlir, sonra çoxlu abad kəndləri və əhalisi sıx nahiyyələrində Xəməşir<sup>1</sup> adlanan əhrarların (azad adamların) yaşadıkları rustak gəlir. Onlardan yuxarıda mülüklər, aşağıda isə məşəqlər durur.

Onlarla Bab əl-Əbvab arasında Tabarsaranşah ölkəsi yerləşir. Onun sakinləri [lakzlarda olan] xüsusiyyətlərlə – güc, igidlik və bununla yanaşı kəndlərin sayının çoxluğuna görə fərqlənilirlər, lakin axırıncılar daha çoxsaylıdırlar və onların ölkəsi daha genişdir. Onlardan yuxarıda Filan adlı böyük olmayan vilayət yerləşir.

Bu dənizin sahilində Maskatdan aşağıda Şabran şəhəri yerləşir. Bu – bir çox rustaklarla [əhatə] olunmuş möhkəmləndirilmiş böyük olmayan şəhərdir.

Məsafələrə gəldikdə isə, xəzərlərin şəhəri olan İtillə Bab əl-Əbvab arasındakı məsafə iyirmi günlük yoldur; Səməndərdən Bab əl-Əbvaba qədər – dörd gün, Sərir ölkəsindən Bab əl-Əbvaba üç günlük yoldur;

Əbu Bəkr Əhməd ibn Məhəmməd əl-Həmədəni deyir ki, Bab əl-Əbvab Qabq dağındakı çoxsaylı dərələrin ağzıdır. Burada çoxlu möhkəmləndirilmiş qalalar vardır. Bunlar: Bab-Sul, Bab-Allan, Bab-Şaburan, Bab-Lazika,

---

<sup>1</sup> Qeyd: Xomşir və ya xomşar sözünün cəm forması.

Bab-Barika, Bab-Samiscan, Bab-Sahibu-s-Sərir, Bab-Filan-şah, Bab-Tarunan, Bab-Tabasaraşah, Bab-İranşah.

Əbu-l-Abbəs ət-Tusinin dediyinə görə, Bab əl-Əbvabın tikilməsinə səbəb aşağıdakı hadisə olmuşdur: Bir dəfə əl-Mənsurun<sup>1</sup> xəlifəliyi zamanında xəzərlər baş qaldırmışdı. Xəlifə bizdən soruşdu: “əl-Bab adlı qalanın Ənuşirvan<sup>2</sup> tərəfindən necə tikildiyini bilirsinizmi?” Biz cavab verdik: “Yox”. Onda o, bizə aşağıdakıları söylədi: “Farsların hökmranlığı vaxtı xəzərlər tez-tez bizim yerlərə soxulub qarət edir, hətta Həmədan və Mosula qədər gəlib çıxırdılar. Hakimiyyət Ənuşirvanın əlinə keçərkən o, onların şahlarına, əvəzində öz qızını vermək şərtilə onun qızını almaq üçün elçi göndərirdi. Bundan məqsəd qarşılıqlı dostluq yaratmaq və öz qüvvəsini ümumi düşməyə yönəltmək idi. Ənuşirvan onun razılığını alarkən öz kənzlərindən birini seçdi və onu öz qızı adı ilə şah qızlarına layiq hər şeylə təchiz edərək ona göndərirdi. Xaqan isə öz qızını ona bağışladı. Onun gəlişindən sonra Ənuşirvan Xəzər şahına belə bir namə göndərirdi: “Yaxşı olardı ki, biz görüşək və öz aramızda dostluğu möhkəmlədək”. [Xəzər şahı] öz razılığını bildirdi və göstərilən yerə gəlməyə söz verdi. Həqiqətən də, onlar görüşdülər və bir neçə gün bir yerdə keçirdilər. Bu vaxt Ənuşirvan öz sərkərdələrindən birinə əmr etdi ki, döyüşçülərdən 300 nəfər ən cəsurlunu seçsin və [Xəzər] keşikçiləri yuxuya gedərkən onları xə-

---

<sup>1</sup> Qeyd: əl-Mənsur 754 -775-ci illərdə xəlifə olmuşdur.

<sup>2</sup> Sasani şahı I Xosrov Ənuşirvan 531-579-cu illərdə hakimiyyətdə olmuşdur.

zərlərin düşərgəsinə yangın törətmək və atlarını yaralamaq üçün göndərsin; sonra onlar nəzərə çarpmadan düşərgəyə qayıtmalı idilər. Bu cür də oldu. Səhəri gün xaqan Ənuşirvana belə bir xəbər göndərdi: “Bu nə deməkdir? Sən dünən gecə mənim düşərgəmə hücum etmişən?” Ənuşirvan ona cavab verdi ki, bunu onun adamları etməyib və xahiş etdi ki, işi araşdırsın. [Xaqan] işi araşdırarkən heç bir şey aydınlaşdıra bilmədi. Bir neçə gün keçəndən sonra Ənuşirvan bu işi bir də təkrar etdirdi və beləliklə, bunu üç dəfə etdi. Hər dəfə də üzr istəyərək, araşdırmağı xahiş edirdi. [Xaqan] doğrudan da, aydınlaşdırdı, lakin heç bir şey öyrənə bilmədi. Təngə gəlmiş xaqan sərkərdələrinə Ənuşirvan kimi hərəkət etməyi buyurdu. Hadisə baş verdikdə Ənuşirvan ona belə bir xəbər göndərdi: “Bu nədir? Gecə kimsə mənim düşərgəmi qarət edib və mənim başıma bu işi gətirib”. Cavab olaraq xaqan belə bir xəbər göndərdi: “Nə tez şikayət etməyə başlamısan... Mənim düşərgəmdə üç dəfə belə hadisə olub, sənin düşərgəndə isə bircə dəfə”. Onda Ənuşirvan xaqana dedi: “Bu bizim münasibətlərimizi korlamaq istəyənlərin işidir. Mənim başıma yaxşı bir fikir gəlib. Əgər sən onu qəbul etsən, razı qalarsan”. “Bu nə fikirdir?” – deyə, xaqan soruşdu. “Sən mənə icazə verərsənmi – deyə, [Ənuşirvan] cavab verdi. “Mənimlə sən aranda qala tikim və qapılar qoyum ki, buradan yalnız sən icazə verdiyin adamlar, mənim yanıma isə mənim icazə verdiyim adamlar keçsinlər”. Xaqan öz razılığını verdi. Bundan sonra o, öz ölkəsinə qayıtdı. Ənuşirvan isə daş və dəmirdən qala tikmək

üçün qaldı. O, onun enini 300 dirsək, hündürlüyünü isə dağların başı səviyyəsində tikdirdi, sonra bunu dənizdə davam etdirdi. Deyirlər ki, o, tuluqları hava ilə doldurmaq əmri verdi, bunların üstündə divarların [bir hissəsini] dənizdə tikdirdi. Tuluqlar aşağı düşməyə başladı, tikinti isə tuluqlar [dənizin] dibinə çatanadək davam etdi. Daha sonra o, dəmir qapı düzəltdirib mühafizəsini yüz döyüşçüyə həvalə etdi. Belə ki, əvvəllər onu mühafizə etmək üçün yüz min adam saxlamaq lazım idi. Ənuşirvan [işə başa çatdırıb] özünün taxtını dəniz üzərində tikdirdiyi hündür divarın üstünə qoydu. Onun etdiyi işdə yardımçı olduğuna görə Allaha təzim etdi və dedi: “Mən artıq rahatam”.

Ənuşirvanın tikdirdiyi bu divar haqqında danışarkən bəziləri belə onu təsvir edirlər ki, bu divarın bir ucunu [Ənuşirvan] dənizdə elə hördürmüşdü ki, onun üzərindən keçmək mümkün deyildi. Divar yonulmuş və yaxşı düzülmüş düzbucaqlı daşlardan tikilmişdi. Bu daşların ən kiçiyini belə əlli adam daşıya bilməzdi. Daşlar mismar və qurğuşunla bərkidilmişdi.

Yeddi fərsəx uzunluğunda yeddi [dağ] keçidi var və hər bir keçidin şəhəri var. Divarın mühafizəsi üçün anaşastakin adlanan fars döyüşçüləri təyin edilmişdi, bu vaxta qədər isə üstündə bir-birinə toxunmadan 20 atlının keçdiyi divarın bu hissəsinin mühafizəsi üçün adamların təyin edilməsi Ərminiyyə üzərinə öhdəlik kimi düşürdü.

Deyirlər ki, Bab əl-Əbvabın Cihad adlı darvazasının üzərində, divarların üstündə iki daş sütun var ki, bunla-

rın da hər birinin üstündə ağ daşdan düzəldilmiş şir, ondan aşağıda isə dişi şir durur. Darvazanın yanında isə ayaqları arasında ağzında üzüm salxımı tutan tülkü olan daş insan təsviri var.

Şəhərin lap yaxınlığında pilləkanları olan tağlı quyu var. Su azalanda bu pilləkanlarla quyuya düşürlər. Bu pilləkanın hər iki tərəfində divarın talismanı hesab olunan iki daş şir təsviri var.

Onun fəth edilmə tarixinə gəldikdə isə, belə nəql edirlər ki, bu ölkəyə yürüş Ömər ibn əl-Xəttabın xəlifəliyi vaxtı (Allah ondan razı olsun) Salman ibn Rəbi`ə əl-Bəhili tərəfindən olmuşdur. İki qalanı (əl-Hisneyn) və Bələncəri keçəndən sonra Salman Bələncər çayının o tayındakı bütün ordunun başında duran Xəzər şahı xaqanla toqquşdu. Onların arasında döyüş oldu. Döyüş zamanı Salman ibn Rəbi`ə və onun dörd minlik ordusu şəhid oldu. [Bu məqsədlə] Əbdürrəhman ibn Cumada əl-Bəhili Salman ibn Rəbi`ə və Kütəybə ibn Muslüm<sup>1</sup> əl-Bəhilini qürurla yad edərək deyir:

*“Bizdə iki qiymətli qəbir var: biri Bələncərdədir, o birisi Çindədir. Çində olan özünün geniş fəthləri ilə məşhur olan adamın – o adamın qəbridir ki, üstünü yağış damcıları isladıb...”*

Bununla [şair] demək istəyir ki, türklər və ya xəzərlər onun döyüşçülərini öldürdükdən sonra gecələr onları öldürdüləri yerdən böyük işıq görməyə başlamışdılar.

---

<sup>1</sup> Orta Asiya və Çinin bir hissəsini fəth etmiş sərkərdə.

Deyirlər ki, ölüləri basdırdıqdan sonra xəzərlər Salman ibn Rəbi`ənin cəsədini tabuta qoydular və özlərinin ibadət xanasına apardılar. Ölkənin torpağında yağışsızlıq ucbatından məhsul olmayanda tabutu çölə çıxarıb açırdılar. Bundan sonra yağış yağmağa başlayırdı.

Başqa bir mənbədə oxumuşam ki, Ömər ibn əl-Xəttabın xilafəti dövründə, 19/640-cı ildə Əbu Musa əl-Əş`ari İsfahana yürüşünün sonunda Suraka ibn Əmrə əl-Baba doğru hərəkət etmək əmrini verdi. O, ordunun ön sıralarının başında durmağı həmin ləqəbi daşıyan Əbdürrəhman ibn Rəbi`əyə həvalə etmişdir. Əbdürrəhman ordu ilə əl-Baba daxil oldu və bir çox döyüşlərdən sonra onu tutdu.

Buradan bir sıra görkəmli şəxslər öz nisbələrini götürmüşdür.

*Züheyр ibn Nüeym əl-Babi*.<sup>1</sup>

*İbrahim ibn Cəfər əl-Babi* – Əbdülqəni ibn Səid yazır: O, Misirdə çox xeyir vermişdir və mən onu dərk etdim. Zənn edirəm ki, onların ikisi də, yəni Züheyр və İbrahim Dərbənd şəhərindəndirlər.<sup>2</sup>

*Əl-Həsən ibn İbrahim əl-Babi* – Peyğəmbər haqqında Ənisin söylədiklərinə əsasən Hümeyd ət-Tavıla istinad edərək hədis nəql etmişdir“. Əqiqi olan üzük taxın, o yoxsulluğu aparır“. Ona istinadən İsa ibn Məhəmməd ibn Məhəmməd əl-Bağdadi hədis nəql etmişdir.

---

<sup>1</sup> Mucəm əl-buldən, I c., s.306.

<sup>2</sup> Yənə orada.

*Əbu İmran əl-Babî ləqəbi ilə məşhur olan Məhəmməd ibn Hişam ibn əl-Valid ibn Əbdülhəmid Əbülhəsən – O, Əbu Səid Abdulla ibn Səid ibn əl-Əşəc əl-Kindi haqqında söhbət açmışdır. Onun haqqında isə Misar ibn Əli əl-Bərdə'i nəql etmişdir.*

*Həbib ibn Fəhd ibn Əbdüləziz Əbülhəsən əl-Babî – O, Məhəmməd ibn Dusti, Süleyman əl-İsfahani, Buhtuveyx, Asim ibn İsmail, Əsim əl-Əhval haqqında məlumat vermiş, onun haqqında isə Əbu Bəkr əl-İsmaili danışaraq göstərmişdir ki, o, 270 il əvvəl (883/84) Məhəmməd ibn Əbu İmran əl-Mukabirinin qapısı yanında öldürüldüyünü eşitmişdir.*

**Şərh:** Bab əl-Əbvab haqqında “Mu`cəm əl-buldən” əsərində biri geniş – “Bab əl-Əbvab” adı ilə, digəri isə müxtəsər – “Dərbənd” adı ilə iki məqalədə çıxış edən Yaqut özünün “Kitəb əl-müştərik” əsərində eyni adlı yerlərin Ərəbistanda Vadi Batnan tərəfdə kiçik şəhər, Bəhreyn ərəzisində daş, Orta Asiyada – Buxara yaxınlığında kənd və Şirvanın Dərbəndi olduğunu qeyd edir. O, bu şəhərin mənbələrdən və yerli camaatın dediklərindən ona məlum olan bütün adlarını – Bab əl-Əbvabı, sadəcə olaraq əl-Babı və Dərbəndi xatırlayır, iri və mühüm sərhəd şəhərlərindən olan Dərbəndin, görünür, yalnız özündən əvvəl yazılmış qaynaqlardan əxz etdiyi erkən orta əsrlər həyatını oxuculara çatdırır. Doğrudan da, Yaqutun bu materialının araşdırılması göstərir ki, o, Bab əl-Əbvab – Dərbənd məqalələrini yazarkən, özünün qeyd etdiyi kimi, X əsr coğrafiyaşünas səyyahı əl-İstəxrinin bu şəhər haqqında



dediklərindən geniş istifadə etmişdir. Məhz buna görə də Yaqutun bu kompilyativ və anaxronik məlumatı müəllifin yaşadığı XIII əsrə deyil, IX-X əsrlərə aid edilə bilər. Lakin bununla belə Yaqutun məlumatında olan bəzi əhəmiyyətli əlavələr onun adını çəkdiyi mənbələrin bizə məlum olmayan redaktələrindən istifadə etdiyini təsdiq edir. Belə ki, əl-Babın Ərdəbildən böyük olduğu haqqında əl-İstəxrinin məlumatını verən Yaqut, buraya “2 kvadrat mil” sözlərini əlavə edir.

Sasanilərdən qalma güclü müdafiə qurğularını hələ də qoruyub saxlamış Dərbənd və onun qalası haqqında Yaqutun verdiyi məlumat, əsasən, kompilyativ xarakter daşısa da, onun öz dövrü üçün heç də arxaik deyildi. Şübhəsiz, əsrlərə sinə gərmiş bu divarların sorağı obyektiv səbəblər üzündən Dərbəndə gedib çata bilməyən Yaquta çatdıqda, o, həmin sədd və qurğuların hələ də mövcudluğu xəbərini almışdı.

Onu da deməliyik ki, IX yüzil müəlliflərinin (əl-Bəlazuri, İbn əl-Fəqih) Sasani dövrü şimal sərhədçiləri haqqında verdikləri məlumatı təkrar edən Yaqut onların həmin mənbələrdə (siyasidja, sibasidja) formasında, görünür, təhriflə işlədilən adını, həmçinin “əl-ənəşəstəkin” (farsca “neşeste” – özündən) formasında da təqdim etmişdir. X əsr müəlliflərinin bizə çatan əlyazmalarındakı dolaşıqlıq üzündən tədqiqatçıların (S.T.Yeremyan, K.V.Trever, V.F.Minorski və b.) mübahisəli fikirlərinə gətirib çıxaran bu termin Yaqutun düzəlişinə əsasən aydınlaşmışdır.

Yaqutun Dərbəndə aid materialında diqqəti cəlb edən başqa bir məlumat da var. Məlumdur ki, orta əsrlərdə ayrı-ayrı şəhər və vilayətlərin, eləcə də bütün ölkənin müdafiə sistemində müşahidə məntəqələri mühüm rol oynamışdır. Bunlar, düşmən hücumu haqqında vaxtında məlumat vermək üçün lazım idi, yəni müdafiənin ilkin mərhələsini təşkil edirdi. Hadisələrin sonrakı gedişi də düşmənin nə qədər tez aşkara çıxarılmasından asılı idi. Yaqutun məlumatına görə, Dərbəndin qarşısında ucalan “Canavar” (“Zi`b”) adlı dağın başına hər il çoxlu odun yığırdılar ki, lazım gələndə orada od qalasınlar, Azərbaycan, Arran və Ərminiyyə əhalisini qəfil düşmən hücumundan xəbərdar etsinlər. Yaqutun, eləcə də onun müasiri Zəkəriyyə əl-Qəzvininin (bu müəllifin məlumatında Yaqutda adı çəkilən Zi`b dağı, görünür yazılışındakı oxşarlıq üzündən əlyazmanı köçürənin və bəlkə də onun özü tərəfindən “əz-Zənəb” – quyruq kimi təqdim edilmişdir) gətirdikləri bu maraqlı fakt, başqa yazılı mənbələrdə təsdiq edilməsə də, bu növ müdafiə qurğularının arxeoloqlar və memarlar tərəfindən kifayət qədər təsviri onların Azərbaycanda da geniş yayılmasından xəbər verir.

Xilafət dövründə İbn Xəldun “Tarix” kitabında islama qədər Yəmən malikləri haqqında xəbər verərək göstərir ki, Sən’a şəhərində Himyəri malikləri b.e. 300-cü ilə qədər Yəməndə hakimiyyətdə olmuşlar<sup>1</sup>. Onların hamısı Tubbə’a ləqəbi ilə adlanmışlar. Bu qəbildən olan mələikə-

---

<sup>1</sup> М.М.Хайруллаев., Р.М.Бахадиров. Абу Абдаллах ал-Хорезми. Москва, «Наука», 1988, с.69.

lərdən Bilqeysin Saxara və əl-Qar dağları arasında səd çəkməsi və bulaq və yağış sularının bu səd vasitəsilə həyata keçirməsi haqqında xəbər verir. Ət-Təbəri isə əl-Curhuminin dilindən, Sən'anın başqa bir məliki – Əsad Əbu Kərb haqqında bilgi verir. Bu məlik “Mosuldan Azərbaycana gələrkən orada türklərlə qarşılaşmışdı” (ərəbcə - summə təvaccəhə ilə Mosul, summə ilə Azərbican fəlaqiyyə ət-türk bihə)<sup>1</sup>. Bu məlumat Yaqut əl-Həməvinin “Mucəm əl-Buldən” əsərində dolayı yolla öz təsdiqini tapır. Xəlifə əl-Mənsurun (754-775) söylədiklərini Əbülabbas ət-Tusinin dili ilə verən Yaqut əl-Həməvi, qeyd edir ki, islamdan öncə xəzərlər Bab əl-Əbvabı aşaraq vaxtaşırı Həmədan və Mosula gedirdilər<sup>2</sup>. Ola bilsin ki, ət-Təbərinin əl-Curhuminin dilindən dediyi türklər və Yaqut əl-Həməvinin xəzər adlandırıdığı türklər Azərbaycan türkləridir. Əlbəttə, bu hələ ki, fərziyyələrdən biridir. Bu versiyanı təsdiq etmək üçün əlavə materiallar əldə edilməlidir.

**Babağış** (I cild, s.308) – Əcəmi “ğayn”-ı, sakit “yə” və “şin” hərfi ilə. Azərbaycanla Ərdəbil arasında nahiyyə. Buradan yuxarı Zə'b çayı axır.

**Bacərvan** (I cild, s.313) – Axırı “nun” hərfi ilə qurtarır. Bəlix nahiyyəsində əl-Cəzirənin Mudir diyarında

---

<sup>1</sup> Əl-Kəhhalə Ömər Riza. əl-Aləmul-islamiyyə. I c., s.31

<sup>2</sup> N.A.Əliyeva. Azərbaycan Yaqut əl-Həməvinin əsərlərində. Bakı, “Çaşıoğlu”, 1999, s. 138-139.

kənd<sup>1</sup>. Bacərvan həmçinin Bab əl-Əbvab nahiyyəsində Şirvan yaxınlığında şəhər. Xızır peyğəmbər əleyhissəlam<sup>2</sup> tərəfindən tapılan “həyat bulağı” buradadır. Bəziləri deyirlər ki, [Bacərvan] o kənddir ki, sakinləri Musa və Xızır peyğəmbərlərdən (s.a.ə.) yemək istəmişlər.

**Bazan-Feyruz** (I cild, s.31) – Əcəmi “Zəl” və “əlif” və “nun”: Azərbaycanın məşhur şəhəri olan Ərdəbilin adıdır. Şəhər birinci fars şahlarından olan Feyruz tərəfindən inşa edilmişdir.

**Bakuvyə** (I cild, s.328) – Dammalı “kəf”, sükunlu “vav”, fəthəli “yə”: Şirvan nahiyyələrindən olan Dərbəndə aid olan şəhərdir. Orada icarə haqqı gündə 1000 dirhəmə çatan çox böyük neft mənbəyi var. Yanında civə<sup>3</sup> yağına oxşayan ağ nefti sel kimi gecə-gündüz axan başqa bir mənbə də var. Onun icarə haqqı da əvvəlki mənbədə olduğu kimidir. İnandığım tacirlərdən biri mənə danışdı ki, o, orada həmişə yanan bir yer görüb. Mən belə güman edirəm ki, kimsə təsadüfən ora od salıb, yer mədən tərkibli olduğundan o da sönmür.

**Bəhr əl-Xəzər (Xəzər dənizi)** (I cild, s.328) – Hərəkətlənmişdir: Bu Təbəristan, Curcan və Abaskun dənizidir.

---

<sup>1</sup> Qeyd: “Kitab əl-Müştərik”də bu kənd haqqında məlumat bir qədər fərqlidir: 1-ci Bacərvan ər-Raqqə vilayətinin əl-Məlix mahalında kənddir (bax: səh.32).

<sup>2</sup> Qeyd: Qurani Kərimdə (18, 59-81) bu haqda yazılıb.

<sup>3</sup> Qeyd: N.Vəlixanlıya görə, bu məlumatı Əbu Duləfdən götürən Yaqutun ya öz səhvi, ya da köçürənin səhvi ucbatından “zanbaq” əvəzinə “zi’bak” (civə) verilib. (Bax: N.Vəlixanlı. Ərəb xilafəti və Azərbaycan, s.137).

Bunların hamısı birdir. Bu başqa dənizlərlə birləşməyən geniş və böyük dənizdir. Ona, həmçinin əl-Xurasani və əl-Cili (Gilan) də deyirlər. Lakin bəziləri onu Xorasan dairəsi də adlandırırlar. Həməzə deyir ki, bu söz farsca Zərah Əkfudəhdir. Ona Əkfud Dəryav da deyirlər. Aristotel onu Ərkaniya<sup>1</sup> adlandırır. Hərdən bəziləri onu əl-Xarəzm dənizi də adlandırırlar, lakin bu düz deyil, çünki Xarəzm gölü<sup>2</sup> bu deyil, inşallah, bu haqda yeri gəldikcə danışacağıq. Bu dənizin sahilində Bab əl-Əbvab (o həmçinin haqqında danışdığımız Dərbənddir) yerləşir.

Şərq tərəfdən dənizin üzərində Muğan, Təbəristan və Curcan dağları ucalır. Qarşı tərəfdən dəniz Abaskun şəhərinin yerləşdiyi Dihistana qədər uzanır. Sonra o şərq tərəfə – türklərin ölkəsinə tərəf dönür. Bu dənizə bir çox böyük çay tökülür, onlar Kür, Araz və İtil<sup>3</sup> çaylarıdır. Əl-İstəxri deyib: “Xəzər dənizinə gəldikdə isə, o, özündən şərqdə Deyləmin bir hissəsi, Təbəristan, Curcan və Curcanla Xarəzm arasında olan səhranın bir hissəsi, qərbdə isə əl-Qabq<sup>4</sup> dağından əs-Səririn hüduqlarınadək əl-Lan, xəzərlərin ölkəsi, əl-Quziyyə<sup>5</sup> səhrasının bir hissəsi, ondan şimalda isə Quziyyə səhrası yerləşir; oğuzlar Siyah-kuh tərəflərdə yaşayan türklərdəndir. [Dənizdən] cənub-

---

<sup>1</sup> Yaquət əl-Həməvi bu sözü Arkaniya kimi qeydiyyatdan keçirir. Bəzən tərcümədə Arkaniya sözü səhv olaraq İrkaniya kimi verilir.

<sup>2</sup> Aral dənizi.

<sup>3</sup> Volqa çayı.

<sup>4</sup> Qafqaz.

<sup>5</sup> Oğuz.

da əl-Cil və əd-Deyləmin bir hissəsi yerləşir. Əl-İstəxri daha sonra deyir: “Xəzər dənizi yer üzündəki heç bir dənizlə birləşmir. Belə ki, əgər kimsə bu dənizin başına dolansa, yalnız ona tökülən çaylardan başqa heç bir maneəyə rast gəlmədən əvvəlki yerinə gəlib çıxar. Onun suyu şordur. Onda qabarma, çəkilmə olmur. Bu dəniz zülmət kimidir. Əl-Kulzum və Fars dənizlərindən fərqli olaraq daha palçıqlıdır. Həqiqətən, Fars dənizinin bəzi yerlərində suyun şəffaflığından dənizin dibindəki ağ daşlar görünür. Bu dənizdən nə ləl, nə mərcan, nə də başqa cəvahirat çıxarılır. Balıqdan başqa faydalı bir şey yoxdur. Müsəlman ölkələrindən olan tacirlər bu dənizlə xəzərlərin ölkəsinə, eləcə də Arran, Cil, Curcan və Təbəristan arasında yerləşən ölkələrə gedirlər. Bu dənizdə Fars, ər-Rum və başqa dənizlərdəki kimi insanların məskunlaşdığı adalar yoxdur. Burada olan adalarda sıx meşəlik, sular və ağaclar var, ancaq adamsızdır. Bu [adalardan] artıq adını çəkdiyimiz Siyahkuhu göstərmək olar. Deyirlər ki, Kür çayının mənsəbi yaxınlığında başqa bir ada var, orada sıx meşəlik, ağaclar və sular vardır. Buradan qırmız<sup>1</sup> aparırlar. Buraya gəmilərdə yük heyvanları gətirir, kökələnəcənlər burada otarırlar. [Xəzər dənizində] “ər-Rusiya” adlı başqa bir ada, eləcə də xırda adalar var, Abaskundan dənizin sağ tərəfi ilə xəzərlərin ölkəsinədək bir dənə də olsun nə ağac, nə şəhər yoxdur, yalnız Abaskundan təqribən 50 fərsəx aralı Dihistan adlı yer və dənizin içərisinə doğru uzanan bir tikili var ki, dəniz təlatümə gələndə gəmilər

---

<sup>1</sup> Qırmız-boyaq maddəsi.

həmin yerdə daldalanır. Yaxın nahiyələrdən bura ov məqsədi ilə çoxlu adam gəlir, belə ki, burada içməli su da var. Bundan başqa bu yer haqqında bir şey bilmirəm. Abaskundan sola, xəzərlər tərəfə uzanan becərilmiş torpaqlar var, belə ki, Abaskundan sola getsən, sən Curcan, Təbəristan, əd-Deyləm, əl-Cil, Muğan, Şirvan, əl-Maskat və Bab əl-Əbvabın hüdudlarını keçəcəksən. Oradan Səməndərə 4 günlük yoldur. Səməndərdən İtil çayınadək səhra ilə 7 günlük yol var. Bu dənizdə Siyahkuh tərəfdə gəmilər üçün təhlükə törədən dayaz yerlər var. Külək onları dayaz yerə saldıqda orada parçalanan gəmilərdən sahiblərinə heç nə qalmır, çünki oradakı türklər bütün olan-qalanı daşıyıb-aparır, gəmi sahiblərini yaxın qoymurlar. Deyirlər ki, bu dənizin dövrəsi 1500 fərsəx, diametri isə 100 fərsəxdir. Allah yaxşısını bilir.

**Urmiya gölü** (I cild, s.351) – Urmiya haqqında biz artıq danışmışıq. Şəhərlə göl arasındakı məsafə təqribən iki fərsəxdir. Gölün suyu acı və üfunətlidir. Orada nə bir heyvan, nə də balıq var. [Gölün] ortasında Kəbuzən adlı dağ və üzərində təqribən dörd kənd yerləşən ada var. Gölün gəmilərinin dənizçiləri burada yaşayır. Hərdən bu adada bir az buğda əkirlər. [Adanın] dağında adamları demək olar ki, həmişə Azərbaycan valilərinə qarşı üsyan edən məşhur möhkəm qala vardır. Hərdən onlar öz gəmilərində çıxaraq yolçulara hücum edib, sonra öz qalalarına qayıdırdılar, belə ki, heç kim onların yolunu bilmir. Mən bu qalanı 617 (1220/21)-ci ildə Xorasana yola düşərkən uzaqdan görmüşəm. Deyirlər ki, gölün dairəsi 50 fər-

səxdir, eninə gəldikdə isə, onu qayıq ilə bir gecəyə keçmək olar. Buradan parıltısı göyümtül ağ rəngli metalı xatırladan duz çıxarılır. Onun şərq sahilində aşib-daşan buqlar var. [Bulaqların] suyu üzərində külək əsəndə daşa çevrilir. Misar belə deyir.

**Əl-Bəzzan** (I cild, s.360) – Fəthəli, təşdidli “zəl”. Aşağıda məlumat verəcəyimiz Bəzzin təsniyə (ikilik bildirən) formasıdır. Şeirdə bu şəkildə rast gəlinir. Əbu Təmmam<sup>1</sup> demişdir:

*“Əl-Bəzzanda tərk edilmiş Babək öz sahibləri tərəfindən  
tərk edilmiş dəvələrə və ya çadır payasına bənzəyirdi”.*

**Bəzz** (I cild, s.361) – Təşdidli əcəmi “zəl”-i ilə. Azərbaycanla Arran arasında vilayət. Buradan əl-Mütəsimin<sup>2</sup> dövründə Babək əl-Xürrəmi çıxmışdır: Əl-Hüseyn ibn əd-Dəhhak demişdir: “O (əl-Afşin – N.Ə.) Bəzzdə heç bir sakin qoymamış və şəhəri İrəmin<sup>3</sup> xarabalıqlarını xatırladan daş qalağına çevirmişdi”. Onun haqqında Əbu Təmmam demişdir:

---

<sup>1</sup> Qeyd: Əbu Təmmam – Xəlifə əl-Məmun və əl-Mütəsimin dövründə yaşamış məşhur şair.

<sup>2</sup> Qeyd: Xəlifə əl-Mütəsim (218-227/833-842).

<sup>3</sup> Qeyd: Quranda yad edilən (89, 6) şəhər.



*“Bəzz isə boz rəngdə, xarabalıq içində  
və ölümün əlində qənimət kimi qalmışdır”.*

O, həmçinin demişdir:

*“Onların [xürrəmilərin – N.Ə.] içərisində  
nə qədər ağılsız adamları  
Bəzzdə məhv etdin, nə qədər düz yoldan azanları,  
əgər onları düz yola qaytarmaq mümkünsə,  
düz yola qaytarardın”.*

Əl-Buhturi<sup>1</sup> demişdir:

*“Babəkin vaxtında sən necə də cəngavər kimi bir qəhrə-  
man idin  
və nə qədər tez-tez ölümün qapısını döyürdün!  
Sən xürrəmilərin Bəzzini tutdun  
və əlçatmaz hesab olunan yeri tam dağıntıya məruz  
qoydun”.*

Şair Misar deyir ki, Bəzzdə sahəsi 3 carib<sup>2</sup> olan yer var. Deyirlər ki, burada ayaq qoyulan elə yer var, əgər kimsə onun üstünə çıxıb Allaha niyyət etsə, bu niyyət mütləq eşidilər. Burada xürrəmilər kimi tanınan muhammirələrin (qırmızı geyinənlərin) bayrağı qaldırılıb. Babək bu yerdəndir və əl-Mehdini də burada gözləyirlər.

---

<sup>1</sup> Qeyd: əl-Buhturi- məşhur ərəb şairi (819-897).

<sup>2</sup> Qeyd: 3 carib = 4776 m.

Bəzzin aşağısından böyük çay axır; əgər titrətmə-qızdırmadan əziyyət çəkən şəxs onda çimərsə, bu xəstəlikdən canı qurtarar. Bəzzin yaxınlığında tayı-bərabəri olmayan qərribə nar ağacları bitir. Burada çox gözəl əncir var, üzümü isə təndirdə qurudurlar, belə ki, dumanın çoxluğundan gün bu yerlərdə az çıxır. Göyün üzü isə heç vaxt aydın olmur. Onlarda sudan parça-parça yığa bildikləri kükürd var. Qadınlar bu kükürddən doğramaca qatıb yedikdə kökəllirlər.

**Şərh:** Bəzz – Yaqut əl-Həməvinin Bəzz haqqında olan məlumatı, əsasən, kompilyativ də olsa, bu qala-şəhərin süqutu dövründə yaşayıb-yaratmış, bu yerlərdə olmuş səyyahların, eləcə də xürrəmilər hərəkəti ilə dolayısı ilə bağlı olan şairlərin yazdıqlarını çatdırması baxımından maraqlıdır. Məlumatın çox hissəsi ilk dəfə məhz Yaqutun “Mucəm əl-buldən”i vasitəsilə dövrümüzədək yetişən IX yüzil müəllifi Əbu Düləfin məşhur risalələrindən götürülüb. Bununla yanaşı, Yaqut Əbu Təmmam, əl-Buhuri, Hüseyn ibn əd-Dəhhak kimi şairlərin əsərlərində olan Bəzzlə əlaqədar şer nümunələrindən də bir mənbə kimi istifadə etmişdir. Ərəb sərkərdəsi əl-Afşinin şərəfinə Hüseyn ibn əd-Dəhhak tərəfindən yazılmış qəsidədə gətirilən parçada Bəzzin xarabazara çevrilməsi, sağ qalan sakinlərinin isə şəhəri tərk etmələri haqqında məlumat verilir: “O, (yəni Afşin) Bəzzdə onun sakinlərindən [birini də] qoymadı, [qalan] yalnız İrəm [sarayındakı] kimi xarabalıqlar oldu.”<sup>1</sup>

---

<sup>1</sup> Mucəm əl-buldən, I c., s.361.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bir beyti misal gətirilmiş bu qəsidə əl-Afşinin 838-ci ildə Bizans imperatoru Feofil üzərində qazandığı qələbəni mədh etmiş, real tarixi hadisələri əks etdiyi üçün Yaqutdan əvvəl İbn Xordadbeh, ət-Təbəri, əl-Məs`udi tərəfindən bir mənbə kimi xatırlanmışdır.<sup>1</sup>

Əbu Təmmamın divanından bir mənbə kimi istifadə edən Yaqut, şairin işlətdiyi “əl-Bəzzani” (“iki Bəzz”) terminini təqdim etmişdir.<sup>2</sup> Maraqlı burasıdır ki, ət-Təbəri və onun ardıcılıarı da “Bəzz” ilə yanaşı, “əl-Bəzzani” adını işlətmişlər. Bəzzin yerləşdiyi dağlar da mənbələrdə əl-Bəzzeyn dağları kimi məşhurdur. Yaqutun Əbu Təmmamdan gətirdiyi “Sən Bəzzdə neçə dağı qorxutdun” başlanğıclı beyti də bu yerlərdə dağların çoxluğunu göstərir. Buradakı Ərşaq və Əbrəştəvim dağları haqqında məlumat verən Yaqut, onların haqqında ilkin məlumatı elə Əbu Təmmamın divanından götürmüşdür. Yaqutun şərhinə görə Ərşaq “Azərbaycan nahiyələrindən olan Muğan ərazisində Babək əl-Xürrəminin şəhəri olan əl-Bəzzin yanında dağ”dır. Əbrəştəvim də Azərbaycan nahiyələrindən olan Muğan ərazisində əl-Bəzzin yanında dağdır; Babək əl-Xürrəmi burada sığınacaq tapmışdır. Bunlardan “Babək əl-Xürrəminin məskən saldığı əl-Bəzzeynin” qəsəbəsi (əsas şəhəri) olan Qurran” diqqəti cəlb

---

<sup>1</sup> Bax: İbn Xordadbeh, s.121; ət-Təbəri, III c., s.1256; Əl-Məs`udi. Tənbih, s.170; həmçinin bax: Z.Bünyadov. Azərbaycan, s.275; İbn Xordadbeh, s.296, qeyd: 16.

<sup>2</sup> Mu`cəm əl-Buldən, I c., s.360.

edir.<sup>1</sup> Özünün “Kitəb əl-müştərik” əsərində Ərəbistan yarımadasında yerləşən eyniadlı bir neçə kəndlə yanaşı əl-Bəzzeynin mərkəzi kimi Qurranın adını çəkməsi ilə Yaqut, “Mu`cəm əl-Buldən”də verdiyi məlumatı təsdiqləyir.<sup>2</sup>

Başqa ərəb alim və coğrafiyaşünas-səyyahları (İbn Xordadbeh, əl-İstəxri, əl-Müqəddəsi və b.) tərəfindən Azərbaycanın sərhəd məntəqəsi kimi təqdim edilən Varsan haqqında həmin müəlliflərin əsərlərindən çıxarışlar gətirən Yaqut, “Azərbaycan ərazisində olan” bu yerin “Babək günlərində” nəzarət-müşahidə məntəqəsi (manzara) olduğunu bildirir, eyni zamanda həmin dövrdə Xuşş və Ərşaqın da eyni rol oynadığını xəbər verir.<sup>3</sup>

Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, bəzi hallarda, səhvən, Uşnu ilə Marağa arasında yerləşən Basva şəhəri də xürrəmilərlə əlaqələndirilir.<sup>4</sup> Halbuki, Yaqutun mətnində müəllifin öz gözləri ilə gördüyü bu yerin əhalisi – “xürrəmiyyə” deyil, “haramiyyə” – oğru, quldur adlandırılır.<sup>5</sup>

Yeri gəldikdə, Afşinin apardığı döyüş yerləri haqqında məlumat verən Yaqut, Kalanrud çayına həsr etdiyi xəbərində də bu qaydanı pozmur. Hələ Ət-Təbərinin<sup>6</sup> Bərzənd və Bəzz arasında axan çay və eyni adlı kənd kimi

---

<sup>1</sup> Mu`cəm əl-Buldən, IV c., s.319.

<sup>2</sup> Kitəb əl-müştərik, s.342.

<sup>3</sup> Yenə orada, V c., s.370-371.

<sup>4</sup> Bax: rusca tərcümə, s.21: “Большинство его жителей хуррами-ты”.

<sup>5</sup> Bax: Yaqut. Mu`cəm əl-Buldən, I c., s.423.

<sup>6</sup> Ət-Təbəri, III c., s.1195.

təqdim etdiyi bu yeri Xordadbeh Zəhrqaş adlandırmış, əl-Afşinin Bəzzlə Bərzənd arasında qazdırdığı üç xəndək-dən ikincisini onunla əlaqələndirmişdi. Yaqut isə Kalanrud sözünün mənasını “böyük çay” verməklə yanaşı, əl-Afşinin Babəklə döyüşdüyü vaxt burada düşərgə saldığını da bildirir.<sup>1</sup>

**Bərdic** (I cild, s.378) – sükunlu “ra”, kəsrelili “dəl”, sükunlu “yə” və “cim”. Azərbaycanın ucqarında şəhərdir. Bərdə ilə arasındakı məsafə 14 fərsəxdir. Böyüklükdə Dəclə çayına oxşayan Kür adlı çayla əhatə olunmuşdur. Hafiz Əbu Bəkr Əhməd ibn Harun ibn Ravh əl-Bərdici nisbəsini buradan götürmüşdü. O, Nəsr ibn Əli əl-Cəhdami, Bukar ibn Qüteybə, Səid ibn Əyyub əl-Vasiti və başqalarını dinləmiş, onun haqqında isə Cə’fər ibn Əhməd ibn Sinan əl-Qəttan, Süleyman ət-Təbrani, İbn Adyi və başqaları danışmışlar. Həməzə ibn Yusif əs-Səhmi demişdir: Dəraqutnidən Əbu Bəkr əl-Bərdici haqqında soruşduqda o, dedi: inamı dağ kimidir<sup>2</sup>. O, 301-ci ilin ramazan ayında (914, mart/aprel) vəfat etmişdir. O, hədis elminin dayaqlarındanır.

**Şərh:** Əs-Səmani və Yaqut əl-Həməvinin Azərbaycanın şəhərləri haqqındakı məlumatında oxşar və fərqli

---

<sup>1</sup> Mu`cəm əl-Buldən, IV c., s.475.

<sup>2</sup> Qeyd: Əbu Bəkr əl-Bərdici haqqında daha geniş məlumatı Yaqut əl-Həməvidən bir əsr əvvəl yaşamış əs-Səmanın “Kitab əl-Ənsab” əsərində tapmaq olar. Əs-Səmani deyirdi ki, “dövrünün elə bir imamını tanımıram ki, onu seçib ondan faydalanmasın” (Bax: N.Əliyeva. *Kitab əl-Ənsab” əsəri.*, s.101). Bu isə həmyerlimizin elm sahəsində böyük nüfuz sahibi olduğunu göstərir.

cəhətlər də vardır. Oxşar cəhətlərdən biri Bərdicə aiddir. Əbdülkərim əs-Səmaninin verdiyi məlumata görə Azərbaycanın ucqarında Bərdicə Bərdə arasındakı məsafə 14 fərsəxdir (təqribən 90-100 km. – N.Ə.). Bərdic Bağdaddakı Dəclə çayı kimi böyük olan Kür adlı çayla əhatə olunmuşdur<sup>1</sup>. Həmin məlumatdan Yaqut əl-Həməvi də öz coğrafi lüğətində istifadə etmişdir. Bu informasiyanın mənbəyi isə Əbu Bəkr Məhəmməd ibn Əli əs-Sabuni əl-Bərdəiyə məxsusdur. Əs-Səmani yazır: “Əbu Bəkr Məhəmməd ibn Əli əs-Sabuni əl-Bərdəinin belə dediyini eşitmişəm: “Mən ondan Bərdə və Bərdic haqqında soruşanda dedi: “Bərdədən Bərdicə 14 fərsəxdir, Bərdicin kənarından Bağdaddakı Dəclə kimi böyük olan Kür çayı axır”.<sup>2</sup> Yaqut əl-Həməvi də Bərdic haqqında eynilə bu məlumatı verir. O, bu məlumatı əs-Səmanidən əxz etdiyini bildirməsə də, hər iki mənbənin tutuşdurulması bu məlumatın, doğrudan da, əs-Səmanidən götürüldüyünü göstərir. Lakin yeganə fərq Yaqutun Bərdici böyük şəhər, əs-Səmaninin isə kiçik şəhər (bəldə) kimi təqdim etməsidir. Əs-Səmaninin əsərinin Leyden çapında<sup>3</sup> Bərdic kiçik şəhər kimi

---

<sup>1</sup> N.A.Əliyeva. Kitab əl-Ənsab” əsəri., s.68

<sup>2</sup> Əs-Səmani Əbu Səad Əbdülkərim ibn Məhəmməd. Əl-Ənsab. Altı cildə. I c., s.329.

<sup>3</sup> The Kitab al-ansab of Abd al-Karim al-Sam’ani/ With an introduction by D.S.Marqoliuth. Leyden-London: E.J.W.Gibb memorial series/ XX, 1912/603, f., p.72 (b).

təqdim edilir. Tənqidi mətndə isə sadəcə Bərdic kimi qeyd olunur.<sup>1</sup>

**Bərdə** (I cild, s.37-381) – Əbu Sə`ad<sup>2</sup> nəql edir ki, camaat bu sözdəki “*dəl*” və “*ayn*” hərflərini nöqtəsiz işlədir. Azərbaycanın ən ucqar hissəsində şəhərdir. Həməzə demişdir ki, Bərdə “Bərdə dar” sözünün ərəbləşmiş formasıdır, farsca mənası, əsir etmə yeridir. Belə ki, bəzi fars hökmdarları Ərminiyyə ətrafında tutduqları əsirləri burada saxlayırdılar. Hilal ibn əl-Mü`həssin deyib ki, Bərdə Azərbaycanın paytaxtıdır. İbn əl-Fəqih xatırladı ki, Bərdə Arranın əsas şəhəridir. O, Azərbaycanın axır hüdududur. Şəhərin ilk dəfə əsasını qoyan Qubad şah olmuşdur. Şəhər düzənlikdə yerləşir. O, bişmiş kərpic və gipsdən tikilmişdir. “Kitab əl-məlhəmə” (“Qəhrəmanlar poeması kitabı”) əsərinin müəllifi deyib ki, Bərdənin uzunluq dairəsi 79°30', en dairəsi 45°-dir. Altıncı iqlimdə yerləşir. Onun ulduzlarının cədvəli – “Balıqlardan” 13°, o qədər sayca dərəcədə “Boyanmış ovuc”dan, “Əqrəbin ürəyi onun beşinci [dərəcəsində], “Əkizlərin” əli, “Əkizlərin göbəyi” dördüncüdə olması dəqiqdir.

Əbu Avn özünün “Astronomiya cədvəlində” göstərib ki, Bərdə beşinci iqlimin 70° uzunluq dairəsində, 43° en dairəsində yerləşir. Əl-İstəxri deyib ki, “Bərdə çox böyük şəhərdir. Böyüklüyü bir kvadrat fərsəxdən çoxdur. Sağlam havalı, münbit torpağı, əkin sahələri və bol mey-

---

<sup>1</sup> Əs-Səmani Əbu Səad Əbdülkərim ibn Məhəmməd. Əl-Ənsab. Altı cildə. I c., s.329.

<sup>2</sup> Qeyd: Müəllif Əbu Səad dedikdə əs-Səmanini nəzərdə tutur.

vəsi olan yerdir. İraqla Xorasan arasında, Rey və İsfahan istisna olmaqla, Bərdədən daha böyük, daha münbit torpaqlı, daha əlverişli mövqeyi olan başqa şəhər yoxdur. Bərdədən bir fərsəxdən az aralı olub, Kərnə, Ləsub və Naftan arasında bir günlük yoldan çox ərazisi olan Əndorab adlı yer var. Bura bostan və bağlarla örtülüdür, hər yer meyvə ağaqlarıdır. Burada Səmərqənd fındığından daha keyfiyyətli fındıq yetişir. Buradakı şabalıd əş-Şam şabalıdından daha yaxşıdır. Onların zoğal (ər-ruqal)<sup>1</sup> adlanan ğubayra<sup>2</sup> böyüklükdə meyvəsi var ki, yetişdikdə dadı şirin, yetişmədikdə isə acı olur. Bərdədə Ləsubdan gətirilən ən yaxşı növ əncir [satılır]. Burada heç kimə mənsub olmayan tut ağaqlarından ipək istehsal edilir. Fars və Xuzistan bu ipəklə geniş təchiz olunur. Bərdənin üç fərsəxliyindən Kür çayı axır. Burada ovlanan Şurmahi balığını duzlanmış halda başqa yerlərə aparırlar. Bu çayda əd-dəvaqin və əl-uşub növlü balığı da ixrac edirlər. Bu cür balıqlar bu ölkələrdəki balıqların ən üstünüdür. Bərdənin Bab-əl-Əkrad (Kürdlər darvazası) adlı darvazası yanında bazar günü açıq olan əl-Kurraki adlı bazarı var. O, bir kvadrat fərsəx böyüklüyündədir, hər bazar günü buraya hər yerdən, hətta İraqdan adamlar yığışır. O, Kursorə bazarından da böyükdür. Bazarın təyin edildiyi gün daha çox Kurraki adlanmağa başladı, belə ki, həftənin günlərini sayarkən deyirlər: cümə, şənbə, əl-kurkiy (ba-

---

<sup>1</sup> Qeyd: Ərəb dilində (r) və (z) hərfləri üzərindəki bir nöqtə ilə fərqlənirlər.

<sup>2</sup> Qeyd: Ğubayra – quşarmudu (üvəz).



zar)<sup>1</sup>, bazar ertəsi, çərşənbə axşamı və s. həftənin axırına kimi. Bərdənin beytülmalı<sup>2</sup> əş-Şamda olduğu kimi came məscidindədir. Belə ki, əş-Şamda beytülmallar məscidlərdə saxlanılır. Beytülmalın qurğuşundan tavanı, dəmir qapısı, doqquz sütunu vardır. Əmirin evi came məscidinin yanında, bazarlar isə şəhərin kənarında (rabad)dır<sup>3</sup>.

Mən deyirəm ki, [Bərdənin] bu təsviri keçmişə aiddir. İndi isə ondan bir şey qalmayıb. Azərbaycanda mən Bərdədən olan adamla görüşdüm. Mən ondan bu şəhər haqqında xəbər aldım. O dedi ki, orada xarabalıqlar çoxdur. İndi orada kəndlərdə olduğu qədər az adam var; vəziyyət qarışıq, dilənçilik açıq-aşkar, zərər göz önündə, evlər yerlə yeksan edilmiş, dağıntı hökm sürür. Dəyişiklik yaradan, özü isə dəyişməyənə həmd-səna olsun. O

---

<sup>1</sup> Qeyd: S.Aşurbəyliyə görə, “əl-kurkiy” yunan sözü olan Kürkiy – “müqəddəs” sözündən götürülüb. Bərdə bazarı günü olan “воскресенье” bu sözdən götürülüb. Bu söz onlar hələ xristian olduqları vaxtdan aramların dilində qalıb (bax: Ашурбейли С.Б. Ремесла и торговля раннесредневековых городов Азербайджана// Материалы по истории Азербайджана, т.II, Баку, Изд-во АН Аз. ССР, 1957, с.184).

<sup>2</sup> Qeyd: Xəzinə.

<sup>3</sup> Qeyd: Maraqlıdır ki, əl-İdrisi (1100-1165) Bərdəni Arran ölkəsinin paytaxtı adlandıraraq, onun ərazicə çox böyük olmasını, uzunluğunun və eninin 3 mil olmasını qeyd edir. İlk baxışda, Yaqut əl-Həməvi kimi, əl-İdrisinin də cah-cəlalı çox böyük Bərdə haqqındakı məlumatını kompilyativ hesab etmək olar, çünki hər iki müəllif öz əsərlərində adları çəkilən İbn Xordadbeh, əl-İstəxri və İbn-Havqəl kimi müəlliflərin əsərlərindən mənbə kimi istifadə etmişlər. Lakin Yaqutun “Mucəm əl-Buldən”nin əl-İdrisinin əsərindən fərqi ondadır ki, Yaqut Bərdənin tərifini keçmişə aid edir.

məhv edir, özü isə məhv olmur, o özünün yaratdıqları ilə elə rəftar edir ki, heç kim onun sirrindən xəbərdar olmur.

Bərdədən Cənzəyə, bura həmçinin Gəncədir, doqquz fərsəxdir; Müslim ibn əl-Valid 135-ci ildə<sup>1</sup> Bərdədə vəfat etmiş Yəzid ibn əl-Məzyədə mərsiyyə yazmışdır:

*Bərdədə qəbir var ki  
Türbəsi ləyaqətlə onu qoruyur...*

Bərdənin fəth olunması isə, deyilənə görə, belə olmuşdur: Salman ibn Rəbi`ə əl-Bəhili [xəlifə] Osman ibn Affanın zamanında (Allah ondan razı olsun) Beyləqanın fəthindən sonra Bərdəyə gəldi və ondan bir fərsəxdən də az olan məsafədən axan əs-Sərsur (Tərtər – N.Ə.) çayı üzərində düşərgə qurdu.

Şəhərin əhalisi onun üzərinə şəhər qapılarını bağladılar. Artıq kəndlilərin əkinləri biçilmişdi. Bu zaman [Salman] onun kəndlərini qarət etmək əmrini verdi və bu onları [Salmanla] Beyləqan [sakinləri] ilə bağlanan sülh müqaviləsi kimi bir sülh bağlamağa məcbur etdi. Bundan sonra Salman şəhərə daxil oldu və orada yerləşdi. Sonra öz süvari qoşununu göndərdi və digər şəhərləri fəth etdi.

İlahiyyatçı alimlərdən biri *Məkki ibn Əhməd ibn Sə`alaveyh əl-Bərdə*dir. O, çoxlu hədis bilən və hədis yığmaq üçün səyahət edənlərdən olmuşdur. O, Dəməşqdə Əhməd ibn Umeyr, Məhəmməd ibn Yusif əl-Həravi, Tripolidə Əbdülqasim Abdulla ibn əl-Həsən ibn Əbdürrəh-

---

<sup>1</sup> H. 135 = 752 / 3 m.

man əl-Bəzzaz, Bağdadda Əbülqasim əl-Bağavi, Əbu Məhəmməd Sa'id və başqalarından dərs almış, o cümlədən Əbu Yə'alə Məhəmməd ibn əl-Fəzl ibn Züheyr, Əbu Aruba, Əbu Cə'fər ət-Tahavi, Misirdə Əbdülhökm ibn Əhməd əl-Misri, Məhəmməd ibn Əhməd ibn Rica əl-Hənəfi, Məhəmməd ibn Umeyr əl-Hənəfi, Ars ibn Fəhd əl-Mavsilili və başqalarının mühazirələrini dinləmişdir. Onun haqqında fəqih Əbülvalid Həssan, Əl-Hakim Əbu Abdulla, Əbülfəzl Nəsr ibn Məhəmməd ibn Əhməd ibn Yə'qub əl-Əttar ər-Rammi də söhbət açmışlar. O, 330-cu ildə Nişapura gəlmiş, orada qalmış, 350-ci ildə (961/962) oradan Mavəraünnəhrə gəlmiş, Xorasanda isə bu şəhərin insanı heyrtləndirən gözəlliklərindən yazmışdır. 354-cü ildə (965) Şamda vəfat etmişdir.<sup>1</sup>

*Əbdüləziz ibn əl-Həsən əl-Bərdəi* – Əl-Hafiz əl-Abid səyyahlardan olmuşdur; Dəməşqdə Məhəmməd ibn əl-Abbas ibn əd-Dərafsdan, Misirdə Məhəmməd ibn Əhməd əl-Hafiz və Əbu Yə'qub İshaq ibn İbrahim ibn Yunus əl-Bağdadi əl-Mancaniki, Mosulda isə Əhməd ibn Umar əl-Mavsilinin mühazirələrini dinləmişdir. Mən belə hesab edirəm ki, o, Əbu Yə'aladır, ona görə ki, o, Ğəssan ibn ər-Rəbiə haqqında məlumat verib. Onun haqqında Əbu Əli əl-Hüseyn ibn Əli ibn Yəzid əl-Hafiz və Əbu İshaq İbrahim ibn Yəhya əl-Məkzi, Əbu Məhəmməd Abdulla ibn Səid əl-Hafiz danışmışdır. Əl-Hakim Əbu Abdulla özünün “Tarix” kitabında yazırdı ki, Əbdüləziz ibn əl-Həsən Əbu Bəkr əl-Bərdəi əl-Abid səyyah olmuşdur. O, Əbu

---

<sup>1</sup> Mucəm əl-buldən, I c., s.380.

Bəkr Məhəmməd ibn İshaq ibn Hüzeyməni təkzib etmişdir. Əbu Bəkr öz növbəsində hədislərində onun zahidliyini və dindarlığını tərənnüm etmişdir. Sonra 318-ci ildə (930) Nişapurdan Rabata getmiş, bir müddət orada qalmış, sonra Nissada yaşamış və orada 323-cü ildə (934/5) vəfat etmişdir.<sup>1</sup>

Bərdədən *Səid ibn Əmr ibn Əmmar Əbu Osman əl-Əzdi* – Dəməşqdən Əbu Zur`a əd-Dəməşqi<sup>2</sup>, Əbu Yə`qub əl-Cuzcani, Əbu Səid əl-Əşac, Müslim ibn əl-Həccac əl-Hafiz, Məhəmməd ibn Yəhya əz-Zəhli, Əbu Zur`a və başqalarından dərs almışdır. Onun haqqında isə Məhəmməd ibn Yusif ibn İbrahim, Əbu Abdulla Əhməd ibn Tahir ibn ən-Nucm əl-Miyanici və başqaları nəql etmişlər. Həfs ibn Ömər əl-Ərdəbili belə demişdir: Səid ibn Əmr əl-Bərdəi evinə qapanaraq demişdi: “Mən camaata nə hədis söyləyim? Adamlar artıq dəyişiblər. Hədis söyləyənlər Məhəmməd ibn Məsləmə ibn Varah ər-Razini xahişlə onun yanına göndərirlər. Razi onun yanına gəlib hədis söyləməyini xahiş edir. O, “yox” cavabını verir. Sonra ər-Razi deyir: “Mənim sənin boynunda haqqım var”. Əl-Bərdə`i dedi: “Sənin mənim boynunda nə haqqın var?”. O dedi:

---

<sup>1</sup> Mu`cəm əl-Buldən, I c., s.381.

<sup>2</sup> Qeyd: Əbu Zur`a əd-Diməşqi (v.e. 281/894) – fitri yaddaşa malik hədis hafizi. əs-Səmani nişapurlu Əbu Abdulla əl-Həkimə əsaslanaraq Əbu Bəkr əl-Bərdicinin bu alimdən dərs adığını yazır. Bu isə bizim bərdicli alimimizin IX əsrdə yaşadığını bir daha təsdiq edir (bax: *əs-Səmani. Kitab əl-Ənsab, I c., s.329*). Əbu Zur`a haqqında daha geniş məlumat Yaşar Kandemir tərəfindən verilmişdir (bax: *M.Yaşar Kandemir. Əbu Zürr`a ad-Diməşki. İslam ansik-si. İstanbul, 1994, X cilt, s.272*).

“Bir gün mən sənin dəvəni götürmüşdüm”. O dedi: “Bu, sənin haqqındır. Allah köməyin olsun”. Ər-Razi dedi: “Bir dəstə camaat sənə şəər atmaq istədi, mən həmin şəri dəf etdim”. Əl-Bərdə'i dedi: “Bu da sənin müsəlman camaatına borcun edir”. Ər-Razi dedi: “Mən bir gün sənənin kəndində qonaq oldum. Yeməyə qədər mənimlə olanda mən sənənin qəlbinə sevinc gətirdim”. Nəhayət, Səid ibn Əmr əl-Bərdə'i dedi: “Buna gəldikdə, bəli”, - və o istəyəni yerinə yetirdi.<sup>1</sup>

**Şərh:** Bərdə – Ərəblərin vaxtında çiçəklənən şəhər olan Bərdə<sup>2</sup> X əsrin ortalarında baş vermiş rus hücumlarından sonra əvvəlki əzəmətini itirir. Bərdənin inkişafının ən yüksək dövründə şəhərdə olmuş və onu vəsf etmiş əl-İstəxri və İbn Havqəldən sonra bu yerlərə gəlmiş əl-Müqəddəsi<sup>3</sup> “onun ətraflarını artıq dağılmış və əhalisini azalmış”, “Bərdənin qalasını isə nizamsız halda görür”.<sup>4</sup> Məhz bu dövrdən başlayaraq öz əvvəlki şöhrəti hesabına yaşayan, yalnız yerli əhəmiyyətli mərkəz olan Bərdə tənzül mərhələsinə daxil olur və tədricən öz mövqeyini 972-ci ildə Şəddadilərin paytaxtı olan Gəncəyə verir. Yaqutun Azərbaycana gəldiyi dövrdə isə Bərdə əl-Müqəddəsinin gördüyündən də pis vəziyyətdə idi. Özü Bərdəyə

---

<sup>1</sup> Mucəm əl-buldən, I c., s.381.

<sup>2</sup> В.М.Сысоев. Бердаа // Изв. Азерб. археологич. Комитета , вып. 2. Баку, 1926, с.58.

<sup>3</sup> N.Vəlixanlı, IX-XII, s.88.

<sup>4</sup> Əl-Müqəddəsi. Əhsən ət-Təqasim fi mə'arifət əl-əqalim. Əl-məkanə əl-coğrafiyyə əl-arabiyyə, III c., Leyden, 1876, №1; Həmçinin bax: N.Vəlixanlı, IX-XII, s.128; Ərəb xilafəti və Azərbaycan, s.90.

gedib çıxma bilməyən Yaqut rastlaşdığı bərdəllilərin dili ilə bu şəhəri Azərbaycanın ucqarında olan şəhər adlandırır. Bərdə sözünün mənasını araşdıran Yaqut əl-Həməvi oxucularını dilçi-alimlərin (Əbu Sə'd, Həməzə) araşdırmaları ilə tanış edir. Əbu Sə'din dediyinə görə, hamının bu sözdəki “dəl” və “ayn” hərflərini nöqtəsiz, yəni bizim bu gün tələffüz etdiyimiz “Bərdə” şəklində olduğunu qeyd edir. O, həmçinin dilçi-alim Həməzinin şərhini də təqdim edir. Bu şərhə görə “Bərdə” fars sözü “bərdədar”ın ərəbləşmiş forması olub – “əsir saxlanılan yer” mənasını verir: “Bu, ona görədir ki, bəzi fars hökmdarları Ərminiyyədən tutduqları əsirləri burada yerləşdirirdilər”. Lakin, bununla yanaşı, Yaqut, tanış olduğu mənbələrdə “Umm ərr-Ran” – “Arranın anası”, “Rey və İsfahandan sonra Şərqdə ən böyük şəhər” adlandırılan Bərdənin əvvəlki qüdrəti ilə oxucularını tanış etməyi lazım bilir. Bu məqsədlə İbn əl-Fəqihin, əl-İstəxrinin, Hilal əs-Sabinin Bərdə haqqında yazdıqlarını olduğu kimi təqdim edir. Axırda isə öz gözləri ilə görə bilmədiyi Bərdənin ona müasir vəziyyətini belə ifadə edir: “İndi isə ondan bir şey qalmayıb. Azərbaycanda mən Bərdədən olan adamla görüşdüm. Mən ondan bu şəhər haqqında xəbər aldım. O, dedi ki, orada xarabalıqlar çoxdur. İndi orada kəndlərdə olduğu qədər az adam var; vəziyyət qarışıq, dilənçilik açıq-aşkar, zərər göz qabağında, evlər yerlə-yeksan edilmiş, dağıntı hökm sürür”.<sup>1</sup>

---

<sup>1</sup> Mucəmməl-buldən, I c., s.380.

Yaqut “Həmədan” adlı məqaləsində də Bərdəni yada salır, onu soyuq iqlimli yerlər sırasına daxil edir: “De-yirlər ki, soyuq ölkələr üçdür: Bərdə, Qalığala və Xavə-rəzm”.<sup>1</sup>

Yaqutun digər əsəri olan “Kitəb əl-müştərik”də Bərdə “Arran nahiyəsinin paytaxtı” və Yəməmədə Bəni Nəmeyr qəbiləsinin vadisi kimi təqdim edilir”.<sup>2</sup> Burada Bərdənin “Arran nahiyəsinin paytaxtı” kimi göstərilməsi, şübhəsiz, arxaik məlumatdır, çünki yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bizim müəllifin dövründə Bərdə nəinki paytaxt, hətta böyük şəhər belə deyildi.

**Bərzənc** (I cild, s.382) – Fəthəli, sonra sükunlu, fəthəli “zə”, sükunlu “nun” və “cim” – Arran nahiyəsində şəhər. Onunla Bərdə arasındakı məsafə Bab əl-Əbvab yolunda 18 fərsəxdir. Kür çayını keçib, Şirvanın baş şəhəri olan Şamaxıya getmək üçün burada bərə-körpü var.

**Şərh:** Bərzənc Yaqutun məlumatına görə Arran nahiyəsində, Bərdənin 18 fərsəxliyində Bab əl-Əbvaba gədən yol üstündə şəhər olub. Kür çayını keçib Şamaxıya getmək üçün burada bərə-körpü vardı. Yaqutdan əvvəlki dövrlərə aid ərəb mənbələrində (əl-Məs’udi, əl-İstəxri, İbn Havqəl, əl-Müqəddəsi, əl-İdrisi və başqalarının əsərlərində) bu şəhər haqqında məlumat vardır. Əl-İstəxri və İbn Havqəl Bərzənc şəhərini, Varsan, Bərzənd, əş-Şamaxıyyə, Şirvan, əl-Abxaz, əş-Şəbaran, Qəbələ, Şəkki, Cənzə, Şəmkür və Xunan ilə bir cərgəyə qoyub bunları böyük-

---

<sup>1</sup> Mucəm əl-buldən, V c., s.413.

<sup>2</sup> Kitəb əl-müştərik, s.44.

lükdə bir-birinə bənzəyən kiçik şəhərlər adlandırırlar.<sup>1</sup> Əl-İdrisi Bərzəncə Bərdə arasındakı məsafənin 54 mil olduğunu bildirir. Lakin o, əl-İstəxri və İbn Havqəldən fərqli olaraq, Bərzənc şəhərini yalnız Bərdə-Dərbənd yolu üstündə yerləşən Şamaxı, Şərvan, əl-Abxaz və Samur körpüsü olan yerlə bir cərgədə qoyub, bunların bir-birinə böyüklüyünə, yaşayış yerlərinin sayına görə oxşadıqları, təcirlərin gedib-gəldikləri bazarları və karvansaraları, çoxlu bağ-bağatları olduğunu yazır.<sup>2</sup>

Bərdə ilə Bərzənc arasında, Bərdənin 14, Bərzəncin isə hesablamaya görə təqribən 4 fərsəxliyində yerləşmiş, Kür çayı ilə əhatə olunmuş Bərdic haqqında məlumat verən Yaqut, bu şəhəri də Bərdə kimi Azərbaycanın ucqar şəhəri adlandırır.<sup>3</sup> Yaqut bu məlumatı əs-Səmanidən əxz etdiyini bildirməsə də, hər iki mənbənin tutuşdurulması bu məlumatın doğrudan da əs-Səmanidən götürüldüyünü göstərir. Lakin yeganə fərq əs-Səmanın Bərdici kiçik şəhərcik (bəldə) kimi təqdim etməsi, Yaqutun isə onu böyük şəhər (mədinə) adlandırmasıdır. Digər tərəfdən, əs-Səmanın özünün də bu məlumatı haradan götürməsi maraq kəsb edir. "Kitab əl-Ənsab"dan məlum olur ki,

---

<sup>1</sup> N.Vəlixanlı, IX-XII, s.189, 110.

<sup>2</sup> Géographie d'Edrisi // Traduit de l'arabe en français par P.Amedee Gaubert. Paris, 1936. T. I, p.320-322, 329-330; C.Ашурбейли. Государство Ширваншахов, с.178; N.Vəlixanlı. IX-XII, s.320.

<sup>3</sup> Mu`cəm əl-buldən, I c., s.378.



məlumatın müəllifi özü də bərdəli olan Əbu Bəkr Mühəmməd ibn Əli əs-Sabuni əl-Bərdəidir<sup>1</sup>.

Bərdic haqqında daha geniş məlumatlara X əsr coğrafiyaşünas-səyyahı əl-Müqəddəsinin kitabında rast gəlirik. O, Bərdici Bərdənin şəhərləri sırasına daxil edərək, oradan Bərdəyə olan məsafəni 1 mərhələ vermişdir. Maraqlıdır ki, Yaquta qədərki ərəb coğrafiyaçılarından yalnız əl-İstəxri və İbn Havqəl hər iki şəhər (Bərdic və Bərzənc) haqqında məlumat verirlər.

Bərzəncə Bərdicin yeri hələ dəqiq lokalizə edilməyib. Bu barədə tədqiqatçılar (V.Minorski, Z.Bünyadov, Y.Manandyan, Q.Əhmədov, N.Vəlixanlı) arasında fikir ayrılığı var. Bunun səbəbi Yaqutun özünün belə oxşar sözləri dolaşdırmasıdır: “Mən belə zənn edirəm ki, əl-Afşinin abadlaşdırdığı yer Bərzənc və ya bu ada bənzər başqa yer ola bilər”.<sup>2</sup>

Tədqiqatçıların fikrincə, “Bərdic, Bərzənc, Bərzənd, Bərzə” kimi adların eyniliyi və ya oxşarlığı bu və ya digər yeri doğru təsvir etməyə can atan ərəb müəlliflərinin özlərini belə dolaşdırırdı.<sup>3</sup>

Görkəmli şərqşünas-alim V.Minorski göstərir ki, Şamaxıya getmək üçün Kürü keçilən yer Bərdəc (Bərdec?) olmuşdur və o Kürün sağ sahilində Körpükəndlə əks isti-

---

<sup>1</sup> N.A.Əliyeva. Əs-Səmanın Kitab əl-Ənsab” əsəri., s.101-102.

<sup>2</sup> Yenə orada, s.382.

<sup>3</sup> Н.М.Велиханова. Изменение исторической географии Азербайджана в результате арабского завоевания. // Историческая география Азербайджана, с.86, прим. 210.

qamətdə yerləşir.<sup>1</sup> V.Minorskini bu fikrə gətirən əl-Məs`udinin Kür çayı haqqında məlumatı olmuşdu: əl-Məs`udiyə görə “Kür çayı hökmdar Curcinə məxsus olan Cürzan ölkəsindən axıb gəlir, ikiyə böldüyü Tiflis sərhədyanı vilayətinə çatanadək abxaz torpaqlarından keçir. Daha sonra... Siyavurdiyə ərazisindən keçib... Bərdənin üç fərsəxliyindəki yerə çatır, sonra Bərdənin nahiyələrindən biri olan Bərdəcdən axır...”<sup>2</sup> Bu məlumatı şərh edən görkəmli alim, əl-Müqəddəsinin verdiyi xəbəri (Bərdə ilə Bərdic arasındakı məsafə 1 mərhələdir) təhlil edərək Bərzənci Bərdicin yanlış forması hesab edir. V.Minorskini bu fikrə gətirən “Bərzənc” adındakı “n” hərfinin burada işlənməsi olmuşdur.

Apardığımız tədqiqat işi bu nəticəyə ehtiyatla yanaşmağı tələb edir. Əvvəla şəhərin adının bu cür yazılış forması (“n” hərfisiz) katibin səhvi də ola bilərdi, çünki əl-Məs`udinin V.Minorski tərəfindən tədqiq edilən nüsxəsində Bərdic sözü Bərdac formasında yazılmışdır.<sup>3</sup>

N.Vəlixanlının istifadə etdiyi “Bulak” nəşrində isə bu söz hətta Vidah şəklində işlədilmişdir.<sup>4</sup> Beləliklə, təkcə əl-Müqəddəsinin məlumatını əsas götürüb, İbn Rusta, əl-

---

<sup>1</sup> В.Ф.Минорский. История Ширвана и Дербенда X-XI вв. М., 1963, с.214.

<sup>2</sup> В.Ф.Минорский. История Ширвана и Дербенда, прил. Ш.Мас`уди о Кавказе, с.214.

<sup>3</sup> Худуд ал-алам. Пер. В.Ф.Минорского, с.403.

<sup>4</sup> N.Vəlixanlı. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas-səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı, 1974, s.61.

İstəxri, İbn Havqəl, əl-İdrisi, Yaqut əl-Həməvi və onun istinad etdiyi əs-Səmanın qeyd etdikləri Bərzənc şəhərini Bərdiclə eyniləşdirmək, çox güman ki, səhv olardı.

Bərdic və Bərzəncin lokalizə edilməsində də tədqiqatçılar arasında fikir ayrılığı mövcuddur. Y.A.Manandyan Bərzənci Kürlə Arazın birləşdiyi yerdə Kürdən azca cənubda,<sup>1</sup> Z.M.Bünyadov isə öz xəritəsində Bərdəyə daha yaxın yerdə göstərirlər.<sup>2</sup> Q.M.Əhmədov “Orta əsr Beyləqan şəhəri” kitabının sonundakı xəritədə (şəkil №1) Bərzənci Beyləqanla Hacı Təhməz qalasını birləşdirən yolun üstündə vermişdir.<sup>3</sup> N.M.Vəlixanlıya görə isə, Bərdic Bərdədən 14 fərsəx, təqribən 85 km aralı Kürün sağ sahilində, onun “əyintili yerlərindən birində” idi.<sup>4</sup> Müəllifin ehtimalına görə, Bərdənin 18 fərsəxliyində (təqribən 110 km) yerləşən Bərzənc şəhərinin adı bəlkə də “bəre” və “zəncir” sözlərinin birləşməsindən yaranıb.<sup>5</sup> Doğrudan da, Yaqut Şamaxıya gedən yolçuların Kür çayının o biri sahilinə “mi`bər” – bərə vasitəsilə keçdiyini bildirmişdi.

Beləliklə, Yaqutun və ondan əvvəl yazmış ərəb müəlliflərinin məlumatı Bərdic və Bərzəncin ayrı-ayrılıqda varlığı, Bərdənin 14 fərsəxliyində Bərdicin, ondan 4 fər-

---

<sup>1</sup> Я.Я.Манандян. О торговли и городах, с.251.

<sup>2</sup> З.М.Бунятов. Азербайджан в VIII-IX вв. əsərinə əlavə olunan xəritə.

<sup>3</sup> Q.M.Əhmədov. Orta əsr Beyləqan şəhəri, s.74.

<sup>4</sup> Н.М.Велиханова. Изменение исторической географии Азербайджана в результате арабского завоевания. // Историческая география Азербайджана, с.72.

<sup>5</sup> N.Vəlixanlı. Ərəb xilafəti və Azərbaycan, s.120.

səx (təqribən 25 km) aralıda, Kürlə Arazın qovuşduğu yerə çatmamış Bərzəncin yerləşdiyini təsdiq edir.

Bərzənc haqqında IX yüzil müəllifi İbn Rustanın məlumatı da maraqlıdır: Araz çayı Varsandan Bərzənc şəhərinə tərəf axır, buranı keçdikdə Kürlə birləşir və Təbəristan dənizinə tökülür.<sup>1</sup>

Araşdırdığımız mənbələr Bərzənc ilə Şamaxı arasındakı məsafəni də qeyd edirlər. Bərdə ilə Bərdic arasındakı məsafəni yalnız əl-Müqəddəsi, əs-Səmani və Yaqut əl-Həməvi qeyd edir. əl-Müqəddəsi Bərdə ilə Bərdic arasındakı məsafəni 1 mərhələ, Yaqut isə 14 fərsəx verir. Beləliklə, bu üç mənbənin məlumatına əsaslanıb, Bərdə ilə Bərdic arasındakı məsafəni 14 fərsəx götürsək bu yerdən Şamaxıya gedən yolun Bərdə yaxınlığından başlayandan daha qısa ola bilməsi nəticəsinə gəlmək olar.

Çox güman, Bərzənc və Bərdic şəhərlərinin hər ikisindən Kürü keçmək mümkün olmuşdur.

**Bərzənd** (I cild, s.382) – Nöqtəsiz"dəl". Birinci Ərminiyədə Curzan vilayətinin Tiflisə yaxın olan nahiyələrindən biri. İlk dəfə Bərzənd Afşin tərəfindən əsas qoyulmuş və [Afşin] oranı xarabalıqdan hərbi düşərgəyə çevirmişdi; əl-İstəxri demişdir: "Bərzəndlə Ərdəbil arasındakı məsafə on beş fərsəxdir"; Əbu Sə'ad isə belə deyib: "Bərzənd Azərbaycan nahiyələrindəndir". Biz artıq xatırlatdıq ki, o Tiflisin nahiyəsi və Afşinin iqamətgahı idi. Mən belə zənn edirəm ki, Afşinin abadlaşdırdığı yer Bərzənc və ya

---

<sup>1</sup> N.Vəlixanlı. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas-səyyahları Azərbaycan haqqında, Bakı, 1974, IX-XII, s.42.

buna bənzər başqa bir yer adı ola bilər. Allah daha yaxşısını bilir.<sup>1</sup> *Əbu Mənsur Saleh ibn Büdeyl əl-Bərzəndi* oradandır – Əbülğənaim Əbdüssəməd ibn Əli ibn əl-Məmun və Əbu Mənsur Bəkr ibn Heydəre istinadən hədis nəql etmişdir. Onun nəql etdiyi hədislərə isə Əbülqasim ər-Rüveydəsti qulaq asmışdır. O, Bağdadda 493-cü il şə'ban ayında (1100 iyun/iyul) vəfat etmişdir<sup>2</sup>; *Fəqih Əbülqasim Büdeyl ibn Əli ibn Büdeyl əl-Bərzəndi* Əbu Talib əl-Uşari və Əbu İshaq əl-Bərməkiyə istinadən hədis rəvayət etmişdir. Şiraveyh onun haqqında demişdir: O, səmimi dost idi.<sup>3</sup>

**Şərh:** Yaqut əl-Həməvinin Bərzənd haqqındakı məlumatında iki ziddiyyətli xəbər var: birinci xəbər Tiflisin nahiylərindən olan Bərzəndin əvvəllər xarabalıq olması, sonra isə Afşin tərəfindən abadlaşdırılıb, hərbi düşərgəyə çevrilməsidir; Əbu Sə'ada əsaslanan ikinci xəbərə görə Bərzənd Azərbaycanın nahiylərindəndir. Bu məlumatında əl-İstəxriyə (müq. et: həmçinin İbn əl-Fəqih) istinad edən Yaqut, Ərdəbillə Bərzənd arasındakı məsafənin 15 fərsəx olduğunu bildirir. İbn əl-Fəqih<sup>4</sup> və İbn Xordadbeh<sup>5</sup> də Bərzəndin xarabalıq olmasını, Afşinin onu abadlaşdırmasını və məskun etməsini yazır.

---

<sup>1</sup> Yaqutun özü də şübhə ilə yanaşdığı bu məlumatı səhvdir. Bax: N.Vəlixanlı. *Ərəb xilafəti və Azərbaycan*, s.118, 120.

<sup>2</sup> *Mu'cəm əl-buldən*, I c., s.382.

<sup>3</sup> Yenə orada, s.382.

<sup>4</sup> N.Vəlixanlı, IX-XII, s.38.

<sup>5</sup> İbn Xordadbeh, s.293.

Orta çağ ərəb müəlliflərindən Qudama ibn Cə'fər, əl-Yəqubi İbn Havqəl və başqaları da Bərzəndi Ərdəbilə yaxın yerdə qeyd edirlər. Əl-Müqəddəsi Bərzəndi Azərbaycanın şəhərləri sırasına daxil edir.<sup>1</sup> Əs-Səmani isə “Kitab əl-ənsab” əsərinin “Bərzənd” məqaləsində onu “Azərbaycanın kiçik şəhərlərindən” (ər. buleydə min diyari Azərbaycan) hesab edir.<sup>2</sup>

Akad. Z.Bünyadov Bərzəndin İranın şimal-şərqində Bərzəndçayın sahilində yerləşən eyniadlı kəndin yerində olduğunu müəyyənləşdirir.<sup>3</sup> Onu da qeyd edək ki, əlində olan mənbələri təhlil edən Yaqut əl-Həməvi onlardakı dolaşıqlığı nəzərə alaraq, Tiflisin nahiyyələrindən olan və Afşinin abadlaşdırdığı yerin Bərzənd deyil, Bərzənc və ya buna bənzər başqa bir yer adı olduğunu bildirir.

Göründüyü kimi, adlardakı oxşarlıq, eləcə də müxtəlif mənbələrdəki dolaşq və ziddiyyətli fikirlər Yaqutu bu səhv gümana – yəni əl-Afşinin abadlaşdırdığı yerin bəlkə də Bərzənc olması gümanına gətirib çıxarır. Maraqlı burasıdır ki, özü-özündən şübhələnən Yaqut, burada hətta “Allah a`alam” – (“Allah bilir”) ifadəsinə də əl atmalı olur.

Mənbələr üzərində apardığımız tədqiqat göstərir ki, Yaqutun iki zidd məlumatından Bərzəndin Azərbaycan

---

<sup>1</sup> N.Vəlixanlı, IX-XII əsr coğrafiyaşünas..., s.130.

<sup>2</sup> Əs-Səmani. Kitab əl-ənsab, s.73 (a).

<sup>3</sup> Якут ал-Хамави. Муджам ал-булдан. Сведения об Азербайджане. Перевод с арабского З.М.Бунятова и П.К.Жузе. Баку, 1983, с.34.

nahiyəsi olmasını, əvvəllər xarabalıq olub, sonra isə əl-Afşinin onu abadlaşdırıb hərbi düşərgəyə çevirməsini əsas götürmək lazımdır. Bərzənddən sonra Sadarasb adlı yerin adını çəkən İbn Xordadbeh əl-Afşinin burada xəndək qazdırdığını, “Bərzənd xəndəyi” adlanan bu xəndəyin Bəzz və Bərzənd arasında yerləşdiyini bildirir.<sup>1</sup>

Həmdulla Qəzvini də Bərzəndin Azərbaycanın cənub hissəsində olduğunu təsdiq edir. Onun verdiyi məlumatın birinci hissəsi X əsr müəlliflərinin yazdıqlarının təkrarı olsa da, ikinci hissədə artıq xarabalığa çevrilmiş isti iqlimli bu yerin adı kənd səviyyəsinə endiyi bildirilir. Həmdulla Qəzvini buranın münbit torpağı, bol taxılı, dağlardan gələn suyu haqqında da məlumat verir.<sup>2</sup>

Yaqut əl-Həməvinin müasiri olan “Əcaib əd-dünya” əsərinin müəllifi Azərbaycanda “b” hərfi ilə başlayan şəhərlər sırasında balaca, ürəksıxan, çoxlu axar suyu və buqları olan bir şəhər haqqında məlumat vermiş, lakin şəhərin adını qeyd etməmişdir. Əsəri tədqiq edən N.D.Mikluxo-Maklay bunun Bərzənd ya da Basva olduğu fikrini irəli sürür.<sup>3</sup> Bizə belə gəlir ki, bu yerin Bərzənd deyil, Basva ola bilməsi ehtimalı daha çoxdur, çünki Bərzənd Yaqut və onun müasirlərinin dövründə artıq kənd səviyyəsinə düşmüş yaşayış yeri idi.

---

<sup>1</sup> Ибн Хордадбех, с.296; həmçinin bax: З.М. Буниятов. Азербайджан в VIII-IX вв., с.242.

<sup>2</sup> Хамдаллах Казвини. Нузхат ал-кулуб. Материалы по Азербайджану. Пер. З.Буниятова и И.П.Петрушевского, Б., 1983, с.52.

<sup>3</sup> Əcaib əd-dünya, s.200.

**Bərzə** (I cild, s.384) – Azərbaycanın rustaklarındanıdır.

**Əl-Bərsəliyyə** (I cild, s.384) – Arranda yer. Fars şah-larının salnamələrində bu haqda xatırlanır.

**Bərəndəq** (I cild, s.403) – Sükunlu“nun”, fəthəli “dəl” və “qaf”la hərəkələnmişdir. Azərbaycan vilayətin-də Qəzvinlə Xalxal arasında böyük kənd.

**Bəst** – Axırı nöqtəli “tə”. Xalxalda, Azərbaycan na-hiyəsində dağlarda olan İrbil ərazisində vadi<sup>1</sup>.

**Basfurcan** (I cild, s.422) – Dammalı “fə”, sükunlu “ra”, “cim”: Arranda baş şəhəri ən-Nəşavə olan kura. Ənuşirvan Bab əl-Əbvabı tikdirdiyi zaman buranın da əsasını qoymuşdur. Busfurcanı üçüncü Ərminiyyə sayırlar.<sup>2</sup>

**Şərh:** “Mucəm əl-buldən” əsərinin Basfurcan haqqındakı məlumatına münasibət bildirən akademik Nailə Vəlixanlı göstərir ki, ərəblər işğal vaxtı hər bir vilayətin və ya qalanın bilavasitə öz hakimi ilə müqavilə bağlayırdılar. Müqavilədən sonra ərəblərin əlinə keçmiş Nəşavə ilə bərabər, əsas şəhəri Van olan qonşu Vaspurakan (ərəb mənbələrində Busfurracan) ilə də ayrıca bir müqavilə bağlamışdı. Tədqiqatçı fikrinin təsdiqi kimi Bəlazurinin məlumatına müraciət edir. Bəlazuriyə görə Vaspurakanda hakimlik edən Arsrunilər sülaləsinin nünayəndəsinin

---

<sup>1</sup> Qeyd: əs-Səmani “Kitab əl-Ənsab” əsərində də yer adını bu şəkildə, onun nisbi sifətini isə “bəsti” kimi verir. O güman edir ki, bu söz əcəm sözü olan bəst – yəni “alçaqboy-bəstəboy” sözündən də götürülə bilərdi (Bax: *əS-Səmani. Kitab əl-Ənsab. I cild, səh.363*).

<sup>2</sup> Ərminiyyə ərəb inzibati bölgəsi haqqında bax: *Azərbaycan tarixi, II c., Bakı, 1998, s.179*.



yuxarıda adı çəkilən iki vilayətin adından bağladığını vurğulayır<sup>1</sup>. Onun bu iddiası bəzi tədqiqatçıların Araz çayından şimalda olan ərazilərin (müasir Azərbaycan Respublikası ərazisinin) guya avtoxton erməni əhalisinin yaşadığı “Persarmeniya, Paytakaran və Vaspurakan deyil, mənbələrdə həmçinin Yuxarı (yəni şimal) Azərbaycan və ya sadəcə Azərbaycan adlandırılan Arran vilayətinə aidliyini təsdiq edir.

**Bəsvə** (I cild, s. 423) – Əvvəli fəthəli, sonra sükunlu, sonra fəthəli “vav”. Azərbaycanın ilk hüduqlarında Uşnu ilə Marağa arasında Xan Xasbək yaxınlığında kiçik şəhər. Mən buranı görmüşəm. Əhalisinin əksəriyyəti xürrəmilərdir.

**Bukullar** (I cild, s.472) – Əvvəli və ikinci hərfi dammalı, “ləm” hərfi isə təşdidli. Azərbaycan sərhəddində yer. Əbu Təmmam bu haqda belə demişdir:

*“Bukullar torpağında ziyan çəkməmiş nə bir quş,  
Və nə də vəhşi bir heyvan qalmadı”.*

**Bayda** (III cild, s.530) – Babul-Əbvabın arxasında, Xəzər ölkəsində böyük şəhər. Əl-Buhturi Kundaciq əl-Xəzərini mədh edərkən demişdir:

*İshaq ibn Kundaciq bir dəfə  
Bir yerdə düyüşərdisə, o bunu*

---

<sup>1</sup> N.M.Vəlixanlı. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə., s.33.

*başqlarından edərdi mükəmməl  
İstədiyini əmir ya da hömdr edib  
Taxt-tac sahibi edər.  
Bayda və ya  
Bələncərdəkindən daha çox  
İraqda məşhurluq qazanmışdı.*

**Beyləqan** (I cild, s .533) – Fəthə, sonra sükun, sonra fəthəli “qaf”, sonra “əlif” və “nun” – Dərbənd, buna Bab əl-Əbvab da deyilir, yaxınlığında şəhər. O, Böyük Ərminiyyəyə daxil edilir. [Beyləqan] Şirvan yaxınlığındadır. Belə nəql edirlər ki, şəhər ilk dəfə Qubad şahın Ərminiyyəni fəth etməsindən sonra salınmışdır. Başqaları isə deyir ki, şəhərin əsası ilk dəfə Beyləqan ibn Ərməni ibn Lanti ibn Yunan tərəfindən qoyulmuşdur. Camaat Beyləqanı Arran vilayətlərindən biri hesab edir. Əhməd ibn Yəhya ibn Cabir tarixi dəqiq göstərməyərək məlumat verir ki, (Osman ibn Afvanın dövründə) Salman ibn Rəbi`ə Arrana hücum etmiş və Baylakanı sülh yolu ilə tutmuşdur. Sakinlərinin həyatına, malına və şəhərin qala divarına toxunmamaq şərtlə bağlanan müqaviləyə görə onlar cizyə və xərac ödəməli idilər. Bundan sonra o, Bərdəyə tərəf hərəkət etdi.

617-ci ildə<sup>1</sup> tatarlar şəhərə daxil oldu. Orada tapdıqları hər kəsi öldürüb, qarət etmiş, sonra isə şəhəri yandırmışlar. Onlar oradan gedəndən sonra əhalisinin qalan hissəsi yenidən şəhərə qayıtdı. Sonradan başqaları da on-

---

<sup>1</sup> 1220 / 21.

lara qoşuldular. Hal-hazırda şəhər yenidən məskunlaşmışdır. Bir qrup şəxs nisbəsini buradan götürmüşdür. Onlardan Əbdülmə`ali Əbdülməlik ibn Əhməd ibn Əbdülməlik ibn Abdakan əl-Baylakani – hədis işləri üçün Xorasana və İrana getmiş, Bağdadda Əbu Cə`fər ibn əl-Muslimə və başqalarından dərs almış, h. 496-cı ildən sonra Baylakanda vəfat etmişdir.

**Şərh:** Beyləqan şəhərini səhvən “Dərbənd yaxınlığında” yerləşdirən Yaqut, bu şəhərin əsasının Sasani hökmdarı Kəvad şah tərəfindən qoyulduğunu qeyd edir. Daha sonra əl-Bəlazurinin əsərinə istinad edərək, ərəb sərkərdəsi Səlmən ibn Rəbi`ənin xəlifə Osman dövründə Beyləqanı fəth etməsi haqqında məlumat verir. Əlbəttə, bizim üçün daha çox maraq doğuran şəhərin Yaqutun yaşadığı dövrdəki vəziyyətidir. Yaqut özü Beyləqanda olmasa da, görünür, onun yerli sakinləri və ya monqol hücumundan sonra bu şəhərdən gəlmiş başqa adamlarla görüşmüşdür. Elə ona görə də onun 617/1220-ci ildə monqolların bu şəhərə hücumları və burada törətdikləri faciələr, qarşılaşdıqları hər kəsi öldürdükləri, şəhəri yandırdıqları haqqında məlumatı müqayisəvi material kimi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Yaqutun qeydinə görə, əsərin yazılışı prosesində əldə etdiyi sonuncu məlumat beyləqanlıların artıq öz doğma ocaqlarına qayıtmağa başlamaları haqqındadır. Onu da qeyd edək ki, bir sıra Arran şəhərləri kimi Beyləqan da monqol hücumları ərəfəsində çiçəklənmə dövrü keçirirdi.<sup>1</sup> Özünü idarə edən şəhərlər sı-

---

<sup>1</sup> Q.Əhmədov. Orta əsr Beyləqan şəhəri, s.94.

rasında olan<sup>1</sup> Beyləqanda Azərbaycan atabəyi Əbu Bəkrin dövründə (1191-1210) sürətli tikinti işləri aparılırdı.<sup>2</sup> İlk monqol hücumunun Yaqut tərəfindən təsvir edilən dağıntılı nəticələri, görünür, I və II monqol yürüşləri arasındakı dövrdə aradan götürülmüş, şəhər yenidən bərpa edilmişdi. Məhz buna görə də özünün “Kitəb əl-müştərik” əsərində Yaqut, Arranın ən böyük şəhərləri sırasında Gəncə ilə yanaşı, Beyləqanın da adını çəkir.<sup>3</sup> Yaqutdan sonrakı yazılı mənbələr və arxeoloji tədqiqatın nəticələri göstərir ki, ikinci monqol hücumunun dağıntıları isə o qədər böyük olmuşdu ki, rus hücumuna məruz qalmış Bərdə kimi, Beyləqan da öz əvvəlki əzəmətini bərpa edə bilməmiş, tənəzzül edərkən, ikinci şəhərə çevrilmişdi.

**Tibriz**<sup>4</sup> (II cild, s.13) – Əvvəli kəsrali, ikincisi sükunlu, kəsrali “ra”və samit “yə”. Əbu Sə`ad bu sözü məhz belə hərəkələmişdir. Azərbaycanın şəhərlərinin ən məşhurdur. Bu, çiçəklənən, gözəl kərpic və gipsdən tikilmiş möhkəm divarları olan şəhərdir. [Şəhərin] ortasından bir neçə çay axır, bağlarla əhatə olunmuşdur. Burada meyvə ucuzdur. Mən heç yerdə buradakı əl-mavsili adlanan ərək növündən görməmişəm. 610-cu ildə<sup>5</sup> mən [Təbrizdə] bu əriyin səkkiz Bağdad mannına<sup>6</sup> yarım həbbə<sup>1</sup> qızıl ver-

---

<sup>1</sup> Hüdud əl-aləm, s.144.

<sup>2</sup> Əcaib əd-dünya, s.201.

<sup>3</sup> Kitəb əl-müştərik, s.19.

<sup>4</sup> Burada Tibriz kimi yazan müəllif II c., s.90-da bu sözü Təbriz kimi qeyd edir.

<sup>5</sup> 610 - 1313.

<sup>6</sup> Bağdad mannı – 812,5 q.

dim. Təbrizin evləri qırmızı boyanmış kərpicdən və gipsdən olduqca möhkəm tikilmişdir. Şəhərin uzunluq dairəsi  $73^0$  və  $1/6$ , en dairəsi isə  $37^0$  yarımındır. Əl-Mütəvəkkilin xəlifəliyi dövründə ər-Rəvvad əl-Əzdinin Azərbaycana gəlib bu yerdə məskən salmasına qədər Təbriz kənd olub. Sonralar əl-Vəcnə ibn ər-Rəvvad və onun qardaşları burada qəsrlər tikdirmiş və onu divarlarla möhkəmləndirmişlər. Onunla birlikdə burada camaat da məskən salmışdır. Təbrizdə Şərq və Qərb ölkələrinə aparılan əba üçün parça, əs-siqlatun,<sup>2</sup> xata`i,<sup>3</sup> atlas və başqa bu kimi parçalar toxunur. 618-ci ildə<sup>4</sup> tatarlar ölkəni viran edib dağıdarkən Təbrizdən yan keçdilər. Şamda şəhər əhalisi onlarla sülh bağladı, onlara böyük məbləğ sərf etdi, bununla da onların əlindən qurtara bildi. Allah özü onları [tatarlardan] qurtardı. Buradan xeyli sayda elm adamı çıxmışdır. Onlardan ədəb əhlinin imamı *Əbu Zəkəriyyə Yəhya ibn Əli əl-Xətib ət-Təbrizi*<sup>5</sup> Şamda Əbu-l-Ə`la əl-Mə`ərridən dərs almış, Əbülfəth Səlim ibn Əyyan ər-Razi və digərlərindən hədis dinləmiş, onun haqqında Əbu Bəkr Xətib və Məhəmməd ibn Nasir əs-Səlamı ona istinadən hədis nəql et-

---

<sup>1</sup> Həbbə -  $1/10$  danik və ya  $1/72$  dirhəm – 0,05 q.

<sup>2</sup> Siqlatun – qızilla işlənmiş parça.

<sup>3</sup> Xata`i – Çin ipəyi.

<sup>4</sup> 618 - 1221

<sup>5</sup> Qeyd: Müsəlman dünyasının məşhur alimi l-Xətib ət-Təbrizi Bağdadda Nizamiyyə mədrəsəsində dilçiliyin tədrisi kafedrasına və oradakı kitabxanaya başçılıq etmişdir. Xətib Təbrizidən Bağdadda leksikoqrafiyanı öyrənənlərdən biri Yəhya ibn Səlamı ibn əl-Hüseyn olmuşdur (Bax: *İrşad əl-Ərib*, VII c. 280).

mişlər. Onun belə dediyini eşitmişəm. O, kəsrali tə ilə Tibriz deyib və Əbu Mənsur Mavhub ibn Xızr əl-Cəvali-kiyə görə, xeyirli olan təsnifatlar yazıb. 502-ci il\* Cüma-dil-Axər ayında Bağdadda vəfat etmişdir.

*Qazı Əbu Saleh Şueyb ibn Saleh ibn Şueyb at-Təbrizi* Əbu İmran Musa ibn Əbu İmran ibn Hilala istinadən hədis nəql etmişdir. Həddad\*\* ibn Asim ibn Bukran ən-Nəşavi və başqaları ona istinadən hədis nəql etmişlər.

**Şərh:** Yaqut Təbrizi “Azərbaycan şəhərlərinin ən məşhuru” adlandırır. Mənbələrin müqayisəli təhlili Atabəylər dövründə öz inkişaf mərhələsinin zirvəsinə çatan şəhərin, doğrudan da, bu ada layiq olduğunu təsdiq edir. Təbriz adını Əbu Sə`ad əs-Səmaniyə əsasən “Tibriz” formasında (“birinci hərfi “kəsralə” ilə”) dəqiqləşdirən Yaqut, özünün bu şəhərdə ilk dəfə 610/1213-cü ildə olduğunu xəbər verir. “Təbrizin Bağdaddan daha üstün olduğunu” qeyd edən əl-Müqəddəsi kimi, Yaqut da Təbrizi tərifləyir, X yüzildə yaşamış həmkarının şəhərdəki ucuzluq haqqındakı fikrinin az qala iki əsr yarımından sonra da dəyişmədiyini təsdiqləyir.<sup>1</sup>

---

\* 1108-ci il

\*\* Əsərdə səhv olaraq Həddad getmişdir. Yaqutun istifadə etdiyi əs-Səmanın “Kitab əl-Ənsab”ında və İbn Makulanın “İkməl” əsərində Xodadad (خوداداد) kimi verilmişdir (Bax: Əliyeva N. Əs-Səmanın “Kitab əl-Ənsab” əsəri., s.146; Алиева Н. Ибн Макула о мухадди-сах Азербайджана. Серия «Восточная библиотека», М., 2016, с.93.

<sup>1</sup> Yenə orada, II c., s.13.

Elmi ədəbiyyatda tarixi ətraflı şərh edilən Təbrizin<sup>1</sup> öyrənilən dövrü haqqında ən maraqlı məlumatlardan biri də monqol hücumundan əvvəl və sonra (1220 və 1221-ci illərdə) Təbrizdə olmuş Yaquta məxsusdur. Onu da qeyd edək ki, Təbrizin kiçik bir kənddən böyük şəhərə doğru inkişaf yolunu izləməyə çalışan Yaqut, bu barədə IX əsr müəllifləri İbn əl-Fəqih və əl-Bəlazurinin yazdıqlarını təkrar etsə də, onların əsərlərinin bizə gəlib çatmayan nüsxələrindən istifadə etdiyi üçün yeni məlumatla çıxış etmiş, əlavə olaraq Təbrizin “mütəğəllib ər-Rəvvad əl-Əzdi xəlifə əl-Mütəvəkkilin dövründə Azərbaycana gəlib, bu yerdə məskən salanadək kənd olduğunu” bildirmişdir.<sup>2</sup> Özünün “Azərbaycan” məqaləsində isə Yaqut, “Təbriz” məqaləsində olmayan bir faktı – “bu gün” (yəni kitabın yazıldığı vaxt) Təbrizin Azərbaycanın paytaxtı – qəsəbə olduğunu verir.<sup>3</sup> Xəlifə əl-Mütəvəkkilin xəlifəliyi dövrünə qədər kənd olan ərazinin Yaqutun öz dövründə Azərbaycanın paytaxtı və şəhərlərinin ən məşhurlarına çevrilməsi, əlbəttə, həm də 618-ci ildə tatarların ölkəni viran edib dağıdarkən Təbrizdən yan keçməsi ilə əlaqədar ola bilərdi.

Həmin dövrün başqa bir qaynağında (“Əcaib əddünya”) da Təbrizin yüksəlməsi və paytaxta çevrilməsini İldənizlərin vaxtına aid etmişlər: “Təbriz əlahəzrət atabəy

---

<sup>1</sup> Z.Bünyadov. Azərbaycan Atabəylər dövləti, s.127; М.Гейдаров. Города., с.23; S.Onnullahi. XIII-XVIII əsrlərdə Təbriz şəhərinin tarixi, s.44; M.Şərifli, s.239.

<sup>2</sup> Mucəm əl-buldən, II c., s.13.

<sup>3</sup> Yenə orada, I c., s.128.

Şəmsəddin İldənizin vaxtında çox böyüdü, abadlaşdı və dövlətin (dar əl-mülk) paytaxtı oldu”.<sup>1</sup>

Yaqutun “Mucəm əl-buldən” əsərinin ekvivalenti sayılan “Mərasim əl-ittila” əsərində bizim müəllifin dövrümüzə çatan nüsxəsində olmayan bir məlumat da diqqəti cəlb edir. Bu məlumata görə, o dövrdə Təbriz əhalisi “ölkənin ən təmin olunmuş və ən varlı hissəsini təşkil edirdi”.<sup>2</sup> Yaqutun məlumatına görə, içərisində həyat qayanayan Təbrizi qərb istiqamətində bir sıra qalalar, o cümlədən Tala qalası müdafiə edirdi. Yaqutun “ta” hərfli yazılışı ilə təqdim etdiyi bu qalanın adı müəllifin özünün düzəlişinə görə “əslə Təla” “tə” hərfli şəkildə olan “əcəmi” ifadəsidir. Urmiya gölünün şimal hissəsində ucalan Marqutdağın üstündə yerləşən bu Azərbaycan qalası sultan Cəlaləddin Mankburninin Azərbaycandakı hökmranlıq illərində baş verən hadisələrlə əlaqədar ən-Nəsəvi tərəfindən də xatırlanır.<sup>3</sup>

Təbriz yaxınlığında yerləşən qalalardan Yaqut, adını yuxarıda çəkdiyimiz möhkəmləndirilmiş Dizzamar (əslində Dejimar – İlan qalası) haqqında da məlumat verir.<sup>4</sup>

Yaqutun və digər çağdaş müəlliflərin Təbrizin möhkəmləndirilməsi haqqında yazdıqları, monqollara qədər-

---

<sup>1</sup> Əcaib əd-dünya, s.204; Həmçinin bax: Z.Bünyadov. Azərbaycan Atabəylər dövləti, s.128 (rus dilində).

<sup>2</sup> Safyuddin əl-Bağdadi. Mərasid əl-ittila, 1954, I c., s.252.

<sup>3</sup> Ən-Nəsəvi, s.201.

<sup>4</sup> Mucəm əl-buldən, II c., s.454.



ki Azərbaycan şəhərlərinin müdafiə qüdrətini bir daha sübut edir. Şəhərin “kərpic və gipsdən tikilmiş möhkəm divarlarını”<sup>1</sup> təsvir edən Yaqutun məlumatı Həmdullah Qəzvininin on darvazalı bu divarların altı min addım uzunluğunda olması xəbəri<sup>2</sup> ilə tamamlanır. Görünür, başqa Azərbaycan şəhərlərini viran qoyan monqolların alınmaz qalaya çevrilən Təbrizdən yalnız bəxşiş almaqla kifayətlənmələrində<sup>3</sup> şəhər divarlarının möhkəmliyi də az rol oynamamışdı.

**Təflis** (II cild. s.35-37) – Əvvəli fəthə və ya kəsre: Birinci Ərminiyyədə şəhər. Bəziləri deyir ki, o Arrandadır<sup>4</sup>.

---

<sup>1</sup> Mu`cəm əl-buldən, II c., s.13.

<sup>2</sup> Хамдаллах Казвини. Нузхат ал-кулуб, с.38.

<sup>3</sup> Qeyd: 618/1221-ci ildə tatarlar (monqollar) bu yerlərdən gəlib keçəndən sonra şəhər əhalisi onlarla sülh bağladı, onlara çoxlu bəxşislər verdi. Beləliklə, onların (tatarların) əlindən qurtara bildilər (Bax: *Mu`cəm əl-buldən*, II c., s.13);

<sup>4</sup> Qeyd: Yaqut əl-Həməvinin nəinki özündən əvvəlki, hətta sonrakı müəlliflər də Tiflisin Arranın şəhəri olduğunu göstərir. Məs; Şihabəddin əl-Qəlpəşəndi (1355-1418) müəllifi olduğu “Sübh əl-ə`şa fit sinaat əl-inşa” əsərində Tiflis şəhəri haqqındakı məlumatlarda buranın işğaldan əvvəl Arranın olduğu, işğaldan sonra isə gürcülərin əlinə keçən bir şəhər olduğunu yazır. Müəllif əsərində daha irəli gedərək Tiflisi Bərdədən sonra Arran iqliminin ikinci paytaxtı kimi qeyd etmişdir (bax: *Əl-Qəlpəşəndi. Sübh əl-Ə`şa fi Sinaat əl-Inşa. Azərbaycanın və qonşu ölkələrin tarixinə aid çıxarışlar. Ərəbcədən tərcümə edəni, ön söz, qeyd və şərhlərin müəllifi Esmeralda Ağayeva//Orta əsr ərəb mənbələrində Azərbaycan tarixinə aid materiallar. Vətən tarixi seriyası. AMEA akad. Z.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu. Bakı, “Nurlan”, 2005, s.267).*

Curzan nahiyyəsinin paytaxtıdır, Bab əl-Əbvabın yaxınlığında. Çox qədim şəhərdir. 62° uzunluq dairəsi, 42° en dairəsindədir. Şair Misər ibn Muhəlhil “Risələ”sində deyir: Ərmən ölkəsindəki Şirvandan yola çıxıb Tiflisə gəldim. Bu şəhərdən sonrakı yerlərdə müsəlman yaşamır. Onun ortasından Kür adlanan bir çay axır və dənizə tökülür, orada su dəyirmanları var. Onların üzərində böyük qala divarı var. Orada suyu kəsilməyən və soyumayan qaynar hamamlar mövcuddur. Fəhm sahiblərinə görə, onun səbəbi açıq-aydındır, yəni, o, yerin altından ististi çıxan bulaqdır. Onun üzərində hamam düzəldilmişdir. Hamamın suyu kəsilmirdi; Tiflis sakinlərindən bir qrupu mənə demişdir ki, bu hamam yalnız müsəlmanlar üçündür, onlardan başqaları ora girə bilməz.

Müsəlmanlar oranı Osman ibn Əffanın (Allah ondan razı olsun) dövründə fəth etmişlər. Həbib ibn Məsləmə Ərminiyyəyə yollanmışdı. Oranın çox şəhərini ələ keçirmişdi. Ortasına çatanda Curzan tərəfdən bir elçi onun yanına gəldi. Həbib oraya getmək əzmində idi. Amma o, gəlib Həbibdən özləri üçün sülh və aman istədi. O [Həbibin] onlara belə yazdığını söyləyib: Sizin elçiniz mənim yanma və mənimlə birgə olan möminlərin yanına gəldi. Sizə “həqiqətən, biz Allahın yüksəltdiyi və fəzilət verdiyi ümmətik. Həmçinin Allah bizə lütf etdi, Allaha çox şükür. Allahın salavatı məxluqatının ən xeyirlisi cənabi peyğəmbərimiz Məhəmmədin üzərinə olsun” dediyinizi xatırladı. Qeyd edib ki, siz bizdən aman istəmisiniz. Sizin hədiyyənizi qiymətləndirdim və onu sizin cizyənizdən

hesab etdim. Sizə aman verdim, bir şərtlə ki, onu qəbul edəsiniz və ona sadıq qalasınız, yoxsa, Allah və rəsulundan sizə qarşı müharibə etmək izni var. Doğru yolu gedənlərə salam olsun.

Bundan başqa, [Həbib] onlara sülh və aman verən məktub yazdı. O budur: Bismillahir-rəhmanir-rəhim. Bu, Curzan əl-Hörmüzdən, Mancəlis rustağından Tiflis əhəlisinə Həbib ibn Məsləmənin onlara, onların monastrlarına, ibadətgahlarına, ayinlərinə, dininə, uşaqlara aman məktubudur. Hər bir ev bir dinar cizyə verməlidir. Siz cizyənin [məbləğini] yüngülləşdirmək üçün evlərinizi birləşdirə bilməzsiniz. Biz də cizyəni artırmaq üçün birgə evləri ayrı-ayrı hesaba ala bilmərik. Siz Allahın, onun rəsulunun düşmənlərinə qarşı bacardığınız qədər bizə dəstək verməlisiniz. Ehtiyacı olan müsəlmanı bir gecə saxlamalı, bizə görə kitab əhlinə halal olan təamdan ona yedirtməlisiniz. Müsəlmanlardan biri öz yoldaşlarından ayrı sizin əlinizə düşərsə, sizə mane olan olmadıqda, onu ən yaxın müsəlman icmasına təslim etməlisiniz.

Əgər İslamı qəbul etsəniz, namaz qılсанız bizim din qardaşımız olursunuz. Əks təqdirdə cizyə verməlisiniz. Müsəlmanlar məşğul olduqları zaman düşmənləriniz sizə hücum edib tabe etdikdə və müsəlmanlar sizə kömək edə bilmədikdə, müsəlmanlar buna görə məsuliyyət daşıyırlar və bu, sizinlə bağlanmış əhdin pozulması demək deyil. Yuxarıda sizin öhdəlikləriniz və hüquqlarınız qeyd edilir. Allah və mələikələri buna şahiddirlər. Təkcə Allahın şahidliyi kifayətdir.

Bundan sonra [Tiflis] müsəlmanların əlində qaldı, əhalisi İslamı qəbul etdi. Sonra 515-ci ildə Tiflisə qonşu əl-Cibaldan basqın oldu. Ona Abxaz dağları deyilir. Orada xristianlar yaşayır, onlara cəm halında əl-Kürç<sup>1</sup> deyilir. Onlar qonşu İslam ölkələrinə basqınlar etdilər. Səlcuq hökmdarları tərəfindən oraya təyin edilmiş valilər arasında ixtilaf səbəbindən və hakimiyyət [tez-tez dəyişdiyini] görə zəiflədilər. Hər kəs hakimiyyətə yiyələnmək istəyirdi. Həmin ildə Məhəmməd ibn Məlikşahın oğulları Mahmud və Məsud arasında ixtilaf düşdü. Əmirlər [bundan istifadə edərək] gah buna, gah da digərinə loyallıq göstərdilər. Beləliklə, sərhəd şəhərlərinin idarəsindən uzaqlaşdılar. Gürcülərlə Ərminiyanın valiləri arasında bəzi vəqilər baş verdi. Onlardan sonuncusunda gürcülər qalib gəldilər və müsəlmanları məğlub etdilər, Tiflisə doğru getdilər, onu mühasirə etdilər və sonda zorla onu ələ keçirdilər. Orada çoxlu sayda müsəlmanı qırdılar.

Onlar ora sahib oldular, orada yerləşdilər, oranın əhalisi ilə yaxşı davrandılar, onları özlərinin rəiyyətinə çevirdilər. Gürcülər güc sahibi olaraq qaldılar. Müsəlmanlar üzərinə, gah Arrana, gah Azərbaycana, gah da Xilata basqınlar etdilər. Əmr sahibləri isə şərab içməklə, haram buyurulanları etməklə o [yerlərin idarəsindən] o qədər uzaq düşdülər ki, Cəlaləddin Manqburni ibn Xarəzmşah 623-cü ildə ora və gürcülərin üzərinə hücum etdi, gürcüləri qırdı. Onlarla döyüşləri oldu, hamısında onlara qalib gəldi. Sonra oraya vali təyin etdi, qarnizon yerləş-

---

<sup>1</sup> Qeyd: Kürç-gürcülər

dirdi və oradan uzaqlaşdı. Daha sonra vali camaatla pis davrandı. Onlar da sağ qalan gürcüləri çağırdılar və şəhəri onlara təslim etdilər. Xarəzmlilər oradan çıxıb hökmdarlarının yanına qaçdılar. Gürcülər Xarəzmşahın onların üzərinə yenidən hücum edəcəyindən qorxdular. Onlar onunla [vuruşmaq] gücündə deyildilər. Ona görə [özləri] şəhəri yandırdılar. Bu, 624-cü ildə oldu. Sonra çıxıb getdilər. Bu, onun barəsində bildiyim axırncı xəbərdir. Tiflisdən bir sıra elm adamı çıxıb. Onlardan Əbu Əhməd Hamid ibn Yusuf ibn Əhməd ibn əl-Hüseyn ət-Təflisidir. Bağdadda və başqa yerlərdə də olanlar var. Qüdsdə Əbu Abdullah Məhəmməd ibn Əli ibn Əhməd əl-Beyhəqi, Məkkədə Əbul-Hüseyn Əli bin İbrahim əl-Aquli məşhur idi. Əli ibn Məhəmməd əs-Savi onun haqqında məlumat verib. Hafiz Əbülqasim deyir: Əbülqasim ibn əs-Sumi onun haqqında bizə danışib. O, 483-cü ildə Dəməşqi tərk edib.

**Şərh:** Azərbaycan Respublikasının sərhədləri daxilində qalmayan Tiflis haqqında orta əsrlər bioqrafik janrda yazılmış ədəbiyyatda bir sıra maraqlı məlumatlar var. Tiflisdə olan Əbu Tahir əs-Siləfi Tiflisi Arraniyyə diyarının axırncı İslam şəhəri adlandırır (Bax: *N.Əliyeva. Şeyx əs-Siləfi və Azərbaycan, s.102*).

Əs-Səmanın “Kitab əl-Ənsab” əsərində isə daha iki yer adı maraq doğurur. Əs-Səmaniyə görə “Kürç Azərbaycanın, Rumun qalalarının bir nahiyəsi, Tiflis isə sərhəd qalası tərəfdə axırncı Azərbaycan şəhəridir. Kürç nahiyəsindən bir qrup məvali, Tiflisdən isə bir qrup alim

və mühəddis çıxmışdır". Bununla əlaqədar Azərbaycan da ərəb hakimiyyəti dövrünə dair bəzi faktları qeyd etmək yerinə düşərdi. Qeyd etmək lazımdır ki, ərəblərin gəlişinədək Albaniyanın şimal-qərb hüdudu Xunan şəhərində qurtarırdı, Tiflis və onun civarlarının da Xilafət orduları tərəfindən fəth edilərək ərəb Arran vilayəti tərkibinə qatılması ilə VII əsrin ortalarından sərhəd xətti Tiflisədək genişləndi.<sup>1</sup> 534/1139-u ildə Demetri və baş komandanı gürcü qoşunları ilə "Gəncədə olan güclü zəlzələdən və əhalisininin çəşqınlığından istifadə edərək Gəncəyə hücum edir. Onlar yığın-yığın insan meyitlərini görsələr də, şəhərə qarşı rəhmli olmaq haqqında düşünmədilər, qızıl və gümüş xəzinələrini qazıb apardılar".<sup>2</sup> Lakin bundan 14 il sonra elə həmin Demetri Nəcməddin üzərində qələbədən sonra qənimət və əsirlərlə Tiflisdə yerləşdi. Tiflisdə müsəlman camaatını sakitləşdirmək, həyəcanı yatırımaq üçün onlara bir çox güzəştlərə getdi. Hətta onlar üçün bir üzündə Sultan və Xəlifənin, digər tərəfində Allahın və peyğəmbərin (s.a.s) adları, böyür tərəfində isə özünün adı yazılmış dirhəm zərb etməyə başladı. 548/1153-cü ildə Tiflisə gələrək Abxaz hakimi Demetrinin xidmətində olmuş İbn Qalanisi burada elm və din xadimlərinə, sufilərə böyük hörmət və ehtiram göstərildiyini öz

---

<sup>1</sup> N.M.Vəlixanlı. Ərəb xilafəti və Azərbaycan. B., 1993, s.124.

<sup>2</sup> Мхитар Гош. Албанская хроника. Б., 1960, с.12.

gözləri ilə gördüyünü yazır.<sup>1</sup> Bütün bu tədbirlər, görünür, əhalisinin əksəriyyətinin müsəlman olan Tiflisdəki həyəcanları yatırımaq, təhlükənin qarşısını almaq üçün idi.

Yaqut əl-Həməvinin məlumatından göründüyü kimi, müəllif özünün olmadığı, nisbətən böyük şəhərlər haqqında məlumat verərkən aldığı xəbərlər üzərində araşdırmalar apararaq qənaətbəxş hesab etdiyi informasiyanı gündəmə gətirir. Və o, birinci səbəb kimi, valilər arasındakı ixtilaf və cəfərilər tərəfindən şəhərin pis idarə olunmasını göstərirdisə, digər səbəb kimi Xarəzmşahın daha güclü olaraq gürcülər üzərində qələbəsidən və gürcülərin onlardan qorxaraq son məqamda şəhəri yandırdığını qeyd edir.

**Əs-Sursur** (II cild, s.75) – Arran və ya Ərminiya da iki çay. Onlara “əs-Sursur əl-kəbir”<sup>2</sup> və “əs-Sursur əs-sağır”<sup>3</sup> deyirlər. “Əl-Fütuh”<sup>4</sup> kitabında deyilir ki, Salman ibn Rəbi`ə qoşunla Bərdə üzərinə hərəkət edərkən, ondan bir fərsəxdən də az məsafədə axan ət-Turturun sahilində düşərgə salmışdı.

**Cabrəvan** (II cild, s.90) – Azərbaycanın Təbriz yaxınlığında şəhəri.

---

<sup>1</sup> Ибн ал-Каланиси. Продолжение истории Дамаска. Выдержки. Бейрут, 1908. Перев. проф. П.К.Жузе. Архив ИИ, инв. № 944, с.6-7.

<sup>2</sup> Qeyd: Böyük Tərtər.

<sup>3</sup> Qeyd: Kiçik Tərtər.

<sup>4</sup> Əl-Bəlazurinin “Kitab fütuh əl-buldən” – “Ölkələrin fəthi kitabı” nəzərdə tutulur.

**Əl-Cal** (II cild, s.95) – “Ləm” hərfi ilə. Azərbaycanda yer.

**Curxabənd** (II cild, s.124) – “Xə”dən sonra fəthəli “bə” – Ərminiyyə və ya Azərbaycanda kiçik şəhər. Burada İbn əl-Maristani kimi tanınan Übeydullah ibn Əli ibn Həməzə vəfat etmişdir. O, ən-Nasirdən Tiflisə məktub aparıb qayıdarkən bu kiçik şəhərə çatmış və 599-cu ilin zülqə`adə ayında vəfat etmişdir. Deyilənə görə o, elm adamlarından və hafizlərdən olmuşdur.

**Curzan** (II cild, s.125) – Damma, sonra sukun ilə. Daha sonra “zeyn”, “əlif” və “nun”. Ərminiyyədə nahiyənin ümumi adı. Şəhəri Tiflisdir. İbn əl-Kəlbəli əş-Şərqi ibn Qutamidən Curzan və Arran haqqında eşitdiyini rəvayət edib ki, onlar Ərminiyyə qapıları tərəfdəndir. Arran Deyləm tərəfdən Bərdə torpağıdır. Onların ikisi Kusluxim ibn Lanti ibn Yunan ibn Yafət ibn Nuh əleyhissalamın oğullarıdır. Əli ibn əl-Hüseyn “Muruc”<sup>1</sup>unda deyir: Abxaz məmləkətinin yaxınlığında əl-Curziyyə ölkəsi yerləşir. Mən (Yaqut Həməvi –N.Ə.) dedim ki, mənə görə, onlar əl-Kurcdur. Ərəb dilində *curz* adlanıb. Sonra deyir: onlar əzəmətli xalqdır, onların indi bir başçısı var, adı Tonbuğidir. Bu hökmdarın məmləkəti elə yerdir ki, orada Zil-Qarneyn diz çöküb. Onlar xristian dininə meyl edirlər. Onlara Curzan deyilir. Abxazlar və Curzilər Tiflis fəth ediləndən bəri Suğr Tiflis hakiminə xərac verirlər. Mütəvəkkilin dövrünə qədər orada müsəlmanlar məskun olub. Orada bir nəfər vardı, adına İshaq bin İsmail deyir-

---

<sup>1</sup> Burada əl-Məsudinin “Muruc əz-Zəhəb” əsəri nəzərdə tutulur.



dilər. O onlara qalib gəldi, özü ilə olan müsəlmanların köməyi ilə ətraf xalqların üzərinə yeridi.

Ona tabe oldular və cizyə verdilər. Oradakı bütün xalqlar ondan çəkinirdi. Mütəvəkkil Buğa ət-Türkini böyük qoşunla onun üzərinə göndərdi. O, Suğr Tiflisdə dayandı. Orada qısa müddət ərzində bir dəstə qoydu, sonra oranı qılnc gücünə ələ keçirdi. İshaqı öldürdü, çünki o, sultana itaətkar olmuşdu. Həmin gündən bu sərhəd şəhərindən sultanın qorxusu çəkildi. Qalib gələnlərin (mütəğəllib) istəkləri artdı və ətraflarında olan kafirlərə qarşı müqavimətləri zəiflədi. Cizyə verməkdən imtina etdilər, Tiflis ətrafından çoxu onlara qoşuldu. Gürcülər 515-ci ildə Tiflisi əllərində saxlamışdılar. Müsəlmanların Bab Tiflisdə bu nahiyəni ələ keçirmələri xəbəri qeyd edir ki, Mötəmid Əla-l-lahın dövründə Məhəmməd ibn Əbdülvahid ət-Təmini əl-Yəməmi adlı bir nəfər bu nahiyəyə və Arrana qalib gəlib.

**Şərh:** Maraqudır ki, digər Qafqaz ölkələrinə aid məlumatlar Yaqutun yaşadığı dövrdən əvvəlki illərə aid olub kompilyativ xarakter daşıyırdısa, Tiflis və gürcülər haqqındakı məlumatlar istisnadır. Görünür, onun dövründə Tiflisdə müsəlmanlarla gürcülər arasında baş vermiş mürəkkəb siyasi hadisələr onu bölgəyə aid hadisələri daha çox diqqətə alıb araşdırmağa sövq etmişdi.

**Cəznək** (II cild, s.134) – Fəthəli, sonra sükunlu, və fəthəli “nun” və “qaf” – Azərbaycanda əl-Marağa yaxınlığında kiçik və abad şəhər. Burada qədim Kəsrani (Sasani) abidələri, tikililər və od evi vardır.

**Cənzə** (II cild, s.171-172) – Fəthəli. Arranda ən böyük şəhərdir. O, Şirvanla Azərbaycan arasında yerləşir. Yerli əhali onu Gəncə adlandırır. Onunla Bərdə arasındakı məsafə 16 fərsəxdir. Buradan bir çox elm adamı çıxmışdır. Onlardan ədib, ləyaqətli din xadimi *Əbu Həfs Ömər ibn Osman ibn Şüeyb əl-Cənzi* ədəb [elmini] Bağdadda və Həmədanda ədib *Əbu Müzəffər əl-Əbyaverdidən* qıraət yolu ilə öyrənmiş, *Əbu Məhəmməd əd-Dunidən* hədis dinləmiş, Xorasan və digər yerlərdə camaat onun söylədiyi hədisləri dinləmişlər. Mərvdə 550 [1155/56]-ci ildə vəfat etmişdir.<sup>1</sup> Bəziləri onun nisbəsini “cənzəvi” kimi qeyd edirlər. *Əbülfəzl İsmail ibn Əli ibn İbrahim əl-Cənzəvi əl-Müəddəl əl-Diməşqi* də belə nisbə ilədir. Cavanlığında Bağdadda gəlmiş, orada *Əbülbərəkət Həbbətullah ibn Məhəmməd ibn Əli əl-Buxarinin*, *Əbu Nəsr Əhməd ibn Məhəmməd ibn Əbdülqahir ət-Tusi* və başqalarını dinləmiş, 588 [1192] -ci ildə vəfat etmişdir<sup>2</sup>; *Əhməd ibn İbrahim ibn Mə-*

---

<sup>1</sup> Qeyd: Yaqut əl-Həməvi *Əbu Həfs Ömər* haqqındakı məlumatı əs-Səmanidən götürmüşdür. Göründüyü kimi bu haqda özü də qeyd edir. Lakin, əs-Səmani əlavə olaraq bildirir ki, o, *Əbu Həfslə İraqa* gedərkən Sərəxdə görüşmüş, sonra onunla Mərv və Nişapurda da görüşərək ondan hədis yazmışdır. Bununla bərabər onun şeirlərindən bəzi parçaları dinləyərək yazmışdır (bax: *Əliyeva N. Əs-Səmaninin Kitab əl-Ənsab*” əsəri Azərbaycanın mədəniyyət tarixinə aid mənbə kimi. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2010, s. 108.).

<sup>2</sup> Mucəm əl-buldən, II c., s.172; Əs-Sübki (1327-1370) onun h. 498/1104-cü ildə anadan olduğunu yazır. Həmçinin bax: Новые материалы о видных деятелях Азербайджана в эпоху средневековья (Статья третья). //Изв. АН Азерб. ССР. Серия истории, философии и права, 1980, № 2.

*həmməd ibn Əhməd ibn İbrahim ibn Musa ibn Abdulla əl-Cənzi* – Əbu Məs`ud İsfahan əhlindəndir. Əməlisaleh şeyx hədis bilicilərindəndir. Atası onu Əbu Əmr ibn Munda-veyhin məclisinə gətirmiş, [Əhməd əl-Cənzi] onu və Əbülqasim İsmail ibn Məs`adə əl-İsmailini dinləmişdir. Əbu Sə`ad<sup>1</sup> deyirdi: Mən onun haqqında yazmışam. Yəzid ibn Əmr ibn Cənzə əl-Cənziyə gəldikdə isə o, öz nisbəsini babasından almışdır. Onun haqqında Abbas əd-Dövri hədis söyləmişdir.

**Şərh:** Yaqut əl-Həməvi “Gəncə” haqqındakı məlumatı iki yerdə verir: “K” hərfi ilə “Gəncə” məqaləsində, “C” hərfi ilə “Cənzə” məqaləsində. Birinci məqalədə Yaqut, Cənzəni “Şirvanla Azərbaycan arasında yerləşən”<sup>2</sup> Arranın ən böyük (a`azamu) şəhəri kimi səciyyələndirir, yerli əhalinin onu Gəncə adlandırdığını bildirir.<sup>3</sup>

Hər iki məqalənin müqayisəli tədqiqi sübut edir ki, Yaqutun “Gəncə” adı ilə verdiyi ikinci məlumatı bu şəhərin Şəddadilər və ya Arran əmirliyinin paytaxtı olduğu dövrünə aiddir. Görünür, elə buna görə özünün “Cənzə” məqaləsində Yaqut, bu şəhəri artıq paytaxt deyil, “Arranın ən böyük şəhəri” adlandırır; XII əsrin, yəni İldənizlər dövrünün gəncəli elm xadimləri haqqında da Yaqut məhz bu məqaləsində məlumat verir.

---

<sup>1</sup> Qeyd: Əbu S`ad əs-Səmani nəzərdə tutulur. Əs-Səmaninin “Kitab əl-Ənsab” əsərində.

<sup>2</sup> Mu`cəm əl-buldən, II c., s.171.

<sup>3</sup> Yenə orada, IV c., s.482.

Maraqlı burasıdır ki, “Kitəb əl-müştərik” əsərində Yaqut Gəncəni yalnız Arran vilayətinin əsas şəhəri kimi təqdim edir.<sup>1</sup> Ən məşhur Arran şəhərləri sırasında Gəncə ilə yanaşı, yalnız Beyləqanın adını çəkir, artıq əhəmiyyətini itirmiş Bərdəni bu siyahıya daxil etmir. Onu da qeyd edək ki, Yaqutun müasirləri Zəkəriyyə əl-Qəzvini Cənzə, Şirvan və Beyləqanı Arranın mərkəzi şəhərləri (qəsəbə) kimi,<sup>2</sup> “Əcaib əd-dünya” müəllifi isə Gəncəni Arranın paytaxtı kimi göstərir.<sup>3</sup> Gəncəni ziyarət etmiş əs-Siləfi də Gəncənin ziyalı mühiti, onun mədrəsəsi və müdərrişləri haqqında geniş məlumat verir<sup>4</sup>. İbn əl-Əsir isə monqol hücumları dövrünə aid məlumatında bu şəhəri Arran ölkəsinin paytaxtı adlandırmışdır.<sup>5</sup>

Yaqutun və onun çağdaşlarının təsdiq etdiyi kimi, bu dövrdə Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin əsas elm və mədəniyyət mərkəzi adlandırılan Gəncə, həmin ərazilərdə baş vermiş şiddətli zəlzələyə və gürcülərin dəfələrlə etdikləri hücumlarına baxmayaraq, heç bir qonşu dövlətə (məs., gürcülərə) tabe olmamışdı.<sup>6</sup> Alimlərin tədqiqatları da sübut edir ki, heç bir mənbə Gəncənin hətta qısa müd-

---

<sup>1</sup> Kitəb əl-müştərik, s.376.

<sup>2</sup> Zəkəriyyə əl-Qəzvini, s.493.

<sup>3</sup> Əcaib əd-dünya, s.208.

<sup>4</sup> N.Əliyeva. Şeyx əs-Siləfi və Azərbaycan. B., 2016.

<sup>5</sup> İbn əl-Əsir, XII c., s.339.

<sup>6</sup> Хусейни Садр ад-Дин. Ахбар ад-даула ас-салджукийя. Изд. текста, пер. введения, прим. и приложения З.М.Бунятова. М., 1980, с.160.

dətli olsa da qonşu dövlətdən asılılığı haqqında məlumat verməmişdi.<sup>1</sup>

Gürcü təhlükəsinin artdığı monqollara qədərki dövrdə Gəncənin güclü müdafiə qurğusuna malik olması Yaqutun müasiri Zəkəriyyə əl-Qəzvini tərəfindən xüsusi vurğulanır. Onun sözləri ilə desək, “Cənzə – müsəlman sərhəd vilayətlərindən olan Arran ölkəsinin gürcülərin yaxınlıqda olması üzündən möhkəmləndirilmiş qədim şəhəridir”.<sup>2</sup> Zəkəriyyə əl-Qəzvini Gəncə tərəflərdə olmayan Yaqutdan fərqli olaraq bu şəhərin həmişə özləri ilə silah götürən sakinləri, onun cəsur “oxatan” cavanları və qaziləri haqqında maraqlı məlumat verir.<sup>3</sup> Görünür, elə bunun nəticəsi idi ki, 1221-ci ildə Gəncə də alınmaz Təbriz kimi monqol hücumundan kənarda qala bilmişdi.<sup>4</sup>

**Cüzmə** (II cild, s.180) – Azərbaycanın dağ vilayətlərindən biri.

**Hamis** (II cild, s.305) – Fəthə ilə,sonra kəsə ilə, sonra təxfif və nöqtəsiz “sad”: Azərbaycanın Qəzvin tərəfdən Xalxal yaxınlığında kəndi.

**Xəzər** (II cild, s.367) – Hərəkələnib, sonuncu hərfi “ra”-dır. Gözlərin qıyıq olmasına deyilir. Kifirlik halıdır.

---

<sup>1</sup> Y.M.Nəsibov. Azərbaycan V-XII əsrin birinci yarısında qədim gürcü mənbələri üzrə. Tarix elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 1985, s.25. (rus dilində).

<sup>2</sup> Д.З.Буниятов. Материалы из сочинений Закарийи ал-Казвини об Азербайджане. // Изв. АН Азерб. ССР. Серия истории, философии и права, 1976, №3, с.52.

<sup>3</sup> Zəkəriyyə əl-Qəzvini, s.322.

<sup>4</sup> İbn əl-Əsir, XII c., s.339.

O, Dərbənd adı ilə tanınan Bab əl-Əbvabın arxasında Bilad əl-Türk (türklər ölkəsi)dir. Zül-qarneyn səddinə yaxındır. Deyirlər ki, o, Yafəs ibn Nuhun (ə) oğlu Xuzrun adı ilə adlanıb. “əl-Eyn” kitabında deyir ki, Xuzr gözləri xırda olanların nəslinin adıdır. Di‘bil ibn Əli həzrət Əli ailəsini (Allah ondan razı olsun) mədh edərkən deyib:

*Tanıdığımız obalardan heç biri Yəmən*

*Bəkr və Mudardan deyil.*

*Qəssablar kəsilməmiş heyvanı bölüşdürdükləri kimi,*

*onlar da yalnız qanda şərikdirlər.*

*Qətl, əsir götürmək, yandırmaq və talançılıq işğalçıların işidir.*

Müqtədirin<sup>1</sup> Səqalibəyə göndərdiyi elçi Əhməd ibn Fadlan “Risalə”sində bu ölkədə gördüklərini qeyd edərək deyir: Xuzur iqlim adıdır. İtil adlanan şəhərə aiddir. İtil ruslar və bulqarlar tərəfdən Xuzura axan çayın adıdır. İtil, həmçinin şəhərdir. Xuzur şəhər adı deyil, ölkə (məmləkət) adıdır. İtil (şəhəri – tərcüməçi) iki hissədən ibarətdir: İtil adlanan bu çayın qərbindəki hissə ən böyüyüdür. Çayın şərqindəki hissə də var. Hökmdar qərb tərəfində yaşayır. Hökmdar onların dilində Yalık, yaxud Bəy adlanır. Bu qərb hissəsi bir fərsəx uzunluğundadır, ətrafı qala divarları ilə əhatələnib. Yeri döşənib, binaları isə yurtalardan ibarətdir.

---

<sup>1</sup> Xəlifə Müqtədir nəzərdə tutulur. 908-932-ci illərdə hakimiyyətdə olub .

**Xutta** (II cild, s.346) – Əvvəli “damma”lı, ikincisi təşdidli, qısa: Dərbənddə, o həmçinin Bab əl-Əbvabdır, şəhər.

**Xutta** (II cild, s.347) – Əvvəli “damma”lı, ikincisi təşdidli, qısa: Bab əl-Əbvabın şəhərlərindən biri, Allah daha yaxşısını bilir.

**Xirs** (II cild, s.358) – Əvvəli kəsrali, ikincisi sükunlu və nöqtəsiz “sin”: Ərminiyyədə dəniz sahilində Şirvanla birləşən yerdə qala. Mərvan ibn Məhəmməd oranın əhali-si ilə sülh müqaviləsi bağlamışdı.

**Xarrakan** (II cild, s.360) – Əvvəli fəthəli, ikincisi təşdidli və fəthəli: Həmədanda kənd, sonra Qəzvinə əlavə edildi. Xarrakan həmçinin Azərbaycanda Təbriz yaxınlığında şəhər. Əsl adı Dih (və ya Dəh) Nəxircandır. Nəxircan Sasani hökmdarlarının Xəzinə evinin sahibi olmuşdur.

**Xürrəm** (II cild, s.362) – Əvvəli dammalı, ikincisi təşdidli, farsca mənası məsrur (şad) deməkdir. Ərdəbildə rustaqdır. Nasr deyib: “Belə güman edirəm ki, xürrəmilərdən olan Babək əl-Xürrəmi buradandır. Deyirlər ki, “əl-xürrəmiyyə” fars sözü olub mənası “şəhvət dalınca gedənlər” və “özünə tam azadlıq verənlər” deməkdir.

**Xosrovşah** (II cild, s.371) – həmçinin balaca şəhərdir. Onunla Təbriz arasındakı məsafə 6 fərsəxdir. Burada bazar və binalar var.

**Xilat** (II cild, s.381) – Əvvəli kəsrali, axırı həməzli “ta”: Geniş xeyirli yerləri, dəymiş meyvələri olan məşhur

şəhər (bəldə-küçük şəhər)<sup>1</sup>. Uzunluğu 64 yarım və üçdə bir dərəcə, eni 39 və üçdə iki dərəcə. Beşinci iqlimdədir. İyad ibn Gənmın fəth etdiklərindəndir. əl-Cəzirədən oraya gərdərkən cizyə və mal ödənilməsi şərt ilə almışdır. Sonra İyad ibn Gənm əl-Cəzirəyə qayıtdı. Xilat orta Ərminiyyənin paytaxtıdır (qasaba)<sup>2</sup>. Oranın çoxlu meyvəsi, gur sulu və qışda donan bulaqları var; Onun dünyada bənzəri olmayan gölü <sup>3</sup>var. Gölün “tırıx” adlanan balıqları digər ölkələrə aparılır. Bu növ balıqlardan Bəlxədə görmüşəm. Mənə gəlib çatıb ki, iki obyekt arasındakı məsafə dörd aylıq yoldur. Və bu dünyanın qəribəliklərindəndir. İbn əl-Kəlbə demişdir ki, Xilat gölü dünyadın möcüzəsidir: göldə on ay ərzində nə qurbağa, nə xərçəng, nə də balıq olmur, hər ilin iki ayı ərzində isə görünürlər. Həmçinin deyirlər ki, Böyük Qubad ölkəsinin gələcəyini öyrənmək üçün Belinası Ərminiyyəyə göndərirdi. O. Xilat gölüne çatdı, onu tilsimə saldı. Bu, qeyd etdiyimiz kimi, on ay müddətinə oldu.

**Xalxal** (II cild, s.381) – “Qadınların xələxili”<sup>4</sup> sözünün tək şəklində ifadəsidir. Dağlar arasında Azərbaycanın Cilana qonşu tərəfində böyük şəhər və kura. Əksər kəndləri və əkin sahələri uca dağ başında yerləşir. Qəz-

---

<sup>1</sup> Qeyd: Orta əsrlərdə Xilat adlandırılan şəhər hazırda Türkiyənin Bitlis diyarında Əxlat şəhəridir.

<sup>2</sup> İbn Xordadbeh Xilatı dördüncü Ərminiyyə inzibati bölgüsündə yerləşdirir (bax: N.Vəlixanlı, 2016, s.195).

<sup>3</sup> Qeyd: Xilat gölü həm də Tırx gölü adlanırdı. Bundan əlavə Ərciş və Van gölü də deyərək adlandırmışlar.

<sup>4</sup> Qeyd: Xalxal (xələxil – “xalxal” sözünün cəm şəklə) – qadınların ayağa taxdıqları bəzək halqası.



vinlə arasındakı məsafə yeddi günlük, Ərdəbillə arasındakı məsafə isə iki günlük yoldur. Bu vilayətdə möhkəmləndirilmiş qalalar var. Mən 617-ci ildə Xorasandan tatarlardan qaçan vaxt bu qalalarda olmuşam.

**Şərh:** Yaqutun Gilan sərhədi yaxınlığında yerləşən Xalxal şəhəri və vilayəti haqqında olan məlumatı müəllifin öz müşahidələrinə əsaslandığı üçün olduqca əhəmiyyətli. Əksər kəndləri və əkin sahələri hündür dağlar arasında yerləşən bu diyarın alınmaz qalaları 617/1220-ci ildə Xorasandan qaçarkən Yaqutun sığınacağı olmuşdur. Onun müasirlərindən olan ən-Nəsəvi də Xalxal və onun qalaları haqqında Yaqutun yazdıqlarını təsdiq edən məlumat verir: “İzz əd-Din Balban əl-Xalxali atabəy Özbəyin məmlüklərindən biri, Xalxal və onun qalalarını zəbt etdi... Sultan Firuzabad və Bələk qalalarını ondan geri aldı”<sup>1</sup> Yaqut Xalxalı əhatə edən bu möhkəm qalalardan şəhərin bir fərsəxliyində yerləşən Firuzabad adlı “qüdrətli” qalaya ayrıca məqalə həsr etmişdir<sup>2</sup>. Artıq Həmdullah Qəzvini (1281-1349) dövründə Xalxal xarabalığa çevrilmişdi<sup>3</sup>.

Yaqut Qəzvinlə Xalxal arasında yerləşən Kilat adlı başqa bir qalanın isə Deyləm dağlarından olan Tarım dağında tikildiyini bildirir (bax: *Mu`cəm əl-buldən*, II c., s.386).

---

<sup>1</sup> ən-Nəsəvi., c.216

<sup>2</sup> Mucəm əl-buldən, IV c., s.283

<sup>3</sup> Хамдуллах Казвини. Нузхат ал-кулуб (Материалы по Азербайджану). Перевод с английского З.М.Буниатова. Баку, Элм, 1983, с.44.

Lakin belə qalalarla əhatə olunmasına baxmayaraq, dağlıq Xalxal da artıq Həmdulla Qəzvini dövründə xarabalığa çevrilmişdi. Həmin müəllif Yaqut tərəfindən yalnız “möhkəm qala” kimi təqdim edilmiş, “Bərdəliz aşırımının başında yerləşən” Firuzabadı, Ağacəri nəslindən olan hakimlərin Xalxaldan əvvəlki iqamətgahı adlandırır.

**Xunlik** (II cild, s.394) – Əvvəli dammalı, ikincisi sükunlu: Bab əl-Əbvab yaxınlığında Xəzəran keçidində şəhər. *Hakim ibn İbrahim ibn Hakim əl-Lakzi əl-Xunliki əd-Dərbəndi* nisbəsini buradan götürmüşdür. O, İmam Şafii tərəfdarı olmuş, müsəlman qanunlarını əl-Qəzalidən öyrənmiş, çoxlu hədis dinləmiş, 538-ci (1143/44) ilə qədər Buxarada yaşamış və orada vəfat etmişdir.

**Şərh:** Üç nisbə qəbul etmiş bu şəxsiyyətin adı onun həyat və yaradıcılığı haqqında fikir söyləməyə əsas verir. Xunliki, yəni xınalıqlı nisbəsi mətndən də göründüyü kimi onun əsli oradandır. Əl-Lakzi və əd-Dərbəndi nisbəsi onun görünür, Bağdaddakı dövrün ən qabaqcıl təhsil mərkəzi olan Nizamiyyə mədrəsəsinə yollanmamışdan qabaq Cənubi Dağıstandakı Lakz və Dərbənddə fəaliyyəti ilə bağlı olması ilə əlaqəli ola bilər.

**Xunə** (II cild, s.407) – Əvvəli dammalı, sükunlu “vav” hərfindən sonra “nun”, qısaldırmışdır: yazıda qeyd olunan düzgün yazılış forması Xunəkdir. Azərbaycan vilayətlərindən birinin Rey yolu üzərində Marağa ilə Zəncan arasında şəhər. O Azərbaycanın ucqarında yerləşir və hal-hazırda Kağız Kunan, yəni “Kağız istehsal edənlər” adlanır. Xuna sözünün səslənməsindən yaranan

pis bir assosiasiyaya görə əhali şəhərin belə adlandırılmasını heç sevmirlər. Mən oranı görmüşəm. O xarabalıq içində böyük olmayan şəhərdir, lakin yaxşı bazarı var.

**Xunan** (II cild, s.391) – Əvvəli dammalı, sonra “əlif” və digəri “nun”. Həbib ibn Məsləmənin fəth etdiyi Curzan ölkəsinin böyük şəhərindən (mədinə) biri. Əl-İstəxri demişdir: Xunan gil qala adlandırılan qaladır, çünki o, böyük bir təpənin üstündədir.

**Xunəc** (II cild, s.407) – Bu əvvəl xatırlatdığımız Xunadır. Əcəm əhli bu sözü dəyişdirmişdir. Bu daha düzgün formasıdır. Zəncanla onun arasındakı məsafə iki günlük yoldur.

**Xuveyy** (II cild, s.408-409) – Azərbaycan vilayətlərindən birinin məşhur şəhəri, möhkəm qalası olan şəhəri. Buranın bol nemətləri və meyvəsi vardır. “Əs-siyəb əl-xuveyyə” adlı parça növü öz adını buradan götürmüşdür. *Xuveyli təbib Əbu Mu`ad Abadan* buradandır. O, Cəhiz haqqında söhbət açmış, onu isə Əbu Əli əl-Qali və xuveyli Yusif ibn Tahir ibn Yusif ibn əl-Həsən dinləmişlər. Ədib Əbu Yəqub Xoy sakinidir. Əla ədib, bacarıqlı fəqih, təmiz əxlaqlı xeyirxah, həlim xasiyyətli, xarici görünüşü xoş, gur saçlı, nizam-intizamlıdır. O, Əbu Sə`ada “əl-icazə” yazmışdır. Nukan Tusda yaşamış, bu şəhərin qəza məhkəməsinə başçılıq etmiş, özünün oradakı şöhrətini tərənnüm etmişdir. Onun ədəbiyyat haqqında bir sıra əsərləri vardır. Onlardan biri “Risalətu tənzihi əl-Qur`an əş-şərif `an vasma əl-ləhn və-t təhrif” (“Quranın təhrif və düzgün olmayan nitqdən təmizlənməsi haqqında traktat”) əsəri-

dir. Əbu Sə`ad demişdir ki, “Mən belə zənn eləyirəm ki, o, Tusda 549 (1154/1155)-cu ildə ərəblərin qiyamı vaxtı və ya ondan əvvəl əsir qullar tərəfindən öldürülmüşdür”; *Dilçi Əbu Bəkr Məhəmməd ibn Yəhya ibn Müslim əl-Xuveyyyu* da nisbəsini oradan götürmüşdür. Cə`fər ibn İbrahim əl-Müəzzin haqqında danışmış, onun haqqında isə Əbülqasim Abdulla ibn Məhəmməd ibn İbrahim ibn İdris əş-Şafii və başqaları danışmışlar<sup>1</sup>.

**Şərh:** Yaqut əl-Həməvi Xuveyli təbib Əbu Mu`ad Abadan haqqındakı məlumatı əs-Səmanidən götürmüşdür (Bax: *N.Əliyeva. Kitab əl-Ənsab” əsəri.., s.111.*).

Orta əsr ərəbdilli müəlliflərin əsərlərinin tekstoloji cəhətdən təhlili deməyə əsas verir ki, bu əsərlər son dərəcə kompilyativ xarakter daşıyır. Buna səbəb məlum əsərlərin redaktə və şərh olunması yolu ilə yeni əsərlərin yaradılmasına imkan verən mövcud elmi biliklərin ötürülməsi ənənəsi idi. Orta əsrlərin təlim üsuluna, hədis elminin tədrisi ənənəsinə görə müəllim tələbəyə bilik tədris edərkən, öyrətdiyi elmin hansı mənbəyə əsaslandığını göstərməli idi. Həm də öyrənərək isnad etdiyi əsərin istifadə olunması üçün müəlliminin yazılı “icazəsi” olmalı idi. Beləliklə, “İcazətnamə” deyilən bu sənəd təlimin keyfiyyətli, doğru, məlumatın ötürülməsinin adekvat olması-

---

<sup>1</sup> Yaqut əl-Həməvi ilə bərabər Xoylu Əbu Bəkr haqqında əs-Səmani də məlumat verir. Maraqlıdır ki, əs-Səmanidən fərqli olaraq Yaqut onun təbib olmasını da qeyd edir. Əs-Səmanini isə yalnız onun hədis sahəsindəki fəaliyyəti daha çox maraqlandırır (bax: *Əliyeva N.A. Kitab əl-Ənsab” əsəri.., s.111.*).

nın qarantı kimi bir növ diplom rolunu oynayır. Ona görə də müəlliflər bir-birlərindən əxz etdikləri məlumatları redaktə edir, əsərlərdə olmayan məlumatları əlavə etməklə yeni mənbələr yaratmış olurdular. Məntdə keçən Əb Yaqubun Əbu Sə`ada icazə yazması da orta əsrlərin təlim üslubuna əsaslıdır.

**Dərbənd** (II cild, s.449) – Bura həmçinin Bab əl-Əb-vabdır. Biz artıq bu haqda xatırlatmışıq.

**Dərvaz** (II cild, s.453) – Axırında əvvəlində olduğu kimi əcəm “zə”-si var: Bənu Suleymin vadisidir. Ona həm də Zu Dərvaz deyilir. Əbu Təmmam belə deyib: əl-Umrənindən rəvayət edilir:

Onlar həqiqətən Dərvaz üçündür...

Əbu Təmmamın şeirindən məlum olur ki, o, Azərbaycan sərhəddində yer adıdır. Belə ki, o burada Əbu Sə`id əs-Sağrini mədh edərək deyir:

*Əbrəştəvim və Dərvazdakı yaylada  
Səninlə niyzələrin ucu yüksəldi  
Sən də yüksəl və ucal<sup>1</sup>*

**Şərh:** Əbu Təmmamın şeirindən göründüyü kimi, Dərvaz – Azərbaycanda yer adıdır. Belə ki, bu [şeyrdə] o, Əbu Sə`id əs-Sağrini mədh edərkən Azərbaycanda olan

---

<sup>1</sup> E.Z.Əzizov. IX əsr ərəb poeziyasında xürrəmilər hərəkatının əksi, 2004, s.48.

Əbrəştəvimin adını çəkir: “Əbrəştəvimdə və Darvazda sən iti nizənlə üstünlük qazandın”. Qəsidədə onun (Əbu Sə'idin – N.Ə.) Babək əl-Xürrəmi ilə müharibəsi xatırlanır...

**Dizzamar** (II cild, s.454) – Əvvəli kəsəli, ikincisi təşdidli: Azərbaycan nahiyyəsində, Təbriz yaxınlığında möhkəm qala.

**Əd-Dəşt** (II cild, s.456) – həmçinin İrbillə Təbriz arasında dağın ortasında bol neməti olan kiçik şəhərdir. Mən onu görmüşəm. Əhalisinin hamısı kürddür.

**Davmis** (II cild, s.489) – Arranda Bərdə ilə Dəbil arasında nahiyyə.

**Dəvin** (II cild, s.491) – əvvəli fəthə, ikincisi kəsə, hərəkəsiz yə, sonuncusu nun: Tiflis yaxınlığında, Azərbaycan hüduqlarının axırında Arranın nahiyyələrindən olan qəsəbə; Oradan Şam hökmdarları Əyyubilər çıxıb; Əbul-Futuh Nəsrullah ibn Mənsur ibn Səhl əd-Dəvini əl-Cizi buraya nisbət edilir. O, şafii məzhəbli fəqih idi. Bağdadda Əbu Hamid əl-Ğəzalidən dərslə alıb. Sonra Xorasanə gedib. Bir müddət Nişapurda qalıb, sonra Bəlxə keçib. Əli bin Əbu Sə'd Əbdülvahid ibn Əbdülkərim əl-Qasri və Əbdürrəzzaq bin Həssan əl-Məni və başqaları bu haqda söhbəti eşidiblər. Əbu Sə'd “Əş-Şuyux”da qeyd edir ki, o, 546-cı ildə Bəlxədə ölüb; Dəvin, həmçinin Nişapurun diyarlarından Astuva kəndlərindəndir. Əbul-Həsən Məhəmməd bin Məhəmməd əl-Xavarani deyir: Astuva nahiyyəsindən olan Davin kəndində fəqih Məhəmməd əl-Cu-

veynidən eşitdiyim hissə Rəsulalah əleyhissalama dua (salavat) deyilməsi barədə əxbarlarda deyilənlərdəkdir.

**Dihnəxircan** (II cild, s.494) – Azərbaycanda böyük şəhər. Onunla Təbriz arasındakı məsafə iki günlük yoldur. Marağa ilə arasındakı məsafə də iki günlük yoldur. Bəziləri onu Harrakan adlandırırlar. Burada ən-Nəxircanın kəndi kimi tərcümə edilir. Ən-Nəxircan Kisranın xəzinədarı olmuşdur. Bu şəhər ona əlavə olaraq verilmişdir.

**Ər-Ran** (III cild, s.18) – Marağa ilə Zəncan arasında şəhər. Deyirlər ki, orada qızıl və qurğuşun mədənləri var. Misar deyir ki, ondan (qurğuşundan – N.Ə.) murdəsənc hazırlamış və onların hər biri üçün 1 daniq yarım gümüş almışdı və orada çoxlu sayda hər birinin həcmi bir dirsək<sup>1</sup> və ya çox olan yabruh<sup>2</sup> tapmışdı. Bu şəhərdə elə bir çay var ki, ondan kim içsə, birdəfəlik özünü daş təhlükəsindən qoruyar. Burada elə ot bitir ki, onu özü ilə götürəni gülməyə məcbur edir, hətta bu gülüş ağılsızlıq dərəcəsinə gətirib çıxara bilir. Kim əgər onu və ya onun bir hissəsini itirsə qəmgin olur və ağlamağa başlayır. Burada şəffaf olmayan qurğuşunu reduksiya<sup>3</sup> edən ağ daşlar var. Burada buludlardan elə həşərat tökülür ki, onun ifrazatı saç tökülməsi xəstəliyində fayda verir. Misar ibn Mühəlhəl<sup>4</sup> be-

---

<sup>1</sup> Qeyd: Dirsək (zir`a) – 54,04 sm.

<sup>2</sup> Qeyd: Yabruh – badımcın fəsiləsindən olan zəhərli bitki.

<sup>3</sup> Qeyd: Reduksiya – bir cisimdən oksigenin çıxarılmasından, yaxud oksigenin hidrogenlə əvəz edilməsindən ibarət kimyəvi proses.

<sup>4</sup> Qeyd: Əbu Duləf Misar ibn Mühəlhəl əl-Yənbu`i əl-Xəzrəci (914-944).

lə xatırladır. Mənə elə gəlir ki, ər-Ran və Arran bir şeydir. Bu Ərminiyyə nahiyyələrində geniş bir vilayətdir. Ömər ibn Məhəmməd əl-Hənəfi Məhəmməd ibn Əbdülvahid əl-Yəməni mədh edərək belə deyir:

*“... insanlara həyat verən leysan yağışı  
Arranın dağlarındakı yaylaqlarını  
isladana qədər o\* Arranı elə abad etdi ki,  
onun sakinləri sakit yata bildilər.  
O şər törədənləri uzaqlaşdırdı”....*

**Ər-Rihab**<sup>1</sup> (III cild, s.31) – Azərbaycan və Dərbənddə nahiyyədir. Bu adı Ərminiyyənin əksəriyyətinə aid etmək olar.

**Ar-Rass** (III cild, s.43-44) – Azərbaycanda çay. Azərbaycanın sərhədi ar-Rass çayı ilədir. Deyirlər ki, Arranda ar-Rass çayı boyunca min şəhər varmış. Allah onlara Musa adlı peyğəmbər (bu Musa ibn İmran deyil) göndərmiş. O, onları Allaha və imana çağırmış, onlar onu aldatmış, əmrinə asi olmuşlar. O, onları lənətləmiş və onların üzərinə Taifdən əl-Haris və l-Həvarisi göndərmişdir.<sup>2</sup> Deyirlər ki, ar-Rass əhli bu iki dağın altındadır. Ar-Rass öz başlan-

---

\* Qeyd: Burada o deyiləndə əl-Məhəmməd əl-Yəməni nəzərdə tutulur – N.Ə.

<sup>1</sup> Bu haqda bax: N.Vəlixanlı. Ərəb xilafəti və Azərbaycan, s.76; əl-Müqəddəsi, s.373.

<sup>2</sup> Yaqut axırncı kitabı olan “əl-Müştərik”də (s.205) bu rəvayəti təkzib edir və yazır ki, mən bu fikirdən uzağam, çünki bura peyğəmbərlərin (ə.s.) düşdükləri yer deyil.



ğıcını Kalikaladan götürür, sonra Arrandan keçir, sonra Varsandan, sonra isə əl-Kürr ilə birləşənə qədər axır və Curcan dənizinə tökülürlər.

Ar-Rass qəribə çaydır. Burada müxtəlif növlü balıq var. Təsdiq edirlər ki, hər ay [bu çaya] əvvəllər olmayan yeni balıq növü gəlir. Yalnız bu [bu çayda] əş-şurmahi adı ilə tanınan balıq var ki, hər il məlum vaxtda bir dəfə bura gəlir; Mis`ar ibn əl-Mühəlhil Babəkin Bəzzini xatırladandan sonra deyir ki, onun yaxınlığından Ar-Rass çayı axır. Buranın qeyri-adi narlarının misli bütün dünyada yoxdur. Burada qeyri-adi əncir var, oranın mövücü isə təndirlərdə qurudulur. Çünki dumanın çoxluğundan onlarda gün olmur, göyün [üzü] də onlarda qətiyyəən açılmır, Ar-Rass çayı [en dairəsinə görə] dənizin sahilinədək, uzunluğa görə Bərzənddən Bərdəyədək sahəni tutub, Balasacan düzünə çıxır. Varsan və əl-Beyləqan şəhərləri bu düzdədir. Bu düzdə 5 min və ya daha çox xaraba kənd vardır. Halbuki, onların [evlərinin] divarları və binalarının özülü möhkəm və yaxşı olduğundan dağıdılmamışdır. Deyirlər ki, həmin kəndlər Allah-Taalanın “Qur`an”da zikr etdiyi əshab ar-Rassın olmuşdur. Deyirlər ki, onlar Davudun və Süleymanın – onlara salam olsun – məhv etdiyi, xərac verməkdən boyun qaçıran Cəlutun döyüşçüləri idilər. Cəlut Urmiyada öldürülmüşdü.

**Şərh:** Yerlərin dəqiqləşdirilməsi üçün Yaqut özündən əvvəlki müəlliflər kimi, yeri gəldikcə, şəir parçalarından misallar gətirməklə, dövrün nüfuzlu adamlarının məlumatlarına söykənməklə yanaşı bu və ya digər məlu-

mata münasibətini göstərməyi özünə borc bilmişdir. Bunlardan biri Arazboyu yerlər haqqındadır. Yaqut “Mucəməl-Buldən” əsərində verdiyi rəvayətin həmin yerlərə aid olmadığını göstərir. Yaqut əsərində bunu belə dəqiqləşdirir: “Quranda yad edilmiş yer mənə elə gəlir ki, uzaqdır, çünki həmin yer peyğəmbərlərin (s.a.s) mənzili deyil”. Bununla yanaşı Araz çayı haqqındakı məqalədə Əbu Düləfə istinadən Araz çayı boyunca 5000 kənd olması haqqında “Mu`cəm əl-buldən”də verilmiş fikir də təkzib edilir, bu çay boyunca 1000 şəhər olduğu göstərilir.

**Russ** (III cild, s.79) – əvvəli damma, ikincisi sükun, sonra sin. Onlara “vav” hərfi olmadan (uzun “u” – N.Ə.) russ deyilir. Xalqlardan biridir. Ölkələri Səqalibə<sup>1</sup> və türk-

---

<sup>1</sup> Rus tədqiqatçıları orta əsr ərəb mənbələrinə əsaslanaraq rus, saklab və slavyanlar haqqında müəyyən mülahizələr yürütmüşlər. Əl-İstəxri və Qarnatiyə əsaslanaraq saklabların ağ dərilili olmalarını, Qardizinin isə slavyanları slaviyə adlandırmasını qeyd edirlər. Göstərirlər ki, onlar Kiyevdən qərbdə, ruslar isə Kiyevdə yaşamışlar. İbn Fadlan öz əlyazmasında Volqa Bulqariyasının hakimini səqləblərin məliki adlandırırdı. Sonralar səqləb termini ilə bütün Şərqi və Cənubi-şərqi Avropadan İslam ölkələrinə gətirilən kölələrin bu cür adlandırılmasına əsaslanaraq və slavyan və saklab məfhumlarının bölünməsinə baxmayaraq. Romanovlar dövrünün rus tarixçiləri bu fərqli terminləri ayırmırdılar. Bir sıra tədqiqatçılar isə ərəblərin slavyanlarla yanaşı Volqa bulqarlarını, kuman və digər qızılısaçlı türk və uqları da saklab adlandırmaları faktını nəzərə almadan saklab və slavia məfhumlarını dəyişdirərək birini digəri ilə əvəz edirdilər.

lərlə qonşudur. Onların öz dili, dini vardır. Həmçinin onların özünəməxsus qanunları vardır. Əl-Müqəddəsi deyir: onlar bir adadadırlar, bir gölün əhatəsindədirlər ki, bu, onları ələ keçirmək istəyənlərdən qoruyan istehkamdır. Onların ümumi sayı, təqribən 100 min nəfərdir. Onların nə əkin sahələri və nə də heyvanları var. Səqalibə onların üzərinə basqın edib mallarını əllərindən alır. Onlardan birinin uşağı doğulanda, onun üstünə qılnc atırlar və deyirlər: sən qılnc ilə əldə edə bilmədiyən bir şey olmamalıdır. Əgər onların başçıları iki düşmən arasında bir şeyə hökm verərlərsə və bu həmin iki şəxsi razı salmazsa, onlara deyir: “qılnclarınızla hökm verin. Hansı qılnc daha itidirsə, üstünlük onundur”. Onlar Bərdəni bir il əllərində saxlayıblar. Sonra Allah onu geri qaytarıb və onları qırıb. Məhəmməd bin Süleymanın mövlası, Müqtədirin Səqalibə hökmdarına göndərdiyi elçi Əhməd ibn Fadlan ibn əl-Abbəs ibn Rəşid ibn Həmmadın “Risalə”sində oxumuşam. O, bunları özü gördüyünü [“Risalə”sində] qeyd edir. O, Bağdaddan yola düzəlib, yenə ora qayıdıb. Onun təəccüblə qeyd etdiklərini mən nəql edirəm. Deyir: Ticarət məqsədilə İtil çayı sahilinə gələn rusları gördüm. Onlardan daha cüssəli adam görmədim. Onlar xurma ağacı kimi sarışın və qızılı [rəngdə] idilər. Köynək və kaftan geymirlər. Lakin onların kişiləri bədənlərinin bir hissəsini tamamilə örtən, qollarından birini bayırda saxlayan tək parçadan ibarət geyim geyinirlər. Hər biri özü ilə bir qılnc, bıçaq və balta gəzdirir. Bunları yanından ayırmaz. Qılncıları geniş üzlüdür, Firəng qılncıları kimi yivlidir.

Kişilərinin hər birinin [bədəni] barmaqlarının uclarından boyunlarına qədər ağac yaşıllı rəngli döymə və rəsmlərlə örtülüdür. Onların qadınlarından hər birinin döşləri üzərində ərinin zənginlik səviyyəsinə görə ya dəmirdən, ya misdən, ya gümüşdən, ya da qızıldan huqqa (kiçik qutu, qab-tərcüməçi) vardır. Hər huqqada bir halqa vardır. Döşün üzərindəki bu halqaya bağlı bir bıçaq da var. Qadınların boyunlarında qızıl və gümüş halqa gərdanlıq vardır. Belə ki, kişinin on min dirhəm pulu olarsa, o, arvadına bir halqa gərdanlıq düzəltdirir. İyirmi min dirhəm pulu olarsa, iki halqa gərdanlıq düzəltdirir. Hər on min dirhəm artımda bir halqa gərdanlıq da əlavə edər. Bəzən onlardan bir qadının boynunda çoxlu gərdanlıq olardı.

Onlara görə ən qiymətli zinət əşyası gəmilərin üzərində satılan keramikadan düzəldilmiş yaşıllı muncuqlardır. Bunu çox qiymətləndirirlər və bir muncuğun dənəsini bir dirhəmə alıb qadınları üçün boyunbağı düzəltdirirlər. [Ruslar] Allahın ən çirkin məxluqlarıdır. Nəcasətdən və cünub (cinsi əlaqədən – tərcüməçi) olandan sonra yuyunmazlar. Yollarını azmış eşşəklər kimidirlər. Ölkələrindən gəlib gəmilərini İtil çayında lövbərləyərlər. O, böyük bir çaydır. Onun sahilində taxtadan böyük evlər düzəldərlər. Bir evdə on, iyirmi, az və ya çox insan cəm olur. Onların hər biri bir taxt üzərində əyləşir, yanında da tacirlər üçün gətirdikləri cariyələri olur. Onlardan biri cariyəsi ilə rəfiqəsinin gözü qarşısında cinsi əlaqədə olur. Bəzən bir-birinin böyründə bir qrup halında bu şəkildə cinsi əlaqədə olurlar. Bəzən tacir cariyələrdən birini satın

almaq üçün onların yanına daxil olanda onu cariyələrlə cinsi əlaqədə olarkən görürdü. Həmin kəs işini bitirmədən cariyənin üzərindən qalxmazdı.

Hər səhər cariyə böyük bir ləyəndə su gətirib sahibinin qarşısına qoyar. O da əl-üzünü və saçını yuyar, saçını ləyənin içərisinə darayar, sonra burnundan fırtığını təmizlər, tüpürər. Bu suya etmədiyi iyrənclik qalmaz. İşini bitirdikdən sonra cariyə həmin ləyəni onun yanındakı adamın qabağına qoyar. O da yoldaşının etdiklərini edər. Cariyə qabı evdə olanların hamısının qarşısında bu şəkildə dolandırar. Hər biri bu su ilə burnunu təmizlər, ora tüpürər, üzünü və saçını yuyar. Gəmiləri bu limana çatan da hər biri əlinə çörək, ət, süd, soğan, şərab alıb üzü insan üzünə bənzəyən, ətrafında kiçik surətlər olan, bu surətlərin arxasında yerə dikilmiş uzun ağaclar olan dik uzun ağaca yaxınlaşırlar. Sonra böyük bir surətə yaxınlaşıb səcdə edirlər. Sonra deyirlər: Ey rəbbim, uzaqdan gəldim, özümlə bu qədər cariyə, bu qədər də samur dərisi gətirmişəm. Satmaq üçün gətirdiyi bütün malların hamısını sadalayar, sonra deyər: sənə bu hədiyyələri gətirdim. Daha sonra gətirdiklərini taxta [bütün] qarşısına qoyar.

Və deyər: Mənə çoxlu dinarı və dirhəmi olan bir tacir göndərməyini istəyirəm. İstədiyim qiymətə məndən alsın və dediklərimə etiraz etməsin. Sonra çıxıb gedər. Malını satması çətinləşərsə və qalması uzanarsa, ikinci və üçüncü hədiyyə təqdim edər. Malını yenə də sata bilməzsə, onda həmin kiçik bütələrin hər birinə bir hədiyyə təqdim edər və ondan yardım istər. Və deyər: bunlar rəbbi-

mizin qadınları və qızlarıdır. Bu şəkildə bütləri bir-bir dolayıb onlardan dilək və yardım istər, önlərində yalvarar. Bəzən malını satmaq imkanı yaranar və satar. “Rəbbim diləymi yerinə yetirdi, onu mükafatlandırmalıyam”, – deyib bir neçə qaramal və qoyun gətirir, onları öldürür, ətlərinin bir hissəsini sədəqə verir, qalan hissəsini isə aparıb həmin böyük ağac bütün və onun ətrafında olan kiçik ağac bütlərin qabağına qoyar. Qaramal və qoyunların başlarını torpağa dik basdırılmış həmin ağac bütün üzərinə asar. Gecə düşən kimi itlər gəlib onları yeyərlər. Bunu edən şəxs deyər: “Rəbbim məndən razı qaldı, hədiyyəmi yedi”.

Onlardan kimsə xəstələnəndə özlərindən uzaqda onun üçün çadır qurarlar, [xəstəni] ora yerləşdirərlər, yanına da bir qədər çörək və su qoyarlar. Ona yaxınlaşmazlar, onunla kəlmə kəsməzlər, [xəstəliyi müddətində] onunla maraqlanmazlar. Xüsusilə, kasıb və ya külədirsə, onunla bu cür davranarlar. Sağalıb ayağa qalxarsa, onların [yoldaşlarının yanına] qayıdar. Ölərsə, onu yandırarlar. Əgər ölən külədirsə, onu olduğu kimi buraxarlar, itlər və yırtıcı quşlar yeyər. Əgər bir oğrunu yaxalayırılsa, onu qalın uzun bir ağacın yanına gətirirlər və boynuna möhkəm ip keçirib asırlar. İp külək və ya yağış nəticəsində qopuncaya qədər [bədəni] orada asılı qalır. Mənə deyildi ki, [ruslar] başçıları öləndə ayinlər həyata keçirirlər, ən azından [meyidi] yandırırırlar. Bunu yaxından görmək istəyirdim. Onlardan möhtərəm bir adamın öldüyünü eşitdim. Onu bir qəbrə qoyub üstünü örtədilər. On gün

ərzində ona paltarlar kəsib tikdilər. Ölən kasıb adamları üçün kiçik gəmi düzəldir, onu ora qoyub yandırırırlar. Ölən varlı adamın isə mal-dövlətini toplayıb üç yerə ayırırlar. Üçdə biri ailəsinin olur. Üçdə biri ilə ona geyimlər tikirlər. [Qalan] üçdə biri ilə isə şərab alıb öləninin cariyəsinin özünü öldürəcəyi və onunla birlikdə yandırılacağı gün içərlər.

Ruslar şərab düşkünüdürlər, gecə-gündüz içirlər. Onlardan əllərində qədəh ölənlər də olur. Başçıları ölürsə, ailəsi onun cariyələrinə və qulluqçularına “aranızdan kim onunla ölmək istəyir?”, – deyə soruşarlar. Onlardan biri “mən” deyir. Bunu deyən kimi, ölməsi vacib olur və bundan geri addım ata bilməz. Yox əgər belə etmək istəsə, ona imkan verilməz. Bunu etmək istəyənlərin əksəriyyəti cariyələrdir. Qeyd etdiyim bu adam öldüyü zaman onun cariyələrinə “hansınız onunla ölmək istəyir”, – dedilər. Onlardan biri “mən” dedi. Bundan sonra həmin cariyəyə onu qoruyacaq, haraya gedərsə, onunla olacaq iki cariyəni ayırdılar. Hətta o iki cariyə onun ayaqlarını əlləri ilə yuyardılar. Onun üçün də hazırlıq işlərinə, paltar tikməyə və lazım olan işləri görməyə başladılar. Cariyə hər gün içir, sevinc və fərəh içində oxuyurdu. [Ölünün] və cariyəsinin yandırılacağı gün gəlib çatanda [ölünün] gəminin dayandığı çaya getdim. Budur, gəmi oradan çıxarılmış, xələnc ağacından və başqasından düzəldilmiş dörd sütun üzərinə qoyulmuş, ətrafına da böyük adamlara oxşayan ağaclar düzülmüşdür. Sonra gəmi bu ağacların üzərinə çıxarıldı. Adamlar gedib gəlir və başa düşmə-

diyim bir dildə nəşə danışdırlar. Ölünü hələ qəbrindən çıxarmamışdılar. Sonra bir çarpayı gətirib qayıqa qoydular. Üzərini Rum ipəyindən düzəldilmiş mütəkkə və yastıqlarla örtüdlər. Daha sonra Ölüm mələyi adlandırdıqları qoca qadın gəldi, qeyd etdiklərimizi çarpayının üzərinə saldı. Bunları elə bu qadın hazırlamış və tikmişdi. Cariyələri də bu öldürürdü. O, enerjili, kök və tutqun sifətli qadındır.

Ölünün qəbrinə çatıb üzərindəki torpağı və ağacları kənara atdılar. Onu öldüyü geyimində məzardan çıxardılar. Gördüm ki, ölkə soyuq olduğundan [cəsəd] qaralmışdı. Bundan qabaq onun qəbrinə şərab, meyvə və bir tənbur qoymuşdular. Onları da çıxardılar. [Cəsədə] heç nə olmamışdı, yalnız rəngi dəyişmişdi. Ölüyə şalvar, don, ayaqqabı, uzun boğazsız köynək, qızıl düyməli ipək qaftan geyindirdilər. Başına samur dərisindən uzunsov papaq qoydular. Sonra gətirib gəminin üstündə [quraşdırılmış] qübbəli çadırın içində yerləşdirdilər. Mütəkkənin üzərində oturdular, yastıqlara dayadılar. Şərab, meyvələr və reyhan gətirib yanına qoydular. Sonra çörək, ət, soğan gətirib önünə qoydular. Daha sonra bir iti gətirib iki yerə parçaladılar və qayığa atdılar. Sonra ölünün bütün silahlarını gətirib yanına qoydular. Sonra iki at gətirib, tərləyincəyə qədər onları qaçırdılar. Sonra onları qılıncla parça-parça edib ətlərini qayığa atdılar. Sonra iki inək gətirib parçalayıb qayığa atdılar. Sonra bir xoruz və bir toyuq gətirib, bunları da öldürüb ora atdılar. Öldürülmək istəyən cariyə bu əsnada qübbəli cadırlara girib-çıxır, hər bi-



rinin sahibi ilə cinsi əlaqəyə girirdi. Onların hər biri [cariyəyə] “ağana deyərsən ki, bunu səni sevdiiyə görə etdim”, – söyləyirdi.

Cümə günü əsr vaxtı çatanda cariyəni qapı çərçivəsinə bənzər bir şeyin yanına gətirdilər. O, ayağını kişilərin ovuclarına dayayıb bu çərçivənin içərisinə boylandı və nəsə dedi. Onu endirdilər. Sonra ikinci dəfə [eyni şəkildə] qaldırdılar. [Cariyə] birinci dəfə etdiyi kimi etdi. Sonra onu endirdilər və üçüncü dəfə qaldırdılar. İki dəfə etdiyini təkrarladı. Sonra ona bir toyuq verdilər. Onun başını kəsib atdı. Toyuğu götürüb gəmiyə atdılar. Tərcüməçidən cariyənin nə etdiyini soruşdum. O cavab verdi: birinci dəfə “Budur, anamı və atamı görürəm”, – söylədi. İkinci dəfə “Budur, bütün ölmüş yaxınlarımı oturmuş halda görürəm”, – dedi. Üçüncü dəfə isə “Budur, sahibimi Cənnətdə oturmuş halda görürəm. Cənnət gözəl və yamyaşıldır. Onun yanında adamlar və xidmətçilər var. O məni çağırır. Məni onun yanına aparın”, – dedi.

[Cariyəni] gəmiyə tərəf apardılar. Üzərindəki iki bilərziyi çıxarıb Ölüm mələyi adlandırılan və onu qətl edəcək qoca qadına verdi. Sonra üzərindəki iki xalxalını çıxarıb ona xidmət edən və Ölüm mələyinin qızları olan iki cariyəyə verdi. Sonra cariyəni gəmiyə çıxardılar. Amma onu qübbəli çadıra daxil etmədilər. Sonra yanlarında qalxanlar və taxta [dəyənəklər] olan kişilər gəldilər. Cariyəyə bir qədər şərab verdilər. O, nəgmə oxuyub şərabi içdi. Tərcüməçi mənə dedi ki, bununla o, rəfiqələri ilə vidalaşır. Sonra ona başqa qədər verdilər. Onu götürüb uzun

nəğmə söylədi. Qoca qadın onu şərabi içməyə və ağasının olduğu qübbəli çadıra girməyə sövq edirdi. [Cariyənin] özündə olmadığını və qübbəli çadıra daxil olmaq istədiyini gördüm. Başının yarısını çadıra soxdu. Qoca qadın onu başından tutub çadıra daxil etdi, özü də onunla birlikdə içəri keçdi. Onun qışqırtısı eşidilməsin və başqa cariyələr də hürkərək ağaları ilə birlikdə ölmək istəyindən vaz keçməsinlər deyə, kişilər [əllərindəki] dəyənəkləri qalxanlara vurmağa başladılar.

Sonra qübbəli çadıra altı kişi daxil oldu. Hamısı cariyə ilə cinsi əlaqəyə girdilər. Daha sonra onu ölmüş ağasının yanına uzatdılar. Onlardan ikisi cariyənin ayaqlarını, ikisi də əllərini tutdu. Ölüm mələyi adlanan qoca qarı cariyənin boynuna iki ucu ayrı-ayrı tərəfə çıxan bir ip keçirdi. İpin uclarını qalan iki kişiye verdi ki, dartsınlar. Qarının yanında geniş tiyəli iri bir xəncər var idi. İki kişi qızı boğarkən bu qarı da cariyənin qabırğalarının altına müxtəlif yerdən xəncəri soxurdu. Sonda cariyə öldü.

Sonra həmin ölünün ən yaxın adamı gəldi. Əlinə odun alıb odla alışdırdı. Sonra çılpaq halda bir əlində [yanar] odun, o biri ilə isə çanağını örtərək üzünü insanlara döndərərək gəmiyə tərəf daldalı getdi. Öldürdүkləri cariyəni aparıb ağasının yanına qoyduqdan sonra gəminin altına düzdүkləri odunları alışdırdı. Sonra insanlar ağac və odun gətirdilər. Hər kəsin əlində ucu alışdırılmış taxta var idi. Onu odunların içinə atırdı. Beləliklə, odunları alov aldı, sonra gəmi, sonra qübbəli çadır, kişi və cariyə və orada olan hər şey alışdı. Sonra güclü külək əsdi. Alov

daha da şiddətləndi, qızıxdı. Yanımda ruslardan biri var idi. Yanındakı tərcüməçi ilə danışığını eşitdim. [Tərcüməçidən] ona nə söylədiyini soruşdum. [Tərcüməçi] onun belə dediyini söylədi: “Siz ərəblər axmaqsiniz, çünki ən çox sevdiyiniz, dəyər verdiyiniz insanı torpağa atırsınız, onu həşərat və qurdlar yeyir. Biz isə onu bir anda yandırırıq, o da həmin an, həmin saatda Cənnətə gedir”. Sonra bərkdən güldü. Dedi ki, rəbbi onu çox sevdiyi üçün külək göndərdi, gəmi, odunlar, ölü kişi və cariyə kül oldular<sup>1</sup>.

Sonra gəmini çaydan çıxarıb yerinə dairəvi formalı bir təpə düzəltdilər. Ortasına iri taxta [sütun] basdırdılar. Onun üzərinə kişinin və rus hökmdarının adlarını yazdıqdan sonra çıxıb getdilər.

[İbn Fadlan] deyir ki, rus hökmdarlarının<sup>2</sup> xüsusiyyətlərindən biri budur ki, onlar əsgərlərindən ən cəsur və etibarlı 400 nəfərini sarayında saxlayırdılar. Onlar hökmdarın uğrunda vuruşub canlarından keçirdilər. Hər birinin xidmətində duran, başını yuyan, yeməyini və içməyini hazırlayan bir cariyəsi var idi. Cinsi əlaqəyə girməsi üçün də ayrı cariyəsi var idi. Bu 400 kişi hökmdarın taxtının aşağı tərəfində olurdular. Onun taxtı böyükdür və qiymətli cəvahiratla bəzədilib. Taxtı üstündə cinsi əlaqə-

---

<sup>1</sup> Qarkaviyə görə rusların gəmidə ölünü yandırılması haqqında İbn Fadlana istinad edən Yaqut əl-Həməvidən başqa Lavrentyev dastanında və Mayn arxiyepiskopu müqəddəs Bonifasiy (ö. 755) məlumat vermişdir.

<sup>2</sup> Qeyd: İbn Fadlan rus hökmdarını məlik kimi qeyd edir. A.Y.Qarkavi isə rus dilində tərcümədə məlik sözünü çar kimi qeydiyyatdan keçirir.

də olduğu 40 cariyəsi vardır. Çox vaxt qeyd etdiyimiz mühafizəçilərinin yanında [cariyələrdən] biri ilə əlaqəyə girir. Heç taxtından enməz. Tualet ehtiyacını da bir təştə edər. Ata minmək istəsə, atını taxta yaxınlaşdırırlar və o da minir. Enmək istəsə, atını [taxta] yaxınlaşdırır və [bir-baş] onun üzərinə enir. Ordularını idarə edən, düşmənlərlə vuruşan, xalqın işləri ilə məşğul olan bir naibi vardır.

Bütün bunlar İbn Fadlanın “Risalə”sindən hərfbə-hərf nəql etdiklərimdir. Rəvayət etdiklərinə o məsuldur. Doğrusunu Allah daha yaxşı bilər. İndi onların arasında nəsrənilik məşhurdur.

**Ruyindiz** (III cild, s.105) – Azərbaycanda, Təbriz yaxınlığında möhkəmləndirilmiş qala.

**Şərh:** Yaqut əl-Həməvidən fərqli olaraq, müəlliflə eyni dövrdə yaşamış Zəkəriyyə Qəzvininin bu qala haqqındakı məlumatı daha dəqiq və genişdir. Əgər Yaqut bu qalanı Azərbaycanda Təbriz yaxınlığında qeydiyyatdan keçirirsə, Zəkəriyyə onu Marağadan 3 fərsəx məsafədə yerləşdirir və qalanın sağında, solunda, çay axdığını və qalanın üstündə Amidabaz (عميداباذ) adlanan bəstənin olmasını və altında da su quyusunun olduğunu əlavə olaraq göstərir (Bax: *Zəkəriyyə Qəzvini. Əsəru-l-Bilad və əxbəru-l-ibad. Beyrut, 1960, s. 533.*).

**Zərəvənd** (III cild, s.13) – Mis`ar ibn Mühəhlil Urmia gölünün adını çəkərkən demişdir: “Bu göldə keçilməz qalalar var. Gölün sahili vadi əl-Kurd adlanan yerə çatır, burada az tapılan daşlar vardır. Bu vadidə Sələmas tərəf-

dən müqəddəs, böyük əhəmiyyətli və faydası çox olan isti bulaq var. Bu, ümumi rəyə və razılığa görə, dünyada yer altından çıxan ən yaxşı sudur. Buraya Zərəvənd deyirlər. “Bavraq əz-Zərəvəndi” öz adını buradan almışdır. Bu ona görədir ki, üstü örtülmüş və ya qaysaqlanmış yaranın altında zəifləmiş sümük, gizlənmiş şüşə qırıntısı və dəriyə batmış tilişkələr olan bir adam və yaxud heyvanı bu suyun içinə salsalar, yaranın ağzı açılar və içindəki irin və başqa şeylər tökülər. Yara təmizlənib yığılar və insan bu bəladan qurtarar. Tanış olduğum bir adamı ora aparmağa öz üzərimə götürdüm. Onun qoturluq, piy-şiş, qulunc, dəmrov, baldırlarında ağrı, bəndlərin boşalması, əsəbin yorğunluğu – bunlar isə ona həmişə əziyyət və qızdırma verirdi. Həm də onun bədənində ox batmış, [oxun] ucu ətlə örtülmüş və böyrəyin içində qalmışdı. Qorxurduq ki, [ox] bir gün onun içini deşsin. O adam orada (bulağın yanında – N.Ə.) üç gün qaldı, ox onun böyründən çıxdı, çünki bura ən nazik yerdir, o, burada xeyir tapdı”.

Daha sonra dedi: Mən buna bənzər suyu yalnız Ət-Tiz<sup>1</sup> və Əl-Mukran<sup>2</sup> ölkələrində gördüm. Sonra dedi: Bulağın üstünlüyü bir də ondadır ki, onun məcrası yanında şirin, şəffaf və soyuq su axır. Adam onu içərsə, özünü bo-

---

<sup>1</sup> Qeyd: Mukran və ya əs-Sind dənizi sahilində kiçik şəhər (Bax: Mucəm əl-buldən, II c., s.66).

<sup>2</sup> Qeyd: Mukran – qərbdən Kirman, şimaldan Sicistan, cənubdan dəniz və şərqdən Hindistan arasında olan vilayət (Mucəm əl-Buldən, V c., s.180).

ğaz iltihabından, dalağın nazik damarlarının genişlənməsindən, melanxoliyadan qoruyar. O (Mis'ar ibn Mühəhlil – N.Ə.) bu bulağın başqa xüsusiyyətləri haqqında da xatırladıb. Allah daha düzgününü bilir.

**Zərkun** (III cild, s.138) – Azərbaycanda içərisindən Yuxarı Zab çayı axan nahiyə, Allah daha yaxşısını bilir.

**Zəvazan** (III cild, s.158) – Əvvəli, ikincisi *fəthə*, *zeyn* də *fəthə*, axırı *nun*. Ərminiyyə dağları ilə Əxlat, Azərbaycan, Diyarbəkr və Mosul arasında gözəl bölgədir. Sakinlərinin çoxu ermənlərdir. Amma orada kürdlər də yaşayırlar. “əl-Futuh” kitabının müəllifi deyir ki, İyad bin Ğanm hicri 19-cu ildə əl-Cəzirənin fəthini Qardə və Bəzəbdədə yekunlaşdırdığı zaman Zəvazanın patriarxı onun yanına gəlmiş və torpaqlarında qalması müqabilində vergi vermək şərtilə onunla sülh bağlamışdır. İbn əl-Əsir bunları deyir: Zəvazan İbn Ömər adası tərəfdən Dəcələnin şərqində yerləşən geniş nahiyədir. Sərhədləri Mosuldan iki günlük məsafədən başlayır və Əxlat sərhədlərinə qədər uzanır, Azərbaycanda, Salmasın birinci məskəninə bitir. Orada çoxlu möhkəm qalalar vardır. Onların hamısı Beşneviyyə və Buxtiyyə kürdlərinə məxsusdur. Birqa və Bəşir Beşneviyyə qalalarındandır. Curzəkil isə Buxtiyyəlilərin qalasıdır. O, onların ən böyük qalasıdır və başçıların iqamətgahıdır. Atıl, Allus Mosul hökmdarlarının olan əl-Hərra istiqamətində Alqa, Arvax, Baxəvxa, Barxu, Kinkivar, Neyruh və Xevşəb var.

**Şərh:** İslamı qəbul etmiş ölkələrin həddləri genişləndikcə, müsəlman icmasının etnik tərkibi tezliklə

qeyri ərəb xalqları əhatə edərək ,rəngərəng xarakter almış oldu. Belə bir şəraitdə Xilafət tərkibinə daxil olmuş xalqların milli mənsubiyyəti arxa plana keçməyə başladı. Bunun əksinə olaraq dini mənsubiyyət ön cəbhəyə keçdi. Təsdiq edilmiş vergi ödəmək müqabilində din xadimləri fəthlərin yanına gələrək onlarla sülh müqaviləsi bağlayırdılar. Yaqut “Zəvazan” məqaləsində bu müqavilələrdən birini qeyd edib. Əl-Bəlazurinin “Futuh əl-buldən” əsərində verdiyi və Yaqut əl-Həməvinin “Mucəm əl-buldən” əsərində istifadə etdiyi bu məlumat, yəni bu işdə əsas rolu yerli hakimin deyil, məhz patriarxın oynaması bölgədə xristianlığın qalmasını göstərməklə bərabər, hələ islam fəthləri zamanı sonrakı erməni dövlətçiliyinin olmadığı dövrlərdə də kilsənin ön plana çıxması və səlahiyyət sahibinə çevrilməsini göstərir<sup>1</sup>.

**Sabalan** (III cild, s.186) – Əvvəli və ikincisi fəthəli, axırı “nun”: Azərbaycan ərazisində Ərdəbil şəhəri üzərində ucalan əzəmətli hündür dağ. Bu dağda bir neçə kənd və bir çox möminlərə məxsus qəbirlər var. Bu dağın zirvəsində yay-qış qar olur. Adamlar inanırlar ki, bu, mömin adamların möcüzəsidir. [Bu yer] ziyarət edənlərin mübarək yerlərindən hesab olunur.

**Haşiyə:** Yaqut əl-Həməvi ilə eyni dövrdə yaşamış Zəkəriyyə Qəzvini “Əsəru-l-biləd” əsərində Azərbaycan

---

<sup>1</sup> N.A.Əliyeva. Azərbaycanın islam ərəfəsi və ilkin islam dövrlərində xristianlığın yeri. // Tarix və mədəniyyət. Faktlar və dəyərlər. Akademik N.Vəlixanlın yubileyinə həsr olunmuş məqalələr toplusu. Bakı, “Nurlar”, 2020, s.98.

haqqındakı yazısına Sabalan dağı barədə maraqlı məlumatlar əlavə etmişdir : “Peyğəmbərin (s.a.s.) belə dediyini rəvayət edirlər: “Kim səhər-axşam “sübhənəllah” deyərək Sabalana qalxarsa ona üstünə düşən qar dənələri qədər savab yazılar. Dedilər: Sabalan nədir, ya Rəsulallah? Dedi: Azərbaycanla Ərminiyyə arasında dağdır, üzərində cənnət bulaqlarından biri var. Orada həm də ənbialardan birinin qəbri var. O həmçinin dedi: Dağın başında əzəmətli bulaq var. Suyu soyuğun şiddətindən donur. Dağın ətrafında isti bulaqlar var, xəstələr bura gəlirlər. Dağın ətəyində böyük ağaclar var, onların arasındakı otlara heç bir heyvan yaxınlaşmır, əgər yaxınlaşsa qaçır, əgər otdan yesə ölür”<sup>1</sup>. Bu məlumatları Qəzvini Əbu Hamid əl-Qərnatidən götürdüyünü qeyd edir.

**Qeyd:** Zəkəriyyə Qəzvininin “Əsəru-l-biləd” əsərində<sup>2</sup> Savalan dağı ilə əlaqəda Rəsulallahdan bir rəvayət qeyd edilmişdir. Peyğəmbərin (s.a.s.) belə dediyini rəvayət edirlər:

“Kim səhər-axşam “sübhənəllah” deyərək Sabalana qalxarsa ona düşən qar dənəsi qədər savab yazılar. Zəkəriyyə əl-Qəzvini bu məlumatı ondan bir əsr əvvəl yaşamış əl-Qərnatiyə istinadən vermişdir.

**Sicas** (III cild, s.189) – Əvvəli kəsrali “sin”, sonra fəthəli, axırı da “sin”. Həmədanla Əbhər arasında şəhər. Ədib *Əbu Cə`fər Məhəmməd ibn Əli ibn Məhəmməd ibn Ab-*

---

<sup>1</sup> Zəkəriyyə əl-Qəzvini, s.284.

<sup>2</sup> Yenə orada.



*dulla ibn Səid əs-Sicasi buradandır. Əs-Siləfi Sicasda olarkən onu tərənnüm etmiş və nadir ədəbi irsindən məlumatı nəql etmişdir. Və qeyd etmişdir ki, Sicas Azərbaycanın [mal] ixracı ilə məşhur olan şəhərlərindəndir<sup>1</sup>.*

**Şərh:** Sicas haqqında Yaqut əl-Həməvidən bir əsr əvvəl yaşamış əs-Səmani və əs-Siləfinin məlumatları müxtəlifdir. Əs-Səmani “əl-sicazi” nisbəsini İbn Makulaya əsaslanaraq Sicistana aid edir, əs-Siləfi isə Azərbaycana aid edir. Hər iki müəllifin məlumatının Yaqut əl-Həməvinin əlinin altında olmasına baxmayaraq, Yaqut, göründüyü kimi, üstünlüyü əs-Səmaniyə yox, əs-Siləfiyə vermişdir. Əs-Siləfinin Sicasa səyahət edərək orada sicaslı ədiblə şəxsən görüşməsi yəqin ki, Yaqut əl-Həməvinin üstünlüyü əs-Siləfiyə verməsinə səbəb olmuşdur.

**Sicvan** (III cild,s.193) – Əvvəli kəsralı, ikincisi sükunlu, axırında “nun”. Xalq arasında Sivan adlanır. Təbrizdən təxminən bir fərsəx aralıda sağlam iqlimi olan şəhərcik. Allah daha yaxşısını bilir.

---

<sup>1</sup> Qeyd: Sicas ədibi Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Əli ibn Məhəmməd ibn Abdullah ibn Səid Sicasda, Sührəverdinin katibi Əbümüzəffər Əbdülqəffar ibn Gənimədən aşağıdakı şeiri bizə nəql elədi: Xalığın qəzəbi ilə məxluqu razı salma, çünki, bundan insan zərbə alır. Sözü gedən bu sicaslı ədib fəzil adam olub, ölkəsində səhabələri və gözəl əsərləri vardı. Təsəvvüfdə şeyxi Bəndər əl-Əbhəri və Ələvi olmuşdur və orada dəfn olunmuşdur. O, coxlu var-dövlətini, xanəgah və karvansarayını müsafirlər üçün vəqf etmişdi (bax: Əliyeva N.A. *Şeyx əs-Siləfi və Azərbaycan. Bakı, “Elm və təhsil”, 2016, s. 98-99).*

**Sərav** (III cild, s.204) – Azərbaycanca şəhərdir. Onunla Ərdəbil arasındakı məsafə üç günlük yoldur. O, Ərdəbillə Təbriz arasındadır. Tatarlar, Allah onlara lənət eləsin, onu 617-ci ildə dağıtmış və orada tapdıqları hər kəsi öldürmüşlər. Məhəmməd ibn Tahir əl-Müqəddəsi demişdir: "سروی" (Sərva) Ərdəbil şəhərinə aiddir. Ona "سرو" (Sərv) də deyilir. O, bunu "əlif"siz olaraq qeyd etmişdir. O davam edərək demişdir: Nəsr əs-Sərvi əl-Ərdəbili buradandır; *Nafi ibn Əli ibn Bəhr ibn Əmr ibn Hazm Əbu Abdulla əs-Səravi* – Azərbaycandan olan fəqihdir. O, İbn Əyyaş əl-Ərdəbili və Əli ibn Məhəmməd ibn Miravəyh əl-Qəzvini və Əbülhəsən Əli ibn İbrahim əl-Qəttan əl-Qəzvinidən hədis nəql etmişdir. Əbu Səad demişdir: Yuxarıda qeyd etdiyimiz kini, sükunla olan bu şəhərə aid edilən "سراوي" (səravi) nisbəsi əslində "سَرَوِي" (sərevi) kimi, sükun isə munkir, yəni heç bir təyinatı yoxdur. Doğrusun Allah bilir.

**Sələmas** (III cild, s.238) – Əvvəli və ikincisi fəthəli, axırı "sin": Azərbaycanda məşhur şəhər. Onunla Urmiya arasındakı məsafə iki günlük yoldur, Təbrizlə arasındakı məsafə isə üç günlük yoldur. [Sələmas] onların ikisinin arasında yerləşir. [Şəhərin] əksər hissəsi dağıdılmışdır, Sələmasla Xuveyy arası bir mərhələdir.<sup>1</sup> Sələmasın uzunluq [dairəsi] 73<sup>0</sup>, 6`, en [dairəsi] isə 33<sup>0</sup>, 5`-dir. *Musa ibn İmran ibn Musa ibn Hilal Əbu İmran Sələmasdandır*. Dəməşqdə Əbülhəsən ibn Cavsə və Əbüttayyib Əhməd ibn İbrahim ibn Əbbəri, Əl-Biruni, Hələbdə isə Əbu Bəkr Mə-

---

<sup>1</sup> Qeyd: 1 mərhələ f – bir gün ərzində qət edilən məsafə.

həmməd ibn Bərekə əl-Bərdə`idən dərs almış, Reydə, Kufədə və Bağdadda Məhəmməd ibn Müxəllid əl-Əttar və Cə`fər ibn Məhəmməd əl-Xələddindən hədis dinləmişdir. Onun bacısı oğlu Əbülüzəffər əl-Mühənnəd ibn əl-Müzəffər ibn əl-Həsən əs-Səlməsi və əş-Şərif Əbülqasim əz-Zeydi əl-Həməmi və başqaları söhbət açmışdır. O, h. 380-ci ildə (990 – N.Ə.) Uşnuda vəfat etmiş və Səlməyə gətirilmişdir.<sup>1</sup>

**Səməndər** (III c., s. 253) – Əvvəli və ikincisi fəthəli, sonra sükunlu “nun”, fəthəli “də”, axıncısı “ra”. Xəzərlərin ərazisində Babu-l-Əbvabdan səkkiz fərsəx aralı şəhər. Ənuşirvan ibn Qubad Kəsra tərəfindən tikilmişdir. Əl-Əzhəri demişdir: Səməndər bir yerdir, o xəzərlərin də əl-məmləkəti idi. Səməndəri Salman ibn Rəbiə fəth edərkən oradan İtil şəhərinə keçmişdi. Onların arasındakı məsafə yeddi günlük yoldur. Əl-İstəxri demişdir: Səməndər xəzərlərin sahibinin şəhəri olan İtil ilə çoxlu bostanları olan Babu-l-Əbvab arasındadır. Deyirlər ki, dörd minə yaxın bostanı əhatə edən şəhər Səririn məlikinin sərhəddinə yaxındır. Bağları əsasən üzümlüklərdir. Orada müsəlman xalqı və onların da məscidləri var. Binaları rəngini itirmiş və səthləri cadarlı taxtadandır. Məlikləri yəhudilərdəndir. Onların məlikləri Xəzər məliki ilə qohumdurlar. Onlarla Səririn sərhəddi arasındakı məsafə iki fərsəxdir. Onlarla Səririn sahibi arasında barışıq var. Səməndərdən Xəzərlərin şəhəri İtil arasında yeddi günlük yol-

---

<sup>1</sup> Yenə orada, s.239.

dur. Səməndərdən Babu-l-Əbvaba isə dörd günlük yoldur.

**Şərh:** Səməndər şəhəri ərəb fəthləri dövrü daha çox əl-Kufinin qeyd etdiyi müharibə ilə əlaqədar yad edilir. Mərvan 737-ci ildə Səməndər üzərinə hücum edərək şəhəri fəth etdi. Kufi qeyd edir ki, Səməndər xəzər şəhərlərindən biridir<sup>1</sup>. Səməndərin Ənuşirvan ibn Qubad Kəsra tərəfindən tikilməsi haqqındakı məlumatı Yaqutdan üç əsr əvvəl yaşamış İbn Xordadbeh (820-912-913) vermişdi. Akad. N.Vəlixanlı mənbələrə əsaslanaraq Səməndəri Dərbənddən şimalda tikilmiş xəzərlərin ilk paxtaxtı adlandırır. Müəllif əl-Məsudiyə əsaslanaraq göstərir ki, Səməndər sonralar ərəblərin təzyiqi ilə daha şimala, Volqa çayının mənsəbinə yaxın yerdə salınan İtil (Atil) şəhərinə köçürüldü<sup>2</sup>.

**Sincabaz** (III cild, s.262) – Azərbaycanın Xalxal vilayətində kənddir. O vadidə yerləşir və minarəsi var. Mən buranı görmüşəm. Əhalisi buranı Sənkəvaz adlandırır, yazıda isə Sincəbəz kimi yazır.

**Sincal** (III cild, s.263) – Əvvəli kəsrali, ikincisi sükunlu, sonra “cim” və axırın “ləm”. Deyilir ki, Sincal aktiv adama deyirlər; Ərminiyyədə, başqa məlumatlara görə Azərbaycanda kənd.

**Sincan** (III cild, s.263) – Bab əl-Əbvabda yer.

---

<sup>1</sup> Ал-Куфи Ахмад ибн А`сам. Книга завоевания. Пер. с арабского З.М.Буниятова, Баку, 1981, с.49.

<sup>2</sup> N.Vəlixanlı. Azərbaycan VII-XII əsrlərdə., s.211.

**Qeyd 1:** Sincanı üç yerdə, yəni Bab əl-Əbvabdan əlavə Mərvdə və Nişapurda yerləşdirən Yaqut özünün digər əsəri olan “Mucəm əl-Üdəbə” da əl-Baxərziyə əsaslanaraq dördüncü yerdə – Xəvafın qəsəbəsi kimi qərarlaşdır (bax: *Yaqut, Mücəm əl-Üdəbə”, V c., s.375*).

**Qeyd 2:** Ağsu rayonunun Sincan adlı əkin yeri olmuşdur, yəni bu rayonda Hacı Səmədli obasının əkin yerlərindən biri Sincan, digəri isə Nərgizava adlanırdı.

**Sincəbəz** (III cild, s.263) – Yuxarıda göstərdiyimiz Sincəbazdır. O Xalxalın kəndlərindəndir.

**Sindabaya** (III cild, s.267) – Əvvəli kəsrelili, ikincisi sükunlu, “dəl”dən sonra “bə”: Azərbaycanda Babək əl-Xürrəminin ölkəsi olan Bəzz yaxınlığında yer. Əbu Təmmam Əbu Sə`id Məhəmməd ibn Yusifi mədh etdiyi şerində bu yeri xatırladır:

*Allah onun(Məhəmməd ibn Həmid)  
Qisasını Babəkdən və onun varislərindən aldı  
Xürrəmilərin Bəzzində düyüdə  
O gənc qorxub siçan kimi qaçmadı*

**Siyavard** (III cild, s.292) – Əvvəli kəsrelili, ikincisi təxfifli, fəthəli “vav” və sükunkü “ra” və “dəl” – Azərbaycanda yer.

**Siyah-Kuh** (III cild, s.292) – Əvvəli kəsrelili, fars sözü olub mənası “Qara dağ” deməkdir. Xəzər dənizində, o həmçinin Curcan dənizidir, adadır. O, bulaqları, ağacları, meşələri, şirin suyu olan və bununla bərabər insanların

yaşamadığı böyük adadır. [Adada] vəhşi heyvanlar var. [Xəzərdə] insanların məskunlaşdığı başqa adalar yoxdur. Bu yaxınlardan Siyah-Kuhda türk-oğuzlar yaşayır. Ayı-ayrı qəbilələr arasında baş verən ixtilaflara görə oğuzların bir hissəsi ayrılmış və bu adaya getmişlər. Onların [Siyah-Kuhda] otlağı və suyu var. Bu ada dənizin şərq tərəfinə yaxındır.

**Saysaban** (III cild, s.297) – Əvvəli fəthəli, ikincisi sü-kunlu, sonrakı “sin” fəthəli, “bə” bir nöqtəli və axırı “nun”. Əcəmlər bu yerə Seysavan deyirlər. Arranda kiçik şəhərdir. Onunla Beyləqan arasındakı məsafə Azərbaycan tərəfdən dörd günlük yoldur. Bu haqda mənə onun adamlarından biri demişdir.

**Şabaran** (III cild, s.303) – Əlifdən sonra birnöqtəli fəthəli “bə”, axırı “nun”: Arran vilayətində şəhər. İlk dəfə Ənuşirvan tərəfindən tikilmişdir. Bəziləri onu Dərbənd vilayətinə, o həmçinin Bab əl-Əbvabdır, aid edirlər. Şirvan şəhəri ilə onun arasındakı məsafə təqribən 40 fərsəxdir.

**Şətar** (III cild, s.325) – hərəkələnib, ikinöqtəli “tə”, axırı “ra”. Arran vilayətlərindən birində Bərdə ilə Gəncə arasında qala. Əs-Siləfi Yusif əs-Sirafi öz nisbəsini buradan götürmüşdür. Deyirlər ki, o Arranda Avk (və ya Uvk) yaxınlığındadır.

**Şərvan** (III cild, s.339) – Farsların əd-Dərbənd adlandırdığı Bab əl-Əbvab nahiyəsində bir şəhər. Ənuşirvan tərəfindən tikilmiş və onun adı ilə adlandırılmışdır. Sonradan qısa olması üçün sözün birinci hissəsi atılmışdı.

Bab əl-Əbvabla Şərvan arasındakı məsafə 100 fərsəxdir. Buradan çoxlu alim çıxmışdır. Deyirlər ki, [Şərvanın] yaxınlığında Musa (ə.s.), qayası var. Burada o Allah təalənin sözləri ilə deysə: “Görürsənmi, biz [həmin yerdə] qayanın yanında gizləndiyimiz zaman mən balığı unuttum”.<sup>1</sup> Deyirlər ki, [haqqında Quranda söhbət gedən] qaya Şərvandakı qayadır, dəniz Gilan dənizidir, kənd Bəcərvan kəndi, [Musa peyğəmbərin ə.s.] rast gəldiyi xidmətçi oğlanın onu öldürdüyü kənd isə Cizan kəndidir. Bütün bu yerlər Ərminiyyədə Dərbənd yaxınlığındadır. Deyirlər ki, Şərvan paytaxtı Şamaxı olan vilayətdir. O, Xəzər dənizi yaxınlığındadır. Mühəddislər bir qrup rəvini buraya aid edirlər. Əş-Şirvani kimi tanınan Əbu Bəkr Məhəmməd ibn Uşeyr – Əməlisaleh fəqih olmuşdur. Nizamiyyədə yaşamış, müsəlman qanunçuluğunu əl-Kiyə əl-Hərrasidən öyrənmişdir. Əbülhəsən əl-Mübarək ibn əl-Hüseyn əl-Qəssaldan bəzi hədislər rəvayət etmişdir. Əbu Sə`ad<sup>2</sup> qoca vaxtında onu yad etmişdir.

**Şərh:** V.Minorskiyə görə Şirvan forması ilk dəfə Sasanilər dövründə işlənmişdir. O, əl-Bəlazuriyə əsaslanaraq Sasani hökmdarı Xosrov Anuşirvanın Cənub-Şərqi Qafqaza təyin etdiyi hakimlər arasında “Şirvanşah”ın da olduğunu göstərir. Bununla belə Vladimir Minorski əlavə olaraq bildirir ki, ərəb mənbələri hazırda Şirvan adlandırdığımız bölgəni Şərvan kimi adlandırmışlar. Təqribən

---

<sup>1</sup> Qur`ani Kərim. Ərəb dilindən tərcümə edənlər: Z.M.Bünyadov və V.M.Məmmədəliyev. 18-ci surə, 63-cü ayə.

<sup>2</sup> Qeyd: Əs-Səmani nəzərdə tutulur.

950-1050-ci illərdə artıq üç vilayət aydın, dəqiq olaraq təsdiq edilmişdi – Arran-Kür çayından cənubda, Şirvan ondan şimalda, əl-Bab, yəni Dənbənd şəhəri ondan şimalda təsbit edilmişdi. S.Aşurbəyliyə görə, Şirvan toponimi bir sıra yer adlarında rast gəlinir.; Türk Kürdüstanında, şimali İraqda və Cənubi Azərbaycanda (qərb hissəsində – Xoydan cənubda) və Xorasan tərəfdə. Şirvan (Bax: *Ашурбейли С.Б. Государство Ширванишахов. Баку. Изд. ЭЛМ. 1983, стр.10*).

**Şəkka** (III cild, s.357) – Əvvəli fəthəli, ikincisi təşdidli. Əl-Əsməi onu bu şəkildə nəql etmişdir. Başqası isə onu “qaf”la deyir: Ərminiyyədə vilayət. Özünün gön-dərisi ilə məşhurdur. Tiflis yaxınlığında, Kür çayı üzərindədir.

**Şamaxı** (III cild, s.361) – Əvvəli fəthəli, ikincisi təxfifli, sonra qısaldılmış əcəm “xə”si gəlir və “yə” altında iki nöqtə: Abad şəhər, Şərvan ölkəsinin paytaxtıdır. O Arranın sərhədində yerləşir və Bab əl-Əbvabın vilayətlərindən biri hesab olunur. Onun hakimi olan şirvanşah Dərbənd hakiminin qardaşıdır. Əl-İstəxrinin sözlərinə əsasən nəticə çıxarmaq olar ki, Şamaxının əsası nisbətən gec qoyulmuşdur. O, belə deyib: “Bərdədən Bərzəncə 18 fərsəx, sonra Kürü keçdikdən sonra 14 fərsəx də Şamaxıya qədər getməlisən. Burada minbər yoxdur. Şamaxıda minbəri olan kiçik bir şəhərə (Şabrana) qədər üç günlük yoldur.

**Şəmkur** (III cild, s.364) – Əvvəli fəthəli, ikincisi sükun, “kəf”, sükunlu “vav” və “ra”. Arran nahiyyəsində qala. Onunla Gəncə arasındakı məsafə bir günlük yol və ya



11 fərsəxdir. Şəmkur qədim şəhər hesab olunur. Osman ibn Affanın (Allah ondan razı qalsın) xəlifəliyi dövründə Bərdəni fəth edən Salman ibn Rəbi`ə öz ordusunun bir hissəsini Şəmkura göndərdi ki, onlar da [Şəmkuru] fəth etdi. Şəhər sanavardilərin onu dağıtmasına qədər çiçəklənən və məskun bir şəhər kimi qalmışdı. [Sanavardilər] elə adamlar idi ki, Yezid ibn Usaydın Ərminiyyədən çıxmasından sonra onun hər bir tərəfindən gəlib toplanmış və öz qüvvələrini hiss edərək azğınlıq etməyə başlamışdılar. Sonradan, 240-cı ildə<sup>1</sup> Şəmkur xəlifə əl-Mü`təsimin<sup>2</sup> dövründə Ərminiyyə, Azərbaycan və Şimşatın hakimi mavlə Buğa tərəfindən yenidən bərpa edilmiş və əl-Mütəvəkkiliyyə adlandırılmışdı.

**Şiz** (III cild, s.383) – Kəsrə ilə, sonra sükunla və “zə”. Vaxtilə əl-Muğirə ibn Şu`bənin sülh yolu ilə tutduğu bir Azərbaycan nahiyəsi. Deyirlər ki, atəşpərəstlərin peyğəmbəri olan Zərdüşt buradandır. Bu nahiyənin paytaxtı Urmiyədir. Xəlifə əl-Mütəvəkkil Həmdun ibn İsmayılı vali təyin etmiş, onun şəhərdən xoşu gəlmiş və [xəlifəyə] yazmışdır: “Mənim Şizin valisi təyin edilməyim işdən çıxarılmağıma bərabərdir. İşdən çıxarılmağım isə vali təyin edilməyimə bərabərdir, ona görə də mənim [bu vəzifəyə] təyin edilməyim işdən çıxarılmağım olsun (Əgər sən mənə qayğı göstəirsənsə).

Misar ibn əl-Mühəlhil demişdir: “Şərəfli bir sənətlə artan gəliri, müqavilələri, onların həll edilməsi, çətinlik-

---

<sup>1</sup> Qeyd: H. 240 = 854/5 m.

<sup>2</sup> Qeyd: H. 218-222/833-842 m.

lərlə dolu mənfəət gətirən ticarətlə məşğul olduğum vaxt ürəyimdə qiymətli daşlara və dərman bitkilərinə şübhə oyandı, o vaxt mən nəcib və digər metallar əldə etmək qərarına gəldim. Soraqlaşa-soraqlaşa və təsvir etməklə Şizə gəlib çatdım. Bura Marağa, Zəncan, Şəhrizar və əd-Dinavərlə qızıl, civə, qurğuşun, gümüş, sarı arsen və cəməst adlı qiymətli daş mədənləri olan dağlar arasında şəhərdir. [Şizin] qızılı üç növdür. Onlardan biri “əl-qumisi”, bu elə torpaqdır ki, onun üstünə su töksən, [su] torpağı aparar, yerdə toz kimi qızıl qırıntıları qalır ki, onu da civə vasitəsilə yığarlar. Bu qızıl zəfəran rənginə çalan qırmızı rəngdə, ağır, təmiz, parlaq, oda davamlı, yumşaq və elastikdir. İkinci növ “əs-səhraki” adlanır, onu külçə şəklində 1 həbbədən 10 misqaladək ağırlığında tapırlar; bu, parlaq, bərk və ağırdır, lakin onda bir qədər quruluq var. Digər növ əs-səhandi adlanır. Bu ağ rəngli, yumşaq, ağır, cillələndiqdə qırmızı, zağla örtülüdür. [Əş-Şizin] arseni<sup>1</sup> rəngləyir, tərkibi bir qədər torpaqlı olub bəzək və zinət əşyalarına daxildir. Xüsusilə, İsfahan əhli ondan faslar<sup>2</sup> düzəldirlər, onların qızartısı yoxdur. [Şizin] civəsi Xorasanınkindən daha yaxşı, ağır və təmizdir. Biz təcrübə keçirərkən qərara gəldik ki, onun gümüş filizi tərkibindəki nisbəti birin otuza [nisbəti] kimidir. Biz Şərqdə belə bir şeyə rast gəlməmişik. [Əş-Şizin] gümüşü isə, onlarda kö-

---

<sup>1</sup> Mışyak.

<sup>2</sup> Qeyd: Fas – üzüyə geydirilmiş qiymətli daş. Əbu Düləfin əlyazmalarında əş-şəhrani, Yaqutun əsərinin Vüstenfeld nəşrində əş-şəxrani kimi yazılıb.

mür baha olduğu üçün bahadır. Şəhər divarları ortasındakı gölü də əhatə edir. Gölün dibini görmək olmur. 14 min dirsəkdən artıq uzunluğu onun dibinə buraxdım, bir misqal da dibə çatmadı və mən sakitləşdim. Gölün sahəsi bir haşimi caribinə<sup>1</sup> yaxındır. Onun suyu ilə torpağı isladılarsa o saat bərk daşa çevrilər. Buradan yeddi çay axır. [Çaylardan] hər biri dəyirman tərəfə axır, sonra divarların altından çıxır. [Şəhərdə] onlar üçün çox böyük əhəmiyyəti olan od evi vardır. Belə ki, şərqdə və qərbdə yaşayan bütün atəşpərəstlər üçün olan alov buradandır.

[Od evinin] qübbəsinin başında, onun talismanı olan gümüş aypara vardır. Bir çox əmirlər onu çıxarmaq istəmiş, lakin bacarmamışlar. Bu evin möcüzələrindən biri odur ki, orada od yanır, bir saat belə dayanmır, külü isə yoxdur. Bu şəhəri Hürmüz ibn Xusrovşir ibn Bəhrəm daşdan və əhəngdən saldırmışdır. Bu evin yanında hündür sütunlu eyvanlar və uca, əzəmətli tikililər vardır. Düşmən bu şəhərə yaxınlaşıb onun divarlarının qarşısında mancanaq quranda, [atdığı] daşlar həmin gölün içinə düşür. Əgər onlar öz mancanaqlarını heç olmazsa bir dirsək yana çəksələr, daşlar divarlardan aralı düşür. Deyirlər ki, farsların şahı Hürmüzə xəbər çatır ki, Yerusəlimdə Beytu Ləhm adlanan kənddə göylər tərəfindən xeyir-dua almış uşaq doğulacaq, onun qurbanı qızıl, zeytun yağı və buxur olacaqdır. [Hürmüz] özünün inandığı adamlardan birinə tapşırırmışdı ki, böyük miqdarda pul və buxuru aparsın; həmçinin Yerusəlimə gedib, uşaq haqqında xə-

---

<sup>1</sup> Qeyd: Haşimi caribi – 400 m<sup>2</sup>-ə bərabər sahə ölçüsü.

bər tutmağı ona əmr edir. Həmin adam [uşağın] izinə düşdükdən sonra hədiyyəni [uşağın] anasına verib, onu oğlunu gözləyən şərəf, şöhrət və xeyirxah işlər xəbəri ilə sevindirməli idi. Həmçinin ondan xahiş etməli idi ki, şaha və onun məmləkətinin əhalisinə xeyir-dua versin. Həmin adam əmr edilənləri yerinə yetirib Məryəmin (ona salam olsun) yanına gəlir, göndərilən şeyləri ona çatdırır və uşağı üçün [göylər tərəfindən] yazılmış xeyir-dua haqqında xəbər verir. O [həmin qadının] yanından getmək istədikdə [qadın] ona bir torbada torpaq verib deyir: “Öz ağana xəbər ver ki, bu torpağın üstündə tikinti olacaq. Həmin [adam] bunu götürüb yola düşür. Əş-Şiz adlanan yerə çatdıqda, bura o vaxt səhralıq idi, o xəstələnir və ölümünü hiss etdikdə kisəni burada basdırır, sonra ölür. Bu xəbər şaha çatır, farsların təsdiq etdiyinə görə, şah inandığı adamlardan birini [həmin yerə] göndərüb əmr verir: “Bizim elçimizin öldüyü yerə get və o torbanın basdırıldığı yerdə od evi tik”. O soruşur: “Bəs mən o yerin harda yerləşdiyini hardan bilim?” [Şah] cavab verir: “Sən get, o yer sənin üçün gizli qalmayacaq”. O yerə çatanda [həmin adam] nə edəcəyini bilməyərək heyretlə dayanır. Axşam olur. Gecə düşəndə o qəbirdən çıxan gur işıq görür və başa düşür ki, bu, axtardığı yerdir. O, oraya yollanır, işıq gələn [yerin] dövrəsinə xətt çəkir və [burada] gecələyir. Səhər isə xətt çəkdiyi bu yerdə bina tikməyi əmr verir. Bu, əş-Şizdəki həmin od məbədi idi.

Bu kitabın müəllifi bəndəniz Ubeydullah deyir ki, mən bütün [məlumatı] şair Əbu Düləf Mis`ar ibn əl-Mü-

həlhildən iqtibas etmişəm. Lakin onun dediklərinin düzgünlüyünə mən təminat vermirəm, çünki onun sözlərindən inanılmaz və yalan hekayələr danışılar, mən isə ondan tapdığımı köçürmüşəm. Allah daha yaxşısını bilir. Başqaları deyirlər ki, Şizdə atəşpərəstlərin çox ehtiram etdikləri məbəəd var ki, Azərxaşın odu oradadır. Məliklər ilk dəfə taxta çıxan vaxt ora piyada gedirdilər. Marağa və digər qonşu nahiyələrin sakinləri bu yeri Kazna adlandırırlar. Allah daha yaxşısını bilir.

**Musa qalası** (III cild, s.395) – Musa (ona salam olsun) qalası haqqında Quranda xatırlanıb. Şirvan ölkəsində əd-Dərbənd yaxınlığındadır. Artıq bu haqda xatırlamışam.

**Tala** (IV cild, s.37) – Azərbaycanda qala. Əcəmlərdə əsli Təladır. Çünki əcəmlərin sözlərində “ta”, “z”, “sa”, “h”, üçnöqtəli “s” və xalis “ç” hərfləri yoxdur.

**Taylasan** (IV cild, s.56) – Fars sözünün ərəbləşmiş şəklidir. Əl-Əsməi demişdir: Əsli Talişandır. Deyləm və xəzərlər ölkəsi arasında çoxlu şəhərləri və əhalisi olan geniş iqlimdir. 35-ci ildə<sup>1</sup> Valid ibn `Ukba tərəfindən fəth edilmişdir.

**Zarat**<sup>2</sup> (IV cild, s.59) – Fəthəli, bu da mənəca əvvəlki kimidir: yer.

**İz** (IV cild, s.119) – Əvvəli kəsrali, sonrakı “dad zəsi” – Arran nahiyəsinin Bərdə rustakında qala.

---

<sup>1</sup> H. 35 = 655/6-cı illər m.

<sup>2</sup> Zənnimizcə indiki Dəvəçi rayonu ərazisində kənd və məntəqə.

**Akana** (IV cild, s.138) – hərəkə ilə və “nun”. Əcəmi sözüdür. Ərəb ədəbiyyatında bunun əslə yoxdur: Arranda Gəncə nahiyyəsində qala.

**Farfaqabad** (IV cild, s.254) – Urmiyanın kəndlərindəndir. *Əl-Həsən ibn əl-Həsən əş-Şəhham Əbu Əli əl-Urməvi əl-Fərfaqabadi* oradandır. O, Nişapura gəlmiş, orada öz nahiyyəsinin şeyxlərindən olan *Əbu Bəkr Məhəmməd ibn Əli əl-Fərfaqabadidən* hədis nəql etmişdir.

**Firuzabad** (IV cild, s.283) – Azərbaycan əyalətində möhkəmləndirilmiş qala. Onunla Xalxalın arası bir fərsəkdir.

**Firuzqubad** (IV cild, s.284) – Ali Sasandan olan Anuşirvanın atasıdır və eyni zamanda Firuzqubad: Dərbənd adı ilə tanınan Bab əl-Əbvab yaxınlığında şəhər. Ənuşirvan burada qəsir tikdirmiş və onu Bab Feyruzqubad adlandırmışdır.

**Filan** (IV cild, s.286) – Kəsrlə, sonuncusu “nun”: Xəzər nahiyyələrindən olan Bab əl-Əbvabın yaxınlığında ölkə və vilayət. Hökmdarlarına Filanşah deyilir. Onlar xristiandırlar. Onların öz dilləri və şivələri vardır. Məsudi deyir: Filanşah Sərir hökmdarına aid addır. Sərir vilayətinə də belə deyilir. Ona da Filan deyilir. Deyilənə görə, Səririn bölgəsi oradadır.

**Kabban** (IV cild, s.304) – Fətfəli, təşdidli və axırı “nun”. Qabban vəznindədir. Azərbaycanda Təbrizlə Beyləqan arasında vilayət və şəhər. Bu haqda mənə onun sakinlərindən biri məlumat verib.

**Qəbələ** (IV cild, s.307) – Hərəkəlidir: Dərbənd və ya başqa cür deyilsə, Bab əl-Əbvab yaxınlığında qədim şəhər. Əsası Ənuşirvanın atası Qubad şah tərəfindən qoyulmuşdur. Hesab edirəm ki, Qəbələ şəhərinə aid edilənlərdən biri əl-Qəbəli adı ilə tanınan *Əbu Bəkr Məhəmməd ibn Ömər ibn Həfəs əl-Hökm əs-Suğridir*. Bağdadda o, Məhəmməd ibn Əbdüləziz ibn əl-Mübarək və başqaları haqqında məlumat vermişdir. İndi isə o, haldan düşmüşdür. Onun haqqında Əbu Bəkr əş-Şafii və Əbülfəth əl-Əzdi əl-Mosuli məlumat vermişdir.

**Şərh:** Qeyd etmək lazımdır ki, Yaqutun qədim şəhər adlandırdığı Qəbələ məntəqəsinə türk ünsürünün yerləşməsi ilk islamıyyət dövrlərindən də davam etmişdir. Əl-Kufinin verdiyi məlumata görə Cərrah ibn Abdulla əl-Hakəmi 722 (1044) də Dəmir Qapını (Dərbənd) keçərək Xəzər şəhərlərini fəth etdiyi zaman Dəmir Qapıdan ikinci mənzil olan - برغو (bəlkə - ترغو), yəni indiki Petrovski – Mahaç-Qala şəhərinin əhalisi olan xəzərləri Qəbələ vilayətindəki Gassaniyeh kəndinə tərcih etmişdi.<sup>1</sup> Ə.Z.Validi yazır: “Şirvanın 1578 sənəsindəki Osmanlı idari taksimatında غسانی (Gathani) ismində bir liva olduğunu zikr etdik. Müəllif əlavə olaraq bildirir ki, “bunun “Beyi” də Osmanlılarca sadıq və əmin bir şəxsiyyət, yəni sünni olduğu söyləniyor” (Şeca`atname, Yıldız nüshəsi, v. 11396). Əgər bu kənd bu gün aşkar olarsa, burada bəlkə qədim xəzərlərin izlərinə də təsadüf olunardı.

---

<sup>1</sup> İbn A`tham al-Kufi. Topqapı Sarayı, Ahmedi salis qismi, № 2956, II c, vər.,179 b; Validi Ə.Z.Azərbaycan tarixi coğrafiyası, III c., s.128.

**Qurran** (IV cild, s.318) – Nasra görə Azərbaycanda Babək əl-Xürrəminin vətəni olan əl-Bəzzeyndə baş şəhər.

**Qilat** (IV cild, s.386) – Əd-Deyləm dağlarından olan Tarm dağında qala. O Qəzvinlə Xalxal arasındadır. Dağın zirvəsində onun mal-qara saxlanan ağılı var. Orada bazar da var. Onun aşağısından üstündə taxta körpüsü olan çay axır.

**Kar** (IV cild, s.428) – Azərbaycanda kənddir.

**Kəzəc** (IV cild, s.442) – Hərəkəli, axırıncısı “cim” hərfi. Azərbaycanda qala adı və nahiyə. Babək əl-Xürrəminin düşərgələrindən biridir. O əcəmi sözüdür, əsl mənası sığınacaq deməkdir, ərəbləşdirilmişdir. Əbu Təmmam şerlərindən birində demişdir:

*Əbrəştəvim, Kizac və onlar arasındakı çöllükdə  
Atları (süvariləri) çapır və yürüyürlər.*

**Şərh:** Yaqut əl-Həməvinin Əbu Təmmamdan götürdüüyü bu qala adının Yaqut tərəfindən təqdim edilən etimologiyası maraqlıdır. Müəllif Kəzəcin “koma” açımli fars sözü “kaze” ilə bağlılığını güman etmək olar. Əbu Təmmamın divanında “Kəzəc” sözünü cəm şəklində “Kizac” kimi işlətmişdir:

**Əl-Kurr** (IV cild, s.451) – Ərminiyyə ilə Arran arasında çay. Tiflis şəhərindən axır. Onunla Bərdə arasındakı məsafə iki fərsəxdir. Sonra əl-Kurr Arras çayı ilə qovuşub Xəzər və ya Təbəristan dənizinə tökülür. Əl-İstəxri deyir: “Əl-Kurr [çayının] suyu şirin, dadlı və yüngüldür. O sakit axır. Öz başlanğıcını Curzan ölkəsindən götürür, alan nahiyəsi tərəfdən abxazların ölkəsindən axır, sonra dağların arası ilə Tiflis şəhərindən, Xunan qalası yanından, da-



ha sonra Şəkinin yanından keçir. [Çayın] hər iki tərəfində Cənzə və Şəmkur şəhərləri yerləşir. Sonra Bərdə qapısı yanından keçib Bərzəncə, daha sonra Arras çayı ilə qarışıb ət-Təbəristan dənizinə tökülür.

**Karkar** (IV cild, s.452) – Əvvəli fəthəli, sonra sükun, digər “kəf” və “ra”. Arranda Beyləqan yaxınlığında şəhər. Onun əsasını Ənuşirvan qoymuşdur.

**Kazna** (IV cild, s.459) – Fəthəli, sonra sükun və “nun”: Balaca şəhərdir. Marağa ilə arasındakı məsafə təqribən altı fərsəxdir. Burada atəşpərəstlərin od məbədi, qədim od evi və Keyxosrov şahın tikdirdiyi çox uca eyvan var.

**Kalan rud** (IV cild, s.475) – Mənası “Böyük çay” deməkdir: Babəkin şəhəri əl-Bəzzə yaxındır. Əl-Afşin Babəklə müharibə zamanı burada yerləşmişdi.

**Kəlkəva** (IV cild, s.477) – Arran nahiyələrindən birində yerləşir. Onunla Sisəcan arasındakı məsafə 16 fərsəxdir.

**Gəncə** (IV cild, s.482) – Fəthə ilə, sonra sükun və “cim”. Böyük şəhər, həm də Arran ölkəsinin paytaxtıdır. Ədəb əhli onu “*cim*”, “*nun*” və “*zey*” hərfləri ilə - *Cənzə* adlandırır.

**Kunduvan** (IV cild, s.483) – Damma ilə, “dəl”dən sonra “vav”. Marağa nahiyələrindən biridir. Kərəmlə adı bir xatırlanır. Kərəm və Kunduvan deyilir.

**Qeyd:** Kərəm – Züheyriin şərinə yer adı. (Bax: *Mucəm əl-buldən*, IV c., s.456.)

**Kuzkunan** (IV cild, s.489) – Damma ilə, sonra sükun və “zə”, sonra dammalı “kəf”. Təbriz nahiyəsində böyük kənd. Onunla Urmiya və Təbriz arasındakı məsafə iki mərhələdir. Mənası “kuzə düzəldənlər”dir. Oradan Urmiya gölü görünür. Mən buranı görmüşəm.

**Kiran** (IV cild, s.497) – Azərbaycanda Təbriz ilə Beyləqan arasında böyük şəhər. Onun əhalisindən bir nəfər bu [şəhər] haqqında mənə məlumat verib.

**Qeyd:** İbn Makula Bənu Lubeyyə övladlarını bu şəhərə düşdüyü haqqında fikir irəli sürür.

**Əl-Lan (Alan)** (V cild, s.8) – Sonu “nun”-dur: Ərminiyyə tərəfdə Bab əl-Əbvab yaxınlığında geniş ölkədir. Xəzərlərə qonşudur. Camaat səhvən onu Allan adlandırır. Onlar xristianlardır. Onlardan dözümlü qullar cəlb edirlər.

**Qeyd:** Sözüün üzərində təşdid işarəsi olmadığından Allan və ya Alan kimi oxuna bilər. Yeganə fərq sözüün artikillə deyil, artiklsiz və “ayn” hərfi ilə yazılmasındadır.

**Lasub** (V cild, s.17) – Arran ərazisində Bərdə yaxınlığında şəhər.

**Lakz** (V cild, s.22) – Fəthəli, sonra sukun və zeyn. Dərbənddən arxada kiçik ölkə. Xəzəranla sərhəddir. Bənisinin adı ilə adlanıb. Deyilir ki, Ləkz, əl-Kəz, əl-Xəzər, Saqləb və Bələncər Yafəs bin Nuh əleyhissalamın övladlarıdır. Onlardan hər biri müəyyən yeri abadlaşdırmış və ora onun adıyla adlanmışdır. Sakinləri müsəlmanlardır. Öz dilləri var. Güclü və cəsurdurlar. Orada xristianlar da yaşayır. Həsən əd-Dərbəndi kimi tanınan Əbu Abdullah

Musa ibn Yusuf ibn əl-Hüseyn əl-Ləkzi oradan çıxıb. Şirəveyh deyir: O, 502-ci ildə bizim yanımıza gəlib. Şərif Əbu Nasr Məhəmməd ibn Məhəmməd ibn Əli əl-Haşimidən Əbu Bəkr ibn Əbu Davudun “əl-Nət” kitabını rəvayət edib. Şəhrdar Əbu Mənsur ondan öyrənib. O, mötəbər və güvənilən fəqih, fəzilətli, yaxşı əxlaqlı və sakit insan idi.

**Matris** (V cild, s.53) – Arranda kiçik şəhər. Onunla Bərdə arasındakı məsafə iyirmi fərsəxdir.

**Marağa** (V cild, s.93) – Azərbaycan ölkəsinin ən əzəmətli və ən məşhur şəhəri. Uzunluq [dairəsi]  $70^{\circ} 1/3'$ , en [dairəsi]  $37^{\circ} 1/9'$ . Deyirlər Marağa əvvəllər Əfraz Həruz adlanırdı: Bir dəfə Ərminiyyə və Azərbaycanın valisi Mərvan ibn Məhəmməd ibn Mərvan ibn əl-Həkəm Muğan və Cilana yürüşdən qayıdarkən bu [yerin] yaxınlığında düşərgə qurdu. Burada çoxlu peyin var idi, bura onun silahdaşlarının mal-qarasının ağınağı<sup>1</sup> otlaq idi. Sonra onlar “əl-Marağa kəndini” tikdilər. Sonra əhali “kənd” sözünü atdı və “Marağa” dedi. Marağanın sakinləri Mərvanın himayəsinə keçdilər. O [şəhəri] tikib abadlaşdırdı. Onun vəkilləri orada qayda-qanun yaratdı, əhalinin sayı çoxaldı, onlar şəhəri yenidən tikdilər. Əl-Marağa Bənu Umeyyən [sahib olduğu başqa] yerlər ilə birlikdə [xəlifə Harun] ər-Rəşidin qızlarından birinin oldu. Əl-Vacnə`u ibn Rəvvad əl-Əzdinin vaxtında qarışıqlıq və iğtişaş düşərkən [Harun] ər-Rəşid Xuzeymə ibn Xazimi Ərminiyyə və Azərbaycan valisi təyin etdi. [Xuzeymə] orada qala divarları tikdirmiş, abadlaşdırmış və çoxlu qoşun yerləşdirmiş

---

<sup>1</sup> Müəllif burada “Marağa” sözünü işlədib.

di. Əl-Bəzzdə Babək əl-Xürrəmi meydana çıxdıqda, adamlar [Marağada] sığınacaq tapıb məskən saldılar və onun məmurlarından bəziləri, o cümlədən Əhməd ibn Məhəmməd ibn əl-Cuneyd Fərzundə<sup>1</sup> və Əli ibn Hişam Marağanın divarlarını təmir etdirmiş, sonradan isə əhali onun ətrafında da məskulaşmışdı.

Marağaya bir qrup adam, o cümlədən *Cə`fər ibn Məhəmməd ibn əl-Həris Əbu Məhəmməd əl-Məraği* aiddir. O, hədis axtarmaq, toplamaq üçün səyahət edənlərdən biridir. O, Nişapurda yaşamış, Cəməhir ibn Məhəmməd əz-Zəməlkani, İbn Kuteybə Məhəmməd ibn əl-Həsən əl-Əskəlani və İbn Yə`ali əl-Mosuli, Cə`fər ibn Məhəmməd əl-Keyrufani, Abdulla ibn Məhəmməd ibn Naci, Məhəmməd ibn Yəhya əl-Mərvəzi, Əbu Xəlifə əl-Fadl ibn əl-Həbab, Zəkəriyyə əs-Saci, Abdan əl-Cəvaliki, Əhməd ibn Yəhya ibn Züheyri, əl-Mənsur ibn İsmail əl-Fəqih, Əbülabbas əd-Daquli, Əli ibn Abdan və başqalarını dinləmişdir. Əbu Abdulla əl-Hakim, Əbdürrəhman ibn Məhəmməd əs-Siraci, Əbu Abdulla əs-Salami və Əbu Bəkr əl-Muqri onun haqqında nəql etmişlər. Əbu Abdulla əl-Hafiz demişdir: Cə`fər ibn Məhəmməd ibn əl-Həris Əbu Məhəmməd əl-Məraği Nişapurda sufi müridlərindən idi. O, 65 il hədis yazmışdır və bunu ölümünə qədər davam etdirmişdir. O, Allaha inanmış və bunu adamlara sübut etmişdir. Bağdadda əl-Qurbaniyə, İbn Nəciyəyə və Məhəmməd ibn Yəhya əl-Maruzəyə qulaq asmışdır. O, çər-

---

<sup>1</sup> Bəlazuridə Fərzəndi kimi verilib. Bax: "Kitab fütuh əl-buldən" ("Ölkələrin fəthi kitabı"), s.405.

şənbə axşamı rəcəb ayının 26-da, 356-cı ildə (967, 8 iyul) Nişapur şəhərində vəfat etmişdir. O vaxt onun 85 yaşı vardı.<sup>1</sup>

**Şərh:** Marağanı Azərbaycanın ən əzəmətli və ən məşhur şəhəri (bəldə) adlandıran Yaqut özünün “Mu`cəm əl-buldən” əsərində əsas etibarilə kompilyativ məlumatla çıxış edir. İstifadə olunan müəlliflərin və əsərlərin adları çəkilməsə də mənbələrin müqayisəli təhlili burada Ptolomeyin (en və uzunluq dairələrinə aid), əl-Bə-lazurinin, İbn əl-Fəqihin məlumatlarını aşkara çıxardır. Sözsüz ki, Marağada olmuş Yaqut bu şəhər haqqında özünün orijinal məlumatını təsdiq edir. Məqalələrində, adətən olduğu şəhərləri xüsusi qeyd edən Yaqut “Marağ-a” məqaləsində bu barədə heç bir söz demir. Lakin onun Marağada da olmasını keçdiyi marşrut təsdiq edir. Belə ki, “özüm onu görmüşəm” deyərək haqqında məlumat verdiyi Basva şəhəri (bəldə) Yaqutun yolu üstündə olan Uşanu və Marağa şəhərləri arasında yerləşirdi.<sup>2</sup>

Yaqutun “Mucəm əl-Buldən” əsərində Marağa haqqında şəxsi təəssüratının nəticəsi olan məlumatlar bu şəhərdə qədim abidələrin, müxtəlif binaların, mədrəsələrin, yaraşqlı xanəqahların olmasına aiddir. Marağada yaxşı xanəqahların olmasını Yaqut əl-Həməvi ilə bir dövrdə yaşamış Zəkəriyyə Qəzvini də təsdiq edir<sup>3</sup>. Bununla yanaşı Yaqutun öz dövrü üçün Marağanın hələ də mərkəzi şə-

---

<sup>1</sup> Mucəm əl-buldən, V c., s.93.

<sup>2</sup> Mucəm əl-buldən, I c., s.423.

<sup>3</sup> Zəkəriyyə Qəzvini, s.562.

hər – “qəsəbə” kimi qalması dolaşıqlığa səbəb olur. Onu da qeyd edək ki, özünün “Azərbaycan” məqaləsində Azərbaycanın əsas şəhəri (kasaba) haqqında məlumat verən Yaqut yazırdı: “Onun (Azərbaycanın) məşhur şəhərlərindən – Təbriz; bu gün o [Azərbaycanın] paytaxtı və şəhərlərindən ən böyüyüdür. Qədimdə isə onun paytaxtı Marağa olub”.<sup>1</sup> Belə olan halda Yaqut, Marağanın hələ də Azərbaycanın paytaxtı olmasını iddia edə bilməzdi. Onu da deməli ki, müəllif Marağanı məhz Azərbaycanın, yəni bütün ölkənin paytaxtı olmasını yazmır; məndə bu məlumat belə ifadə olunmuşdur: “va ləm təzil kasabətu-hə”. Göründüyü kimi, burada “onun qəsəbəsi” yazılmışdır. Bu cümlədən əvvəl isə söhbət hər hansı bir yerdən deyil, Marağanın məşhur elm və mədəniyyət xadimlərindən gedir. Tarixən məlumdur ki, bu dövrdə Marağa Atabəylərdən vassal asılılıqda olan Ağsunquri hakimlərinin tabeliyində idi.<sup>2</sup> Görünür, Marağanı “mərkəz” kimi səciyələndirən Yaqut onun Ağsunquri əmirlərinin əsas şəhəri olduğunu qeyd edirdi.

Özünün “Kitəb əl-müştərik” əsərində “Mu`cəm əl-buldən”in Marağaya həsr olunmuş məlumatını bir qədər də genişləndirən Yaqut, bu şəhərin çoxsaylı əhalisi və demək olar hər bir sahədə çalışan alimləri haqqında xəbər

---

<sup>1</sup> Zəkəriyyə Qəzvini, s.128.

<sup>2</sup> Z.Bünyadov. Azərbaycan Atabəylər dövləti, s.38 (rus dilində).

verir.<sup>1</sup> Bu material Zəkəriyyə əl-Qəzvininin Marağada əhalinin sıx olması məlumatı ilə təsdiqlənir.<sup>2</sup>

**Mart** (V cild, s.100) – Fəthəli “mim”və “ra” və üstündə ikinöqtəli “tə”: Urmiyadan bir mərhələ aralı Təbriz yolu üzərində çoxlu bağları olan böyük kənddir. Adamlarında şücaət və birlik var.

**Mərənd** (V cild, s.110-111) – Əvvəli və ikincisi fəthəli, sükunku “nun” və “dəl”: Azərbaycanın ən məşhur şəhərlərindən biridir. Onunla Təbriz arasındakı məsafə iki günlük yoldur. Hal-hazırda Mərənd bərbad haldadır. Onun dağıdılması gürcülərin oranı qərət etməsi və əhalisini əsir aparması ilə başlamışdı. Ptolemey deyib ki, Mərəndin uzunluq dairəsi  $73^{\circ} \frac{1}{6}$ , en dairəsi  $37^{\circ} \frac{1}{4}$ -dir. Əl-Bəlazuri deyir ki, Cəlis Əbu-l-Bəis<sup>3</sup> şəhərə köçüb gələnə qədər Mərənd kiçik kənd idi. Əl-Bəisin və onun oğlu Məhəmməd ibn əl-Bəisin vaxtında şəhər möhkəmləndirilmişdi. O (Məhəmməd), orada qəsir tikdirdi. Kiçik Buğa xəlifə əl-Mütəvəkkilin<sup>4</sup> xilafəti dövründə itaətdən çıxmış və qələbə çalana qədər onunla müharibə etmiş və [əl-Bəisi] tutub Surraman-ra`aya (Samirəyə – N.Ə.) aparmış, Mərəndin qala divarlarını və həmin qəsri dağıtmışdı. Həmin bu əl-Bəis `Atib ibn Əmr ibn Hinb ibn Afs ibn Du`ama ibn Cudeylənin nəslindəndir. Bəziləri ona `Atib ibn Əsləm ibn Cüzəm, digərləri isə `Atib ibn Auf ibn Si-

---

<sup>1</sup> Kitəb əl-müştərik, s.342.

<sup>2</sup> Zəkəriyyə Qəzvini, s.562.

<sup>3</sup> Bəlazuridə Cəlis ibn Həlbəs kimi verilib ( Bax: s.405).

<sup>4</sup> H. 232-247 = 847-861.

nan, hər halda attibilərin (Atib adını daşıyanlar – N.Ə.) özləri belə deyirlər.

*Məhəmməd ibn Abdulla ibn Bəndər ibn Abdulla ibn Məhəmməd ibn Kaka Əbu Abdulla əl-Mərəndi* 433 (1041/42)-cü ildə Dəməşqdə Əl-Dəraqutni, İbn Şahin, Əbu Həfs əl-Kinani və başqaları haqqında danışmışdır. Onun haqqında Əbdüləziz əl-Kinani, Əbülqasim ibn Əbül Ə'ala, Əbülhəsən Əli ibn əl-Həsən ibn Hürur və başqaları nəql etmişlər.<sup>1</sup>

*Əbülvəfa Xəlil ibn Əhməd əl-Mərəndi* – hədisləri Əbu Bəsir Məhəmməd ibn Məhəmməd əz-Zeynəbidən öyrənmişdir. Əbu Bəkr ondan öyrənmiş və demişdir: o, 612 (1214 / 15)-ci ildə vəfat edib.<sup>2</sup>

*Əbu Abdulla Məhəmməd ibn Musa əl-Mərəndi* – Əbu Nüeym əl-Curcaninin varraqı (əlyazmaların üzünü köçürən) olmuşdur. O, İbrahim ibn əl-Hüseyn əl-Həmədanini dinləmiş, onun mühazirələrini isə Qəzvin şeyxləri dinləyərək tərifləmişlər. Onlardan Məhəmməd ibn Əbdülxəlil Əbdürrəhman ibn Əbu Xatim deyirdi: Mən ona 15 cilddən çox yazının üzünü köçürmüşəm.<sup>3</sup>

**Muşil** (V cild, s.223) – Nöqtəli “şin”, axırı “ləm” – Azərbaycanda kənd.

**Muqan** (V cild, s.225) – Əvvəl damma ilə, sonra sükunla və qaflla. İbn əl-Kəlbi deyir ki, Muqan və Cilan Təbəristan əhlindəndirlər. Onlar ikisi Kəməşihin, Kəməşih

---

<sup>1</sup> Mucəm əl-buldən, V c., s.110.

<sup>2</sup> Yenə orada.

<sup>3</sup> Yenə orada.



Yafəsin, Yafəs isə Nuhun, ona salam olsun, oğludur. [Muqan] əhalisi buranı Muğan adlandırır, bu ərəb sözü deyil. Çoxlu kənd və otlaqları olan vilayətdir. Türkmənlər burada öz mal-qarasını otarmaq üçün məskən salmışlar. Əhəlisinin əksəriyyətini də onlar təşkil edir. [Muqan] Azərbaycandır. Ərdəbildən Təbrizə yola düşən dağlıq yolla gedir. Muqan Ərəbinin Qinnisrində yazdığı beytlərdə xatırlanır:

*Muğanda mənim qarşıma çıxırlar,  
ya da Reyə aparırlar məni  
bu barədə heç kim bir şey eşitməyib*

əş-Şammax bin Dırar əs-S`aləbi əl-Ğətəfani deyib:

*o, mənə Qadisiyyə döyüşünün camaatını xatırlatdı.  
Dəvələr üzərində üzləri tutqun adamlar gördüm.  
Bukeyr Bəni Şuddax Atlalın (atın adıdır) süvarisi Muğandan atından oldu  
qılını və nizəsini kəsilmiş boğazdan axan qanla suvarırdı.  
Muğandakı atlar bilirdilər ki, o, yaxşı süvaridir.*

**Şərh:** Güründüyü kimi, “Muğan” məqaləsində Yaqut bu vilayətin çoxlu kəndlərinin olduğunu qeyd edir. Yaqut Muğan kimi, digər yerlərdə, o cümlədən Savalan dağında, Urmiya gölündəki adada bir neçə kəndin yerləşməsi haqqında məlumat verir, lakin onların ayrı-ayrılıqda adlarını çəkmir.

**Miyanə** (V cild, s.240) – Əvvəli kəsralı, fəthəli, “əlif”dən sonra “nun”: Öz nisbəsini bu yerə aid edənlər Miyanəci adlanır. Azərbaycanda şəhərdir. Farsca mənası “orta” deməkdir. Bu ona görə belə adlanır ki, [şəhər] Marağa ilə Təbrizin ortasındadır. Mən onu görmüşəm. O, bu [şəhərlərlə] üçbucağın bucaqlarından birini təşkil edir. Miyanə şəhərindən nisbəsini görürmüş qazılardan Əbülhəsən Əli ibn əl-Həsən əl-Miyaniçi – Həmədanın qazısı olmuş və orada şəhid olmuşdur. Onun oğlu Əbu Bəkr Məhəmməd, nəvəsi Eynu-l-Quzat Abdulla ibn Məhəmmədin fiqh elmi sahəsində dərin biliyi vardı. O, bəlağətli şair, nəzəriyyəçi alim olmuşdur. Bu da onun düşmənlərinin onu qansızcasına öldürməsinə səbəb olmuşdur. Bu haqda biz “Əxbər əl-üdəbə” kitabında danışmışıq.<sup>1</sup>

**Şərh:** Yaqutun olduğu şəhərlər arasında Miyanə haqqında “Mucəm əl-buldən” əsərində verdiyi məlumat qısa da olsa bir neçə cəhəti ilə başqa mənbələrdəki məlumatlardan fərqlənir. Əvvəla Yaqut özündən əvvəlki müəlliflərdən fərqli olaraq bu şəhəri əl-Miyanic adı ilə deyil, “fars dilində orta mənasını” verən Miyanə adı ilə təqdim edir. Bununla yanaşı o, Miyanədən olan şəxslərin mayanici nisbəsi ilə tanındıqlarını da qeyd edir.<sup>2</sup> Daha sonra

---

<sup>1</sup> Mucəm əl-buldən, V c., s.240; Eynu-l-Quzat haqqında həmçinin bax: З.Буниятов. Выдающиеся личности Азербайджана в сочинении Ибн ал-Фувати... // Изв. АН Азерб. ССР. Серия истории, философии и права, 1970, №3-4, с.166; М.Тəрбијət. Dənişməndəni Azərbaycan, s.85-86.

<sup>2</sup> Mucəm əl-buldən, V c., s.240.

isə Yaqut şəhərin bu (yəni orta) adının mənşəyini açmağa çalışır, ona “Miyanə” adının Marağa ilə Təbriz arasında yerləşdiyinə və onlarla üçbucaq təşkil etdiyinə görə verildiyini göstərir. Akademik V.V.Bartold Miyanəyə bu adın Azərbaycanın iki əsas şəhərləri olan Ərdəbillə Təbriz arasında orta vəziyyət tutduğuna görə verildiyini qeyd edirdi.<sup>1</sup> Yaqutun məlumatı isə şəhərin “Miyanə” adının mənşəyini dəqiqləşdirməyə imkan verir.<sup>2</sup>

Yaquta qədərki ərəb müəllifləri (əl-İstəxri, İbn Havqəl, əl-Müqəddəsi) əl-Məyanici Azərbaycanın kiçik şəhərlərinə aid edir; yalnız əl-Müqəddəsi bu şəhəri “özünə görə əhəmiyyətli, əhali üçün rahat və əlverişli” şəhər kimi səciyyələndirir, orada “ucuzluq və bolluq olduğunu” qeyd edir. Maraqlı burasıdır ki, “Mucəm əl-buldən” əsərində Miyanəni sadəcə olaraq “Azərbaycanda şəhər” kimi xarakterizə edən Yaqut, “Kitəb əl-müştərik”də onu “bazarları və bir neçə minbəri olan böyük şəhər” adlandırır.<sup>3</sup> Miyanənin bu dövrdə əvvəlki əsrlərə nisbətən böyüyüb inkişaf etdiyi Həmdullah Qəzvininin bu şəhər haqqında verdiyi məlumatdan da bilinir. Onun yazdığına görə “Miyanic əhəmiyyətli şəhər olmuş, indi, yəni XIV əsrdə isə ölçüsünə görə kənd səviyyəsinə enmişdi”.<sup>4</sup> Şübhə-

---

<sup>1</sup> В.В.Бартольд. Избранные сочинения, М., 1971, т. VII, с.204; В.В.Бартольд. Сочинения, т. 1. Изд. вост. лит., Москва, 1963.

<sup>2</sup> Бах: N.Vəlixanlı. Ərəb xilafəti və Azərbaycan, s.99.

<sup>3</sup> Kitəb əl-müştərik, s.411.

<sup>4</sup> H.Qəzvini, s.48 (rus dilində).

siz, bu tənəzzülün səbəbi bilavasitə monqol hücumları ilə əlaqədar olmuşdur.

**Miməz** (V cild, s.244-245) – Əcəmi sözüdür. Dağın adıdır. Əl-Ədibi demişdir: “əl-Fütuh”a<sup>1</sup> görə Miməz Azərbaycanın və ya Arranın şəhəridir. [Xəlifə] Hişam<sup>2</sup> öz qardaşı Məsləməni Ərminiyyənin valisi təyin etmiş və ona ordu göndərmişdi. Miməz yaxınlığında düşmənlə toqquşan Məsləmə onunla döyüşə girmədi. Yalnız [düşmən] çəkilib gedəndən və Bab-əl-Əbvabı keçəndən sonra onu təqib etməyə başladı. Bu barədə Hişam ibn Əbdülməlik [Məsləməyə] belə yazmışdı:

*“[Xəzərlərə] görəsən niyə sənə qarşında ola-ola  
Miməzdən çıxmağa imkan verdin ki, indi də  
onları dünyanın axırında axtarırsan?”*

Əbu Bəkr Məhəmməd ibn Mənsur əl-Miməzinin nisbəsi buradır. İbn Həddad kimi tanınan Əbu Nasr Əhmədin nisbəsi burayadır; Əbu Sə'id əs-Sağriyə həsr etdiyi şeirində Əbu Təmmam deyir:

*“Miməzdə sən kafirlərin barmağını,  
Rumda isə əllərini kəsdi”.*

---

<sup>1</sup> Burada əl-Bəlazurinin “Kitab fütuh əl-buldən” əsəri nəzərdə tutulur.

<sup>2</sup> Xəlifə Hişam (h. 105-125 = 724-743 m.).

Əbu İshaq İbrahim ibn Əhməd ibn Məhəmməd ibn Abdulla əl-Ənsarinin nisbəsi bura aiddir. O, MİMƏZİN qazısı olub. Dəməşqdə Yəhya ibn Talib əl-Əkkəf, Bəsrədə Əbu Abbas Məhəmməd ibn Həyyan əl-Mazini, Əbu Məhəmməd Abdulla ibn Məhəmməd ibn Fəri`a əl-Əzdi, Əbu Xəlifə əl-Cəhmi, Əbu Cə`fər Məhəmməd ibn Məhəmməd ibn Həyyan əl-Ənsari, Zəkəriyyə əs-Saci, Kufədə Əbu Bəkr Ömər ibn Cə`fər ibn İbrahim əl-Məzəni, ana tərəfdən babası Musa ibn İshaq əl-Ənsari, Məkkədə Əbu Bəkr ibn əl-Mənzər, Əlcəzairdə Əbu Yə`alə əl-Mosuli, əl-Hüseyn ibn Abdulla ibn Yəzid əl-Qəttan, Qeyruvanda Əbu Bəkr Məhəmməd ibn Əbdüssəlam ibn əl-Həris əl-Ənsari, İskəndəriyyədə Məhəmməd ibn Əhməd ibn Həmməd əl-İskəndərani, ər-Ramlədə Əbülabbas ibn əl-Valid ibn Həmməd ər-Rammi, Bağdadda Məhəmməd ibn Cərir ət-Təbəri, Reydə Əhməd ibn Məhəmməd ibn Asim ər-Razi, Ərdəbildə Səhm ibn Davud ibn Dizaveyh ər-Razi və başqa bu kimi şəxslərin mühazirələrini dinləmişdir. Onun haqqında isə digərləri: Əbülqasim Hibbətullah ibn Süleyman ibn Davud ibn Əbdürrəhman ibn Zəyyal məlumat vermişlər. Onun haqqında əl-Xətib deyirdi: İbrahim ibn Əhməd Məhəmməd əl-MİMƏZİ nüfuzlu şəxs deyil.<sup>1</sup>

**Naxcuvan** (V cild, s.276) – Fəthə ilə, sonra sükunla və dammalı “cim”. Bəziləri isə Nakcuvan deyir. Bu şəhərdən götürülən nisbə “nəşavi” – düzgün düzəlməyib. [Naxcuvan] başqa bir yerdə qeyd etdiyimiz kimi Azər-

---

<sup>1</sup> Mucəm əl-buldən, V c., s.245.

baycanın hüdudunda şəhərdir. Onun qeyd edilməsi başqa bir mövzudur.

**Nariz** (V cild, s.281) – Əvvəli fəthəli, ikincisi kəsrali, sonra sükunlu “yə”, sonra “zey”. Azərbaycanın Ərdəbil nahiyyəsində kiçik şəhər. *Nərizli Əhməd ibn Osman bura mənsubdur*. O, Əhməd ibn əl-Heysəm əş-Şe'rani və Yəhya ibn Əmr ibn Fadlan ət-Tənuxidən hədis nəql etmişdir. Əbülfəzl əş-Şeybani isə ondan hədis söyləyərkən demişdi: O, hafiz idi. Əl-Buhturi onu öz şerində xatırlayır.<sup>1</sup> Bu şəhərdən, Əbu Turab Əbdülbaqi ibn Yusif ən-Nərizi əl-Maraği nisbə götürmüşdür. O, zöhd və dindarlıqda mübariz imamlardan idi. Nişapura köçmüş, orada tədrisin rəhbəri, Uqeyl məscidinin isə imamı olmuşdur. Əbu Abdulla əl-Məhamili və Əbülqasim ibn Buşran və digərlərindən hədis nəql etmişdir. Əbülbərəkət əl-Bağdadi və Əbu Mənsur əş-Şəhami və digərləri isə ondan hədis dinləmişlər.<sup>491</sup>2-ci ildə vəfat etmişdir.

**Nəşavə** (V cild, s.286-287) – İlk üç hərfi fəthəlidir, Nəşavəyə nisbə “nəşavi”dir. Azərbaycanda böyük şəhərdir. Bəziləri isə deyirlər ki, Arrandadır. O Ərminiyyə ilə sərhəddir. Sadə xalq arasında Naxcivan və ya Nakcivan kimi tanınır. Əl-Bəlazuri deyib: Ən-Nəşavə Basfurcan vilayətinin baş şəhəridir. O Həbib ibn Məsləmə əl-Fihri tərəfindən `Osman ibn `Əffanın (Allah ondan razı olsun),

---

<sup>1</sup> İbn Makula “narizli” nisbəsini Azərbaycan vilayətlərindən birinin kəndinə aid edir (نريزي نسبة إلى قرية من اعمال أذربيجان) (bax: *İbn Makula. İkməl, I c.*, 399).

<sup>2</sup> Qeyd: h. 491=1097.

dövründə fəth edilmişdir. [Həbib] onun əhalisi ilə Dəbil sakinləri ilə olduğu kimi cizyə və xərac verməyi öhdələri-nə götürmək şərti ilə sülh müqaviləsi bağlamışdı.

*Həddad ibn Asim ibn Bukran Əbülfəzl ən-Nəşavi* – Gəncədə kitabxana qoruyucusudur. Ona İbn Makula və əl-Muşkani qulaq asmışlar. O isə Əbu Nəsr Əbdülvahid ibn Masra əl-Qəzvini və Şüeyb ibn Saleh haqqında söhbət açmışdır.

*Əl-Müfərric ibn Əbu Abdulla ən-Nəşavi* - əs-Siləfi əl-Muşkani ləqəbi ilə məşhur olan Əbu Abdulla əl-Müfərric əl-Hafiz ən-Nəşavinin atası haqqında məlumat vermişdir. Dəməşqdə o, hədis hafizlərindən və fəqihlərin tanınmış simalarından biri olmuşdur. O, Əbu Abbas ən-Nihbani ən-Nəşavi və onun nəzərində öz ölkəsinin şeyxləri haqqında danışmışdı.

*Əhməd ibn əl-Hicaf Əbu Bəkr əl-Azəri ən-Nəşavi* – və başqa şəhərlərdə Əbu-d-Dəhdah, Bəaləbəkdə Əbu-s-Sirri Məhəmməd ibn Davud ibn Nabus, Kəfartusəda Əbu Abdulla Məhəmməd ibn Əhməd Əli ibn Yəzid ibn Haruni, Harranda Əbülhəsən Məhəmməd ibn Əhməd ibn Əbu Şeyx əl-Vaqifini, Tinnisdə Əbülabbas ibn Vaşanı dinləmişdir. Onun haqqında isə Əbülabbas Əhməd ibn əl-Hüseyn ibn Nibhan ən-Nəşavi əs-Səffar, əl-Hacın mömin oğulları Əli və Məhəmməd ibn Əhməd ibn Kərdanilərin oğulları Əbülhəsən Abdulla və Əbu Saleh Şüeyb, Əbülfəth Saleh ibn Əhməd əl-Muqri əl-Azəri və Əbu Abdulla Məhəmməd ibn Musa əl-Muqri əl-Azəri məlumat vermişlər.

**Şərh:** Göründüyü kimi, Yaqut “Mucəm əl-buldən” əsərində Nəşavəni Ərminiyanın xaricində bir vilayət olduğunu təsdiqləyir. Bunu XI-XII əsr bioqrafik janrda yazan müəlliflərin, o cümlədən İbn-Makula, əs-Siləfi kimi müəlliflərin əsərləri də təsdiq edir.

Tədqiqatçı alim R.Məmmədovun gümanına görə ən-Nəşavi nisbəli alimlər haqqında informasiyaya XII-XI-II əsr məxəzlərində təsadüf edilməsinə baxmayaraq, onlar daha əvvəl, təxminən X-XI əsrlərdə yaşamışlar. Müəllif bu ehtimalın ortaya çıxmasını XII-XIII əsrlərdə yaşamış naxçıvanlı alimlərin, bir qayda olaraq, özləri üçün nisbəni “ən-nəşavi” şəklində deyil, “ən-naxçıvani” şəklində götürmələri ilə bağlayır və əlavə edir ki, Yaqut əl-Həməvinin adlarını çəkdiyi “ən-nəşavi” nisbəli alimlərin XII-XIII əsrlərdə yaşayıb fəaliyyət göstərməsi barədə məxəzlərdə heç bir məlumat yoxdur<sup>1</sup>. Doğrudan da, hər iki müəllifin əsərində yuxarıda qeyd olunmuş naxçıvanlı ziyalıların anadan olma və ya ölüm tarixi haqqında birbaşa heç bir məlumat verilmir. Lakin buna baxmayaraq, dolayı yolla bu naxçıvanlı ziyalıların bəzilərinin yaşadığı dövrü təyin etmək mümkün oldu. Yaqut əl-Həməvinin “Mucəm əl-buldən” əsəri ilə əs-Səmanın “Kitab əl-ənsab” və bu əsərdən sonra Azərbaycan tarixşünaslığına yeni gətirdiyimiz İbn Makulanın “əl-İkməl” əsəri ilə müqayisəli təhlil üsulu ilə müəyyənləşdirdik ki, Xudadad ibn Asim XI əsrdə yaşamışdır. Bu da mərhum alim Rauf Məmmədovun

---

<sup>1</sup> R.Məmmədov. Naxçıvan şəhərinin tarixi oçerki. Bakı, Elm, 1977, s.141-142.



gümanının düz olmasını faktla təsdiq etməyimizə imkan verdi.

Məqalədən göründüyü kimi, müəllif Nəşavəni Azərbaycanda və ya Arranda böyük şəhər qismində görür. Şəhəri Ərminiyyə inzibati ərazi daxilində deyil, sərhəddində yerləşdirir. Nəşavəyə aid tarixi-coğrafi əsərlərdə olan boşluğu bəzən bioqrafik mənbələr doldura bilir. XI əsr müəllifi İbn Makulanın “əl-İkməl” əsərinin Nəşavə haqqındakı məlumatını misal gətirmək olar. Müəllif Nəşavəni Arran vilayətində orta böyüklükdə şəhər hesab edir və göstərir ki, ona həm də Naxçıvan deyirlər. (Bax: *İbn Makula, İkməl, VII c., s. 289*). Maraqlıdır ki, əsərin tənqidçi mətnini hazırlayan əl-Müəllimi əlyazma nüsxələrindən birində şəhərin adının Nəşa (ər. **نشا**) şəklində getdiyini yazır (Bax: *İbn Makula. İkməl, IV c., s.109*). İbn Makula göstərir ki, Nəşa Azərbaycan və Ərminiyyənin hüdudundadır . Bunu İbn Makuladan bir əsr sonra yaşamış əs-Səmani də əsərində təkrar edir, lakin isnadı göstərmir. İbn Makula Arazın hər iki tayına səyahət edərək Gəncədə kitabxana mühafizi nəşavəli İbn Xordadbehlə şəxsən görüşməsi bizim üçün onun məlumatının qiymətini artırır, İbn Makulanın məlumatının mötəbər olmasına heç bir şübhəmiz qalmır. Eyni zamanda əs-Səmani Xordad ibn Asim ən-Nəşavini İbn Makula kimi alimin şeyxi adlandırır (Bax: *N.Əliyeva. Əs-Səmanın “Kitab əl-Ənsab” əsəri Azərbaycanın mədəniyyət tarixinə dair mənbə kimi”. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2010, səh.42*) Əs-Səmani xəbər verir ki, onların Gəncədə görüşü vaxtı İbn Makula İbn Xordad-

behdən hədis dinləmişdi. Və bunlar İbn Makulanın XI əsrdə Nəşavənin Arran viyalətində orta böyüklükdə şəhər olması haqqındakı məlumatı təsdiq edir.

**Naqcuvan** (V cild, s.298) – fəthəli, sükunlu, sonra “cim”, axırı “nun”. Nisbəsi nəşavidir, “nun”dan sonra əcəm “şin”i, “vav”, sonra “yə”. Bilmirəm, niyə bunu belə ediblər? Azərbaycanda bu haqda soruşdum, səbəbini deyən olmadı: O, Arran nahiyəsində şəhərdir, o həmçinin Naxçıvandır.

**Naxcuvan** (V cild, s.298) – fəthəli, sükunlu, sonar dammalı “cim”, axırı “nun”. Bəziləri Naqcuvan deyirlər. Buradan nisbələrini götürənlər əslə kimi deyil, “nəşavi” adlanırlar. Azərbaycanın ucqarında şəhər. Bu haqda başqa bir yerdə xatırlanıb.

**Navdiz** (V cild, s.310) – Əvvəli fəthəli, sonra sükun, sonra kəsreləli nöqtəsiz “dəl” və “zə”. Mənası “Yeni qala” deməkdir. Əhərlə Varavi arasında möhkəm qaladır. Qala vadinin ortasında olan hündür dağın ən yüksək zirvəsində yerləşir. Mən onu görmüşəm. O Azərbaycanın nahiyələrindən birində, Təbrizlə Ərdəbil arasında yerləşir.

**Varan** (V cild, s.347) – Əlifdən sonra “ra”, axırı “nun”: Təbrizdən bir fərsəx aralıda yerləşən kəndlərdəndir. İlahiyyatçı alim *əl-Müzəffər ibn Əbu Xeyr ibn İsmail əl-Varaninin* nisbəsi *burayadır*, fiqh elmini Mosulda Əli Əbül-müzəffərdən, Bağdadda İbn Fadlandan öyrənmişdir. Bağdad mədrəsəsinin assistenti olmuş, kitabları təsnif etmişdir.

**Valaba** (V cild, s.355) – Biləşdirici “bə” ilə: Azərbaycanda yer.

**Varavi** (V cild, s.370) – Əvvəli fəthəli, sonra “əlif”, qısa “vav” və xalis “yə”: Azərbaycanda Ərdəbillə Təbriz arasında dağda yerləşən yaxşı bol neməti və suyu olan kiçik şəhər. O həmin nahiyənin əmirlərindən olan İbn Bişkinin vilayətidir. Mən oranı görmüşəm. Onun ratlı 16 İraq ratlına, yəni 1800 dirhəmə bərabərdir. Onunla Əhər arasındakı [məsafə] bir mərhələdir.

**Varsan** (V cild, s.37) – Fəthəli, sonra sükunlu, axırı “nun” – Azərbaycanın son hüdudunda şəhər. Onunla Arras arasındakı məsafə iki fərsəxdir. Varsanla Beyləqan arasındakı məsafə yeddi fərsəxdir. “Ölkələrin fəthi kitabı”nda deyilir: Yaxın vaxtlaradək Xuşş və Ərşaq Babəkin dövründə hansı gözətçi məntəqəsi<sup>1</sup> idisə, Varsan da Azərbaycan ərazisində elə gözətçi məntəqəsi idi. Varsan Mərvan ibn Məhəmməd ibn Mərvan ibn Hakəm tərəfindən tikilmiş, o [Varsanın] torpağını canlandırmış, onu möhkəmləndirmiş və öz şəxsi mülkünə çevirmişdi. Sonradan [Varsan] Cəfərin anası Zübeydə bint Cəfər ibn əl-Mənsura keçmişdi. Zübeydənin vəkilləri onun divarlarını tikmişlər. Yaxın zamanlarda divarlar yenidən tikilmişdir. Əl-Varsani Zübeydənin mövlələrindən biri olmuşdur. İbn əl-Kəlbi demişdir: Varsan Azərbaycanındır. ər-Rayi deyir:

*Muəyyənin<sup>2</sup> nəfsi ona doğru dedi və o diyarı tərk edib getdi.  
əsl həqiqəti gördü, daha onu haqdan, savabdan uzaqlaşdıramı yox.  
Səkkiz yaşlı cavan dəvənin belində dağlar, düzlər qət etdi,  
O dəvə ayağına dəyən daşlardan şikayət etmədən qaçırdı.*

---

<sup>1</sup> Qeyd: əl-Bəlazurinin “Ölkələrin fəthi kitabı”nda məntəqə sözü əvəzinə “qantara” (“körpü”) sözü durur.

<sup>2</sup> Şair ər-Ra`i ən-Nəmirinin (ö.708) əmisi oğlunun adıdır .

*Mueyyə qəbiləsini tərk edib razı qalmadığı bir yerə getdi.  
Daha sonra qalacağı yeri Varsana dəyişdi.*

*Nisbəsi Varsana aid edilənlərdən: Əbülfərac Əbdülvahid ibn Bəkr əl-Varsani əs-Sufi – hədis toplamaq üçün səfər etmiş və hədislərə qulaq asmışdır. Əl-Hafiz Əbu Bəkr əl-İmaili haqqında danışmışdır. 376 (986/87)-cı ildə vəfat etmişdir;<sup>1</sup> Əli ibn əs-Sirri ibn əs-Saqr ibn Həmməd əl-Varsani – Əbülhəsən Əbülqasim Abdulla ibn Məhəmməd əl-Baqavi, Əbu Bəkr Məhəmməd ibn əl-Qasim əl-İsfahani, Cə'fər ibn İsa əl-Hulvani və Əbu Bəkr Məhəmməd ibn əl-Həsən ibn Düreyd haqqında nəql etmişdir. Şiraveyh onun haqqında İbn Bilal və İbn Bukran söyləmişlər.<sup>2</sup>*

**Van** (V cild, s.355) – “Nun” hərfi ilə: Xilat və Qaliqala vilayətinin Tiflis nahiyyəsində qala. Orada xalça hazırlanır. Nasr demişdir: Van: əvvəli “vav”, sonra sükunlu “əlif”. Güman edirəm ki, Yəməndə yerdır.

**Əl-Yəzidiyyə** (V cild, s.436) – Şirvan vilayətinin baş şəhərinin adı; o həmçinin Şamaxı kimi tanınır.

**Yunan** (V cild, s.453) – Dammalı, sonra sükun, iki “nun” arasında “əlif”: Bərdədən yeddi fərsəx aralı yer. Oradan Beyləqana da yeddi fərsəxdır.

---

<sup>1</sup> Mucəm əl-buldən, V c., s.371.

<sup>2</sup> Yənə orada.



*Yaqut əl-Həməvinin “Mucəm əl-buldən” əsərinin  
Azərbaycan və Qafqaza aid hissələri  
(ərəb dilində mətn)*



## أَبْرَشْتَوِيمُ

### الجلد الاول، ص.65

أَبْرَشْتَوِيمُ: بالفتح ثم السكون وفتح الراء وسكون الشين المعجمة وفتح التاء فوقها نقطتان وكسر الواو وياء ساكنة وميم: هو جبل بالبد من أرض مُوقان من نواحي أذربيجان، كان يَأْوِي إليه بَابُكَ الحُرْمِي. فقال أبو تمام يمدح أبا سعيد محمد بن يوسف النُّعْرِي:

وفي أَبْرَشْتَوِيم وهَضْبَتَيْهَا

طلعت على الخلافة بالسُّعُودِ

وذكره أبو تمام أيضاً في موضع آخر من شعره يمدحه، فقال:

ويوم، يَظْلُ العِزُّ يَحْفَظُ وَسْطَهُ

بِسُمْرِ العَوَالِي، والنفوسُ تُضَيِّعُ

شَقَقَتْ إِلَى جَبَّارِهِ حَوْمَةَ الوَغَى،

وَقَنَعَتْهُ بالسيف، وهو مُقَنَّعٌ

لَدَى سَنَدْبَابِهَا لَا تُهَابُ، وَأَرْشَقِ

وَمُوقَانَ، وَالسُّمُرُ اللَّدَانُ يُزَعِرُ

وَأَبْرَشْتَوِيمَ، وَالكَدَاجُ، وَمُلْتَقَى

سَنَابِكِهَا، وَالخَيْلُ تَرْدِي وَتَمَزَّعُ

## أُجَانُ

### الجلد اول، ص. 100

أُجَانُ: بضم الهمزة، وتخفيف الجيم، وآخره نون: بليدة بأذربيجان، بينها وبين تبريز عشرة فراسخ في طريق الريّ. رأيتها وعليها سور، وبها سوق، إلا أن الخراب غالب عليها.

## أَذْرَبِيْجَان

### الجلد الاول، ص. 128

أَذْرَبِيْجَان: بالفتح، ثم السكون، وفتح الراء، وكسر الباء الموحدة، وياء ساكنة، وجيم؛ هكذا جاء في شعر الشَّمَاخ:

تَذَكَّرْتُهَا وَهُنَا، وَقَدْ حَال دُونَهَا

قُرَى أَذْرَبِيْجَانِ الْمَسَالِحُ وَالْجَالِ

وقد فتح قومُ الدال، وسكنوا الراء؛ ومدّ آخرون الهمزة مع ذلك. وروي عن المهلب، ولا أعرف المهلبَ هذا، أذْرَبِيْجَان، بمد الهمزة، وسكون الدال، فيلتقي ساكنان، وكسر الراء، ثم ياء ساكنة، وباءٌ موحدة مفتوحة، وجيم، وألف، ونون. قال أبو عون اسحاق بن علي في زيجته: أذربيجان في الإقليم الخامس، طولها ثلاث وسبعون درجة، وعرضها أربعون درجة. قال النّحويون: النسبة إليه أذْرِيٌّ، بالتحسين، وقيل: أذْرِي بسكون الدال، لأنه عندهم مركب من أذر وبيجان، فالنسبة إلى الشطر الأول، وقيل أذْرَبِيٌّ؛ كلٌّ قد جاء. وهو اسم اجتمعت فيه خمس موانع من الصرف: العجمة، والتعريف، والتأنيث، والتركيب، ولحاق الألف والنون، ومع ذلك، فانه زالت عنه إحدى هذه الموانع، وهو التعريف، صُرف، لأن هذه الأسباب

لا تكون موانع من الصرف، إلا مع العلمية، فإذا زالت العلمية بطل حكم البواقي، ولولا ذلك، لكان مثل القائمة، ومامعة، ومطبعة، غير منصرف، لأن فيه التأنيت، والوصف، ولكان مثل الفِرند، واللّجام، غير منصرف لاجتماع العجمة والوصف فيه، وكذلك الكتمان، لأن فيه الألف والنون، والوصف، فاعرف ذلك. قال ابن المقفّع: أذربيجان مسماة بأذرباذ بن إيران بن الأسود بن سام بن نوح، عليه سلام، وقيل: أذرباذ بن بيوراسف، وقيل: بل أذر اسم النار بالفهلوية، وبايكان معناه الحافظ والخازن، فكأن نعنائه بيت النار، أو خازن النار؛ وهذا أشبه بالحق وأحرى به، لأن بيوت النار في هذه الناحية كانت كثيرة جداً. وحدّ أذربيجان من برّذعة مشرقاً إلى أرزنجان مغرباً؛ ويتّصل حدّها من جهة الشمال ببلاد الديلم، والجيل، والطّرم، وهو إقليم واسع. ومن مشهور مدائنّها: تبريز، وهي اليوم قصبته وأكبر مُدُنّها، وكانت قصبته قديماً المّراغة؛ ومن مدنها خُويّ، وسلّماس، وأرمية، وأردبيل، ومَرّند، وغير ذلك. وهو صُقع جليل، ومملكة عظيمة، والغالب عليها الجبال؛ وفيه قلاع كثيرة، وخيرات واسعة، وفواكه جمّة، ما رأيت ناحية أكثر بساتين منها، ولا أغزر مياهاً وعيوناً، لا يحتاج السائر بنواحيها إلى حمل إناءٍ للماء، لأن المياه جارية تحت أقدامه أين توجه، وهو ماء بارد عذب صحيح. وأهلها صِبّاحُ الوجوه حُمْرها، رقاق البَشْرة، ولهم لغة يقال لها: الأذرية، لا يفهمها غيرهم. وفي أهلها لين وحُسْنُ معاملة، إلا أن البُخل يَغلب على طباعهم. وهي بلاد فِتْنَةٍ وحروبٍ، ما خَلّت قط منها، فلذلك أكثر مُدُنّها خراب، وقُراها يباب. وفي أيامنا هذه، هي مملكة جلال الدين منكبرني بن هلاء الدين محمد بن تكش خوارزم شاه. وقد فتحت أولاً في أيام عمر بن الخطاب، رضي الله عنه، وكان عمر قد أنفذ المغيرة بن شُعْبة الثَّقَفي والياً على الكوفة، ومعه كتابٌ إلى حُدَيْفَةَ بن اليمان، بولاية أذربيجان، فورد الكتاب على حُدَيْفَةَ وهو بنهاوند، فسار منها إلى أذربيجان في جيش كثيف، حتى أتى أردبيل، وهي



يومئذ مدينة أذربيجان. وكان مرزبنها قد جمع المقاتلة من أهل باجروان، وميمذ، والبد، وسراو، وشيز، والميانج، وغيرها، فقاتلوا المسلمين قتالاً شديداً أياماً. ثم إن المرزبان صالح حذيفة على جميع أذربيجان، على ثمانمائة ألف درهم وزن، على أن لا يقتل منهم أحداً، ولا يسببه، ولا يهدم بيت نار، ولا يعرض لأكراد البلاشجان، وسبلان، وميان رودان، ولا يمنع أهل الشيز خاصة من الزفن في أعيادهم، وإظهار ما كانوا يظهرونه. ثم إنه غزا موقان، وجيلان، فأوقع بهم، صالحهم على إتالة. ثم إن عمر، ورضي الله عنه، عزل حذيفة، وولّى عتبة بن فرقد على أذربيجان، فأتاها من الموصل؛ ويقال: بل أتاها من شهرزور على السلق الذي يُعرف بمعاوية الأذري، فلما دخل أربيل، وجد أهلها على العهد، وقد انتقصت عليه نواح، فغزاها وظفر وغنم، فكان معه ابنه عمرو بن عتبة بن فرقد الزاهد؛ وعن الواقدي: غزا المغيرة بن شعبة أذربيجان من الكوفة، سنة اثنتين وعشرين، ففتحها عنوة، ووضع عليها الخراج. وروى أبو المنذر هشام بن محمد عن أبي مخنف، أن المغيرة بن شعبة غزا أذربيجان في سنة عشرين ففتحها، ثم إنهم كفروا، فغزاهم الأشعث بن قيس الكندي، ففتح حصن جابرّوان، وصالحهم على صلح المغيرة، ومضى صلح الأشعث إلى اليوم. وقال المدائني: لما هُزم المشركون بنهاوند، رجع الناس إلى أمصارهم، وبقي أهل الكوفة مع حذيفة، فغزا بهم أذربيجان، فصالحهم على ثمانمائة ألف درهم، ولما استعمل عثمان بن عفان، رضي الله عنه، الوليد بن عقبة على الكوفة، عزل عتبة بن فرقد عن أذربيجان، فنقضوا، فغزاهم الوليد بن عقبة سنة خمس وعشرين، وعلى مقدمته عبد الله بن شبيب الأحمسي، فأغار على أهل موقان، والتبريز، والطيلسان، فغنم وسبا، ثم صالح أهل أذربيجان على صلح حذيفة.

## أَرَّان

### الجلد الاول، ص. 136

أَرَّانُ: بالفتح وتشديد الراء وألف ونون: اسم أعجمي لولاية واسعة وبلاذ كثيرة، منها جَنْزرة، وهي التي تسميها العامة كَنْجَة، وبرْدَعَة، وشَمْكُور، وبَيْلَقَان. وبين أذربيجان وأَرَّان نهر يقال له الرس، كل ما جاورَهُ من ناحية المغرب والشمال، فهو من أَرَّان، وما كان من جهة مشرق فهو من أذربيجان؛ قال نصر: أَرَّان من أصقاع إرمينية، يُذكر مع سيسجان، وهو أيضاً اسم الحَرَّان، البلد المشهور من ديار مُضر، بالضاد المعجمة، كان يُعملُ بها الحَزُّ قديماً. وينسب إلى هذه الناحية الفقيه عبد الخالق بن أبي المعالي بن محمد الأَرَّاني الشافعي، قدم الموصل وتفقه على أبي حامد بن يونس، وكان كثيراً ما يُنشد قول أبي المعالي الجَوَيني الإمام:

بلاذ الله واسعة فضاها،

ورزقُ الله في الدنيا فسيحُ

فَقُلْ للقاعدين على هَوَانٍ:

إذا ضاقت بكم أرضٌ فسيحوا

وأَرَّان أيضاً: قلعة مشهورة من نواحي قَرْوِين.

## أَرْدَبِيل

### الجلد الاول، ص. 145

أَرْدَبِيلُ: بالفتح ثم السكون، وفتح الدال، وكسر الباء، وياء ساكنة، ولام: من أشهر مُدن أذربيجان؛ وكانت قبل الإسلام قسبة الناحية، طولها ثمانون درجة، وعرضها ست وثلاثون درجة وثلاث وثلاثون دقيقة، طالعها السماك، بيت حياتها

أول درجة من الحمل، تحت اثنتي عشرة درجة من السرطان، يقابلها مثلها من الجُدي، بيت ملكها مثلها من الحمل، عاقبتها مثلها من الميزان، وهي في الإقليم الرابع؛ وقال أبو عون في زيجه: طولها ثلاث وسبعون درجة ونصف، وعرضها ثمان وثلاثون درجة، وهي مدينة كبيرة جداً، رأيتها في سنة سبع عشرة وستمئة، فوجدتها في فضاء من الأرض فسيح، يتسرّب في ظاهرها وباطنها عدّة أنهار كثيرة المياه، ومع ذلك فليس فيها شجرة واحدة من شجر جميع الفواكه، لا في ظاهرها ولا في باطنها، ولا في جميع فضاء الذي هي فيه، وإذا زُرِعَ أو غُرِسَ فيها شيء من ذلك لا يُفْلِح، هذا مع صحة هوائها وذنوبة مائها وجودة أرضها، وهو من أعجب ما رأيته، فإنه خفي السبب، وإنما تُجْلَب إليها الفواكه من وراء الجبل من كل ناحية مسيرة يوم وأكثر وأقلّ، وبينها وبين بحر الخزر مسيرة يومين، وبينهما غِيضَةٌ أَشْبَهُ إِذَا دَهَمَهُمْ أَمْرٌ التَّجَاؤُا إِلَيْهَا، فَتَمَنَعُهُمْ وَتَعْصِمُهُمْ مِمَّنْ يَرِيدُ أَدَاءَهُمْ، فَمِى مَعْقِلُهُمْ، ومنها يَقْطَعُونَ الخشب الذي يصنعون منه قصاع الخَلْنَج الصَّوَانِي؛ وفي المدينة صنّاعٌ كثيرة برسم إصلاحه وعمله، وليس المجلوب منه من هذا البلد بالجيّد، فإنه لا توجَدُ منه قط قطعة خالية من عَيْبٍ مصلحة، وقد حضرتُ عند صنّاعه والتمستُ منهم قطعة خالية من العَيْب فعرفوني أن ذلك معدومٌ، إنما الفاضل من هذا المجلوب من الريّ، فإني حضرتُ عند صنّاعه أيضاً فوجدتُ السليم كثيراً، ثم نزل عليها التتر وأبادوهم بعد انفصالي عنها، وجرتُ بينهم وبين أهلها حروب، ومانعوا عن أنفسهم أحسن ممانعة، حتى صرفوهم عنهم مرّتين، ثم عادوا إليهم في الثالثة فضعفوا عنهم فغلبوا أهلها عليها وفتحوها عنوةً، وأوقعوا بالمسلمين وقتلوهم، ولم يتركوا منهم أحداً وقَعَتْ عَيْنُهُمْ عليه، ولم يَنْجُ منهم إلا من أخفى نفسه عنهم، وخرّبوها خراباً فاحشاً ثم انصرفوا عنها، وهي على صورة قبيحة من الخراب وقلة الأهل؛ والآن عادت إلى حالتها الأولى وأحسن منها، وهي في يد التتر؛ قيل: إن أول من أنشأها

فيروز الملك، وسمّاها بآذان فيروز؛ وقال أبو سعد: لعلّها منسوبة إلى أردبيل بن أرميني بن لنطي بن يوان، ورطلها كبير، وزنة ألف درهم وأربعون درهماً، وبينها وبين سَراوَ يومان، وبينها وبين تبريز سبعة أيام، وبينها وبين خلخال يومان؛ ينسب إليها خلق كثير من أهل العلم في كل فنّ.

### أَرْشَقُ

#### الجلد الاول، ص. 152

أَرْشَقُ: بالفتح ثم السكون، وفتح الشين المعجمة، وقاف: جبل بأرض موقان من نواحي أذربيجان عند البَدْ مدينة بابك الخُرَمي؛ قال أبو تمام يمدح أبا سعيد محمد بن يوسف الثغري:

فَتَى هَزَّ القَنَا، فحَوَى سَنَا،  
بها، لا بالأحاطي والجُدِ  
إذا سَفَكَ الحَيَاءَ الرُّوعُ يوماً،  
وَقَى دَمَ وَجْهِهِ بَدَمَ الوريدِ  
فَضَى من سُنْدَبَايا كُلَّ نَحْبِ  
وأَرْشَقَ، والسُّيُوف من الشُّهُودِ  
وأرسلها إلى موقان رهواً،  
تُشِير النِّفْعَ أَكْذَرَ بالكديدِ

## اِرْقَانِيَا

### الجلد الاول، ص. 153

اِرْقَانِيَا: هو اسم لبحر الخَزَر، وله أسماء غير ذلك ذُكرت في بحر الخزر، وأرسطاطاليس يسميه ارقانيا، كذا قال أبو الريحان.

## أَرْمُ

### الجلد الاول، ص. 158

أَرْمُ: بالضم ثم السكون: صُفْع بأذربيجان، اجتمع فيه خلق من الأرمن وغيرهم لقتال سعيد بن العاصي لما غزاها، فبعث إليهم سعيد جريراً بن عبد الله البجلي، فهزمهم وصلب زعيمهم.

## أَرْمِيَة

### الجلد الاول، ص. 159

أَرْمِيَة: اسم مدينة عظيمة قديمة بأذربيجان بينها وبين البُحيرة نحو ثلاثة أميال أو أربعة، وهي فيما يزعمون مدينة زرادشت نبي المجوس، رأيتها في سنة ٦١٧، وهي مدينة حسنة كثيرة الخيرات، واسعة الفواكه والبساتين، صحيحة الهواء كثيرة الماء إلا أنها غير مرعية من جهة السلطان لصعفه، وهو أَرْبَك بن البهلوان بن إلدكز، وبينها وبين تبريز ثلاثة أيام وبينها وبين إربل سبعة أيام؛ وأما بُحيرة أَرْمِيَة فتذكر، إن شاء الله، في بحيرة أَرْمِيَة، والنسبة إلى أَرْمِيَة أَرْمَوِي وأَرْمِي، وينسب إليها جماعة منهم: أبو عبد الله الحسين بن عبد الله بن محمد بن الشُوَيْخ

الأُرْمَوِيّ، نزل مصر وتوفي بها سنة ٤٦٠، وأبو الفضل محمد بن عمر بن يوسف الأُرْمَوِيّ البغدادي؛ سمع أبا الحسين محمد بن علي بن المهدي القاضي وأحمد بن محمد بن أحمد بن النُّفُور النَّزَّاز وأبا الغنائم عبد الصمد بن علي بن المأمون وأبا القاسم علي بن أحمد من محمد بن البُسْري وأبا بكر أحمد بن علي بن ثابت الخطيب الحافظ وأبا القاسم يوسف بن محمد المِهْرَوَانِي وغيرهم؛ وكان قد تفقه على الشيخ أبي إسحاق الشيرازي، وولي القضاء بمدينة العاقول، ومات في رجب سنة ٥٤٧، ومولده في سنة ٤٥٩، وكان شافعي المذهب؛ ومظفر بن يوسف الأُرْمَوِيّ المؤدّب، حدّث عن أبي القاسم بن الحسين وأمثاله، وابنه يونس كان كاتباً فاضلاً من خُذَّاق كُتَّاب الديوان وولي اشراف الديوان ببغداد للناصر لدين الله.

### إِرْمِينِيَّةُ

#### الجلد الاول، ص. 159

إِرْمِينِيَّةُ: بكسر أوله ويُفتح، وسكون ثانيه، وكسر الميم، وياء ساكنة، وكسر النون، وياء خفيفة مفتوحة: اسم لصُقع عظيم واسع في جهة الشمال، والنسبة إليها أَرْمِنِيٌّ على غير قياس، بفتح الهمزة وكسر الميم؛ وينشد بعضهم:

ولو شَهِدْتُ أُمَّ الْقُدَيْدِ طِعَانَنَا،

بَمَرْعَشَ، خَيْلَ الْأَرْمِنِيِّ أَرَنْتِ

وحكى اسماعيل بن حمّاد فتحهما معاً؛ قال أبو علي: أَرْمِينِيَّةُ إِذَا أُجْرِنَا عَلَيْهَا حُكْمُ الْعَرَبِيِّ كَانَ الْقِيَاسُ فِي هَمْزَتِهَا أَنْ تَكُونَ زَائِدَةً، وَحُكْمُهَا أَنْ تُكْسَرَ لِتَكُونَ مِثْلَ إَجْفِيلٍ وَإِخْرِيطٍ وَإِطْرِيحٍ وَنَحْوِ ذَلِكَ؛ ثُمَّ أُلْحِقَتْ بِإِاءِ النِّسْبَةِ، ثُمَّ أُلْحِقَ بَعْدَهَا تَاءُ التَّائِيثِ، وَكَانَ الْقِيَاسُ فِي النِّسْبَةِ إِلَيْهَا أَرْمِنِيٌّ، إِلَّا أَنَّهَا لَمَّا وُافِقَ مَا بَعْدَ الرَّاءِ مِنْهَا مَا بَعْدَ الْحَاءِ فِي حَنِيفَةِ حُذِفَتِ الْيَاءُ كَمَا حُذِفَتْ فِي النِّسْبِ وَأُجْرِيَتْ بِإِاءِ النِّسْبَةِ

مُجْرَى تَاءِ التَّأْنِيثِ فِي حَنِيْفَةٍ كَمَا أُجْرَيْنَا مَجْرَاهَا فِي رُومِي وَرُوم، وَسِنْدِي وَسِنْد، أَوْ يَكُونُ مِثْلَ بَدَوِيٍّ وَنَحْوِهِ مِمَّا غَيَّرَ فِي النِّسْبِ؛ قَالَ أَهْلُ السَّيْرِ: سُمِّيَتْ أَرْمِينِيَّةٌ بِأَرْمِينَا بْنِ لُثْطَا بْنِ أَوْمَرَ بْنِ يَافَثَ ابْنِ نُوحٍ، عَلَيْهِ السَّلَامُ، وَكَانَ أَوَّلَ مَنْ نَزَلَهَا وَسَكَنَهَا؛ وَقِيلَ: هُمَا أَرْمِينِيَّتَانِ الْكُبْرَى وَالصُّغْرَى، وَخُذُّهُمَا مِنْ بَرَدْعَةٍ إِلَى بَابِ الْأَبْوَابِ، وَمِنْ الْجِهَةِ الْأُخْرَى إِلَى بِلَادِ الرُّومِ وَجِبَلِ الْقَبْقُوقِ وَصَاحِبِ السَّرِيرِ؛ وَقِيلَ: إِرْمِينِيَّةُ الْكُبْرَى خِلَاطٌ وَنَوَاحِيهَا وَإِرْمِينِيَّةُ الصُّغْرَى تَفْلِسُ وَنَوَاحِيهَا؛ وَقِيلَ: هِيَ ثَلَاثُ أَرْمِينِيَّاتٍ؛ وَقِيلَ: أَرْبَعٌ، فَلِأَوَّلَى: بَيْلَقَانَ وَقَبْلَةَ وَشِرْوَانَ وَمَا انْضَمَّ إِلَيْهَا عُدَّ مِنْهَا؛ وَالثَّانِيَّةُ: جُرْزَانَ وَصُعْدَبِيلَ وَبَابَ فَيْرُوزْقُبَادَ وَاللَّكْزَ؛ وَالثَّلَاثَةُ: الْبُسْفُرْجَانَ وَدَبِيلَ وَسَرَاجَ طَيْرٍ وَبَغْرُونَدَ وَالنَّشَوَى؛ وَالرَّابِعَةُ وَبِهَا قَبْرُ صَفْوَانَ بْنِ الْمَعْطَلِّ صَاحِبِ رَسُولِ اللَّهِ، صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَهُوَ قَرِيبُ حَصْنِ زِيَادَ عَلَيْهِ شَجَرَةٌ نَابِتَةٌ لَا يَعْرِفُ أَحَدٌ مِنَ النَّاسِ مَا هِيَ، وَلَهَا حَمْلٌ يَشْبَهُ اللَّوزَ يُؤْكَلُ بِقَشْرِهِ وَهُوَ طَيِّبٌ جَدًّا، فَمِنْ الرَّابِعَةِ: شِمَشْطُ وَقَالِقْلَا وَأَرْجِيشَ وَبَاجْنِيْسَ، وَكَانَتْ كُورَ أَرَّانَ وَالسَّيْسَجَانَ وَدَبِيلَ وَالنَّشَوَى وَسَرَاجَ طَيْرٍ وَبَغْرُونَدَ وَخِلَاطَ وَبَاجْنِيْسَ فِي مَمْلَكَةِ الرُّومِ، فَافْتَتَحَهَا الْفَرُّسُ وَضَمُّوْهَا إِلَى مَلِكِ شِرْوَانَ الَّتِي فِيهَا صَخْرَةُ مُوسَى، عَلَيْهِ السَّلَامُ، الَّتِي بِقَرَبِ عَيْنِ الْحَيَّوَانِ؛ وَوُجِدَتْ فِي كِتَابِ الْمَلْحَمَةِ الْمُنْسُوبِ إِلَى بَطْلِيمُوسَ: طُولُ أَرْمِينِيَّةِ الْعِظْمَى ثَمَانٌ وَسَبْعُونَ دَرَجَةً، وَعَرْضُهَا ثَمَانٌ وَثَلَاثُونَ دَرَجَةً وَعِشْرُونَ دَقِيقَةً، دَاخِلَةٌ فِي الْإِقْلِيمِ الْخَامِسِ، طَالَعَهَا تِسْعَ عَشْرَةَ دَرَجَةً مِنَ السَّرْطَانِ، يَقَابِلُهَا خَمْسُ عَشْرَةَ دَرَجَةً مِنَ الْجَدِيِّ، وَوَسْطُ سَمَانِهَا خَمْسُ عَشْرَةَ دَرَجَةً مِنَ الْحَمَلِ، بَيْتُ حَيَاتِهَا خَمْسُ عَشْرَةَ دَرَجَةً مِنَ الْمِيزَانِ؛ قَالَ: وَمَدِينَةُ أَرْمِينِيَّةِ الصُّغْرَى طَوْلُهَا خَمْسُ وَسَبْعُونَ دَرَجَةً وَخَمْسُونَ دَقِيقَةً، وَعَرْضُهَا خَمْسُ وَأَرْبَعُونَ دَرَجَةً، طَالَعَهَا عِشْرُونَ دَرَجَةً مِنَ السَّرْطَانِ، يَقَابِلُهَا مِثْلُهَا مِنَ الْجَدِيِّ بَيْتُ مَلِكِهَا مِثْلُهَا مِنَ الْحَمَلِ بَيْتُ عَاقِبَتِهَا مِثْلُهَا مِنَ الْمِيزَانِ، وَلَهَا شَرَكَةٌ فِي الْعَوَاءِ وَفِي الدُّبِّ الْأَكْبَرِ وَلَهَا شَرَكَةٌ فِي كَوْكَبِ هُوزَ، وَهُوَ كَوْكَبُ

الحُكَماء، وما يولد مولودٌ قط وكان طالعه كوكب هوز الا وكان حكيماً، وبه ولد بطليموس وبُقراط وأوقليدس، وهذه المدينة مقابلة لمدينة الحكماء، يدور عليها من كل بنات نعش أربعة أجزاء، وهي صحيحة الهواء، وكل من سكنها طال عمره، بإذن الله تعالى؛ هذا كله من كتاب الملحمة. وفي كتب الفُرس: أن جُرزان وأران كانتا في أيدي الخَزَر، وسائر أرمينية في أيدي الروم يتولّاها صاحبها أرميناقس وسمّته العربُ أرميناق، فكانت الخزرُ تخرج فتغير، فربما بلغت الدينورَ، فوجّه قُباذ بن فيروز الملك قائداً من عظماء قواده في اثني عشر ألفاً، فوطى بلاد أَران ففتح ما بين النهر الذي يعرف بالرّسّ إلى شروان، ثم إن قباد لحق به فبنى بأَران مدينة البَيْلَقان، ومدينة بَرْدَعَة، وهي مدينة الثغر كله، ومدينة قَبْلَة، ونفى الخَزَر ثم بنى سُدّ اللّبن في ما بين شروان واللّان، وبنى على سُدّ اللّبن ثلاثمائة وستين مدينة، خربت بعد بناء باب الأبواب. ثم ملك بعد قباد ابنه أنوشروان فبنى مدينة الشابران ومدينة مَسَقَط ثم بنى باب الأبواب؛ وإنما سمّيت أبواباً لأنها بُنيت على طُرُق في الجبل، وأسكن ما بنى من هذه المواضع قوماً سمّاهم السياسجين، وبنى بأرض أَران أبواب شَكّي والقَميران وأبواب الدّودانية، وهم أمة يزعمون أنهم من بني دودان بن أسد بن خزيمَة بن مدركة بن الياص بن مُضَر بن معدّ بن عدنان؛ وبنى الدُرزُوقية، وهي اثنا عشر باباً، على كل باب منها قصر من حجارة؛ وبنى بأرض جُرزان مدينة يقال لها صُعْدَيْيل، وأنزلها قوماً من الصُّغد وأبناء فارس وجعلها مَسْلحة؛ وبنى مما يلي الروم في بلاد جُرزان قصراً يقال له باب فيروز قُباذ، وقصراً يقال له باب لازقة، وقصراً يقال له باب بارقة، وهو على بحر طرابزُنْدَة؛ وبنى باب اللان وباب سَمَسَخِي، وبنى قلعة الجَرْدَمان وقلعة سَمَشْلُدِي، وفتح جميع ما كان بأيدي الروم من أرمينية؛ وعمر مدينة بَيْيل ومدينة النّشوى وهي نَقْجَوان، وهي مدينة كورة البُسْفَرْجان، وبنى حصن ويص وقلعاً بأرض السيسجان، منها: قلعة الكلاب



والشاهبوش وأسكن هذه القلاع والحصون ذوي البأس والنجدة، ولم تزل أرمينية بأيدي الروم حتى جاء الإسلام؛ وقد ذُكرَ في فتوح أرمينية في مواضعه من كل بلد؛ وذكر ابن واضح الأصبهاني أنه كتب لعدة من ملوكها وأطال المقام بأرمينية ولم يرَ بلداً أوسع منه ولا أكثر عمارة، وذكر أن عدة ممالكها مائة وثمانية عشرة مملكة، منها: صاحب السرير ومملكته من اللان وباب الأبواب وليس إليها إلا مسلكين، مسلك إلى بلاد الخزر ومسلك إلى أرمينية؛ وهي ثمانية عشر ألف قرية، وأران أول مملكته بأرمينية، فيها أربعة آلاف قرية وأكثرها لصاحب السرير، وسائر الممالك فيما بين ذلك تزيد على أربعة آلاف وتُنقُصُ عن مملكة صاحب السرير، ومنها: شروان وملوكها يقال له شروان شاه. وسئل بعض علماء الفرس عن الأحرار الذين بأرمينية لم سمّوا بذلك؟ فقال: هم الذين كانوا نُبلاء بأرض أرمينية قبل أن تملكها الفُرسُ، ثم إن الفرس أعتقوهم لما ملكوا وأقروهم على ولايتهم، وهم بخلاف الأحرار من الفرس الذين كانوا باليمن وفارس فإنهم لم يُملِكوا قط قبل الإسلام فسمّوا أحراراً لشرفهم؛ وقد نسب بهذه النسبة قوم من أهل العلم، منهم: أبو عبد الله عيسى بن مالك بن شَمِر الأرمَني، سافر إلى مصر والمغرب.

### إِسْبِيذُرُودُ

#### الجلد الاول، ص. 172

إِسْبِيذُرُودُ: معناه النهر الأبيض: وهو اسم لنهر مشهور من نواحي أذربيجان، مَخرِجُه من عند بارسيس، وَيَصُبُّ في بحر جُرجان؛ قال الإصطخري: إسبىذروذ بين أردبيل وزَنجان، وهو نهر يصغر عن جريان السفن فيه، أصله في بلاد الديلم وجريانه تحت القلعة المعروفة بقلعة سَلَّار، وهي سَميران؛ قال عبيد الله المستجير بكرمه: وقد رأيتُه في مواضع.

## أَشْنَةُ

### الجلد الاول، ص. 201

أَشْنَةُ: بالضم ثم السكون، وضم النون، وهاء مَحْضَة: بلدة شاهدها في طرف أذربيجان من جهة إربل، بينها وبين أرمية يومان وبينها وبين إربل خمسة أيام، وهي بين إربل وأرمية، ذات بساتين، وفيها كُمْتَرَى يفضل على غيره، يُحْمَل إلى جميع ما يجاورها من النواحي، إِلَّا أَنَّ الخراب فيها ظاهرٌ، وكان وُرُودي إليها مجتازاً من تبريز سنة ٦١٧، نسب المحدثون إليها جماعة من الرواة على ثلاثة أمثلة: أَشْنَانِيّ، كذا نسبوا أبا جعفر محمد بن عمر بن حفص الأشناني الذي روى عنه أبو عبد الله الغُنْجاري، وهو منها، قاله محمد بن طاهر المقدسي؛ قال: رأيتهم ينسبون إلى هذه القرية الأشنهي، ولكن هكذا نسبته أبو سعد الماليني في بعض تخاريجهِ؛ قال: وربما قالوا بالهمزة بعد الألف، قالوا: الأشناني على غير قياس، وإليها ينسب الفقيه عبد العزيز بن عليّ الأشنهي الشافعي، تفقه على أبي إسحاق إبراهيم بن عليّ الفيروز ابادي، وسمع الحديث من أبي جعفر بن مسلمة، وصنّف مختصراً، في الفرائض، جَوَّدَه. قال: و ربما قالوا بالهمزة بعد الالف قالوا : الأشناني على غير قياس و اليها ينسب الفقيه عبدالعزيز علي الأشنهي الشافعي، تفقه على أبي إسحاق إبراهيم ابن علي الفيروز ابادي، و سمع الحديث من ابي جعفر بن مسلمة، و صنف مختصراً، في الفرائض، جَوَّدَه.

## أَلَلَان

### الجلد الاول، ص. 245

أَلَلَان: بالفتح، وآخره نون: بلاد واسعة وأمة كثيرة، لهم بلاد متاخمة للدرّبند في جبال القَبْق، وليس هناك مدينة كبيرة مشهورة، وفيهم مسلمون، والغالب عليهم النصرانية، وليس لهم ملك واحد يرجعون إليه بل على كل طائفة أمير؛ وفيهم غِلْظٌ وقَسَاوَةٌ وقِلَّةٌ رياضة؛ حدثني ابن قاضي تفليس، قال: مرض أحد متقدّمهم من الأعيان، فسأل مَنْ عنده عَمًا به؟ فقالوا: هذا مَرَضٌ يُسَمَّى الطَّحَال وهو أرياح غليظة تَقْوَى على هذا العُضْوِ فَتَنْفُخُهُ، فقال: وددت لو رَأَيْتُهُ. ثم تناول سكيناً وشَقَّ في موضعه واستخرج طِحَالَهُ بيده ورآه، وأراد تخييط الموضع فمات لَوَقْتِهِ؛ وقال علي بن الحسين: بل مملكة صاحب السرير مملكة أَلَلَان، وملكها يقال له كَرْكُندَاح، وهو الأعم من أسماء ملوكهم، كما أن فيلانشاه في أسماء ملوك السرير. ودار مملكة أَلَلَان يقال لها: مَغْص، وتفسير ذلك: الديانة؛ وله قصور ومنتزهات في غير هذه المدينة يَنْتَقِلُ في السَّكْنَى إليها، وقد كانت ملوك أَلَلَان، بعد ظهور الإسلام في الدولة العباسية، اعتقدوا دين النصرانية، وكانوا قبل ذلك جاهلية؛ فلما كان بعد العشرين والثلاثمائة رجعوا عَمَّا كانوا عليه من النصرانية فطردوا من كان عندهم من الأساقفة والقُسُوس، وقد كان أنفذهم إليهم ملك الروم. وبين مملكة أَلَلَان وجبل القَبْق قلعة وقنطرة على واد عظيم، يقال لهذه القلعة: قلعة باب أَلَلَان، بناها ملك من ملوك الفرس القدماء يقال له: سِنْدَبَاذ بن بُشْتَسَاف ابن لُهراسف، ورتَّب فيها رجالاً يمنعون أَلَلَان من الوصول إلى جبل القَبْق، فلا طريق لهم إلّا على هذه القنطرة من تحت هذه القلعة؛ والقلعة على صخرة صماء لا سبيل إلى فتحها ولا يصل أحد إليها إلا باذن مَنْ فيها؛ ولهذه القلعة عين من الماء عذبة تَظْهَر في وسطها من أعلى

الصخرة، وهي إحدى القلاع الموصوفة في العالم، وقد ذكَّرتُها الفُرسُ في أشعارها؛ وقد كان مُسلِّمة بن عبد الملك وصل إلى هذا الموضع وملك هذه القلعة وأسكنها قوماً من العرب إلى هذه الغاية يحرسون هذا الموضع، وكانت أرزاقهم تحمل إليهم من تَفْلِس، وبين هذه القلعة وتفلّيس مسيرة أيام. ولو أن رجلاً واحداً في هذه القلعة لمنع جميع ملوك الأرض أن يجتازوا بهذا الموضع لتعلَّقها بالجو وإشرافها على الطريق والقنطرة والوادي، وكان صاحب أَلان يركب في ثلاثين ألفاً، هكذا ذكر بعض المؤرخين، وأما أنا الفقير فسألت مَنْ طَرَقَ تلك البلاد فخبّرني بما ذكرته أولاً.

## أنار

### الجمد الاول، ص. 257

أنار: بضم الهمزة، وتخفيف النون، وألف، وراء: بليدة كثيرة المياه والبساتين من نواحي أذربيجان، بينها وبين أَرْدَبِيل سبعة فراسخ في الجبل، وأكثر فواكه أَرْدَبِيل منها، معدودة في ولاية بيشكين صاحب أهر وورّاي؛ رأيُّها أنا.

## أوذ

### الجمد الاول، ص. 277

أوذ: بالضم ثم السكون، وذال معجمة: مدينة بناحية أَرَّان من فتوح سلمان بن ربيعة؛ وقيل: أوذ من قلاع قَزوين مشهورة؛ قال نصر: والصواب أنها بواو بعد الذال.

## أَهْرُ

### الجلد الاول، ص. 283

أَهْرُ: بالفتح ثم السكون، وراء: مدينة عامرة كثيرة الخيرات مع صغر رُفْعَتِها، من نواحي أذربيجان بين أردبيل وتبريز، ويقال لأميرها ابن بيشكين، خرج منها جماعة من الفقهاء والمحدثين، وبينها وبين وراوي، مدينة أخرى، يومان.

## إِهْرِيج

### الجلد الاول، ص. 284

إِهْرِيج: رأيتُ بعض الفُصَحَاءِ من أهل أذربيجان وهو يَعْمُرُ بن الحسن بن المظفر المُنْشِي الأديب، له رسائل مدونة وقد سَمَّى أَهْرَ في رسائله إِهْرِيج، وأُظْهِرَ كان منها، وكان له ولد اسمه عبد الوهَّاب مثله في البلاغة والفضل.

## بَابُ الْأَبْوَابِ

### الجلد الاول، ص. 303

بَابُ الْأَبْوَابِ: ويقال له الباب، غير مضاف، والباب والأبواب: وهو الدَّرْبُندُ دربند شروان؛ قال الإصطخري: وأما باب الأبواب فإنها مدينة ربما أصاب ماء البحر حائطها، وفي وسطها مَرَسَى السُّفُنِ، وهذا المرسى من البحر قد بُنِيَ على حافتي البحر سُدَّيْنِ، وجُعِلَ المدخلُ مُلْتَوِيًّا، وعلى هذا الفم سلسلة ممدودة فلا مَخْرَجَ للمركب ولا مَدْخَلَ إِلَّا بِإِذْنِ، وهذان السُّدَّانِ من صخر ورصاص؛ وباب الأبواب على بحر طبرستان، وهو بحر الخَزَرِ، وهي مدينة تكون أكبر من أردبيل نحو ميلين

في ميلين، ولهم زروع كثيرة وثمار قليلة إلا ما يُحمل إليهم من النواحي، وعلى المدينة سور من الحجارة ممتد من الجبل طولاً في غير ذي عرض، لا مسلك على جبلها إلى بلاد المسلمين لدُروس الطرق وصعوبة المسالك من بلاد الكفر إلى بلاد المسلمين، ومع طول السور فقد مَدَّ قطعة من السور في البحر شبه أنف طولاني ليمنع من تقارب السفن من السور، وهي محكمة البناء موثقة الأساس من بناء أنو شروان، وهي أحد الثغور الجبلية العظيمة لأنها كثيرة الأعداء الذين حَفُّوا بها من أمم شتى وألسنة مختلفة وعدد كثير، وإلى جنبها جبل عظيم يعرف بالذئب، يُجمع في رأسه في كل عام حطب كثير ليُشعلوا فيه النار، إن احتاجوا إليه، يُنذرون أهل أذربيجان وأران وأرمينية بالعدو إن دَهَمهم؛ وقيل: إن في أعلى جبلها الممتد المتصل بباب الأبواب نيفاً وسبعين أمة لكل أمة لغة لا يعرفها مجاورهم، وكانت الأكاسرة كثيرة الاهتمام بهذا الثغر لا يفترون عن النظر في مصالحه لعظم خطره وشدة خوفه، وأقيمت لهذا المكان حفظة من ناقلة البلدان وأهل الثقة عندهم لحفظه، وأطلق لهم عمارة ما قدروا عليه بلا كلفة للسلطان ولا مؤامرة فيه ولا مراجعة جرساً على صيانتته من أصناف الترك والكفر والأعداء؛ فممن رتبوا هناك من الحفظة أمة يُقال لهم طَبْرَسَران، وأمة إلى جنبهم تُعرَف بفيلان، وأمة يعرفون باللكز كثير عددهم عظيمة شوكتهم، والليران وشيروان وغيرهم، وجعل لكل صنف من هؤلاء مركز يحفظه، وهم أولو عدد وشدة رجاله وفرسان؛ وباب الأبواب فرضة لذلك البحر، يجتمع إليه الخزر والسرير وشندان وخيزان وكرج ورُقْلان وزريركان وغُميك، هذه من جهة شماليها، ويجتمع إليه أيضاً من جرجان وطبرستان والدَّيْلَم والجبل؛ وقد يقع بها شغل ثياب كَتَّان، وليس بأَران وأرمينية وأذربيجان كَتَّان إلا بها وبرساتيقها، وبها زعفران، ويقع بها من الرقيق من كل نوع؛ وجنبها مما يلي بلاد الإسلام رستاق يقال له مسقط، يليه بلدُ اللُكز، وهم أمم كثيرة ذوو خَلْقٍ وأجسام

وضياع عامرة وكور مأهولة فيها أحرارٌ يُعرفون بالخماشرة، وفوقهم الملوك ودونهم المشاق، وبينهم وبين باب الأبواب بلد طبرسران شاه، وهم بهذه الصفة من البأس والشدة والعمارة الكثيرة، إلا أن اللكر أكثر عدداً وأوسعُ بلداً وفوق ذلك فيلان وليس بكورة كبيرة، وعلى ساحل هذا البحر دون المسقط مدينة الشابران، صغيرة حصينة كثيرة الرساتيق؛ وأما المسافات فمن إتِل مدينة الخزر إلى باب الأبواب اثنا عشر يوماً، ومن سَمَنْدَر إلى باب الأبواب أربعة أيام، وبين مملكة السرير إلى باب وباب الأبواب أفواهُ: الأبواب ثلاثة أيام؛ وقال أبو بكر أحمد بن محمد الهمداني شعاب في جبل القَبْقُ فيها حصون كثيرة، منها: باب صُول وباب اللآن وباب الشابران وباب لازِقَة وباب بارِقَة وباب سَمِسَجَن وباب صاحب السرير وباب فيلان شاه وباب طارونان وباب طبرسران شاه وباب إيران شاه؛ وكان السبب في بناء باب الأبواب على ما حدّث به أبو العباس الطوسي، قال: هاجت الخزر مرّة في أيام المنصور فقال لنا: أتدرون كيف كان بناءُ أنوشروان الحائط الذي يقال له الباب؟ قُلْنَا: لا، قال: كانت الخزر تُغيّر في سلطان فارس حتى تبلغ همدان والموصل، فلما ملك أنوشروان بعث إلى ملكهم فخطب إليه ابنته على أن يزوجه إياها ويعطيه هو أيضاً ابنته ويتودعا ثم يتفرّغا لأعدائهما، فلما أجابه إلى ذلك عمد أنوشروان إلى جارية من جواريه نفيسة فوجه بها إلى ملك الخزر على أنها ابنته وحَمَلَ معها ما يُحمل مع بنات الملوك، وأهدى خاقان إلى أنوشروان ابنته؛ فلما وصلت إليه كتب إلى ملك الخزر: لو التقينا فأوجبنا المودةَ بيننا، فأجابه إلى ذلك وواعده إلى موضع سماه ثم التقيا فأقاما أياماً، ثم إن أنوشروان أمر قائداً من قوّاده أن يختار ثلاثمائة رجل من أشدّاء أصحابه فإذا هَدَّأت العيونُ أغار في عسكر الخزر فحرق وعقر ورجع إلى العسكر في خفاء، ففعل، فلما أصبح بعث إليه خاقان: ما هذا؟ بَيَّتَ عسكري البارحة! فبعث إليه أنوشروان: لم تُؤتَ من قِبَلنا فابحث وانظر؛ ففعل فلم

يقف على شيء، ثم أمهلَهُ أياماً وعاد لمثلها حتى فعل ثلاث مرات وفي كلها يعتذر ويسأله البحث، فيبحث فلا يقف على شيء، فلما أثقل ذلك على خاقان دعا قائداً من قواده وأمره بمثل ما أمر به أنوشروان، فلما فعل أرسل إليه أنوشروان. ما هذا؟ استبَّيَحَ عسكري الليلة وفعلَ بي وصنع! فأرسل إليه خاقان: ما أسرع ما ضجرت! قد فعلَ هذا بعسكري ثلاث مرات وإنما فعلَ بك أنتَ مرةً واحدة. فبعث إليه أنوشروان: هذا عملُ قوم يريدون أن يفسدوا فيما بيننا، وعندي رأيٌ لو قبلته رأيت ما تُحبُّ؛ قال: وما هو؟ قال: تدعني أن أبني حائطاً بيني وبينك وأجعل عليه باباً فلا يدخلُ بلدك إلا من تحبُّ ولا يدخل بلدي إلا من أحبُّ؛ فأجابه إلى ذلك، وانصرف خاقان إلى مملكته؛ وأقام أنوشروان بيني الحائط بالصخر والرصاص، وجعل عرضه ثلاثمائة ذراع وعلاه حتى ألحقه برؤوس الجبال ثم قاده في البحر، فيقال: إنه نفخ الزقاق وبني عليها فأقبلت تنزل والبناء يصعدُ حتى استقرت الزقاق على الأرض، ثم رفع البناء حتى استوى مع الذي على الأرض في عرضه وارتفاعه، وجعل عليه باباً من حديد، ووكل به مائة رجل يحرسونه بعد أن كان يحتاج إلى مائة ألف رجل، ثم نصب سريره على الفند الذي صنعه على البحر وسجد سروراً بما هياه الله على يده؛ ثم استلقى على ظهره وقال: الآن حين استرحت؛ قال: ووصف بعضهم هذا السد الذي بناه أنوشروان فقال: إنه جعل طرفاً منه في البحر فأحكمه إلى حيث لا يتهيأ سلوكه، وهو مبني بالحجارة المنقورة المربعة المهندمة لا يُقلَّ أصغرَها خمسون رجلاً، وقد أحكمت بالمسامير والرصاص، وجعل في هذه السبعة فراسخ سبعة مسالك على كل مسلك مدينة، ورُتَّبَ فيها قوم من المقاتلة من الفرس يقال لهم الانشاستكين، وكان على أرمنية وظائف رجال لحراسة ذلك السور مقدار ما يسير عليه عشرون رجلاً بخيلهم لا يتزاحمون. وذكر أن بمدينة الباب على باب الجهاد فوق الحائط أسطوانتين من حجر، على كل أسطوانة تمثال أسد من حجارة



بيض، وأسفل منهما حجرين على كل حجر تمثال لَبْوَتَيْن، وبُقْرَب الباب صورة رجل من حجر وبين رجليه صورة ثعلب في فمه عنقود عنب، وإلى جانب المدينة صهريج معقود له درجة يُنزل إلى الصهريج منها إذا قل ماؤه، وعلى جنبي الدرجة أيضاً صورتا أسد من حجارة يقولون إنهما طِلْسَمَان للسور. وأما حديثها أيام الفتوح فإن سُلْمَان بن ربيعة الباهلي غزاها في أيام عمر بن الخطاب، رضي الله عنه، وتجاوز الحِصْنَيْن وبلَنْجَرَ، ولقيه خاقان ملك الخزر في جيشه خلف نهر بلنجر، فاستشهد سلمان بن ربيعة وأصحابه، وكانوا أربعة آلاف، فقال عبد الرحمن ابن جُمَانَة الباهلي يذكر سلمان بن ربيعة وقُتَيْبَة بن مُسْلَم الباهليَّين يفتخر بهما:

وإن لنا قيرين: قَبْرُ بَلَنْجَر،

وقبرٌ بصين استأنَّ يا لك من قَبْر

فهذا الذي بالصين عَمَّتْ فُتُوحُه،

وهذا الذي يُسقى به سَبَلُ القَطْرِ

يريد أن الترك أو الخزر لما قتلوا سلمان بن ربيعة وأصحابه، كانوا يُبصرون في كل ليلة نوراً عظيماً على موضع مصارعهم، فيقال إنهم دفنوا وأخذوا سلمان بن ربيعة وجعلوه في تابوت وسيروه إلى بيت عبادتهم، فإذا أجذبوا أو أقحطوا أخرجوا التابوت وكشفوا عنه فيُسَقَّون. ووجدتُ في موضع آخر أن أبا موسى الأشعري لما فرغ من غزو أصبهان في أيام عمر ابن الخطاب في سنة ١٩ أنفذ سُرَاقَة بن عمرو وكان يُدعى ذا النون إلى الباب، وجعل في مقدمته عبد الرحمن بن ربيعة، وكان أيضاً يُدعى ذا النون، وسار في عسكره إلى الباب ففتحه بعد حروب جرت؛ فقال سُرَاقَة بن عمرو في ذلك:

ومن يك سائلاً عني، فإني

بأرض لا يُؤَاتِيها القَرَارُ

ببَاب التَرْكِ ذِي الْأَبْوَابِ دَارَ ،  
لَهَا فِي كُلِّ نَاحِيَةٍ مَغَارُ  
نَذُودُ جُمُوعِهِمْ عَمَّا حَوِينَا ،  
وَنَقْتَلُهُمْ إِذَا بَاحَ السَّرَارُ  
سَدَدْنَا كُلَّ فَرْجٍ كَانَ فِيهَا  
مُكَابِرَةٌ ، إِذَا سَطَعَ الْغَبَارُ  
وَالْأَحْمَنُ الْجِبَالَ جِبَالَ قَبْجٍ ،  
وَجَاوَرَ دُورَهُمْ مَنَا دِيَارُ  
وَبَادَرْنَا الْعُدُوَّ بِكُلِّ فَجٍّ  
نُنََاهِبُهُمْ ، وَقَدْ طَارَ الشَّرَارُ  
عَلَى خَيْلٍ تَعَادَى ، كُلِّ يَوْمٍ ،  
عَتَادًا لَيْسَ يَتَّبِعُهَا الْمِهَارُ  
وَقَالَ نُصِيبُ يَذْكُرُ الْبَابَ ، وَلَا أَدْرِي أَيَّ بَابٍ أَرَادَ :  
ذَكَرْتُ مَقَامِي ، لَيْلَةَ الْبَابِ ، قَابِضًا  
عَلَى كَفِّ حُورَاءِ الْمَدَامِ كَالْبَدْرِ  
وَكَدْتُ ، وَلَمْ أَمْلِكْ إِلَيْكَ صَبَابَةً ،  
أَطِيرُ وَفَاضَ الدَّمْعُ مِنِّي عَلَى نَحْرِي  
أَلَا لَيْتَ شَعْرِي هَلْ أَبَيَّنْتُ لَيْلَةَ  
كَلِيلَتِنَا ، حَتَّى أَرَى وَضَحَ الْفَجْرِ !  
أَجُودُ عَلَيْهَا بِالْحَدِيثِ ، وَتَارَةً  
تَجُودُ عَلَيْنَا بِالرُّضَابِ مِنَ الثَّغْرِ

فليت إلهي قد قضى ذاك مرّة،

فيعلم ربي عند ذلك ما شكّري

وينسب إلى باب الأبواب جماعة، منهم: زهير بن نعيم البابي، وإبراهيم بن جعفر البابي؛ قال عبد الغني ابن سعيد: كان يفيد بمصر وقد أدر كُتّه وأظنّهما، يعني زهيراً وإبراهيم، ينسبان إلى باب الأبواب، وهي مدينة تَرَبُّد؛ والحسن بن إبراهيم البابي، حدّث عن حميد الطويل عن أنس عن النبي، صلى الله عليه وسلم: تختموا بالعقيق فإنّه ينفي الفقر، روى عنه عيسى بن محمد بن محمد البغدادي؛ وهلال بن العلاء البابي، روى عنه أبو نعيم الحافظ. وفي الفیصل: زهير بن محمد البابي، ومحمد بن هشام بن الوليد بن عبد الحميد أبو الحسن المعروف بابن أبي عمران البابي، روى عن أبي سعيد عبد الله بن سعيد الأشحّ الكندي، روى عنه مسعر بن عليّ البردعي؛ وحبيب بن فهد ابن عبد العزيز أبو الحسن البابي، حدّث عن محمد بن دُستي عن سليمان الأصبهاني عن بختويه عن عاصم بن إسماعيل عن عاصم الأحول، حدّث عنه أبو بكر الإسماعيلي، وذكر أنّه سمع قبل السبعين ومائتين على باب محمد بن أبي عمران المقابري؛ ومحمد بن أبي عمران البابي الثقفي، واسم أبي عمران هشام، أصله من باب الأبواب، نزل ببردعة، روى عن إبراهيم بن مسلم الخوارزمي.

### بَابُغَيْش

#### الجلد الاول، ص. 308

بَابُغَيْش: الغين معجمة، وياء ساكنة، والشين معجمة: ناحية بين أذربيجان وأردبيل يمرُّ بها الزابُ الأعلى.

### باجِرَوَان

#### الجلد الاول، ص. 313

باجِرَوَان: آخره نون: قرية من ديار مُضر بالجزيرة، من أعمال البليخ. وباجروان أيضاً: مدينة من نواحي باب الأبواب قرب شروان، عندها عين الحياة التي وجدها الخضر، عليه السلام، وقيل هي القرية التي استطعم موسى والخضر، عليهما السلام، أهلها.

### بادان فيروز

#### الجلد الاول، ص. 318

بادان فيروز: بالذال المعجمة، وألف، ونون: وهو اسم أردبيل المدينة المشهورة بأذربيجان، أنشأها فيروز أحد ملوك الفُرس الأول.

### باكُوِيَه

#### الجلد الاول، ص. 328

باكُوِيَه: بضم الكاف، وسكون الواو، وياء مفتوحة: بلد من نواحي الدربند من نواحي الشروان فيه عينٌ نَفْطٌ عظيمة، تَبْلُغُ قبالتها في كل يوم ألف درهم، وإلى جانبها عين أخرى تسيل بِنَفْطٍ أبيض كدُهن الزبيب لا تنقطع ليلاً ولا نهاراً تبلغ قبالتها

مثل الأول؛ وحدثني من أثق به من التجار أنه رأى هناك أرضاً لا تزال تضطرم ناراً، وأحسب أن ناراً سقطت فيه من بعض الناس فهي لا تنطفئ لأن مادتها معدنية.

## بَحْرُ الْخَزَرِ

### الجلد الاول، ص. 342

بَحْرُ الْخَزَرِ: بالتحريك: وهو بحر طبرستان وجرّجان وأبسكون كلها واحد، وهو بحر واسع عظيم لا اتصال له بغيره، ويسمى أيضاً: الخراسانيّ والجيليّ، وربما سماه بعضهم: الدّوّارة الخراسانية؛ وقال حمزة: اسمه بالفارسية زَراه أكفودَه، ويسمى أيضاً: أكفوده دَرَيَاو، وسمّاه ارسطاطاليس: أرقانيا، وربما سمّاه بعضهم الخوارزمي، وليس به لأن بحيرة خوارزم غير هذا، تُذكر في موضعها إن شاء الله، وعليه باب الأبواب وهو الدّرْبند كما وصفناه في موضعه، وعليه من جهة الشرق جبال مُوقان وطبرستان وجبل جُرّجان، ويمتدُّ إلى قُبالة دهستان وهناك أبسكون، ثم يدور مشرقاً إلى بلاد الترك، وكذلك في جهة شماله إلى بلاد الخَزَر، وتَصُبُّ إليه أنهار كثيرة عظام، منها الكُرُّ والرَّسُّ وإِتْل؛ وقال الإصطخري: وأما بحر الخزر ففي شرقيه بعض الديلم وطبرستان وجرّجان وبعض المفازة التي بين جرّجان وخوارزم، وفي غربيه: اللّآن من جبال القبق إلى حدود السرير وبلاد الخزر وبعض مفازة الغُزَيّة، وشمالية: مفازة الغزِيّة، وهم صنف من الترك بناحية سياه كوه، وجنوبيه: الجيل وبعض الديلم؛ قال: وبحر الخزر ليس له اتصال بشئ من البحور على وجه الأرض، فلو أن رجلاً طاف بهذا البحر لرجع إلى الموضع الذي ابتدأ منه، لا يمنعه مانع إلا أن يكون نهر يصبُّ فيه؛ وهو بحر ملح لا مدَّ فيه ولا جَزَر، وهو بحر مُظلم، قَعْرُهُ طينٌ بخلاف بحر القلْزَم وبحر فارس، فإن في بعض المواضع من بحر فارس ربما يرى قَعْرُهُ لصفاء ما تحته من الحجارة البيض، ولا

يرتفع من هذا البحر شئ من الجواهر لا لؤلؤ ولا مرجان ولا غيرها ولا ينتفع بشئ مما يُخرج منه سوى السمك؛ ويركب فيه التجار من أراضي المسلمين إلى أرض الخزر وما بين أرآن والجيل وجرجان وطبرستان، وليس في هذا البحر جزيرة مسكونة فيها عمارة كما في بحر فارس والروم وغيرهما، بل فيه جزائر فيها غياض ومياه وأشجار وليس بها أنيس؛ منها جزيرة سياه كوه وقد ذُكرت، وبحاء نهر الكرّ جزيرة أخرى بها غياض وأشجار ومياه يرتفع منها القوّ ويحملون إليها في السفن دوابّ فتُسرح فيها حتى تُسَمّن، وجزيرة تُعرف بجزيرة الروسية وجزائر صغار؛ وليس من أبسكون إلى الخزر للآخذ على يمنى يديه على شاطئ البحر قرية ولا مدينة سوى موضع من أبسكون على نحو خمسين فرسخاً يسمى دهستان وبناء داخل البحر تستتر فيه المراكب في هيجان البحر؛ ويقصدُ هذا الموضع خلق كثير من النواحي فيقيمون به للصيد، وبه مياه، ولا أعلم غير ذلك؛ فأما عن يسار أبسكون إلى الخزر فإنه عمارة متصلة لأنك إذا أخذت من أبسكون يساراً مررت على حدود جرجان وطبرستان والديلم والجيل وموقان وشروان والمسقط وباب الأبواب ثم إلى سمندر أربعة أيام ومن سمندر إلى نهر إتل سبعة أيام مفاوز؛ ولهذا البحر من ناحية سياه كوه زنقة يخاف على المراكب منها إذا أخذتها الرياح إليها أن تنكسر، فإذا انكسرت هناك لم يتهياً جمع شئ منها من الأتراك لأنهم يأخذونه ويحولون بين صاحبه وبينه؛ ويقال: إن دوران هذا البحر ألف وخمسمائة فرسخ، وفُطره مائة فرسخ، والله أعلم.

## بُحَيْرَةُ أَرْمِيَّةَ

### الجلد الاول، ص. 351

بُحَيْرَةُ أَرْمِيَّةَ: أَمَا أَرْمِيَّةَ فَقَدْ ذُكِرَتْ، وَبَيْنَهَا وَبَيْنَ بُحَيْرَتِهَا نَحْوُ فَرَسَخَيْنِ، وَهِيَ بَحِيرَةٌ مُرَّةٌ مُنْتَنَةٌ الرَّائِحَةُ لَا يَعِيشُ فِيهَا حَيَوَانٌ وَلَا سَمَكٌ وَلَا غَيْرُهُ، وَفِي وَسْطِهَا جَبَلٌ يُقَالُ لَهُ كُبُودَانٌ، وَجَزِيرَةٌ فِيهَا أَرْبَعُ قُرَى أَوْ نَحْوِ ذَلِكَ، يَسْكُنُهَا مَلَأُحُو سُفُنُ هَذَا الْبَحْرِ، وَرَبْمَا زَرَعُوا فِي الْجَزِيرَةِ زَرْعاً ضَعِيفاً؛ وَفِي جِبْلِهَا قَلْعَةٌ حَصِينَةٌ مَشْهُورَةٌ، أَهْلُهَا عَصَاةٌ عَلَى وِلَاةِ أَذْرَبِيجَانَ فِي أَكْثَرِ أَوْقَاتِهَا، وَرَبْمَا خَرَجُوا فِي سُفْنِهِمْ وَقَطَعُوا عَلَى السَّابِلَةِ وَعَادُوا إِلَى حَصْنِهِمْ فَلَا يَكُونُ عَلَيْهِمْ سَبِيلٌ وَلَا لِأَحَدٍ إِلَيْهِمْ طَرِيقٌ. وَقَدْ رَأَيْتُ هَذِهِ الْقَلْعَةَ مِنْ بُعْدٍ عِنْدَ اجْتِيَازِي بِهَذِهِ الْبَحِيرَةِ قَاصِداً إِلَى خِرَاسَانَ فِي سَنَةِ ٦١٧؛ وَقِيلَ: إِنَّ اسْتِدَارَتَهَا خَمْسُونَ فَرَسَخاً، وَرَبْمَا قُطِعَ عَرْضُهَا فِي الْمَرَاقِبِ فِي لَيْلَةٍ. وَيَخْرُجُ مِنْهَا مَلَحٌ يُشَبِّهُ التَّوْتِيَا بِجُلُوٍّ، وَعَلَى سَاحِلِهَا مِمَّا يَلِي الْمَشْرِقَ عَيُونٌ تَنْبَعُ وَيَسْتَحْجِرُ مَاؤُهَا إِذَا أَصَابَهُ الْهَوَاءُ؛ قَالَهُ مِسْعَرٌ.

## الْبِدَّانُ

### الجلد الاول، ص. 360

الْبِدَّانُ: بِالْفَتْحِ، وَتَشْدِيدِ الذَّالِ، تَنْثِيَةُ الْبَدِّ الْمَذْكُورِ بَعْدَ هَذَا، وَقَدْ يَجِيءُ فِي الشَّعْرِ هَكَذَا، قَالَ أَبُو تَمَّامٍ:

كَأَنَّ بَابَكَ، بِالْبِدِّينِ بَعْدَهُمْ،

نُؤْيٍ أَقَامَ خِلَافَ الْحَيِّ أَوْ وَدَّ

بَدُّ

الجلد الاول، ص. 361

بَدُّ: بتشديد الذال المعجمة: كورة بين أذربيجان وأَرَّان، بها كان مخرَج بابك  
الخرَّامي في أيام المعتصم؛ قال الحسين بن الضَّحَّاك:

لم يَدْعُ بالبَدِّ من ساكنِهِ  
غير أمثالٍ، كأمثالِ إِرَم

وقال أبو تَمَّام:

فالبَدُّ أغبرُ دارسُ الأطلالِ،  
لِيَبْدِ الرَّدَى أَكْلٌ من الأكالِ

وقال أيضاً:

وكم خَبَلٍ بالبَدِّ منهم هَدَدَتْهُ،  
وغاوى غَوَى حَلَمَتْهُ لو تَحَلَّمَا

وقال البُحْثَرِي:

لله دَرْكٌ يومَ بابِكَ فارساً  
بَطْلاً، لأبوابِ الحُثُوفِ قَرُوعاً  
حتى ظفرتَ ببَدِّهم، فتركتهُ  
للذَّلِّ جانبَهُ وكان منيعاً

وقال مِسْعَرُ الشاعر: بالبَدِّ موضع تكسيره ثلاثة أَجْرِيَّة، يقال إن فيه موقف  
رجل لا يقوم فيه أحد يدعو الله إلا استُجيب له، وفيه تُعقد أعلام المحمَّرة المعروفين  
بالخرَّاميَّة، ومنه خرج بابك، وفيه يتوقعون المهدي، وتحتة نهر عظيم إن اغْتَسَلَ  
فيه صاحب الحميات العتيقة قلعتها، وإلى جانبه نهر الرِّسِّ؛ وبها رَمَّان عجيب ليس  
في جميع الدنيا مثله، وبها تين عجيب، وزبيبهما يُجفف في التنانير لأنه لا شمسَ



عندهم لكثرة الضباب، ولم تصح السماء عندهم قط، وعندهم كبريت قليل يجدونه قطعاً على الماء، ويُسمّن النساء إذا شربنه مع الفتيت.

### بَرْدِيْجُ

#### الجلد الاول ، ص.378

الابَرْدِيْجُ: يسكون الرءاء، وكسر الدال، وياء ساكنة، وجيم: مدينة بأقصى أذربيجان، بينها وبين بردعة أربعة عشر فرسخاً، والماء يحيط بها في نهر يقارب دجلة في العظم يقال له الكر؛ ينسب إليها الحافظ أبو بكر أحمد بن هارون بن روح البرديجي، سمع نصر بن علي الجهضمي و بكر بن قتيبة وسعيد ابن أبيوب الواسطي وغيرهم، روى عنه جعفر بن أحمد ابن سنان القطان وسليمان الطبراني وابن عدي وغيره؛ وقال حمزة بن يوسف السهمي: سألت الدارقطني عن أبي بكر البرديجي فقال: ثقة مأمون جبل، مات في شهر رمضان سنة ٣٠١؛ وهو أحد أركان الحديث.

### بَرْدَعَة

#### الجلد الاول، ص.379-381

بَرْدَعَة: وقد رواه أبو سعد بالدال المهملة، والعين مهملة عند الجميع: بلد في أقصى أذربيجان؛ قال حمزة: بردعة معرب بَرْدَه دار، ومعناه بالفارسية موضع السبي، وذلك أن بعض ملوك الفرس سبى سبياً من وراء أرمينية وأنزلهم هناك؛ وقال هلال بن المحسن: بردعة قصبة أذربيجان، وذكر ابن الفقيه أن بردعة هي مدينة أران، وهي آخر حدود أذربيجان، كان أول من أنشأ عمارتها قباد الملك، وهي

في سهل من الأرض، عمارتها بالأجر والجص؛ وقال صاحب كتاب الملحمة: مدينة برذعة طولها تسع وسبعون درجة وثلاثون دقيقة، وعرضها خمس وأربعون درجة في الإقليم السادس، طالعها الحوت ثلاث عشرة درجة، كف الخصيب في درجة طالعها وقب العقر في خامسها ويد الجوزاء في رابعها وسرة الجوزاء في رابعها بالحقيقة، وذكر أبو عؤن في زيجته: برذعة في الإقليم الخامس، طولها ثلاث وسبعون درجة، وعرضها ثلاث وأربعون درجة؛ وقال الإصطخري: برذعة مدينة كبيرة جداً أكثر من فرسخ في فرسخ، وهي نزهة خصبة كثيرة الزرع والثمار جداً، وليس ما بين العراق وخراسان بعد الرّي وأصبهان مدينة أكبر ولا أخصب ولا أحسن موضعاً من مرافق برذعة، ومنها على أقل من فرسخ موضع يُسمى الأندراب ما بين كرنة وأصوب ويقطان أكثر من مسيرة يوم، مشتبكة البساتين والباغات، كلها فواكه، وفيها الفندق الجيد أجود من فندق سمرقند، وبها شاه بلوط أجود من شاه بلوط الشام، ولهم فواكه تسمى الروقال في تقدير الغُبيراء، خلو الطعم إذا أدرك، وفيه مرارة قبل أن يدرك، وبرذعة تين يُحمل من أصوب يُفضل على جميع أجناسه، ويرتفع منها من الإبريسم شئ كثير مستحدث من توت مُباح لا مالك له، يجهز منه إلى فارس وخوزستان جهازاً واسعاً. وعلى ثلاثة فراسخ من برذعة نهر الكرّ فيه الشورماهي الذي يُحمل إلى الآفاق مملحاً، وهو نوع من السمك، ويرتفع من نهر الكرّ سمك أيضاً يقال له الدواقين والعشب، وهما سمكان يفضلان على أجناس السمك بتلك النواحي. وبرذعة باب يسمى باب الأكراد تقوم عنده سوق تسمى الكرّكي في يوم الأحد يكون مقدارها فرسخاً في فرسخ، يجتمع فيها الناس كل يوم الأحد من كل أسبوع من كل وجه وأوب حتى من العراق، وهو أكبر من سوق كورسره، وقد غلب على هذا اليوم اسم الكرّكي حتى إن كثيراً منهم إذا عدّ أيام الأسبوع قال: الجمعة والسبت والكرّكي والاثنين والثلاثاء حتى يعدّ أيام الأسبوع.

وبيت ما لهم في المسجد الجامع على رسم الشام، فإن بيوت الأموال بالشام في مساجدها، وهو بيت مال مرصص السطح وعليه باب حديد وهو على تسع أساطين، ودار الإمارة بجانب الجامع في المدينة والأسواق في ربضها؛ قلت: هذه صفة قديمة فأما الآن فليس من ذلك كله شيء، وقد لقيت من أهل بردعة بأذربيجان من سأله عن بلده فذكر أن آثار الخراب بها كثيرة وليس بها الآن إلا كما يكون في القرى ناس قليل وحال مضطرب وصعلكة ظاهرة وضرب بادٍ ودورٌ متهدمة وخرابٌ مستولٍ عليهم، فسبحان من يُحيل ولا يحول ويُزيل ولا يزول وله في خلقه تدبير لا يظهر لأحد من خلقه سرُّ المصلحة. ومن بردعة إلى جنزة، وهي كنجة، تسعة فراسخ؛ وقال مسلم ابن الوليد يرثي يزيد بن يزيد وكان قد مات ببردعة سنة ١٣٥:

قبرٌ ببردعة، استسّر ضريحه  
خطرًا، تقاصر دونه الأخطار  
أجل تنافسه الحمام، وحفرة  
نفست عليها وجهك الأحجار  
أبقى الزمان على معدٍّ بعده،  
حزنًا، لعمر الدهر ليس يعار  
نفضت بك الآمال أحلاس الغنى،  
واسترجعت نزعها الأمصار  
سلكت بك العرب السبيل إلى العلى،  
حتى إذا بلغ المدى بك حاروا  
فأذهب، كما ذهب غواصي مُزنة  
أثنى عليها السهل والأوعار

وَأَمَّا فَتَحُهَا فَقَدْ قَالُوا: سَارَ سَلْمَانُ بْنُ رَبِيعَةَ الْبَاهِلِي فِي أَيَّامِ عَثْمَانَ بْنِ عَفَانَ، رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، بَعْدَ فَتْحِ بَيْلَقَانَ إِلَى بَرْدَعَةَ فَعَسَكَرَ عَلَى التَّرْتُورِ، وَهُوَ نَهْرٌ مِنْهَا عَلَى أَقْلٍ مِنْ فَرَسَخٍ، فَأَغْلَقَ أَهْلُهَا دُونَهُ أَبْوَابَهَا فَشَنَّ الْغَارَاتُ فِي قُرَاهَا، وَكَانَتْ زُرُوعُهَا مُسْتَحْصَدَةٌ فَصَالِحُوهُ عَلَى مِثْلِ صَلْحِ الْبَيْلَقَانَ، فَدَخَلَهَا وَأَقَامَ بِهَا وَوَجَّهَ خَيْلَهُ فَفَتَحَتْ بِلَاداً أُخَرَ؛ وَيَنْسَبُ إِلَى بَرْدَعَةَ جَمَاعَةٌ مِنَ الْأَثَمَةِ، مِنْهُمْ مَكِّيُّ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ سَعْدَوَيْهِ الْبَرْدَعِيُّ أَحَدُ الْمُحَدِّثِينَ الْمَكْثَرِينَ وَالرَّحَالِينَ الْمُحْصَلِينَ، سَمِعَ بِدَمَشَقَ أَحْمَدُ بْنُ عُمَيْرٍ وَمُحَمَّدُ بْنُ يُوسُفَ الْهَرَوِيُّ وَبَاطِرَايُلسُ أَبُو الْقَاسِمِ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ الْحَسَنِ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ الْبَرْزَازِ وَبِغْدَادَ أَبُو الْقَاسِمِ الْبَغْوِيُّ وَأَبَا مُحَمَّدَ صَاعِداً وَبَغِيرَهَا أَبَا يَعْلَى مُحَمَّدُ بْنُ الْفَضْلِ بْنِ زَهِيرٍ وَأَبَا عَرُوبَةَ وَأَبَا جَعْفَرَ الطَّحَاوِيَّ وَعَبْدَ الْحَكَمِ بْنِ أَحْمَدَ الْمَصْرِيَّ وَمُحَمَّدُ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ رَجَاءِ الْحَنْفِيِّ وَمُحَمَّدُ بْنُ عَمِيرٍ الْحَنْفِيُّ بِمِصْرَ وَعِيسَى بْنُ فَهْدٍ الْمُوصَلِيُّ، رَوَى عَنْهُ الْأَسْتَاذُ أَبُو الْوَلِيدِ حَسَانُ بْنُ مُحَمَّدٍ الْفَقِيهَ وَالْحَاكِمُ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ وَأَبُو الْفَضْلِ نَصْرُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ أَحْمَدَ بْنِ يَعْقُوبَ الْعَطَّارَ الرَّسِّيَّ، وَكَانَ نَزَلَ نَيْسَابُورَ سَنَةَ ٣٣٠ فَأَقَامَ بِهَا ثُمَّ خَرَجَ إِلَى مَا وَرَاءَ النَّهْرِ سَنَةَ ٣٥٠، وَكُتِبَ بِخُرَاسَانَ مَا يَتَحِيرُ فِيهِ الْإِنْسَانُ كَثْرَةً؛ وَتُوفِيَ بِالشَّاشِ سَنَةَ ٣٥٤؛ وَسَعِيدُ بْنُ عَمْرٍو بْنِ عَمَّارٍ أَبُو عَثْمَانَ الْأَزْدِيُّ، سَمِعَ بِدَمَشَقَ أَبَا زُرْعَةَ الدَّمَشَقِيَّ وَأَبَا يَعْقُوبَ الْجَوْزْجَانِيَّ وَأَبَا سَعِيدَ الْأَشْجَّ وَمُسْلِمَ بْنَ الْحَجَّاجِ الْحَافِظَ وَمُحَمَّدَ بْنَ يَحْيَى الذَّهْلِيَّ وَأَبَا زُرْعَةَ وَأَبَا حَاتِمَ الرَّازِيَّ وَمُحَمَّدَ بْنَ إِسْحَاقَ الصَّاعَانِيَّ وَغَيْرَهُمْ، رَوَى عَنْهُ مُحَمَّدُ بْنُ يُوسُفَ بْنِ إِبْرَاهِيمَ وَأَبُو عَبْدِ اللَّهِ أَحْمَدُ بْنُ طَاهِرٍ بْنُ النُّجْمِ الْمِيَانَجِيَّ وَغَيْرَهُمَا؛ وَقَالَ حَفْصُ بْنُ عَمْرِو الْأَرْدَبِيلِي: جَلَسَ سَعِيدُ بْنُ عَمْرٍو الْبَرْدَعِيُّ فِي مَنْزِلِهِ وَأَغْلَقَ بَابَهُ وَقَالَ: مَا أَحَدَّثَ النَّاسَ فَإِنَّ النَّاسَ قَدْ تَغَيَّرُوا، فَاسْتَعَانَ عَلَيْهِ أَصْحَابُ الْحَدِيثِ بِمُحَمَّدِ بْنِ مُسْلِمَ بْنِ وَارَةَ الرَّازِيَّ فَدَخَلَ عَلَيْهِ وَسَأَلَهُ أَنْ يَحْدِثَهُمْ، فَقَالَ: مَا أَفْعَلُ، فَقَالَ: بِحَقِّي عَلَيْكَ إِلَّا حَدَّثْتَهُمْ، فَقَالَ: وَأَيُّ حَقٍّ لَكَ عَلَيَّ؟ فَقَالَ: أَخَذْتُ يَوْمَاً بِرُكَابِكَ، فَقَالَ:

قَضِيَّتَ حَقًّا لِّلّٰهِ عَلَيْكَ وَلَيْسَ لَكَ عَلَيَّ حَقٌّ، فَقَالَ: إِن قَوْمًا اغْتَابُوكَ فَرَدَدْتُ عَنْكَ، فَقَالَ: هَذَا أَيْضًا يَلْزِمُكَ لَجْمَاعَةِ الْمُسْلِمِينَ، قَالَ: فَإِنِّي عَبَرْتُ بِكَ يَوْمًا فِي ضَيْعَتِكَ فَتَعَلَّقَتَّ بِي إِلَى طَعَامِكَ فَأَدْخَلْتَ عَلَى قَلْبِكَ سُرُورًا، فَقَالَ: أَمَا هَذِهِ نَفْعٌ، فَأَجَابَهُ إِلَى مَا أَرَادَ؛ وَعَبْدُ الْعَزِيزِ بْنِ الْحَسَنِ الْبَرْدَعِيِّ الْحَافِظُ الْعَابِدُ أَبُو بَكْرٍ مِنَ الرَّحَّالَةِ، سَمِعَ بِدَمَشَقَ مُحَمَّدَ بْنَ الْعَبَّاسِ بْنِ الدَّرَفَسِ وَبِمِصْرَ مُحَمَّدَ بْنَ أَحْمَدَ الْحَافِظَ وَأَبَا يَعْقُوبَ إِسْحَاقَ بْنَ إِبْرَاهِيمَ بْنِ يُونُسَ الْبَغْدَادِيَّ الْمَنْجَنِيْقِيَّ وَبِالْمَوْصِلِ أَحْمَدَ بْنَ عَمْرِو الْمُوَصِّلِيَّ، وَأُظْنَهُ أَبَا يَعْلَى لِأَنَّهُ يَرْوِي عَنْ غَسَّانَ بْنِ الرَّبِيعِ، رَوَى عَنْهُ أَبُو عَلِيٍّ الْحُسَيْنُ بْنُ عَلِيٍّ بْنِ يَزِيدَ الْحَافِظُ وَأَبُو إِسْحَاقَ إِبْرَاهِيمَ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ يَحْيَى الْمَرْكَزِيُّ وَأَبُو مُحَمَّدٍ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ سَعِيدِ الْحَافِظِ؛ وَقَالَ الْحَاكِمُ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ فِي تَارِيخِهِ: عَبْدُ الْعَزِيزِ بْنُ الْحَسَنِ أَبُو بَكْرٍ الْبَرْدَعِيُّ الْعَابِدُ، وَهُوَ مِنَ الْغُرَبَاءِ الرَّحَّالَةِ الَّذِينَ وَرَدُوا عَلَى أَبِي بَكْرٍ مُحَمَّدَ بْنَ إِسْحَاقَ بْنِ خُرَيْمَةَ فَاتَمَّنَهُ أَبُو بَكْرٍ عَلَى حَدِيثِهِ لَزْهَدِهِ وَوَرَعِهِ وَصَارَ الْمَفِيدُ بَنِيْسَابُورَ فِي حَيَاةِ أَبِي بَكْرٍ وَبَعْدَ وَفَاتِهِ، ثُمَّ خَرَجَ سَنَةَ ٣١٨ مِنْ نِيْسَابُورَ إِلَى رِبَاطِ فَرَاوَةَ فَأَقَامَ بِهِ مَدَّةً ثُمَّ سَكَنَ نَسَا إِلَى أَنْ تَوَفَّى بِهَا سَنَةَ ٣٢٣. وَجَوُّ بَرْدَعَةٍ: أَرْضُ لَبْنِي تُمِيرُ بِالْبِمَامَةِ فِي جَوْفِ الرَّمْلِ، فِيهَا نَخْلٌ .

### بَرْزَنْج

#### الجلد الاول، ص. 382

بَرْزَنْج: بِالْفَتْحِ ثُمَّ السُّكُونِ، وَفَتْحُ الزَّيِّ، وَسُكُونُ النَّوْنِ، وَجِيمٌ: مَدِينَةٌ مِنْ نَوَاحِي أَرَّانَ، بَيْنَهَا وَبَيْنَ بَرْدَعَةٍ ثَمَانِيَّةٌ عَشْرَ فَرَسَخًا فِي طَرِيقِ بَابِ الْأَبْوَابِ، وَفِي بَرْزَنْجِ الْمَعْبَرُ الَّذِي عَلَى نَهْرِ الْكُرِّ يُعْبَرُ فِيهِ إِلَى شِمَاخِي مَدِينَةِ شِرْوَانَ.

## برزند

### الجلد الاول، ص. 382

بَرَزَنْد: الدال مهملة: بلد من نواحي تفليس من أعمال جُرْزَان من أرمينية الأولى، كان أول من عمرها الأفشين وجعلها معسكراً له بعد أن كانت خرابة؛ وقال الاصطخري: بين بَرَزَنْد وأَرْدُبِيل خمسة عشر فرسخاً؛ وقال أبو سعد: برزند من نواحي أذربيجان وقد ذكرنا أنها من أعمال تفليس وعمارة الأفشين، وأظن أن الموضع الذي عمره الأفشين برزنج أو موضع آخر يوافق اسمه اسم هذا، والله أعلم فليحقق؛ منها أبو منصور صالح بن بُذيل ابن علي البرزندي، روى عن أبي الغنائم عبد الصمد ابن علي بن المأمون وأبي منصور بكر بن حيدر، سمع منه أبو القاسم الرُؤيدشتي، مات ببغداد في شعبان سنة ٤٩٣؛ بُذيل بن علي بن بديل البرزندي أبو القاسم الفقيه، روى عن أبي طالب العُشاري وأبي إسحاق البرمكي، وكان صدوقاً؛ قاله شيرويه.

## برزه

### الجلد الاول، ص. 382

برزه: من رساطيق أذربيجان

## البرشليّة

### الجلد الاول، ص. 384

البرشليّة: موضع بأرّان له ذكر في أخبار ملوك الفرس.

**بَرَنْدَقُ**

**الجلد الاول، ص.403**

بَرَنْدَقُ: بالتحريك، وسكون النون، وفتح الدال، وقاف: قرية كبيرة من واد بين قَرَوِين واخلخال من أعمال أذربيجان.

**بَسْت**

**الجلد الاول، ص.404**

بَسْت: آخره تاء مثناة: وادٍ بأرض إربل من ناحية أذربيجان في الجبال.

**بَسْفُرْجَان**

**الجلد الاول، ص.422**

بَسْفُرْجَانُ: بضم الفاء، وسكون الراء، وجيم، وألف، ونون: كورة بأرض أرَّان، ومدينتها النَّسْوَى، وهي نَقْجوان، عمَّر ذلك كله أنو شروان حيث عمَّر باب الأبواب، وقد عدَّوه في أرمينية الثالثة.

**بَسْوَى**

**الجلد الاول، ص.423**

بَسْوَى: بالفتح ثم السكون، وفتح الواو، والقصر: بليدة في أوائل أذربيجان بين أشنو ومراغة قرب خان خاصبك، رأيتها، أكثر أهلها حرامية.

### بُقْلَارْ

الجلد الاول، ص. 472

بُقْلَارْ: بضم أوله وثانيه، وتشديد اللام، وراء: موضع بثمر أذربيجان؛ قال أبو تَمَّام:

ولم يبق في أرض بُقْلَارْ طائر،  
ولا سَبْعٌ إِلَّا وقد بات مؤلماً

### البيضاء

الجلد الاول، ص. 530

البيضاء ايضاً: مدينة ببلاد الخزر خلف باب الابواب؛ قات البحتري يمدح كونداجيق الخزري:

ان يرم اسحاق بن كونداجيق في  
ارض، و كل الصيد في جوف الفرا  
قد ألبس التلج المعاور لبسه  
في الحالتين، مملكا و مومرا  
لم تنكر الخزرات الف ذوابة  
يحتل في الخزر الذوائب و الذرى  
شرف التزيد بالعراق الي الذي  
عهدوه بالبيضاء، او ببلنجر



## بَيْلَقَان

### الجلد الاول ، ص. 533

بَيْلَقَانُ: الفتح ثم السكون، وفتح القاف، وألف، ونون: مدينة قرب الدربند الذي يقال له باب الأبواب، تُعَدُّ في أرمينية الكُبرى قريبة من شروان، قيل: إن أول من استحدثها قُباذ الملك لما ملك أرمينية، وقيل: إن أول من أنشأها بَيْلَقَان ابن أُرْمَنِي بن لُطَي بن يونان وقد عدّها قوم من أعمال أَرَان؛ قال أحمد بن يحيى بن جابر: سار سلمان بن ربيعة في أيام عثمان بن عفان، ولم يضبط التاريخ، إلى أَرَان ففتح البيلقان صلحاً على دمائهم وأموالهم وحيطان مدينتهم واشترط عليهم أداء الجزية والخراج، ثم سار إلى بردعة؛ وجاءها التتر سنة ٦١٧، فقتلوا كل من وجده بها قاطبة ونهبوها ثم أحرقوها، فلما انفصلوا عنها تراجع إليها قوم كانوا هربوا عنها وانضمّ إليهم آخرون، وهي الآن متماسكة؛ وقد ينسب إليها قوم، منهم أبو المعالي عبد الملك بن أحمد ابن عبد الملك بن عَبْدَكَانَ الْبَيْلَقَانِي، رحل في طلب الحديث إلى خراسان والعراق فسمع ببغداد أبا جعفر بن المُسلمة وغيره، وتوفى ببيلقان بعد سنة ٤٩٦.

## تَبْرِيز

### الجلد الثاني، ص. 13

تَبْرِيزُ: بكسر أوله، وسكون ثانيه، وكسر الراء، وياء ساكنة، وزاي؛ كذا ضبطه أبو سعد، وهو أشهرُ مَدُنِ أذربيجان: وهي مدينة عامرة حسناء ذات أسوار محكمة بالآجر والجصّ، وفي وسطها عدة أنهار جارية، والبساتين محيطة بها، والفواكه بها رخيصة، ولم أر فيما رأيت أطيّب من مشمشها المسمّى بالموصل، وشربته بها سنة ٦١٠ كل ثمانية امانان بالبغدادي بنصف حبة ذهب، وعمارته

بالأجر الأحمر المنقوش والجصّ على غاية الإحكام، وطولها ثلاث وسبعون درجة وسدس، وعرضها سبع وثلاثون درجة ونصف درجة؛ وكانت تبريز قرية حتى نزلها الرواد الأزدى المتغلب على أذربيجان في أيام المتوكل، ثم إن الوجناء بن الرواد بنى بها هو وإخوته قصوراً وحصنها بسور، فنزلها الناس معه، ويعمل فيها من الثياب العبائي والسقلاطون والخطائي والأطلس والنسج ما يحمل إلى سائر البلاد شرقاً وغرباً، ومرّ بها التّتر لما خربوا البلاد في سنة ٦١٨، فصالحهم أهلها ببذول بذلوا لهم فنحّت من أيديهم وعصمها الله منهم؛ وقد خرج منها جماعة وافرة من أهل العلم، منهم: إمام أهل الأدب أبو زكرياء يحيى بن علي الخطيب التبريزي، قرأ على أبي العلاء المعرّي بالشام وسمع الحديث عن أبي الفتح سليم بن أيوب الرازي وغيرهما، روى عنه أبو بكر الخطيب ومحمد ابن ناصر السلامي، قال: وسمعتة يقول: تبريز بكسر التاء، وأبو منصور موهوب بن أحمد بن الخضر الجواليقي، صنف التصانيف المفيدة، توفي ببغداد في جمادى الآخرة سنة ٥٠٢؛ والقاضي أبو صالح شعيب بن صالح بن شعيب التبريزي، حدث عن أبي عمران موسى بن عمران بن هلال، روى عنه حدّاد ابن عاصم بن بكران النّشوي وغيرهما.

### تَقْلِسُ

#### الجلد الثاني، ص. 35-37

تَقْلِسُ: بفتح أوله ويكسر: بلد بأرمينية الأولى، وبعض يقول بآران، وهي قصبة ناحية. جُزْزَان قرب باب الأبواب، وهي مدينة قديمة أزلية، طولها اثنتان وستون درجة، وعرضها اثنتان وأربعون درجة، قال مسعر بن مَهْلَهْل الشاعر في

رسالته: وَسِرْتُ من شِرْوَان في بلاد الأَرَمَن حتى انتهيت إلى تَفْلَيس، وهي مدينة لا إسلام وراءها، يجري في وسطها نهر يقال له الكُرُّ يصبُّ في البحر، وفيها غروب تطحن، وعليها سور عظيم، وبها حمامات شديدة الحرِّ لا تُوقَد ولا يستقى لها ماءٌ، وعلَّتها عند أولي الفَهْم تغني عن تكلف الإبانة عنها، يعني أنها عين تنبع من الأرض حارّة وقد عمل عليها حمام فقد استغنت عن استسقاء الماء؛ قلت: هذا الحمام حدثني به جماعة من أهل تَفْلَيس، وهو للمسلمين لا يدخله غيرهم.

وافتنحها المسلمون في أيام عثمان بن عفّان، رضي الله عنه، كان قد سار حبيب بن مَسْلَمَة إلى أرمينية فافتتح أكثر مُدُنِها، فلما توسَّطها جاءه رسول بطريق جُرْزان، وكان حبيب على عزم المسير إليها فجاءه بالطريق يسأله الصلح وأماناً يكتبه حبيبي لهم، قال: فكتب لهم: أما بعد، فإنَّ رسولكم قدم عليَّ وعلى الذين معي من المؤمنين فذكر عنكم أنكم قُلتُم: إنا أمة أَكْرَمَنا الله وَفَضَّلَنا، وكذلك فعل الله بنا والحمد لله كثيراً، وصلى الله على سيدنا محمد نبيه خير البرية من خلقه، وذكرتم أنكم أحببتهم سَلَمَنا، وقد قَوَّمت هديتكم وحسبنا من جزيتكم، وكتبنا لكم أماناً واشترطت فيه شرطاً فإن قبلتموه ووفيتم به وإلا فاذنوا بحرب من الله ورسوله، والسلام على من اتبع الهدى. وكتب لهم مع ذلك كتاباً بالصلح والأمان، وهو: بسم الله الرحمن الرحيم، هذا كتاب من حبيب بن مَسْلَمَة لأهل تَفْلَيس من رستاق مُنْجَلِيس من جُرْزان الهرمز بالأمان على أنفسهم وبيعهم وصوامعهم وصلواتهم ودينهم على الصغار والجزية على كل بيت دينار، وليس لكم أن تجمعوا بين البيوتات تخفيفاً للجزية، ولا لنا أن نفرق بينها استكثاراً لها، ولنا نصيحتكم على أعداء الله ورسوله ما استطعتم، وقرى المسلم المحتاج ليلة بالمعروف من حلال طعام أهل الكتاب لنا، وإن يقطع برجل من المسلمين عندكم فعليكم أداؤه إلى أدنى فئة من المسلمين إلا أن يحال دونهم، فإن أنبتهم وأقمتم الصلاة فإخواننا في الدين وإلا فالجزية عليكم، وإن

عرض للمسلمين شغل عنكم فقهركم عدوكم فغير مأخوذین بذلك ولا هو ناقض عهدكم، هذا لكم وهذا عليكم، شهد الله وملائكته، وكفى بالله شهيداً.

ولم تنزل بعد ذلك بأيدي المسلمين وأسلم أهلها إلى أن خرج في سنة ٥١٥ من الجبال المجاورة لتفليس يقال لها جبال أبخاز جبل من النصارى يقال لهم الكرّج في جمع وافر وأغاروا على ما يجاورهم من بلاد الإسلام، وكان الولاة بها من قبل الملوك السلجوقية قد استضعفوا لما تواتر عليهم من اختلاف ملوكهم وطلب كل واحد الملك لنفسه، وكان في هذه السنة الاختلاف واقعاً بين محمود ومسعود ابني محمد بن ملكشاه، وجعلها الأمراء سوقاً بالانتماء تارة إلى هذا وأخرى إلى هذا، واشتغلوا عن مصالح الثغور، فواقع الكرّج ولاية أرمينية وقانع كان آخرها أن استظهر الكرّج وهزموا المسلمين ونزلوا على تفليس فحاصروها حتى ملكوها عنوة، وقتلوا من المسلمين بها خلقاً كثيراً، ثم ملكوها واستقرّوا بها وأجملوا السيرة مع أهلها وجعلوهم رعية لهم، ولم تنزل الكرّج كذلك أولى قوة وغارات على المسلمين تارة إلى أران ومرة إلى أذربيجان ومرة إلى خلاط وولاية الأمر مشتغلون عنهم بشرب الخمر وارتكاب المحظور، حتى قصدهم جلال الدين منكبرني بن خوارزم شاه في شهور سنة ٦٢٣ وملك تفليس، وقتل الكرّج كل مقتلة، وجرت له معهم وقائع انتصر عليهم في جميعها، ثم رتب فيها والياً وعسكراً وانصرف عنها، ثم أساء الوالي السيرة في أهلها فاستدعوا من بقي من الكرّج وسلّموا إليهم البلد وخرج عنه الخوارزمية هاربين إلى صاحبهم، وخاف الكرّج أن يعاودهم خوارزم شاه فلا يكون لهم به طاقة فأحرقوا البلد، وذلك في سنة ٦٤٦، وانصرفوا، فهذا آخر ما عرفت من خبره؛ وينسب إلى تفليس جماعة من أهل العلم، منهم: أبو أحمد حامد بن يوسف بن أحمد ابن الحسين التفليسي، سمع ببغداد وغيرها، وسمع بالبيت المقدس أبا عبد الله محمد بن علي بن أحمد البيهقي، وبمكة أبا الحسن علي بن إبراهيم

العاقولي، روى عنه علي بن محمد الساوي، قال الحافظ أبو القاسم: حدثنا عنه أبو القاسم بن السومي، وخرج من دمشق سنة ٤٨٣.

### الثُّرُور

#### الجلد الثاني، ص. 75

الثُّرُورُ: نهران بَأَرَانَ أو أَرَمِينِيَّة، ويقال لهما: الثرثور الكبير والثرثور الصغير. وفي كتاب الفتوح: نزل سلمان بن ربيعة لما نزل بَرْدَعَةَ على الثرثور، وهو نهر منها على أَقْلٍ من فرسخ.

### جَابِرَوَان

#### الجلد الثاني، ص. 90

جَابِرَوَان: مدينة بأذربيجان قرب تِيرِيز.

### الْجَالُ

#### الجلد الثاني، ص. 95

الْجَالُ: باللام: موضع بأذربيجان.

### جُرْخَبَنْدُ

#### الجلد الثاني، ص. 124

جُرْخَبَنْدُ: بعد الخاء بَاءً موحدة مفتوحة، ونون ساكنة، ودال مهملة: بليدة بأرمينية أو بأذربيجان، بها مات عبيد الله بن علي بن حمزة، يعرف بابن

المارستانية، وكان أنفذ في رسالة إلى تفليس من الناصر، فلما رجع ووصل إلى هذه البلدة مات في ذي القعدة سنة ٥٩٩ هـ، وكان من أهل العلم والحفظ، متّهماً فيما يرويه.

## جُرْزَانُ

### الجلد الثاني، ص. 125

جُرْزَانُ: بالضم ثم السكون، وزاي، وألف، ونون: اسم جامع للاحية بأرمينية قصبته تفليس، حكى ابن الكلبي عن الشرقي بن قُطاميّ جرزان وأَرَّان، وهما مما يلي أبواب أرمينية؛ وأَرَّان هي أرض برذعة مما يلي الديلم، وهما ابنا كسلوخيم بن لنطي ابن يونان بن يافث بن نوح، عليه السلام؛ وقال عليّ ابن الحسين في مَرْوَجِه: ثم يلي مملكة الأبْخاز ملك الجرزية، قلت أنا: وهم الكُرْج فيما أحسب فعرب فقل جُرْز، قال: وهم أمة عظيمة ولهم ملك في هذا الوقت يقال له الطنبغي، ومملكة هذا الملك موضع يقال له مسجد ذي القرنين، وهم منقادون إلى دين النصرانية، يقال لهم جُرْزَان، وكانت الأبْخاز والجرزية تؤدّي الخراج إلى صاحب ثغر تفليس منذ فتحت تفليس وسكنها المسلمون إلى أيام المتوكل، فإنه كان بها رجل يقال له إسحاق بن إسماعيل فتغلب عليها واستظهر بمن معه من المسلمين على من حولها من الأمم، فانقادوا إلى طاعته وأدوا إليه الجزية وخافه كلّ من هناك من الأمم حتى بعث إليه المتوكل بُعَا التركي في عساكر كثيفة، فنزل على ثغر تفليس فأقام عليه محارباً مدة يسيرة حتى افتتحها بالسيف، وقتل إسحاق لأنه خلق طاعة السلطان، فمن يومئذ انحرفت هيبة السلطان عن ذلك الثغر وطمع فيه المتغلبون وضعفوا عن مقاومة من حولهم من الكفار وامتنعوا عن أداء الجزية واستضافوا كثيراً من ضياع تفليس إليهم حتى كان من تملُّك الكُرْج لتفليس ما كان في سنة ٥١٥ هـ، وقد ذكر خبر فتح المسلمين

لهذه الناحية في باب تفليس، وكان قد تغلب على هذه الناحية وأرَّان في أيام المعتمد على الله رجل يقال له محمد بن عبد الواحد التميمي اليمامي، فقال شاعره عمر بن محمد الحنفي يمدحه:

ونال بالشام أياماً مشهورة،  
سارت له في جميع الناس فاشتهرا  
وداسَ أحرارَ جرزان بوطأته،  
حتى شكوا من توالي وطنه ضرراً  
وقال أبو عبادة الطائي في مدح أبي سعيد محمد بن يوسف الثغري:  
وما كان بُقراط بن آشوط عنده  
بأول عبد، أوبقته جرائمه  
ولما التقى الجمعان، لم يجتمع له  
يداه، ولم يثبت على البيض ناظره  
ولم يرض من جرزان حرزاً يجيره،  
ولا في جبال الروم ريداً يجاوره

### جَزْنَقْ

#### الجلد الثاني، ص.134

جَزْنَقْ: بالفتح ثم السكون، وفتح النون، وقاف: بلدية عامرة بأذربيجان بقرب المَراغة، فيها آثار للأكاسرة قديمة وأبنية وبيت نار.

## جَنْزَةُ

الجلد الثاني، ص. 171-172

جَنْزَةُ: بالفتح: اسم أعظم مدينة بآران، وهي بين شروان وأذربيجان، وهي التي تسميها العامة كَنْجَه، بينها وبين بردعة ستة عشر فرسخاً؛ خرج منها جماعة من أهل العلم، منهم: أبو حفص عمر بن عثمان ابن شعيب الجنزي، أديب فاضل متدين، قرأ الأدب على الأديب أبي المظفر الأبيودري ببغداد وهمدان، وسمع الحديث على أبي محمد الدُّوني، وسمع منه الناس بخراسان وغيرها، وتوفي بمرور سنة ٥٥٠، ويقول بعضهم في النسبة إليها جَنْزَوِي، ونسب هكذا أبو الفضل إسماعيل بن علي بن إبراهيم الجَنْزَوِي المعدل الدمشقي، قدم بغداد في صباه وسمع بها أبا البركات هبة الله بن محمد بن عليّ البخاري وأبا نصر أحمد بن محمد بن عبد القاهر الطوسي وغيرها، وتوفي سنة ٥٨٨؛ وأحمد بن إبراهيم بن محمد بن أحمد بن إبراهيم بن موسى بن عبد الله الجَنْزِي أبو مسعود من أهل أصبهان، شيخ صالح من أولاد المحدثين، أحضره والده مجلس أبي عمرو بن مندويه فسمع منه ومن أبي القاسم إسماعيل بن مَسْعَدَةَ الإسماعيلي، قال أبو سعد: كتبت عنه، قال: وأما يزيد بن عمرو بن جنزة الجَنْزِي فنسب إلى جده، روى عنه عباس الدوري.

## جُوزْمَه

الجلد الثاني، ص. 180

جُوزْمَه: بالميم: رستاق من رساتيق أذربيجان في الجبل.



### حَمِصُ

#### الجلد الثاني، ص. 305

حَمِصُ: بالفتح ثم الكسر والتخفيف، والصاد مهملة: قرية قرب خَلْخال من أعمال الشار في طرف أذربيجان من جهة قزوين.

### خُتَا

#### الجلد الثاني، ص. 346

خُتَا: بضم أوله، وتشديد ثانيه، مقصور: مدينة بالدرْبند وهو باب الأبواب.

### خُتَّى

#### الجلد الثاني، ص. 347

خُتَّى: بضم أوله، وتشديد ثانيه، والقصر: من مَدُن باب الأبواب، والله أعلم.

### خِرْسُ

#### الجلد الثاني، ص. 358

خِرْسُ: بكسر أوله، وتسكين ثانيه، وسين مهملة: حصن بأرمينية على البحر متصلة بشروان، كان مروان بن محمد قد صالح عليه أهله.

## خَرْقَان

### الجلد الثاني، ص. 360

خَرْقَانُ: بفتح أوله، وتشديد ثانيه وفتحه، وقاف، وآخره نون: قرية من قرى همذان ثم أُضيفت إلى قزوین. وخَرْقَان: مدينة قرب تبریز بأذربيجان، وأصلها ده نَخیرجان، وكان نَخیرجان صاحب بيت مال كسرى.

## خُرْم

### الجلد الثاني، ص. 362

خُرْمٌ: بضم أوله، وتشديد ثانيه، وتفسيره بالفارسية المسرور: وهو رستاق بأرْدبیل؛ قال نصر: وأظنُّ الخُرْمِيَّة الذين كان منهم بابك الخُرْمي نسبوا إليه، وقيل: الخُرْمِيَّة فارسيّ معناه الذين يتَّبِعون الشهوات ويستبيحونها.

## خُزَر

### الجلد الثاني، ص. 367

خُزَرٌ: بالتحريك، وآخره راء؛ وهو انقلاب في الحديقة نحو اللّحاظ، وهو أقبح الحال: وهي بلاد الترك خلف باب الأبواب المعروف بالدَّرْبند قريب من سدّ ذي القرنين، ويقولون: هو مسمى بالخُزَر ابن يافث بن نوح، عليه السلام، وقال في كتاب العين: الخُزَر جيل خُزَر العيون؛ وقال دِعل بن عليّ يمدح آل عليّ، رضي الله عنه:

وليس حيّ من الأحياء نعرفه  
من ذي يمان، ولا بكر، ولا مضر  
إلا وهم شركاء في دمانهم،  
كما تشارك أيسار على جُزر  
قَتْلٍ وأسرٍ وتحريقٍ ومنهبةٍ،  
فَعَلَ الغزاةِ بأهل الروم والخُزر

وقال أحمد بن فضلان رسول المقتدر إلى الصقالبة في رسالة له ذكر فيها ما شاهده بتلك البلاد فقال: الخُزر اسم إقليم من قسبة تسمى إتل، وإتل اسم لنهر يجري إلى الخُزر من الروس وبلغار، وإتل مدينة، والخُزر اسم المملكة لا اسم مدينة، والإتل قطعتان: قطعة على غربي هذا النهر المسمى إتل وهي أكبرهما، وقطعة على شرقيّه، والملك يسكن الغربي منهما، ويسمى الملك بلسانهم يلك ويسمى أيضاً بالك، وهذه القطعة الغربية مقدارها في الطول نحو فرسخ ويحيط بها سور إلا أنه مفترش البناء، وأبنيتهم خراكاهات

### خسرُوشاه

#### الجلد الثاني، ص. 371

وخسرُوشاه أيضاً: بليدة بينها وبين تبريز ستة فراسخ، فيها سوق وعمارة.

### خلاط

#### الجلد الثاني، ص. 383

خلاط: بكسر اوله، واخره طاء مهملة: البلدة العامرة المشهورة ذات الخرات الواسعة و الثمار الياضعة، طولوها أربع و ستون درجة و نصف و الثلث،

وعرضها تسع و ثلاثون درجة و ثاثان، في الاقليم الخامس، و في من فتوح عياض بن غنم، سار من الجريرة اليها و صالحه بطيقها على الجزية و المال يئديه و رجع غياض الى الجزيرة، و هي قصبة أرمينية الوسطى، فيها الفواقه الكثيرة، و الماه الغرية و ببردها في الشتاء يضرب المثل، و لها البحيرة التي ليس له في الدنيا النظير، و يجلب منها السمك المعروف بالطريخ الى سائر البلاد، و لقد رثيت منه ببلخ، و بلغني انه يكون بغزنة، و بين الموضوعين مسيرة اربعة اشهر، و هي عجائب الدنيا ؛ قال ابن الكلبي: من عجائب الدنيا بحيرة خلّاط فائننها عشرة اشهر ليس لا يكون فيها ضفضع و لا صرطان و لا سمكة ثم يظهر بها السمك مدة شهرين في كل سنة، و يقال ان قباز الاكبر لمل طلسم افاق بلاده وجه بليناس صاحب الطلسمات الى أرمينية فلما صار الى بحيرة الخلّاط فطلسمها و فهي عشرة اشهر على ما ذكرناه

### خُلْخَال

#### الجلد الثاني، ص. 381

خُلْخَالُ: بلفظ واحد خلاخيل النسوان: مدينة وكورة في طرف أذربيجان متاخمة لجيلان في وسط الجبال، وأكثر قراهم ومزارعهم في جبال شاهقة، بينها وبين قزوین سبعة أيام وبين أردبیل يومان، وفي هذه الولاية قلاع حصينة، وردتها عند انهزامي من التتر بخراسان في سنة ٦١٧.

### خونان

#### الجلد الثاني، ص. 391

خونان: بضم أوله، و بعد الألف نون أخرى: مدينة من بلاد جرزان من فتوح حبيب بن مسلمة؛ قال الاصطرري: خنان قلعة تعرف بقلعة التراب لأنها علي تل عظيم.

## خُنْلِق

### الجلد الثاني، ص. 394

خُنْلِق: بضم أوله، وتسكين ثانيه، وكسر لامه، وياء مثناة من تحت، وآخره قاف: بلد بدرْبند خَزْرانَ عند باب الأبواب. ينسب إليها حكيم بن إبراهيم بن حكيم اللكزي الخليلي الدربندي، كان فقيها شافعيًا فاضلاً، تفقه ببغداد علي الغزالي و سمع الحديث الكثير و سكن بخارى الي ان توفى بها في شعبان سنة 538 .

## خُونَا

### الجلد الثاني، ص. 407

خُونَا: بضم أوله، وبعد الواو الساكنة نون، مقصور، والصواب في تسميتها وذكرها في الكتابة خُونَج: بلد من أعمال أذربيجان بين مراغة وزَنْجان في طريق الري، وهو آخر ولاية أذربيجان تسمى الآن كاغد كُنْان أي صنَّاع الكاغد، وأهل هذه المدينة يكرهون تسميتها بخُونَا لقريئة قبيحة تقرن بهذا الاسم، رأيتها وهي بلدة صغيرة خراب فيها سوق حسن.

## خُونَج

### الجلد الثاني، ص. 407

خُونَج: وهو خُونَا الذي قدمنا ذكره، غيَّره عامة العجم وهو الصواب، بينها وبين زَنْجان يومان.

## وَحْوَيَّ

### الجلد الثاني، ص. 409-408

وَحْوَيَّ أيضاً: بلد مشهور من أعمال أذربيجان حصن كثير الخير والفواكه، ينسب إليها الثياب الخوية؛ وينسب إليها أيضاً أبو معاد عبدان الطبيب الحُوَيَّ، يروي

عن الجاحظ، روى عنه أبو عليّ القالي ويوسف بن طاهر بن يوسف ابن الحسن الخويّ الأديب أبو يعقوب من أهل خُويّ، أديب فاضل وفقه بارع، حسن السيرة رفيق الطبع مليح الشعر مستحسن النظم، كتب لأبي سعد الإجازة وقد كان سكن نوقان طوس وولي نيابة القضاء بها وحُمدت سيرته في ذلك، وله تصانيف، من جملتها رسالة تنزيه القرآن الشريف عن وصمة اللحن والتحريف، وقال أبو سعد: وطني أنه قُتل في وقعة العرب بطوس سنة ٥٤٩ هـ أو قبلها ببسير؛ وينسب إليها أيضاً أبو بكر محمد بن يحيى بن مسلم الخوي، حدث عن جعفر بن إبراهيم المؤنن، روى عنه أبو القاسم عبد الله بن محمد بن إبراهيم بن إدريس الشافعي وغيره.

#### درْبَنْد

#### الجلد الثاني، ص. 449

دَرْبَنْد: هو باب الأبواب، وقد ذكر.

#### دَرْوَد

#### الجلد الثاني، ص. 453

دَرْوَد: آخره زال معجمة، وباقية مثل الذي قبله: واد لبني سُليم، ويقال دُو دَرْوَد؛ قال أبو تمام:

فهم لَدَرْوَد والظلام مَوالي

عن العمراني، وشعر أبي تمام يدل على أنه موضع في ثغر أذربيجان لأنه يمدح أبا سعيد الثغري فقال:

وبالهُضْب من أَبَرْشَتَوِيم ودَرْوَد

عَلَتْ بِكَ أَطْرَافُ الْقَنَا، فاعْلُ وازدِدِ

وَأَبْرَشْتُوَيْمَ هُنَاكَ، وَالْقَصِيدَةُ يَذْكُرُ فِيهَا حَرْبَهُ مَعَ بَابِكِ الْخُرْمِيِّ؛ وَقَالَ فِي  
قَصِيدَةٍ أُخْرَى يَمْدَحُ الْمُعْتَصِمَ:

وَبِهَضْبَتَيْ أَبْرَشْتُوَيْمَ وَدُرُودَ  
لَقِحتُ لِقَاحَ النَّصْرِ بَعْدَ حِيَالِ  
يَوْمِ أَضَاءَ بِهِ الزَّمَانُ، وَقَتَّحْتُ  
فِيهِ الْأَسِنَّةُ زَهْرَةَ الْأَمَالِ  
لَوْلَا الظَّلَامُ وَقُلَّةٌ عَلَقُوا بِهَا  
بَاتَتْ رِقَابُهُمْ بِغَيْرِ قِلَالِ  
فَلْيَشْكُرُوا جَنَحَ الظَّلَامِ وَدُرُودًا،  
فَهُمْ لَدُرُودَ وَالظَّلَامِ مُوَالِي

دِرْمار

الجلد الثاني، ص. 454

دِرْمار: بكسر أوله، وتشديد ثانيه: قلعة حصينة من نواحي أذربيجان قرب  
تبريز.

والدش

الجلد الثاني، ص 456

والدشت أيضاً: بليدة في وسط الجبال بين إربل وتبريز، رأيثها عامرة كثيرة  
الخير، أهلها كلهم أكراد.

دوميس

الجلد الثاني، ص. 489

دوميس: ناحية بأَرَّان بين بَرْدَعَة ودبيل

دوين

الجلد الثاني، ص. 491

دَوِينُ: بفتح أوله، وكسر ثانيه، وياء مثناة من تحت ساكنة، وآخره نون: بلدة من نواحي أَرَّان في آخر حدود أذربيجان بقرب من تفليس؛ منها ملوك الشام بنو أيوب؛ ينسب إليها أبو الفتوح نصر الله بن منصور بن سهل الدَّويني الجيزي، كان فقيهاً شافعي المذهب، تفقه ببغداد على أبي حامد الغزالي وسافر إلى خراسان وأقام بنيسابور مدة ثم انتقل إلى بلخ، وسمع الحديث علي أبي سعد عبد الواحد بن عبد الكريم القصري و عبد الرزاق بن حسان المنيعي وغيرهما، ذكره أبو سعد في شيوخه فقال: مات ببلخ في سنة ٥٤٦. ودوين أيضاً: من قرى أُسْتُوا من أعمال نيسابور، قال أبو الحسن محمد بن محمد الخاوراني: سمعت بقرية دوين من ناحية أُسْتُوا من الفقيه محمد الجويني جزءاً يشتمل على ما ورد من الأخبار في الصلاة على رسول الله، صلى الله عليه وسلم.

دَهْنَخِيرْجان

الجلد الثاني، ص. 494

دِهْنَخِيرْجان: مدينة كبيرة بأذربيجان، بينها وبين تبريز يومان وبينها وبين مراغة يومان، بعضهم يسميها حَرَّقان، والذي تُرجم ههنا معناه قرية النخیرجان، والنخیرجان كان خازن كسرى، وهذه البلدة مضافة إليه.



## الرَّان

### الجلد الثالث، ص. 18

الرَّانُ: مدينة بين مراغة ورنجان، قيل: فيها معدن ذهب ومعدن الأسرُب، قال مسعر: واستعملت منه مُرداسنجاً فحصل لي من كلِّ مَنَّا دائق ونصف فضة، ووجدت فيه اليبُرُوح كثيراً عظيم الخلقة يكون الواحد منه عشرة أذرع وأكثر من ذلك، وفي هذه المدينة نهر من شرب منه أَمِن الحصاة أبداً، وبها حشيشة تُضحك من تكون معه حتى يخرج به الضحك إلى الرَّعونة وإن سقطت منه أو شيء منها اعتراه حزنٌ لذلك وبكاء، وبها حجارة بيض غير شفافة تقيم الرصاص، ويقع بها من السحاب دُويبةٌ تنفع من داء الثعلب باللطوخ، هكذا ذكره مسعر ابن مهلهل، والذي عندي أن الرَّانَ وأَرَّانَ واحد، وهي ولاية واسعة من نواحي أرمينية؛ قال عمر بن محمد الحنفي يمدح محمد بن عبد الواحد اليمامي:

حتى أتى بجمال الرَّان مُنتجعاً  
من وابل غيثٌ جَوْدٌ يَنْعَشُ البشرَا  
وأحكَمَ الرَّانَ حتى نام صاحبُها  
أَمناً وشرَّد عنها من بَغَى أَشْرا  
وقال أيضاً:  
يا وبيح نفس سَرَتْ طوارِقُها  
بالهمَّ فالهمُّ لا يُفارِقُها  
ووبيح نجديةٌ مُنعمَةٌ  
أضحى مُقيماً بالرَّانِ وامقُها  
فكم أتى الآن دون مطلبها

من عُرُضَ قَدْ بَدَتْ مَهَارُهَا  
وَمِنْ جِبَالِ الرَّانِ قَدْ قُورِنَتْ  
إِلَى جِبَالٍ أُخْرَى تُسَاوِيهَا  
فَلَيْتَ عَيْنِي تَرَى، إِذَا نَظَرْتُ،  
نَجْدًا وَقَدْ أَيْنَعَتْ حَدَاتُهَا

### الرَّحَاب

#### الجلد الثالث، ص. 31

الرَّحَاب: هي ناحية بأذربيجان ودَرْبَنْد، وأكثر أرمينية كلها يشتملها هذا الاسم.

### الرَّسّ

#### الجلد الثالث، ص. 43-44

الرَّسّ: الرس وادي أذربيجان وحد أذربيجان ما وراء الرّسّ، ويقال إنّّه كان بأَرَان على الرّس ألف مدينة فبعث الله إليهم نبيّاً يقال له موسى، وليس بموسى بن عمران، فدعاهم إلى الله والإيمان به فكذبوه وجحدوه وعصوا أمره فدعا عليهم فحوّل الله الحارث والحويرث من الطائف فأرسلهما عليهم فيقال أهل الرس تحت هذين الجبلين؛ ومخرَجُ الرس من قاليبلاء ويمرّ بأَرَان ثمّ يمرّ بورْثان ثم يمرّ بالمجمع فيجتمع هو والكرّ وبينهما مدينة البيلقان ويمرّ الكرّ والرّس جميعاً فيصبّان في بحر جُرجان، والرّس هذا واد عجيب فيه من السمك أصناف كثيرة، وزعموا أنّه يأتيه في كلّ شهر جنس من السمك لم يكن من قبل، وفيه سمك يقال له الشورماهي

لا يكون إلا فيه، وبجيء إليه في كل سنة في وقت معلوم صنف منه؛ وقال مسعر بن المهلهل وقد ذكر بذبابك ثم قال: وإلى جانبه نهر الرس وعليه رُمان عجيب، لم أر في بلد من البلدان مثله، وبها تينٌ عجيب، وزبيبها يجف في التنانير لأنه لا شمس عندهم بكثرة الضباب ولم تصح السماء عندهم قط، ونهر الرس يخرج إلى صحراء البلاسجان، وهي إلى شاطئ البحر في الطول من بَرَزَند إلى بردعة، ومنها ورُثان والبيلقان، وفي هذه الصحراء خمسة آلاف قرية، وأكثرها خراب إلا أن حيطانها وأبنيتها باقية لم تتغير لجودة التربة وصحتها، ويقال إن تلك القرى كانت لأصحاب الرس الذين ذكرهم الله في القرآن المجيد، ويقال إنهم رهط جالوت قتلهم داود وسليمان، عليهما السلام، لما منعوا الخراج، وقتل جالوت بأرمية.

## رُوس

### الجلد الثالث، ص. 79

رُوس: بضم أوله، وسكون ثانيه، وسين مهملة، ويقال لهم رُوس، بغير واو: أمة من الأمم بلادهم متاخمة للصقالبة والترك ولهم لغة برأسها ودين وشريعة لا يشاكهم فيها أحد، قال المقدسي: هم في جزيرة وبنة يحيط بها بحيرة وهي حصن لهم ممن أرادهم، وجملتهم على التقدير مائة ألف إنسان، وليس لهم زرع ولا ضرع، والصقالبة يُغيرون عليهم ويأخذون أموالهم، وإذا ولد لأحدهم مولود ألقى إليه سيفاً وقال له: ليس لك إلا ما تكسه بسيفك، وإذا حكم ملكهم بين خصمين بشئ ولم يرضيا به قال لهما: تحاكما بسيفكما، فأَيّ السيفين كان أحدًا كانت الغلبة له، وهم الذين استولوا على بردعة سنةً فانتهكوها حتى ردّها الله منهم وأبادهم، وقرأت في رسالة أحمد بن فضلان بن العباس بن راشد بن حماد مولى محمد بن سليمان رسول المقتدر إلى ملك الصقالبة حكى فيها ما عاينه انفصل عن بغداد إلى أن عاد إليها

فحكيت ما ذكره على وجهه استعجاباً به، قال: ورأيت الروسية وقد وافوا بتجاراتهم فنزلوا على نهر إتل فلم أرَ أتم أبداناً منهم كأنهم النخل شُقر حمر لا يلبسون القراطق ولا الخفّاتين ولكن يلبس الرجل منهم كساء يشتمل به على أحد شقّيه ويخرج إحدى يديه منه، ومع كلّ واحد منهم سيف وسكّين وفأس لا تفارقه، وسيوفهم صفائح مشطبة أفرنجية، ومن حدّ ظُفر الواحد منهم إلى عنقه محضر شجر وصور وغير ذلك، وكلّ امرأة منهم على ثديها حقة مشدودة إمّا من حديد وإمّا من نحاس وإمّا من فضة وإمّا من ذهب على قدر مال زوجها ومقداره، في كل حقة حلقة فيها سكين مشدودة على الثدي أيضاً، وفي أعناقهم أطواق ذهب وفضة لأنّ الرجل إذا ملك عشرة آلاف درهم صاغ لامرأته طوقاً وإن ملك عشرين ألفاً صاغ لها طوقين وكلّما زاد عشرة آلاف درهم يزيد لها طوقاً آخر، فربّما كان في عنق الواحدة مهن أطواق كثيرة، وأجلّ الحلي عندهم الخرز الأخضر من الخزف الذي يكون على السفن يبالغون فيه ويشترون الخرزة منه بدرهم وينظمونه عقداً لنسائهم، وهم أقدر خلق الله لا يستنجون من غائط ولا يغتسلون من جنابة كأنهم الحمير الضالة، يجيئون من بلدهم فيرسون سفنهم بإتل، وهو نهر كبير، ويبنون على شاطئه بيوتاً كباراً من الخشب ويجتمع في البيت الواحد العشرة والعشرون والأقل والأكثر، ولكلّ واحد منهم سرير يجلس عليه ومعه جواربه الرُّوقة للتجار، فينكح الواحد جاريته ورفيقة ينظر إليه، وربّما اجتمعت الجماعة منهم على هذه الحالة بعضهم بحذاء بعض، وربّما يدخل التاجر عليهم ليشتري من بعضهم جارية فيصادفه ينكحها فلا يزول عنها حتى يقضى أربه، ولا بدّ لهم في كلّ يوم بالغداة أن تأتي الجارية ومعها قصعة كبيرة فيها ماء فتقدمها إلى مولاهما فيغسل فيها وجهه ويديه وشعر رأسه، فيغسله ويسرحه بالمشط في القعصة ثمّ يمتخط ويصق فيها ولا يدع شيئاً من القدر إلّا فعله في ذلك الماء فإذا فرغ ممّا يحتاج إليه حملت الجارية القصعة إلى الذي يليه فيفعل

مثل ما فعل صاحبه، ولا تزال ترفعها من واحد إلى واحد حتى تدبرها على جميع من في البيت، وكل واحد منهم يمتخط ويصق فيها ويغسل وجهه وشعره فيها، وساعة موافاة سفنهم إلى هذا المرسى يخرج كل واحد منهم ومعه خبز ولحم ولبن وبصل ونبيد حتى يوافي خشبة طويلة منصوبة لها وجه يشبه وجه الإنسان وحولها صور صغار وخلف تلك الصور خشب طوال قد نصبت في الأرض فيوافي إلى الصورة الكبيرة ويسجد لها ثم يقول: يا ربّ قد جئت من بُعد ومعي من الجوّاري كذا وكذا رأساً ومن السمور كذا وكذا جلدأ، حتى يذكر جميع ما قدم معه من تجارته ثم يقول: وقد جئتكم بهذه الهدية، ثم يترك ما معه بين يدي الخشبة ويقول: أريد أن ترزقني تاجراً معه دنائير ودراهم فيشتري مني كلّ ما أريد ولا يخالفني في جميع ما أقول، ثم ينصرف، فإن تعسر عليه بيعه وطالت أيامه عاد بهدية أخرى ثانية وثالثة، فإن تعذر عليه ما يريد حمل إلى صورة من تلك الصور الصغار هدية وسألها الشفاعة وقال: هؤلاء نساء ربنا وبناته، ولا يزال إلى صورة صورة يسألها ويستشفع بها ويتضرّع بين يديها فرّبما تسهل له البيع فباع فيقول: قد قضى ربي حاجتي وأحتاج أن أكافئه، فيعمد إلى عدّة من البقر والغنم على ذلك ويقتلها ويتصدّق ببعض اللحم ويحمل الباقي فيطرحه بين يدي تلك الخشبة الكبيرة والصغار التي حولها ويعلق رؤوس البقر والغنم على ذلك الخشب المنسوب في الأرض، فإذا كان الليل وافت الكلاب فأكلت ذلك فيقول الذي فعله: قد رضي عني ربي وأكل هديتي، وإذا مرض منهم الواحد ضربوا له خيمة ناحية عنهم وطرحوه فيها وجعلوا معه شيئاً من الخبز والماء ولا يقرّبونه ولا يكلمونه بل لا يتعاهدونه في كل أيامه لا سيما إن كان ضعيفاً أو كان مملوكاً، فإن برأ وقام رجع إليهم وإن مات أحرّقه وإن كان مملوكاً تركوه على حاله تأكله الكلاب وجوارح الطير، وإذا أصابوا سارقاً أو لصاً جاؤوا به إلى شجرة طويلة غليظة وشدوا في عنقه حبلاً وثيقاً وعفّوه فيها ويبقى

معلقاً حتى ينقطع من المكث إما بالرياح أو الأمطار، وكان يقال لي: إنهم كانوا يقال لي: إنهم كانوا يفعلون برؤوسائهم عند الموت أموراً أقلها الحرق، فكنت أحب أن أقف على ذلك حتى بلغني موت رجل منهم جليل فجعلوه في قبره وسقّوا عليه عشرة أيام حتى فرغوا من قطع ثيابه وخياطتها، وذلك أن الرجل الفقير منهم يعملون له سفينة صغيرة ويجعلونه فيها ويحرقونها، والغنيّ يجمعون ماله ويجعلونه ثلاثة أثلاث: فثلث لأهله وثلث يقطعون له به ثياباً وثلث يشترون به نبيذاً يشربونه يوم تقتل جاريته نفسها وتُحرق مع مولاها، وهم مستهترون بالخمير يشربونها ليلاً ونهاراً، وربما مات الواحد منهم والقدح في يده، وإذا مات الرئيس منهم قال أهله لجواريه وغلّمانه: من منكم يموت معه؟ فيقول بعضهم: أنا، فإذا قال ذلك فقد وجب عليه لا يستوى له أن يرجع أبداً، ولو أراد ذلك ما تُرك، وأكثر ما يفعل هذا الجوّاري، فلما مات ذلك الرجل الذي قدمت ذكره قالوا لجواريه: من يموت معه؟ فقالت إحداهن: أنا، فوكلوا بها جاريّتين تحفظانها وتكونان معها حيث ما سلكت حتى إنهما ربّما غسلتا رجليهما بأيديهما، وأخذوا في شأنه وقطع الثياب له وإصلاح ما يحتاج إليه والجارية في كل يوم تشرب وتغنيّ فارحة مستبشرة، فلما كان اليوم الذي يحرق فيه هو والجارية حضرت إلى النهر الذي فيه سفينته فإذا هي قد أخرجت وجعل لها أربعة أركان من خشب الخلنج وغيره وجعل حولها أيضاً مثل الأناس الكبار من الخشب ثم مدت حتى جعلت على ذلك الخشب وأقبلوا يذهبون وبجيئون ويتكلمون بكلام لا افهمه وهو بعد في قبره لم يخرجوه ثم جاؤوا بسرير فجعلوه على السفينة وغشّوه بالمضربّات الديباج الرومي والمساند الديباج الرومي ثم جاءت امرأة عجوز يقولون لها ملك الموت ففرشت على السرير الذي ذكرناه، وهي وليت خياطته وإصلاحه، وهي تقتل الجوّاري، ورأيتها حواء نيرة ضخمة مكفّرة، فلما وافوا قبره نحوا التراب عن ونحو الخشب واستخرجوه في الإزار الذي مات فيه

فرأيتُه قد اسودَّ لبرد البلد، وقد كانوا جعلوا معه في قبره نبيذاً وفاكهة وطنبوراً فأخرجوا جميع ذلك وإذا هو لم يتغير منه شئ غير لونه، فالبسوه سراويل ورائاً وخفّاً قرطقالاً وخفّتان ديباج له إزار زهاب وجعلوا على رأسه قلنسوة من ديباج سمور وحملوه حتى أدخلوه القبة التي على السفينة وأجلسوه على المضربة وأسندوه بالمساند وجاؤوا بالنبيذ والفاكهة والريحان فجعلوه معه وجاؤوا بخبز ولحم وبصل فطرحوه بين يديه وجاؤوا بكلب فقطعوه نصفين وألقوه في السفينة ثم جاؤوا بجميع سلاحه فجعلوه إلى جانبه ثم أخذوا دابّتين فأجروهما حتى عرقتا ثم قطعوهما بالسيوف وألقوا لحمهما في السفينة ثم جاؤوا ببقرتين فقطعوهما أيضاً وألقوهما في السفينة ثم أحضروا ديكاً ودجاجة فقتلوهما وطرحوهما فيها والجارية التي تُقتل ذاهبة وجائبة تدخل قبة قبة من قباهم فيجامعها واحد واحد، وكلّ واحد يقول لها: قولي لمولاك إنّما فعلت هذا من محبتك، فلما كان وقت العصر من يوم الجمعة جاؤوا بالجارية إلى شئ عملوه مثل ملبن الباب فوضعت رجلها على أكفّ الرجال وأشرفت على ذلك الملبن وتكلّمت بكلام لها، فأنزلوها ثم أصعدوها ثانية ففعلت كفعلها في المرّة الأولى ثم أنزلوها وأصعدوها ثالثة ففعلت فعلها في المرّتين ثم دفعوا لها دجاجة فقطعت رأسها ورمّت به فأخذوا الدجاجة وألقوها في السفينة، فسألت الترجمان عن فعلها فقال: قالت في المرّة الأولى هوذا أرى أبى وأمي، وقالت في المرّة الثانية: هوذا أرى جميع قرابتي الموتى قعوداً، وقالت في المرّة الثالثة: هوذا أرى مولاي قاعداً في الجنة والجنة حسنة خضراء ومعه الرجال والغلمان وهو يدعوني فاذهبوا بي إليه، فمرّوا بها نحو السفينة فنزعت سوارين كانا معها فدفعتهما إلى المرأة العجوز التي تسمى ملك الموت وهي التي تقتلها، ونزعت خلخالين كانا عليها ودفعتهما إلى الجاريتين اللتين كانتا تخدمانها وهما ابنتا المعروفة بملك الموت، ثم أصعدوها إلى السفينة ولم يدخلوها إلى القبة وجاء الرجال ومعهم

التراس والخشب ودفعوا إليها قدحاً من نبيذ فغنت عليه وشربته، فقال لي الترجمان: إنها تودّع صواحباتها بذلك، ثم دفع إليها قدح آخر فأخذته وطولت الغناء والعجوز تستحثها على شربه والدخول إلى القبة التي فيها مولاه، فرأيته وقد تبدلت وأرادت الدخول إلى القبة فأدخلت رأسها بين القبة والسفينة فأخذت العجوز رأسها وأدخلتها القبة ودخلت معها العجوز وأخذ الرجال يضربون بالخشب على التراس لنأل يسمع صوت صياحها فيجزع غيرها من الجواري فلا يطلبن الموت مع مواليهن، ثم دخل القبة ستة رجال فجامعوا بأسرهم الجارية ثم أضجعوها إلى جنب مولاه الميت وأمسك اثنان رجلها واثنان يديها وجعلت العجوز التي تسمى ملك الموت في عنقها حبلاً مخالفاً ودفعته إلى اثنين ليجذباها وأقبلت ومعها خنجر عظيم عريض النصل فأقبلت تدخله بين أضلاعها موضعاً موضعاً وتخرجه والرجلان يخفئانها بالحبلى حتى ماتت، ثم وافى أقرب الناس إلى ذلك الميت فأخذ خشبة فأشعلها بالنار ثم مشى القهقري نحو قفاه إلى السفينة والخشبة في يده الواحدة ويده الأخرى على استه وهو عريان حتى أحرق ذلك الخشب الذي قد عبوه تحت السفينة من بعد ما وضعوا الجارية التي قتلوها في جنب مولاه، ثم وافى الناس بالخشب والحطب ومع كل واحد خشبة وقد ألهب رأسها فيلقوها في ذلك الخشب فتأخذ النار في الحطب ثم في السفينة ثم في القبة والرجل والجارية وجميع ما فيها، ثم هبت ريح عظيمة هائلة فاشتد لهب النار واضطرم تسعورها، وكان إلى جانبي رجل من الروسية فسمعتهم يكلم الترجمان الذي معه، فسألته عما قال له، فقال: إنه يقول أنتم معاشر العرب حمقى لأنكم تعمدون إلى أحب الناس إليكم وأكرمهم عليكم فتطرحونه في التراب فتأكله الهوام والدود ونحن نحرقه بالنار في لحظة فيدخل الجنة من وقته وساعته، ثم ضحك ضحكاً مفرطاً وقال: من محبة ربّه له قد بعث الريح حتى صارت السفينة والحطب والرجل الميت والجارية رماداً رمدداً، ثم



بنوا على موضع السفينة، وكانوا أخرجوها من النهر، شبيهاً بالتل المدور ونصبوا في وسطه خشبة كبيرة وكتبوا عليها اسم الرجل واسم ملك الروس وانصرفوا؛ قال: ومن رسم ملوك الروس أن يكون معه في قصره أربعمئة رجل من صناديد أصحابه وأهل الثقة عنده فهم يموتون بموته ويقتلون دونه، ومع كلّ واحد منهم جارية تخدمه وتغسل رأسه وتصنع له ما يأكل ويشرب وجارية أخرى يطؤها، وهؤلاء الأربعمئة يجلسون تحت سريره، وسريره عظيم مرصّع بنفيس الجواهر، ويجلس معه على السرير أربعون جارية لفراشه، وربما وطئ الواحدة منهن بحضرة أصحابه الذين ذكرنا، ولا ينزل عن سريره فإذا أراد قضاء حاجة قضاها في طشت، وإذا أراد الركوب قدموا دابته إلى السرير فركبها منه، وإذا أراد النزول قدم دابته حتى يكون نزوله عليه، وله خليفة يسوس الجيوش ويواقع الأعداء ويخلفه في رعيته؛ هذا ما نقلته من رسالة ابن فضّال حراً وعلية عهدة ما حكاه، والله أعلم بصحته، وأما الآن فالمشهور من دينهم دين النصرانية.

### رُويندز

#### الجلد الثالث، ص. 105

رُويندز: قلعة حصينة من أعمال أذربيجان قرب تبريز.

### زَراوند

#### الجلد الثالث، ص. 136

زَراوند: بفتح أوّله، وبعد الواو المفتوحة نون ساكنة، وآخره دال مهملة؛ قال مسعر بن مهلهل وقد ذكر البحيرة المَرّة بأرمية قال: وعلى هذه البحيرة قلاع حصينة، وجانب من هذه البحيرة يأخذ إلى موضع يقال له وادي الكرد فيه طرائف

من الأحجار وعليه ممّا يلي سَلَمَاس حَمّة شريفة جليلة نفيسة الخطر كثيرة المنفعة وهي بالإجماع والموافقة خيرٌ ما يخرج من كلّ معدن في الأرض، يقال لها زراوند، وإليها ينسب البورق الزراوندي، وذلك أن الإنسان أو البهيمة يلقى فيها وبه كُؤوم قد اندملت وقرُوح قد التحمت ودونها عظام موهنة وأزجة كامنة وشظايا غامضة فتتفجر أفواهاها ويخرج ما فيها من قيح وغيره وتجتمع على النظافة ويأمن الإنسان غائلتها، وعهدي بمن توليتُ حملهُ إليها وبه علل من جرب وسلع وقولنج وحزاز وضربان في الساقين واسترخاء في العصب وهم لازم وحزن دائم وبه سهم قد نبت اللحم على نصله وغار في كبده، وكنا نتوقع صدع قلبه صباح مساء فأقام بها ثلاثة أيام فخرج السهم من خاصرته لأنّه أرقّ موضع وجد فيه منفذاً، قال: ولم أرَ مثل هذا الماء إلّا في بلد التيز ومكران، قال: ومن شرف الحمة أن مع ذلك مجراها مجرى ماء عذب زلال بارد، فإذا شرب منه إنسان أمن الخوانيق ووسع عروق الطحال الدقاق وأسهل السوداء من غير مشقة، وذكر غير ذلك من خواص هذه الحمة، والله أعلم بصحته.

### زَرْكُون

الجلد الثالث، ص. 138

زَرْكُون: ناحية من أذربيجان يمرّ بها الزّاب الأعلى، والله أعلم

### زَوَزَان

الجلد الثالث، ص. 158

زَوْرَانُ: بفتح أوله وثانيه ثم زاي أخرى، وآخره نون: كورة حسنة بين جبال أرمينية وبين أخلاط وأذربيجان وديار بكر والموصل، وأهلها أرمن وفيها طوائف من الأكراد؛ قال صاحب الفتوح : لما فتح عياض بن غنم الجزيرة وانتهى إلى قَرْدَى وبازبَدَى أتاه بطريق الزَّوْرَان فصالحه عن أرضه على إتاة ذلك في سنة ١٩ للهجرة؛ وقال ابن الأثير: الزَّوْرَان ناحية واسعة في شرقي دجلة من جزيرة ابن عمر، وأول حدوده من نحو يومين من الموصل إلى أول حدود خلاط وينتهي حدّها إلى أذربيجان إلى أول عمل سلماس، وفيها قلاع كثيرة حصينة، وكلّها للأكراد البَشْنُوِيَّة والبُخْتِيَّة، فمن قلاع البشنوية قلعة برقة وقلعة بَشِير، وللبختية قلعة جُرْدَقِيل، وهي أجلّ قلعة لهم، وهي كرسي ملكهم، وآتيل وعلّوس، بإزاء الحرّاء لأصحاب الموصل ألقى وأروخ وباخوخه وبرخو وكنكور ونبروه وخوشب.

### سَبَلَانُ

#### الجلد الثالث، ص. 186

سَبَلَانُ: بفتح أوله وثانيه، وآخره نون: جبل عظيم مشرف على مدينة أردبيل من أرض أذربيجان، وفي هذا الجبل عدّة قرى ومشاهد كثيرة للصالحين، والثلج في رأسه صيفاً وشتاء، وهم يعتقدون أنّه من معالم الصالحين والأماكن المباركة المزارة.

روى عن رسول الله صلى الله عليه وسلم، أنه قال : من قرأ : سبحان الله حين تمسون وحين تصبحون، الى قوله تخرجون، كتب له من الحسنات بعدد كل ورقة ثلج تقطس على جبل سبلان . قيل : ما سبلان يا رسول الله ؟ قال : جبل بين أرمينية و أذربيجان ، عليه عين من عيون الجنة ، وفيه قبر من قبور الجنة.

## سجاس

### الجلد الثالث، ص. 189

سجاس: بكسر أوله ويفتح، وآخره سين أخرى مهملة: بلد بين همذان وأبهر؛ قال عبد الله بن خليفة:

كَأَنِّي لَمْ أَرْكَبْ جَوَادًا لَغَارَةً،  
وَلَمْ أَتْرُكْ الْقَرْنَ الْكَمِّيَّ مُقَطَّرًا  
وَلَمْ أَعْتَزْضْ بِالسَّيْفِ خَيْلًا مَغِيرَةً  
إِذَا النُّكْسُ مُشَى الْقَهْقَرَى ثُمَّ جَرَجَا  
وَلَمْ أَسْتَحِثَّ الرِّكْبَ فِي إِثْرِ عُصْبَةٍ  
مَيِّمَةً عَلَيَا سِجَاسَ وَأَبَهْرًا

ينسب إليها أبو جعفر محمد بن علي بن محمد بن عبد الله ابن سعيد السجاسي الأديب، كتب عنه السلفي بسجاس أناشيد وفوائد أدبية ورواها عنه وذكر أن سجاس من مدُن أذربيجان، والمعروف ما صدر منه.

## سجوان

### الجلد الثالث، ص. 193

سجوان: بكسر أوله، وسكون ثانيه، وآخره نون، والعامّة يقولون سبيوان: بليدة نزهة، بينها وبين تبريز نحو الفرسخ، والله أعلم.

سَرَاو

الجلد الثالث، ص. 204

سَرَاو: بفتح أوله، وآخره واو صحيحة: مدينة بأذربيجان بينها وبين أردبيل ثلاثة أيام، وهي بين أردبيل وتبريز، خربها التتر، لعنهم الله، في سنة ٦١٧ وقتلوا كل من وجدوه فيها؛ وقال محمد بن طاهر المقدسي: السروي منسوب إلى سارية، وقد ذكر، والسروي منسوب إلى مدينة بأردبيل يقال لها سرو، هكذا ذكره بغير ألف، قال: ومنها نصر السروي الأذربيلي؛ ونافع بن علي بن بحر بن عمرو ابن حزم أبو عبد الله السروي الفقيه من أذربيجان، حدث عن أبي عياش الأذربيلي وعلي بن محمد بن مهرويه وأبي الحسن علي بن إبراهيم القطان القزوينيين، وقال أبو سعد: السروي، بالتسكين، نسبة إلى سرو أردبيل من أذربيجان، وذكر من ذكرنا قبل، والذي أراه أن النسبة إلى هذه المدينة سراوي على الأصل وسروي، بالفتح، على الحذف، فأما التسكين فمكرر جداً، والله أعلم بالصواب.

سَلَمَاسُ

الجلد الثالث، ص. 238

سَلَمَاسُ: بفتح أوله وثانيه، وآخره سين أخرى: مدينة مشهورة بأذربيجان، بينها وبين أرمية يومان، وبينها وبين تبريز ثلاثة أيام، وهي بينهما، وقد خرب الآن معظمها، وبين سلماس وخوي مرحلة، وطول سلماس ثلاث وسبعون درجة وسدس، وعرضها ثلاث وثلاثون درجة ونصف؛ وينسب إلى سلماس موسى بن عمران بن موسى بن هلال أبو عمران، سمع أبان وسمع بدمشق أبا الحسن بن جوصا وأبا

الطبيب أحمد بن إبراهيم بن عباري ومكحولاً البيروتي وغيرهم، وبحلب أبا بكر محمد بن بركة بَرْدَاعَس، وسمع بالري والكوفة وبغداد محمد بن مخلد العطار وجعفر بن محمد الخلامي، وسمع بالرقّة ونصيبين والرملة وحماة، وروى عنه ابن أخته أبو المظفر المهّند بن المظفر بن الحسن السلمي والشريف أبو القاسم الزبيدي الحمّامي وغيرهما، ومات بأشّنه في ربيع الآخر سنة ٣٨٠ وحمل إلى سلماس.

### سَمْنَدَر

#### الجلد الثالث، ص. 253

سَمْنَدَر: بفتح أوله وثانيه ثم نون ساكنة، ودال مفتوحة، وآخره راء: مدينة خلف باب الأبواب بثمانية أيام بأرض الخزر بناها أنوشروان بن قباد كسرى، وقال الأزهري: سمندر موضع، وكانت سمندر دار مملكة الخزر فلما فتحها سلمان بن ربيعة انتقل عنها إلى مدينة إتل، وبينهما مسيرة سبعة أيام؛ قال الإصطخري: سمندر مدينة بين إتل، مدينة صاحب الخزر، وباب الأبواب ذات بساتين كثيرة، يقال إنّها تشتمل على نحو من أربعة آلاف بستان كرم، وهي ملاصقة لحد ملك السرير، والغالب على ثمارها الأعناب، وفيها خلق من المسلمين ولهم بها مساجد، وأبنيتهم من خشب قد فسحت، وسطوحهم مسنّمة، وملكهم من اليهود قرابة ملك الخزر، وبينهم وبين حدّ السرير فرسخان، وبينهم وبين صاحب السرير هدنة، ومن سمندر إلى إتل مدينة الخزر ثمانية أيام، ومن سمندر إلى باب الأبواب أربعة أيام.

### وَسِنْجَابَاذْ

#### الجلد الثالث، ص. 262

وَسِنْجَابَاذْ أَيْضاً: قرية من أعمال خلخال من أعمال أذربيجان ذات منارة في واد، رأيثها وأهلها يسمونها سنكاواذ يكتبون في الخط سنجبذ

### سِنْجَالْ

#### الجلد الثالث، ص. 263

سِنْجَالْ: بكسر أوله، وسكون ثانيه ثم جيم، وآخره لام؛ يقال: سَنَجَلَ الرَّجُلُ إذا ملأ حوضه نشاطاً؛ وسِنْجَالْ: قرية بأرمينية، وقيل: بأذربيجان؛ ذكرها الشَّمَاحُ:  
ألا يا اصْبَحاني قبل غارة سنجال،  
وقيل منايا باكراتٍ وأجالٍ  
وقيل اختلاف القوم من بين سالب  
وأخر مسلوب هوَّى بين أبطالٍ

### وَسَنْجَانْ

#### الجلد الثالث، ص. 263

وَسَنْجَانْ أَيْضاً: موضع بباب الأبواب و سنجان قصبة خواف ذكره  
الباخرزي

سِنْجَبَذْ

الجلد الثالث، ص. 263

سِنْجَبَذْ: وهي سِنْجَابَاذ التي ذكرت آنفاً: من قرى خلخال.

سِنْدَبَايَا

الجلد الثالث، ص. 267

سِنْدَبَايَا: بكسر أوله، وسكون ثانيه، بعد الدال المهملة باء موحدة مفتوحة ثم ياء آخر الحروف: موضع بأذربيجان بالبَدْ من نواحي بابك الخُرْمِيّ؛ قال أبو تمام يمدح أبا سعيد محمد بن يوسف:

رَمَى الله مِنْهُ بِابِكَاً وَوُلَاتَه

بِقَاصِمَةِ الْأَصْلَابِ فِي كُلِّ مَشْهَدٍ

فَتَى يَوْمَ بَدْ الخُرْمِيَّةِ لَمْ يَكُنْ

بِهَيَابَةِ نِكْسٍ وَلَا بِمُعَرِّدٍ

فَقَا يَنْدَبَايَا وَالرَّمَاخُ مُشِيحَةً

تَهْدَى إِلَى الرُّوحِ الْخَفِيِّ فَتَهْتَدِي

فِيلَانْ

الجلد الرابع، ص. 286

فِيلَانْ: بالكسر، وآخره نون: بلد وولاية قرب باب الأبواب من نواحي الْخَزَرِ يقال لملكها فِيلَانْشَاه، وهم نصارى ولهم لسانٌ ولغة، وقال المسعودي: فِيلَانْشَاه هو



اسم يختص بملك السريّر، فعلى هذا ولاية السريّر يقال لها فيلان قيل كورة السريّر بها.

### سَيَاوَرْد

#### الجلد الثالث، ص. 292

سَيَاوَرْد: بكسر أوله، وتخفيف ثانيه، وفتح الواو، وسكون الراء، ودال مهملة: موضع بأذربيجان.

### سِيَاه كُوه

#### الجلد الثالث، ص. 292

سِيَاه كُوه: بكسر أوله، كلمة فارسية معناها جبل أسود: جزيرة في بحر الخَزَر، وهو بحر جرجان، وهي جزيرة كبيرة بها عيون وأشجار وغياض ومياه عذبة ومع ذلك لا أنيس بها، وبها دواب وحش وليس هناك موضع يقيم به أحد إلاّ سياه كوه فإن به قوماً من الغُزَيّة الترك وهم قريبو العهد بالمقام به لاختلاف وقع في قبائلهم فانفردوا عنهم، ولهم فيه مراعي ومياه، وهذه الجزيرة تقارب البرّ الشرقي من هذا البحر. وسياه كوه: جبل طويل بين الريّ وأصبهان يمتدّ حتى يتّصل ببلاد الجبل، وهو جبل وعراً يأوي إليه اللصوص بين الريّ وأصبهان.

### سَيِسَبَانْ

#### الجلد الثالث، ص. 297

سَيِسَبَانْ: بفتح أوله، وسكون ثانيه، وسين أخرى مفتوحة، وباء موحدة، وآخره نون، والعجم تقول سَيِسَوَان، بالواو عوضاً عن الباء: بلدة من نواحي أرّان، بينها وبين بَيْلَقَان أربعة أيّام من ناحية أذربيجان، خبرني بها

## شَابَرَانُ

### الجلد الثالث، ص. 303

شَابَرَانُ: بعد الألف باء موحدة مفتوحة، وآخره نون: مدينة من أعمال أَرَان استحدثها أنوشروان، وقيل: من أعمال دَرَبَنْد وهو باب الأبواب، بينها وبين مدينة شروان نحو عشرين فرسخاً.

## شَنْر

### الجلد الثالث، ص. 325

شَنْرُ: بالتحريك، والتاء المثناة، وآخره راء: قلعة من أعمال أَرَان بين بَرْدعة وكُنْجة؛ ينسب إليها السلفي يوسف الصيرفي وكتب عنه وقال: هي قرب أوق من أَرَان.

## شَرَوَانُ

### الجلد الثالث، ص. 339

شَرَوَانُ: مدينة من نواحي باب الأبواب الذي تسميه الفرس الدَرَبَنْد، بناها أنوشروان فسميت باسمه ثم خففت بإسقاط شطر اسمه، وبين شروان وباب الأبواب مائة فرسخ، خرج منها جماعة من العلماء، ويقولون بالقرب منها صخرة موسى، عليه السلام، التي نسي عندها الحوت في قوله تعالى: قال أرايت إذ أؤينا إلى الصخرة وإني نسيت الحوت؛ قالوا: فالصخرة صخرة شروان والبحر بحر جيلان والقرية باجَرَوَان؛ حتى لقيه غلام فقتله؛ قالوا في قرية جيزان، وكلّ هذه من نواحي أرمينية قرب الدربند؛ وقيل: شروان ولاية قصبتها شَمَاحي وهي قرب بحر الخزر؛ نسب المحدثون إليها قوماً من الرواة، منهم: أبو بكر محمد بن عشير بن معروف

الشرواني، كان فقيهاً صالحاً، سكن النظامية وتفقه على الكيّا الهراسي وروى شيئاً عن أبي الحسين المبارك بن الحسين الغسّال، ذكره أبو سعد في شيوخه.

### شَكِّي

#### الجلد الثالث، ص. 357

شَكِّي: بفتح أوله، وتشديد ثانيه، كذا يرويه الأصمعي، وغيره يقوله بالقاف: ولاية بأرمينيا. ينسب إليها الجلود الشكية مشهورة علي نحر الكر قرب تفليس.

### شَمَاخِي

#### الجلد الثالث، ص. 361

شَمَاخِي: بفتح أوله، وتخفيف ثانيه، وخاء معجمة مكسورة، وياء مثناة من تحت: مدينة عامرة وهي قسبة بلاد شروان في طرف أران تعدّ من أعمال باب الأبواب وصاحبها شروانشاه أخو صاحب الدربند، وذكر الإصطخري ما يدل على أن شماخي تمصيرها محدثٌ فإنه قال: من بردعة إلى برزنج ثمانية عشر فرسخاً ثم تعبر الكرّ إلى شماخي، وليس فيها منبر، أربعة عشر فرسخاً، ومن شماخي إلى شابران، مدينة صغيرة فيها منبر، ثلاثة أيام.

### شَمْكُور

#### الجلد الثالث ص. 364

شَمْكُور: بفتح أوله، وسكون ثانيه، والكاف، والواو الساكنة، وراء: قلعة بنواحي أَران، بينها وبين كنجة يوم وأحد عشر فرسخاً، وكانت شمكور مدينة قديمة فَوَجّه إليها سليمان بن ربيعة الباهلي بعد فتح بردعة في أيام عثمان بن عفّان، رضي

الله عنه، من فتحها فلم تزل مسكونة معمورة حتى خربها السناوردية، وهم قوم تجمّعوا أيام انصرف يزيد بن أسيد عن أرمينية فغلظ أمرهم وكثرت بوائقهم، ثم إن بُعَا مولى المعتصم عمّرها في سنة ٢٤٠، وهو والي أرمينية وأذربيجان وشمشاط، وسمّاها المتوكلية.

### شيز

#### الجلد الثالث، ص. 383

شيز: بالكسر ثم السكون، وزاي: ناحية بأذربيجان من فتوح المغيرة بن شعبه صلحاً، قال: وهي معربة چيس، يقال: منها كان زَرَأْتُ نبيّ المجوس، وقصبة هذه الناحية أرمية، وكان المتوكل قد ولى عليها حمدون بن إسماعيل النديم فكرهاها وكتب إليه:

ولايَةُ الشيزِ عزلٌ،

والعزلُ عنها ولايَةُ

فولّني العزلَ عنها

إن كنتَ بي ذا عنايَةٍ

وقال مسعر بن المهلهل: لما شارفت الصنعة الشريفة والتجارة المربحة من التصعيدات والتعقيدات والحوّل والتكليسات خامر قلبي شكٌ في الحجارة واشتبهت عليّ العقاقير فأوجب الرأي اتباع الركازات والمعادن فوصلت بالخير والصفة إلى الشيز، وهي مدينة بين المراغة وزنجان وشهرزور والدينور بين جبال تجمع معادن الذهب ومعادن الزبيق ومعادن الاسرب ومعادن الفضة ومعادن الزرنيخ الأصفر ومعادن الحجارة المعروفة بالجُست، وأما ذهبها فهو ثلاثة أنواع: نوع منه يعرف بالقومسي، وهو ترابٌ يصبّ عليه الماء فيغسل ويبقى تبراً كالذَرّ ويجمع بالزبيق،

وهو أحمر خلوقيّ ثَقِيل نَقِيّ صبغ ممتنع على النار لَيّن يمتدّ، ونوع آخر يقال له السهرقي يوجد قطعاً من الحَبّة إلى عشرة مثاقيل صبغ صلب رزين إلا أن فيه يُبساً قليلاً، ونوع آخر يقال له السحاندي أبيض رِخْو رزين أحمر المحك يصبغ بالزاج وزرنيخها مصبغ قليل الغبار يدخل في التزاويق، ومنها خاصّة يعمل منها أهل أصبهان فُصوصاً، ولا حمرة فيها، وزبيقها أجلّ من الخراسانيّ وأثقل وأنقى، وقد اختبرناه فتقرر من الثلاثين واحد في كيان الفضة المعدنية، ولم نجد ذلك في الشرق، وأما فضتها فإنها تعزّ بعزّة الفَحَم عندهم، وهذه المدينة يحيط بها سور وبها بُخَيْر في وسطها لا يُدرَك قراره، وإنّي أرسبتُ فيه أربعة عشر ألف ذراع وكسوراً من ألف فلم تستقر المتقلة ولا اطمأنتُ، واستدارته نحو جريب بالهاشمي، ومتى بُلّ بمائة تراب صار في الوقت حجراً صلباً، ويخرج منه سبعة أنهار، كلّ واحد منها ينزل على رحي ثم يخرج تحت السور، وبها بيتُ نار عظيمُ الشأن عندهم، منها تذكى نيران المجوس من المشرق إلى المغرب، وعلى رأس قُبَّته هلال فضة هو طلسمه وقد حاول قَلْعُهُ خلقٌ من الأمراء فلم يقدرُوا، ومن عجائب هذا البيت أن كانوا يوقدون فيه منذ سبعمائة سنة فلا يوجد فيه رمادُ البتّة ولا ينقطع الوقود عنه ساعة من الزمان، وهذه المدينة بناها هُرْمُز بن خسروشير بن بهرام بكلس وحجر، وعند هذا البيت إيوانات شاهقة وأبنية عظيمة هائلة، ومتى قصد هذه المدينة عدوّ ونصب المنجنيق على سورها فإن حجره يقع في البحيرة التي ذكرناها، فإن آخر منجنيقه ولو ذراعاً واحداً وقع الحجر خارج السور؛ قال: والخبر في بناء هذه المدينة أن هُرْمُز ملك الفرس بلغه أن مولوداً مباركاً يولد في بيت المقدس في قرية يقال لها بيت لحم وأن قربانه يكون دهنًا وزيتاً ولَبَاناً، فأنفذ بعض ثقاته بمال عظيم وحمل معه لبناً كثيراً وأمره أن يمضي به إلى بيت المقدس ويسأل عن هذا المولود فإذا وقف عليه دفع الهدية إلى أمّه وبشرها بما يكون لولدها من الشرف والذكر وفعل

الخبر ويسألها أن تدعو له ولأهل مملكته، ففعل الرجل ما أمر وسار إلى مريم، عليها السلام، فدفع إليها ما وجّه به معه وعرفها بركة ولدها، فلما أراد الانصراف دفعت إليه جراب تراب وقالت له: عرف صاحبك أنّه سيكون لهذا التراب نبأ، فأخذه وانصرف، فلما صار إلى موضع الشيز، وهو إذ ذاك صحراء، مرض وأحسّ بالموت فدفن الجراب هناك ثم مات، فاتصل الخبر بالملك، فتزعم الفرس أنه وجّه رجلاً ثقة وأمره بالمضي إلى المكان الذي مات فيه وبينني بيت نار، قال: ومن أين أعرف مكانه؟ قال: امض فلن يخفى عليك، فلما وصل إلى الموضع تحيّر وبقي لا يدري أي شيء يصنع، فلما أجنّه الليل رأى نوراً عظيماً مرتفعاً من مكان القبر فعلم أنه الموضع الذي يريد، فسار إليه وخطّ حول النور خطاً وبات، فلما أصبح أمر بالبناء على ذلك الخط فهو بيت النار الذي بالشيز، قال عبيد الله الفقير إليه مؤلف هذا الكتاب: هذا كله عن أبي دُلف مسعر بن المهلهل الشاعر وأنا بريء من عهدة صحته فإنه كان يُحكى عنه الشريد والكذب وإنما نقلته على ما وجدته، والله أعلم؛ وقد ذكر غيره أن بالشيز نار أذرخش، وهو بيت معظم عند المجوس كان إذا ملك ملك منهم زاره ماشياً، وأهل المراغة وتلك النواحي يسمون هذا الموضع كزنا، والله أعلم.

### صخرة موسى

#### الجلد الثالث، ص. 395

صخرة موسى، عليه السلام، التي جا. ذكرها فيالكتاب العزيز: في بلد شروان قرب دربند، و قد كررت.

## طلا

### الجلد الرابع، ص. 37

وطلا: قلعة بأذربيجان عجمية أصلها تلا لأنه ليس في كلام العجم طاء ولا ظاء ولا ضاد ولا ثاء ولا حاء ولا صاد خالصة ولا جيم خالصة.

## طَيْلَسَانْ

### الجلد الرابع، ص. 56

طَيْلَسَانْ: قال الأصمعي: الطيلسان معرَّبٌ فارسيّ وأصله تالشان؛ وطيلسان: إقليم واسع كثير البلدان والسكان من نواحي الديلم والخزر افتتحه الوليد بن عقبة في سنة ٣٥.

## ظَرَاة

### الجلد الرابع، ص. 59

ظَرَاة: بالفتح، وهو مثل الأول في معناه: موضع.

## عِزّ

### الجلد الرابع، ص. 119

عِزّ: بكسر أوله، ضد الذل: قلعة في رستاق برّذعة من نواحي أرّان.

## عَقَنَةُ

### الجلد الرابع، ص. 138

عَقَنَةُ: بالتحريك، والنون، عجمي لا أصل له في كلام العرب: قلعة بأرّان بنواحي جَنْزَرَة.

### فَرْقَابَاد

#### الجلد الرابع، ص. 254

فَرْقَابَاد: من قرى أَرْمِيَّة؛ منها الحسن بن الحسن الشَّحَام أبو علي الأرموي  
الفرقَابادي، قدم نيسابور وحدث عن أبي بكر محمد بن علي الفرقَابادي من مشايخ  
ناحيته، ذكره في السياق.

### وفيروزاباد

#### الجلد الرابع، ص. 283

وفيروزاباد: قلعة حصينة من أعمال أذربيجان، بينها وبين خَلْخال فرسخ  
واحد.

### فيلان

#### الجلد الرابع، ص. 286

فيلان: بالكسر، و آخره نون: بلد و ولاية قرب باب الابواب من نواحي  
الخرز يقال لملكها فيلانشاه،  
و هم نصاري و لهم لسان و لغة، و قال المسعودي: فيلانشاه هو اسم يختص  
بملك السرير، فعلى هذه الولاية السرير يقال لها فيلان قيل كورة السرير بها.

### فِيرُوزْقُبَاد

#### الجلد الاول، ص. 284

فِيرُوزْقُبَاد: قباد هو والد أنوشروان الملك العادل من آل ساسان، وفيروزقباد:  
مدينة كانت قرب باب الأبواب المعروف بالدَّرْبُند وكان أنوشروان بنى هناك قصراً  
وسماه باب فيروزقباد؛



## قَبَانُ

### الجلد الرابع، ص. 304

قَبَانُ: بالفتح، والتشديد، وآخره نون: بوزن القَبَان الذي يوزن به: وهي مدينة وولاية بأذربيجان قرب تبريز بينها وبين بيلقان، خبرني بها رجل من أهلها.

## قَبْلَة

### اللد الرابع، ص. 307

قَبْلَةٌ: بالتحريك: مدينة قديمة قرب الدربند وهو باب الأبواب من أعمال أرمينية أحدثها قُبَاد الملك أبو أنوشروان؛ إليها ينسب فيما أحسب أبو بكر محمد ابن عمر بن حفص الحكم الثغري المعروف بالقَبْلِي، حدث ببغداد عن محمد بن عبد العزيز بن المبارك وغيره، وكان ضعيفاً في الحديث، روى عنه أبو بكر الشافعي وأبو الفتح الأزدي الموصلي.

## وَقْرَان

### الجلد الرابع، ص. 318

وَقْرَان: قسبة البَدَيْن بأذربيجان حيث استوطن بابك الخَرَمِي؛ عن نصر.

## قِلَاطُ

### الجلد الرابع، ص. 386

قِلَاطُ: بكسر أوله، وآخره طاءٌ مهملة: قلعة في جبال تارم من جبال الديلم وهي بين قزوین وخلخال وهي على قَلَّة جبل ولها ربض في السهل فيه سوق وتحتها نهر عليه قنطرة ألواح تُرْفَع وتُوضَع، وهي لصاحب الموت وكرد كوه.

كار

. الجلد الرابع، ص. 428

كار: قرية بأذربيجان

كدج

الجلد الرابع، ص. 442

كَدْجُ: بالتحريك، وآخره جيم: اسم حصن وناحية بأذربيجان من منازل بابك  
الْحَرَمِي، وهو عجميٌّ، وأصل معناه المأوى، وهو معرَّب، قال أبو تمام وجمعه:  
وأُبْرَشْتَوِيْم والكِدْج ومُلْتَقَى  
سنابكها والخيْل تُرْدِي وتَمَزَّعُ

الكرّ

الجلد الرابع، ص. 451

الْكُرّ: نهر بين أرمينية وأران يشقّ مدينة تفليس، وبينه وبين بَرْدَعَة  
فرسخان، ثم يجتمع هو ونهر الرّسّ بالجمع ثم يصبّ في بحر الخَزَر وهو بحر  
طبرستان، وقال الإصطخري: الكُرْد نهر عذبٌ مريءٌ خفيف يجري ساكناً ومبدؤه  
من بلاد جُرْزان ثم يمر ببلاد ابخاز من ناحية اللان من الجبال قيّمراً بمدينة تفليس ثم  
على قلعة خُنَان ثم إلى شكى ومن جانبيه جنزة وشمكور ويجري على باب بردعة  
إلى بَرَزْنَج إلى البحر الطبري بعد اختلاطه بالرّسّ، وهو نهر أصغر من الكر.

## كَرْكُرْ

الجلد الرابع، ص. 452.

كَرْكُرْ: بالفتح ثم السكون، وكاف أخرى وراء: مدينة بَارَان قرب بَيْلقَان  
أَنشأها أَنوشروان.

## كَزْنَا

الجلد الرابع، ص. 459.

كَزْنَا: بالفتح ثم السكون، ونون: هي بليدة بينها وبين مَرَاغَة نحو ستة فراسخ  
فيها معبد للمجوس وبيت نار قديم وإيوان عظيم عالٍ جداً بناه كَيْخُسْرُو الملك.

## كَلَانُ رُوذْ

الجلد الرابع، ص. 475.

كَلَانُ رُوذْ: معناه النهر الكبير: وهو بأذربيجان قريب من البَدِّ مدينة بابك  
نزله الأفسين لما حارب بابكاً.

## كَلْكَوَى

الجلد الرابع، ص. 477.

كَلْكَوَى: من نواحي أَرَان، بينها وبين سيسجان ستة عشر فرسخاً.

## كَنْجَة

الجلد الرابع، ص. 482.

كَنْجَة: بالفتح ثم السكون، وجيم: مدينة عظيمة وهي قسبة بلاد أَرَان، وأهل  
الأدب يسمونها جَنْزَة، بالجيم والنون والزاي.

## كُنْدَوَان

### الجلد الرابع، ص. 483

كُنْدَوَان: بالضم، وبعد الدال واو: من نواحي مراغة تُدَكَّر مع كرم، يقال كرم  
وكندوان.

## كُوزْ كُنَان

### الجلد الرابع، ص. 489

كُوزْ كُنَان: بالضم ثم السكون، وزاي ثم ضم الكاف، ونون، وآخره نون: قرية  
كبيرة من نواحي تبريز، بينها وبين أرمية وبين تبريز مرحلتان، ومعناها صُنَاع  
الكيزان، بتقديم وتأخير، تتبين منها بحيرة أرمية رأيتها

## كِيرَانُ

### الجلد الرابع، ص. 497

كِيرَانُ: مدينة بأذربيجان بين تبريز وبيلقان، أخبرني بها رجل من أهلها.

## الَلَانُ

### الجلد الخامس، ص. 8

الَلَانُ: آخره نون : بلاد واسعة في طرف أرمينية قرب باب الأبواب  
مجاورون للَخَزَر ، والعامّة يغلطون فيهم فيقولون علّان ، وهم نصارى تُجْلَب منهم  
عبيد أجلاذ.

## أَصُوبُ

### الجلد الخامس، ص.17

أَصُوبُ: بلد قرب بَرْدَعَة من أرض أَرَان.

## لَكْزُ

### الجلد الخامس، ص.22

لَكْزُ: بالفتح ثم السكون، وزاي: بليدة خلف الدَّرْبَنْدُ تتاخم خَزَرَانَ سميت باسم

بانيها، وقيل:

لكز والكز والخزر وصقلب وبلَنْجَر بنو يافث بن نوح عليه السلام، عمّر كل واحد منهم موضعاً فسمي به، وأهلها مسلمون موحدون ولهم لسان مفرد ولهم قوة وشوكة وفيهم نصارى أيضاً: ينسب إليها موسى بن يوسف بن الحسين اللكزي أبو عبد الله يعرف بحسن الدربندي، قال شيرَوَيْه: قدم علينا في شهر سنة ٥٠٢، روى عن الشريف أبي نصر محمد ابن محمد بن علي الهاشمي كتاب النعت لأبي بكر بن أبي داود وقرأ عليه شهر دارُ أبو منصور، وكان ثقة صدوقاً فقيهاً فاضلاً حسن السيرة صامتاً.

## متريس

### الجلد الخامس، ص.53

متريس: بليد من أَرَان بينه وبين بَرْدَعَة عشرون فرسخاً.

## مَرَاغَةُ

### الجلد الخامس، ص.93

مَرَاغَةُ: بالفتح، والغين المعجمة: بلدة مشهورة عظيمة وأشهر بلاد أذربيجان، طولها ثلاث وسبعون درجة وثلاث، وعرضها سبع وثلاثون درجة وثلاث،

قالوا: وكانت المراغة تُدعى افراز هروذ فعسكر مروان بن محمد بن مروان بن الحكم وهو وإلى إرمينية وأذربيجان منصرفه من غزو موقان وجيلان بالقرب منها وكان فيها سرجين كثير فكانت دوابّه ودوابّ اصحابه تتمرّغ فيها فجعلوا يقولون ابنوا قرية المراغة، وهذه قرية المراغة، فحذف الناس القرية وقالوا مراغة، وكان أهلها ألجؤوها إلى مروان فابتناها وتألّف وكلاؤه أهلها فكثروا فيها للتقرر وعَمَرُوها ثم إنها قُبِضت مع ما قبض من ضياع بني أُمّية وصارت لبعض بنات الرشيد، فلما عاث الوجناء ابن رواد الأزدي وأفسد وولي خزيمة بن خازم إرمينية وأذربيجان في خلافة الرشيد بنى سورها وحصّنها ومصرّها وأنزل بها جنداً كثيفاً، ثم غنم لما ظهر بابك الخُرَمي بالبَدّ لجأ الناس إليها فنزلوها فسكنوها وتحصّنوا فيها ورَمَ سورها في أيام المأمون عدّة من عُمّاله، منهم: جعفر بن محمد بن الجنيد فرزُندا وعلي بن هشام ثم نزل الناس بربضها؛ ينسب إلى المراغة الجماعة منهم: جعفر بن محمد بن الحارث أبو محمد المراغي أحد الرّحّالين في طلب الحديث وجمعه، سكن نيسابور، وسمع بدمشق وغيرها جماهير بن محمد الزمكاني وابن قتيبة محمد بن الحسن العسقلاني وأبَا يَغْلَى الموصلي وجعفر بن محمد القيرواني وعبد الله بن محمد بن ناحية ومحمد بن يحيى المروزي وأبَا خليفة الفضل بن الحباب وزكرياء الساجي وعبدان الجواليقي وأحمد بن يحيى ابن زهير والمنصور بن إسماعيل الفقيه وأبَا العباس الدَّغُولي وعلي بن عبدان وغيرهم، روى عنه أبو علي الحافظ وأبو عبد الله الحاكم وعبد الرحمن بن محمد السَّرّاج وأبو عبد الرحمن السلمي وأبو بكر المقرئ، قال أبو عبد الله الحافظ: جعفر بن محمد بن الحارث أبو محمد المراغي مريد نيسابور شيخ الرّحّالة في طلب الحديث وأكثرهم جهاداً وجمعاً، كتب الحديث نيفاً وستين سنة ولم يزل يكتب إلى أن توفاه الله، وكان من أصدق الناس فيه وأثبتهم، سمع ببغداد القرباني وابن ناجية ومحمد بن يحيى المروزي وأقرانهم وذكر جماعة

في بلاد شتى، قال: ومات يوم الاثنين السادس والعشرين من رجب سنة ٣٥٦ بنيسابور وهو ابن نيف وثمانين سنة؛ ولم تزل قصبتها وبها آثار وعمائر ومدارس وخانكاهات حسنة، وقد كان فيها أدباء وشعراء ومحدثون وفقهاء، قال ابن الكلبي: في مَرَاغَة هجرسوق لأهل نجد معروف، قال الخارزنجي: المراغة ردهة لأبي بكر و لذلك قال الفرزدق في مواضع من شعره يا بن المراغة نسبه الي هذا الموضع، كما يقال ابن بغداد و ابن الكوفة، و هذا خلف من القول، و الذي ذهب إليه الحذاق، أن المراغة الأتان فكان ينسب اليها على ان في بلاد العرب موضعاً يقال له المراغة من منازل بني يربوع ، قال الاصمعي و ذكر مياها ثم قال : و من هذه الأمواه من صلب العلم و هي مرْدَمَة رداة منها المراغة من مياه البقية

### مَرْتُ

#### الجلد الخامس، ص. 100

مَرْتُ: بفتح الميم، والراء، والتاء فوقها نقطتان: هي قرية بينها وبين أرمية منزل واحد في طريق تبريز، وهي كبيرة ذات بساتين وفي أهلها شجاعة وجماعة.

### مرند

#### الجلد الخامس، ص. 110-111

مَرْنَد: بفتح أوله وثانيه، ونون ساكنة، ودال: من مشاهير مُدُن أذربيجان، بينها وبين تبريز يومان، قد تَشَعَّتْ الآن وبدأ فيها الخراب منذ نهبها الكرج وأخذوا جميع أهلها، قال بطليموس: طولها ثلاث وسبعون درجة وسدس، وعرضها سبع وثلاثون درجة ورُبْع، قال البلاذري: كانت مرند قرية صغيرة فنزلها جليس أبو البعيث ثم حصنها البعيث ثم ابنه محمد ابن البعيث وبنى بها محمد قصراً، وكان قد

خالف في خلافة المتوكل بن عوف بن سنان، فحاربه بُعَا الصغير حتى ظفر به وحمله إلى سرّ من رأى وهدم حائط مرند وذلك القصر، وكان البغيث هذا من ولد عَتِيب بن عمرو بن هُنُب ابن أَفْصَى بن دُعْمَى بن جديلة، و يقالوا عتیب بن اسلم بن جذام، و يقالوا عتیب بن عوف بن سنان والعَتَبِيُّون يقولون ذلك؛ ينسب اليها كثير من العلماء، منهم محمد بن عبدالله بن بNDAR بن عبدالله بن محمد بن كاكَا ابو عبدالله المرندي ، حدث بدمشق سنة 433 عن الدارقطني و ابن شاهين و أبي حفص الكناني و غيرهم، روى عنه عبد العزيز الكناني و ابو القاسم بن ابو العلاء و ابو الحسن علي بن الحن ابن حرور و غيرهم : و ابو الوفاء خليل بن احمد المرندي و حدث عن ابي بصير محمد بن محمد الزينبي سمع منه ابو بكر و قال: توفي سنة 612 ؛ و ابو عبدالله محمد بن موسى المرندي وراق ابو نعيم الجرجاني ، سمع ابراهيم بن الحسين الهمداني، سمع منه شيوخ قزوين اُتُوا عليه، منهم محمد بن ابي الخليل عبد الرحمن بن ابي حاتم و قال : كتبت عليه اكثر من خمسمئة جزء.

### موشيل

#### الجلد الخامس، ص.223

موشيل: بالشين المعجمة، وآخره لام: قرية بأذربيجان.

### موقان

#### الجلد الخامس، ص.225

موقان: بالضم ثم السكون، والقاف، وآخره نون؛ قال ابن الكلبي: موقان وجيلان وهما أهل طبرستان ابنا كماشح بن يافث بن نوح، عليه السلام، وأهله يسمّونه موغان، بالغين المعجمة، وهي عجمية، ويجوز أن يجعل جمعاً للموق وهو



الحُمُق: ولاية فيها قرى ومروج كثيرة تحتلها التركمان للرّعي فأكثر أهلها منهم، وهي بأذربيجان يمرّ القاصد من أردبيل إلى تبريز في الجبال؛ قال أعرابي في أبيات ذكرت في قنّسرين:

يُؤمّون بي مُوقانَ أو يقدفون بي  
إلى الرّي لا يسمع بذلك سامعُ  
وقال الشّمّاخ بن ضرار الثعلبي الغطفاني:  
ودكّرني أهل القوادم أنني  
رأيت رجالاً واجمين بأجمالٍ  
وغُيّبَ عن خيل بموقان أسلمتُ  
بُكير بني الشُّدّاخ فارس أطلال  
لقد كان يُروى سيفه وسنانه  
من العُنق الداني إلى الحُجر البا  
وقد علمتُ خيلٌ بموقان أنه  
هو الفارس الحامي إذا قيل تنزال

ميّانه

#### الجلد الخامس، ص. 240

ميّانه: بكسر أوله وقد يفتح، وبعد الألف نون، والنسبة إليه ميانجي كالذي قبله: وهو بلد بأذربيجان معناه بالفارسية الوسط وإنما سمي بذلك لأنه متوسط بين مراغة وتبريز، وأنا رأيتها وهو منها مثل زاوية إحدى المثلثات؛ وقد نسب إليها القاضي أبو الحسن علي بن الحسن الميانجي قاضي همذان استشهد بها، رحمه الله، وولده أبو بكر محمد وولده عين القضاة عبد الله بن محمد كان له فضلٌ وفقهٌ وكان

بليغاً شاعراً متكلماً تمالأ عليه أعداء له فقتل صبراً، كما ذكرنا في كتابنا أخبار الأدباء.

### ميمذ

#### الجلد الخامس، ص. 244-245

ميمذُ: بكسر أوله، سكن ثانيه، وميم أخرى مفتوحة، وذال معجمة: اسم جبل، قال الأديبيُّ: وفي الفتوح أن ميمذ مدينة بأذربيجان أو أران كان هشام قد ولى أخاه مسلمة أرمينية فأنفذ إليها جيشاً فصادف العدو بميمذ فلم ينجزه أحد، فلما انصرف وعبر باب الأبواب تبعه فكتب إليه هشام بن عبد الملك:

أتركهم بميمذ قد تراهم،

وتطلبهم بمنقطع التراب؟

ينسب إليها أبو بكر محمد بن منصور الميمذي، روى عنه أبو نصر أحمد

المعروف بابن الحداد؛ قال أبو تمام يمدح أبا سعيد الثعري:

ومذُ تيمت سمرُ الحسان وأدمها

فما زلت بالسمر العوالي مُنيماً

جدعت لهم أنف الضلال بوقعة

تخرمت في غمائها من تحرماً

لئن كان أمسى في عقر قس أجدعاً

لمن قبلها أمسى بميمذ آخرماً

قطعت بنان الكفر منهم بميمذ،

وأتبعنها بالروم كفاً ومعصماً

وأتبعنها بالروم كفاً ومعصماً

وينسب إلى ميمذ أيضاً أبو إسحاق إبراهيم بن أحمد بن محمد بن عبد الله الأنصاري القاضي الميمذي، سمع بدمشق يحيى بن طالب الاكّاف، وبالبصرة أبا العباس محمد بن حيان المازني وأبا محمد عبد الله بن محمد بن فريعة الأزدي وأبا خليفة الجمحي وأبا جعفر محمد بن محمد بن حيان الأنصاري وزكرياء الساجي، وبالكوفة أبا بكر عمر بن جعفر بن إبراهيم المزني وجدّه لأمه موسى بن إسحاق الأنصاري، وبمكة أبا بكر بن المنذر، وبالجزيرة أبا يعلى الموصلي والحسين بن عبد الله بن يزيد القطّان، وبالقيروان أبا بكر محمد بن عبد السلام بن الحارث الأنصاري، وبالإسكندرية محمد بن أحمد بن حمّاد الإسكندراني، وبالملة أبا العباس بن الوليد بن حمّاد الرملي، وببغداد محمد بن جرير الطبري، وبالأهواز عبدان الجواليقي، وباليّ أحمد بن محمد ابن عاصم الرازي، وبأرْذُبيل سهل بن داود بن ديزويه الرازي وغير هؤلاء، وروى عنه آخرون، منهم: أبو القاسم هبة الله بن سليمان بن داود بن عبد الرحمن ابن دَيّال، وقال الخطيب: إبراهيم بن أحمد بن محمد الميمذي غير ثقة.

### نَجْجَوَانُ

#### الجلد الخامس، ص. 276

نَجْجَوَانُ: بالفتح ثم السكون، وجيم مضمومة، وآخره نون، وبعضهم يقول نقجوان، والنسبة إليها نَجْجَوِيٌّ على غير أصلها: بلد بأقصى أذربيجان، وقد ذكر في موضع آخر.

## نَرِيْزُ

### الجلد الخامس، ص، 281

نَرِيْزُ: بفتح أوله، وكسر ثانيه ثم ياء ساكنة ثم زاي: بليدة بأذربيجان من نواحي أَرْدَبِيل؛ ينسب إليها أحمد ابن عثمان النريزي، حدث عن أحمد بن الهيثم الشعراني ويحيى بن عمرو بن فضالان التنوخي، حدث عنه أبو الفضل الشيباني قال: كان حافظاً، وقد ذكره البُحْثَرِي في شعره؛ وينسب إليها أيضاً أبو تراب عبد الباقي بن يوسف النريزي المراغي، كان من الأئمة المبرزين مع زهد وورع، انتقل إلى نيسابور وولي التدريس والإمامة بمسجد عقيل، روى عن أبي عبد الله المحاملي وأبي القاسم بن بشران وغيرهما، روى عنه أبو البركات البغدادى وأبو منصور الشَّحَامِي وغيرهما، توفي سنة ٤٩١.

## نشوى

### الجلد الخامس، ص 286-287

نَشَوَى: بفتح أوله وثانيه وثالثه، والنسبة إليها نشويّ: مدينة بأذربيجان، ويقال هي من أَرَّان تلاصق أرمينية وهي المعروفة بين العامة بنخجوان ويقال نقجوان، قال البلاذري: النَشَوَى قصبة كورة بَسْفَرْجَان فتحها حبيب بن مسلمة الفهري في أيام عثمان ابن عفان، رضي الله عنه، وصالح أهلها على الجزية وأداء الخراج على مثل صلح أهل ديبيل؛ ينسب إليها جماعة، منهم: حداد بن عاصم بن بكران أبو الفضل النشويّ خازن دار الكتب بجنزة، روى عن أبي نصر عبد الواحد بن مسرة القزويني وشعيب بن صالح التبريزي، سمع منه ابن ماكولا؛ والمفرّج بن أبي عبد الله

النشوي، روى السلفي عن أبيه أبي عبد الله الحافظ النشوي المعروف بالمشكاني، وكان أبو عبد الله أبو المفرج من حفاظ الحديث وأعيان الفقهاء يروي عن أبي العباس النبهاني النشوي ونظرائه من شيوخ بلده؛ وأحمد بن الجفاف أبو بكر الأذري النشوي، سمع بدمشق وغيرها أبا الدحداح وأبا السري محمد بن داود ابن نبوس ببعلبك، وأبا جعفر محمد بن حسين بن يزيد وأبا عبيد الله محمد بن علي بن يزيد بن هارون بكفر توثا، وأبا الحسن محمد بن أحمد بن أبي شيخ الواقفي بحرّان، وأبا العباس بن وشا بتتيس وغيرهم، روى عنه أبو العباس أحمد بن الحسين بن نبهان النشوي الصّفّار وعليّ ومحمد ابنا الحاج المريدان وأبو الحسن عبد الله وأبو صالح شعيب ابنا صالح ومحمد بن أحمد ابن كردان وأبو الفتح صالح بن أحمد المقري وأبو عبد الله محمد بن موسى المقري الآذريون.

### نَقْجَوَانُ

#### الجلد الخامس، ص. 298

نَقْجَوَانُ: بالفتح ثم السكون، وجيم، وآخره نون، والنسبة نَشَوِيّ، بعد النون شين معجمة، وواو ثم ياء النسبة، لا أدري لم فعلوا ذلك، وسألت عنه بأذربيجان فلم أُخْبِرَ بعلته: وهو بلد من نواحي أَرَّان وهو نَخْجَوَانُ.

### نَخْجَوَانُ

#### الجلد الخامس، ص. 298

نَخْجَوَانُ: بالفتح ثم السكون، وجيم مضمومة، وآخره نون، وبعضهم يقول نقجوان، والنسبة إليها نَشَوِيّ على غير أصلها: بلد بأقصى أذربيجان، وقد ذكر في موضع آخر.

### نَوَيز

#### الجلد الخامس، ص. 310

نَوَيز: بالفتح ثم السكون، وكسر الدال المهملة، وزاي، معناه القلعة الجديدة: وهي قلعة بين أَهْرَ ووراي حصينة في واد هناك وفي وسط الوادي قَلَّةٌ وهي في أعلاها ولها ربض رأيتها، وهي من أعمال أذربيجان بين تبريز وأردبيل.

### وَارَان

#### الجلد الخامس، ص. 347

وَارَانٌ: بعد الألف راء، وآخره نون: من قرى تَبْرِيز على فرسخ منها، ينسب إليها الفقيه المظفّر بن أبي الخير بن إسماعيل الواراني، تَفَقَّه بالموصل على أبي المظفّر محمد بن علوان بن مهاجر، وببغداد على ابن فضلان، وكان معيداً بالمدرسة ببغداد وصنف كتباً.

### والبة

#### الجلد الخامس، ص. 355

والبة: بالباء الموحدة: موضع بأذربيجان.

وان

**الجلد الخامس، ص. 355**

وان: بالنون: قلعة بين خلات و نواحي تفلّيس من عمل قاقيقلا يعمل فيها البسط؛ قال نصر: وان ، أوله واو بعده ألف ساكنة، موضع أظنه يمانيا؛ عن الهفصي و ابن السكيت.

وَرَاوِي

**الجلد الخامس، ص. 370**

وَرَاوِي: بفتح أوله، وبعد الألف واو مكسورة، وياء خالصة: بليدة طيبة كثيرة الخيرات والمياه في جبال أذربيجان بين أَرْدَبِيل وتبريز وهي ولاية ابن بشكين أحد أمراء تلك النواحي، رأيَها، ورطلها ستة عشر رطلاً بالعراقي وهو ألف درهم وثمانون درهماً، وبينها وبين أهر مرحلة.

وَرَثَانُ

**الجلد الخامس، ص. 370**

وَرَثَانُ: بالفتح ثم السكون، وآخره نون، والسلفي يحرك الراء: بلد هو آخر حدود أذربيجان، بينه وبين وادي الرّس فرسخان، وبين ورثان ونبَلْقَان سبعة فراسخ، وفي كتاب الفتوح: كانت ورثان من أرض أذربيجان منظره كمنظرتي وخش وأَرَشَق اللتين اتخذتا حديثاً أيام بابك فبناها مروان بن محمد ابن مروان بن الحكم وأحيا أرضها وحصنها فصارت ضيعة له ثم صارت لأم جعفر زُبَيْدة بنت جعفر بن المنصور فبنى وكلاوها سورها ثم رَمَّ وجُدّد قريباً وكان الورثاني من مواليها، قال ابن الكلبي: ورثان هي أذربيجان؛ قال الراعي:

صَدَقْتُ مَعِيَّةَ نَفْسِهِ فَنَزَلَ،  
وَرَأَى الْيَقِينَ وَلَمْ يَجِدْ مَتَعَلًّا  
فَطَوَى الْجِبَالَ عَلَى رِحَالِهِ بَازِلَ  
لَا يَشْتَكِي أَبَدًا لَخُفٍّ جَنْدَلًا  
وَعَدَا مِنَ الْأَرْضِ الَّتِي لَمْ يَرْضَهَا،  
وَاخْتَارَ وَرَثَانًا عَلَيْهَا مَنْزِلًا

ينسب إليها أبو الفرج عبد الواحد بن بكر الورثاني الصوفي، رحل في طلب الحديث وسمعه، وروى عن الحافظ أبي بكر الإسماعيلي وغيره، توفي سنة ٣٧٢؛ وعلي بن السري بن الصقر بن حماد الورثاني أبو الحسن، روى عن أبي القاسم عبد الله بن محمد البغوي وأبي بكر محمد بن القاسم الأصبهاني وجعفر ابن عيسى الحلواني وأبي بكر محمد بن الحسن بن دُرَيْد، روى عنه ابن بلال وابن بركان؛ قاله شيرويه

### الْيَزِيدِيَّةُ

الجلد الخامس، ص. 436

الْيَزِيدِيَّةُ: اسم لمدينة ولاية شروان وهي المعروفة بشماخي أيضاً؛ عن السلفي.

### يُونَانُ

الجلد الخامس، ص. 453

يُونَانُ: بالضم ثم السكون، ونونين بينهما ألف: موضع منه إلى بردعة سبعة فراسخ ومنه أيضاً إلى بيلقان سبعة فراسخ.



## İSTİFADƏ OLUNMUŞ MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT

### *Mənbələr:*

1. Əl-Ayni Bədr əd-Din Mahmud. İqd əl-cum`an fi tərrix əhl əz-zaman. Leninqrad EA Əlyazmalar fondu, II c.
2. Əl-Bağdadi. Safyuddin Əbdülmömin ibn Əbdülhəqq. Mərasid əl-ittila alə əsməi-l-əmkinə va-l-biqə va huva müxtəsər mu`cəm əl-buldən li-Yaqut. Təhqiq Məhəmməd əl-Bəqavi, 1954.
3. Əl-Bəlazuri. Kitab futuh əl-buldən. Leyden, 1866.
4. Cəlaləddin Əbdürrəhman ibn Əbu Bəkr. Nuzum əl-iqyan fi ə`yani-l-ə`yan, Müqəddimə.
5. Əl-Əskəlani Şihab əd-Din ibn əl-Fadl Əhməd ibn əl-Həcər. Lisənu-l-mizən.
6. Əl-Hənbəli. İbn əl-Fəllah Əbdülhəyy ibn əl-İmad. Kitab şəzərət əz-zəhəb fi əxbər mən zəhəb, Qahirə, 1350.
7. Əl-Xanci əs-Seyyid Məhəmməd Əmin. Kitab mənəcəm əl-`İmran fi-l-müstədrək `alə Mucəm əl-buldən, 1907.
8. Əl-İstəxri. Kitab məsəlik va-l-məməlik. Leyden, 1870.
9. Əl-Kütbi, Məhəmməd ibn Şakir. Uyun ət-təvarix.
10. Əl-Qəzvini Zəkəriyyə. Əsəru-l-biləd va Əxbər əl-ibəd. Beyrut, 1960.
11. Əl-Məsudi. Ət-Tənbih va-l-işraf. Əl-məktəbə əl-coğ-rafiiyə əl-arabiyyə. Leyden, 1897.
12. Əl-Məsudi. Muruc əz-zəhəb va məadin əl-cövhər. Mi-sir, № 1303.

13. Əl-Müqəddəsi. Əhsən ət-Təqasim fi mə`arifət əl-əqalim. Əl-məkanə əl-coğrafiyyə əl-arabiyyə, III c., Leyden, 1876.
14. Əs-Səmani Əbdülkərim. Kitəb əl-Ənsab. Leyden, Beril, 1912.
15. Əs-Səmani Əbu Səad Əbdülkərim ibn Məhəmməd. Kitəb əl-Ənsab. Altı cilddə, Beyrut, 1998.
16. Əs-Siləfi ƏbuTahir.Mucam as -Safar.www. mostafa.com .
17. Əs-Suyuti Cəlaləddin Əbdürrəhman ibn Əbu Bəkr. Nuzum əl-`iqyan fi ə`ayən əl-ə`yən. Zaxoder fondu, №2134.
18. Əs-Sübki Tacuddin Əbu Nəsr Əbdülvahab ibn Əli ibn Əbdülkafi. Tabaqat əş-şafi`iyyə əl-kubra. Təhqiq: Əbdülfəttah ət-Tanari, Hələb, 1958.
19. Ət-Təbəri. Tarix ər-rusul və-l-mülük, I-XII, Qahirə.
20. Geographie d'Edrisi // Traduit de l'arabe en français par P.Amedee Gaubert. – Paris, 1936. T. I.
21. Guwaini. The history of the World Conqueror / Transl. From Persian by J.A.Boyle. – Manchester University Press, 1958. – Vol. I.
22. Hacı Xəlifə, Mulla Katib Çələbi, Kəşf əz-Zunun an əsəmi-l kutubi və-l-funun. Dər`əs-sə`adə, 1310.
23. Ibn al-Mustawfi. Farikh Irbil (Chester Beatly library, Dublin, MS N4098).
24. İbn əl-Əsir. Əl-kəmil fi-t-tərix. Beyrut, 1980.
25. İbn əl-Qifti. İnbah ər-ruvat `alə ənbə ən-hühat, Qahirə, 1950.

26. İbn ən-Nədim. Kitab əl-fihrist, Leypsiq, 1871-72.
27. İbn Xəllikan. Vəfayət əl-ə`yan. Qahirə, 1948.
28. İbn Makula. Əl-İkməl fi raf`il-irtiyəb an mu`xəlif va-l müxtəlif fi-ləsmə va-l kunə va-l ənsab. VII cildə, Beyrut, 1990.
29. İbn Tağrıberdi. Ən-Nücum əz-zahirə. Qahirə, V c.
30. Jagut`s dictionary of learned men “Mogam al-Adaba” / Ed. By A.F.Rifai. – Egypt, vol. XX.
31. Jagut`s Moschtarik, das ist Lexicon geografische Homonymie. Aus den Handschriften zu Wien und Götting, 1846.
32. Qalqaşəndi Əbülabbas ibn Əli. Sübh əl-ə`şa, IV c.
33. Sixarulidze E. Yaqutun Gürcüstan və Qafqaz haqqında məlumatı. Ərəb mətni gürcü dilinə tərcümə və ön sözlə. Tbilisi, 1964.
34. Wüstenfeld F. Jagut`s geografisches Worterbuch aus den Handschriften zu Berlin. – Leipzig, 1866-1873. – vol. I-VIII.
35. Yagut. The Irschad al-arib ila ma`rifat al-adib // Dictionary of learned men of Jagut / Ed. By D.S.Margoliuth. Leiden – London, 1907-1927. – vol. I-VII.
36. Yaqut əl-Həməvi. Əl-Muştarik vad`an va-l muftarik suq`an. Vyana, 1846 .
37. Yaqut əl-Həməvi. Mucəm əl-Üdəba. Nəşru Marqoli-us.1907-1937.
38. Yaqut Şihab əd-Din Əbu Abdulla əl-Həməvi ər-Rumi. Mu`cəm əl-buldən, I-VIII c., Dər əs-sə`adə, 1906.
39. Yaqut. Mu`cəm əl-buldən. Beyrut, 1977, I-V c.

40. Yaqut. Şihabəddin Əbu Abdullah. Mucəmə əl-Buldən. 5 cildə. Beyrut, Dar Sader, 1977.
41. Zəkəriyyə əl-Qəzvini. Əsəru biləd və əxbərul -'ibəd. Beyrut, "Dər-Səadə", 1960.
42. Ал-Бакуви, Абд ар-Рашид. Китаб талхис ал-асар ва аджаиб ал-малик ал-каххар. Изд. Текста, пер., предисловие, примечания и приложения З.М.Буниятова, Москва, 1971.
43. Ал-Куфи Ахмад ибн А`сам. Книга завоевания. Пер. с арабского З.М.Буниятова, Баку, 1981.
44. Ан-Насави Шихаб ад-Дин Мухаммад ибн Ахмад ибн Али ибн Мухаммад ал-Мунши. Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны. Пер. с арабского, предисловие, З.М.Буниятова. Баку, «Элм», 1973.
45. Ан-Насави Шихаб ад-Дин. Жизнеописание Султана Джалал ад-Дина Манкбурни. Пер. З.М.Буниятова, Баку, 1973.
46. Ахмад ибн Маджид. Книга польз об основах и правилах морской науки. I ч., Арабская морская энциклопедия XV в. Критический текст, перевод, комментарий исследования и указатели Т.А.Шумовского. Москва, 1985.
47. Буниятов Дж.З. Материалы из сочинений Закарии ал-Казвини об Азербайджане//Известия АН Азербайджанской ССР. Серия истории, философии, права. Баку, 1976, № 3, стр.46-56.

48. Жузе П.К. Ал-Баладзори. Книга завоевания стран /Текст, перевод проф. П.К.Жузе. Баку, Издание Общества Изучения Азербайджана,1927.
49. Йакут ал-Хамави. Муджам ал-булдан. Сведения об Азербайджане. Перевод с арабского З.М.Буниятова и П.К.Жузе. Баку, 1983.
50. Ибн Хордадбех. Книга путей и стран. Пер. и коммент. Н.Велихановой. Баку, 1986.
51. История Киракоса Гандзакского. Пер. Т.И.Григоряна, Баку, 1941. Инв. Архива Института истории. под. № 1102.
52. Казвини Хамдаллах. Нузхат ал-кулуб. Пер. З.М.Буниятова и Петрушевского, Баку, 1983.
53. Материалы по истории туркмен и Туркмении. Арабские и персидские источники. Москва-Ленинград, 1939.
54. Миклухо-Маклай Н. Географическое сочинение XIII века на персидском языке // Ученые записки Института Востоковедения АН СССР, IX, Москва-Ленинград, 1954.
55. Хамдуллах Казвини. Нузхат ал-кулуб (Материалы по Азербайджану) Перевод с английского З.М.Буниятова. Перевод с персидского И.П.Петрушевского. Изд-во «Элм», Баку, 1983.
56. Хамдуллах Казвини. Нузхат ал-кулуб (Материалы по Азербайджану). Перевод с английского З.М.Буниятова. Баку, Элм, 1983, с. 27-65

57. Хусейни Садр ад-Дин. Ахбар ад-даула ассалджуккийа. Изд. текста, пер. введения, прим. и приложения З.М.Буниятова. Москва, 1980.

*Ədəbiyyat:*

58. Azərbaycan etnoqrafiyası, Bakı, 1988.
59. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, Bakı, 1982, VI c.
60. Azərbaycan tarixi, Bakı, 1993.
61. Azərbaycan tarixi, II c., Bakı, Elm, 1998.
62. Babayev İ.A., Əhmədov Q.M. Qəbələ, Bakı, 1981.
63. Barbier de Meynard. Dictionnaire de la Perse, etc. – Paris, 1871.
64. Bloch S.E. Harawi's Schrift über die Muhammedanischen Wallafahrtsorte, eine der Quellen Jagut's Dissertation. – Bonn, 1929.
65. Corci Zeydan. Ərəb ədəbiyyatı tarixi. (ərəb dilində). Misir, 1931.
66. De Goeje M.J. Die Istachri-Balkhi Frage. ZDMG, 25, 1871.
67. Doktor Əbdüləzim Səlim. Ət-Tərix va-l-Müərrixun əl-arab. Əl-Cəmi'a əl-İskəndəriyyə, 1967.
68. Doktor Hüseyn Nassar. Ət-Turasu-l-coğrafiyyu-l-lu-qaviyyu `andə-l-arab. Məcəllət əl-məcmə` əl-`ilmi əl-`iraqi. Bağdad, 1967.
69. Doktor Muhsin Camal əd-Din. Vasfu-l-Əndəlus fi Mu`cəm əl-buldən, Məcəllət əl-məcmə` əl-`ilmi əl-`iraqi. Bağdad, 1964.

70. Elahie R.M.N. The life and works of Jacut al-Hama-wi. – Lahore, 1965.
71. Encyclopedia of Islam, Leiden, 1913-1934. Vol.I-II. – 523 p.
72. Əhmədov Q.M. Orta əsr Beyləqan şəhəri, Bakı, 1979.
73. Əliyeva N.A. Azərbaycan Yaqut əl-Həməvinin əsərlərində.Bakı, Çarşıoğlu nəşriyyatı, 1999.
74. Əliyeva N.A. Azərbaycanda İslam mədəniyyəti (VII-XIII əsrin əvvəlləri). Bakı, “Elm və təhsil”, 2017.
75. Əliyeva N.A. Azərbaycanın elmi-mədəni mühitinin öyrənilməsində ərəbdilli ədəbiyyatın rolu. Bakı, “Elm və təhsil”, 2015.
76. Əliyeva N.A. Azərbaycanın İslam ərəfəsi və ilkin islam dövrlərində xristianlığın yeri//Tarix və mədəniyyət. Faktlar və dəyərlər. Akademik Nailə Vəlixanlının yubileyinə həsr olunmuş məqalələr toplusu. B., Nurlar, 2020, s.93-104.
77. Əliyeva N.A. Əs-Səmanınin Kitab əl-ənsab” əsəri Azərbaycanın mədəniyyət tarixinə aid mənbə kimi. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2010.
78. Əliyeva N.A. İbn Makula Azərbaycan ziyalıları haqqında. Bakı, “Turxan” nəşriyyatı, 2014.
79. Əliyeva N.A. Orta əsrlərdə Azərbaycan alimlərinin elmi əlaqələri və tədris fəaliyyəti. Bakı, “Turxan”, 2015.
80. Əliyeva N.A. Şeyx əs-Siləfi və Azərbaycan. Bakı, “Elm və təhsil”, 2016.

81. Əliyeva N.A.. Əbu Tahir əs-Siləfi və Şirvanın bəzi görkəmli şəx-siyyətləri //Azərbaycan Tarixi Muzeyi – 2006, B., “Elm”, 2006.
82. Əzizov E.Z. IX əsr ərəb poeziyasında xürrəmilər hərəkatının əksi. Dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı, 1974.
83. Əzizov E.Z. Əl-Buhturinin xürrəmilər hərəkatı ilə bağlı qəsidələri haqqında. “Elmi əsərlər”. Şərqsü-naslıq ser., ADU, 1973, №2, s. 69-73.
84. Əzizov E.Z. IX əsr ərəb poeziyasında xürrəmilər hərəkatının əksi. Bakı, “BDU”, 2004.
85. Heer F. Die Historischen und geografischen Quellen in Jacut's Geografischen Worterbuch. – Strassburg, 1898.
86. İzzətbəyov A. İslam dirçəlişi və müasir reallıq.//Günay, 1994, 9 noyabr.
87. M.Yaşar Kandemir. Əbu Zür`a dd-Dimeşki.İslam ansiklopedisi. İstanbul, 1994, 10-cu cilt.
88. Mahmudov M. Ərəbcə yazmış azərbaycanlı şair və ədiblər. VII-XII əsrlər, Bakı, 1983.
89. Mahmudov M. Xətib Təbrizi (həyat və yaradıcılığı), Bakı, 1972.
90. Mahmudov Y. Səyyahlar, kəşflər, Azərbaycan. Bakı, 1985.
91. Məhəmmədəli Tərbiyə. Danışməndani Azərbaycan, Bakı, 1987.
92. Məmmədov Z. Azərbaycanda IX-XIII əsrlərdə fəlsəfi fikir, Bakı, 1972.



93. Məmmədov Z. Orta əsr Azərbaycan filosofları və mütəfəkkirləri, Bakı, 1986.
94. Nəsimov Y.M. Azərbaycan V-XII əsrin I yarısında (qədim gürcü mənbələri üzrə). Tarix elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 1985 (rus dilində).
95. Nəsirov E. Orta əsrlərdə yaşamış azərbaycanlı alimlər. Bakı, “Nurlar”, 2011.
96. Onullahi S.M. XIII-XVIII əsrlərdə Təbriz şəhərinin tarixi. Bakı, 1982.
97. Onullahi S.M. İran burjua alimlərinin əsərlərində Azərbaycan dili tarixinin saxtalaşdırılması. // Azərbaycan tarix və mədəniyyətinin burjua saxtalaşdırıcılarına qarşı, Bakı, 1978.
98. Şərifli M.X. Eyni adlı orta əsr Azərbaycan şəhər-qalaları. // Azərb. EA-nın məruzələri, XVIII c., № 3, Bakı, 1962.
99. Şərifli M.X. IX əsrin ikinci yarısı – XI əsrlərdə Azərbaycan feodal dövlətləri. Bakı, 1978.
100. Vəlixanlı N.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə: Tarix, mənbələr, şərhlər. Bakı, “Elm və təhsil”, 2016.
101. Vəlixanlı N.M. Ərəb xilafəti və Azərbaycan, Bakı, Elm, 1993.
102. Vəlixanlı N.M. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas-səyahları Azərbaycan haqqında, Bakı, 1974.
103. Wadie Gwaidch. The introductory chapters of Jagut's Mu`jam al-Buldan. – Leiden, 1959.

104. Алиева Н.А. Ибн Макула о мухаддисах Азербайджана (Монография). Серия «Восточная библиотека», Москва, НИИ истории, экономики и права, 2016.
105. Алиева Н.А. Топонимы Азербайджана в сочинении Йакута ал-Хамави «Китаб ал-муштарик вад`ан ва-л-мухталиф сук`ан». // Тезисы II республиканской научно-практической конференции г. Карши. Ономастика Узбекистана. Г. Карши, 1989.
106. Али-заде А.А. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII-XIV вв. Баку, 1956.
107. Альтман М.М. Исторический очерк города Гянджи. Ч.1. Баку, Изд-во АН Азерб. ССР, 1949.
108. Архитектура Азербайджана. Эпоха Низами. Москва-Баку, 1947.
109. Асадов М. Сочинение «Китаб ал-муштарик вад`ан ва-л-мухталиф сук`ан» как исторический источник. // Тезисы конференции аспирантов и молодых научных сотрудников, I, II, М., 1983.
110. Ашурбейли С.Б. Государство Ширваншахов VI-XVI вв. Баку, 1983.
111. Ашурбейли С.Б. История города Баку, период средневековья, Баку, 1992.
112. Ашурбейли С.Б. Очерк истории средневекового Баку. Изд-во АН Азерб. ССР, 1964.

113. Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. Гос. изд. иностр. и нац. словарей, Москва, 1958.
114. Бартольд В.В. Сочинения, т. VII. М., 1971.
115. Бартольд В.В. Берда // Сочинения, т. III. М., 1965.
116. Бартольд В.В. Сочинения, т. 1. Изд. вост. лит., М., 1963.
117. Большаков О.Г. Средневековый арабский город // Очерки истории арабской культуры V-XV вв. Москва, 1982.
118. Большаков О.Г. Средневековый город Ближнего Востока VII – середина XVIII в., М-Л., 1984.
119. Буниятов З.М. Азербайджан в VIII-IX вв. Изд. АН Азерб.ССР, Баку, 1965.
120. Буниятов З.М. Государство Атабеков Азербайджана (1136-1225), Баку, 1978.
121. Буниятов З.М. Насир ад-Дин Мухаммад ат-Туси и развитие науки в Азербайджане в XIII в. // Изв. АН Азерб.ССР. 1982, №1.
122. Буниятов З.М. Обзор источников по истории Азербайджана. Источники арабские, Баку, 1964.
123. Велиханова Н. Изменение исторической географии Азербайджана в результате арабского завоевания. // Историческая география Азербайджана, Баку, 1987.
124. Гейдаров М.Х. Города и городское ремесло Азербайджана XIII-XVII вв. Баку, 1982.
125. Гибб Х.А. Арабская литература. Москва, 1960.

126. Джидди Г.А. Средневековый город Шемаха IX-XVII вв. Баку, 1981.
127. Дорн Б.А. Əl-intixəbət əl-bəhiyyə min əl-kutubi-l-arabiyyə va-l-fərisiyyə va-t-türkiyyə fi mə yə`tə`əlləku bitəvarix Təbəristan va Gilan. Петербург, 1858.
128. Жузе П.К. Выдержки переводов по Азербайджану. Труды Института Истории. Инв. № 504, 505.
129. Жузе П.К. Мутагаллибы в Закавказье в IX-X вв. МИГК, вып. III. Тифлис, 1937.
130. Ибрагимов Д.З. К истории государства Ширваншахов Азербайджана 1027-1382. // Ученые записки Азгосуниверситета им. С.М.Кирова. Серия историч. и филологич. наук. Баку, 1964, №4.
131. Касымова А. Сведения Йакута ал-Хамави о Ходжене. // Изв. АН Таджикской ССР. Серия: вост., ист., филос. Душанбе, 1987, № 1.
132. Крачковский И.Ю. Арабская географическая наука, Избр. соч. т. IV, Москва-Ленинград, 1957.
133. Крачковский И.Ю. Вторая записка Абу Дулафа в географическом словаре Йакута. // Изв. АН Азерб. ССР, 1949, № 8.
134. Крачковский И.Ю. К вопросу об анализе поэтических цитат в географическом словаре Йакута // Доклады АН Азерб. ССР, 1949, № 7.
135. Крымский А. Низами и его изучение. Сборник статей. Баку, 1947.
136. Манандян Я.Я. О торговли и городах. Ереван, 1954.

137. Матвеев В.В., Куббел Л.Е. Арабские источники XII-XIII веков по этнографии и истории Африки южнее Сахары, Ленинград, 1985.
138. Мец А. Мусульманский ренессанс. Москва, 1973.
139. Минкевиц-Мустафаева Н.В. Раскопки по городской стене Оренкала в 1953-54 гг. // МНА СССР, №67, 1959.
140. Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербента X-XI вв., Изд. Вост., лит. Москва, 1963.
141. Мирзаде Ч.Х. Топонимы Азербайджана в средневековых арабских географических источниках, Баку, 1988.
142. Николаев Л.И. Источники географического словаря Якута по географии и истории Южной Аравии. // Страны и народы Востока. Вып. XXII, Москва, 1980.
143. Пахомов Е.А. Старинные оборонные сооружения Апшерона. // Труды Института истории им. А.Бакиханова, Баку, 1947, № 1.
144. Розен В.Р. Прологомена к новому изданию Ибн Фадлана. ЗВО т. XV, 1902.
145. Сенковский О.И. Барон Брамбеус. Собр. Сочинений, т. VI, СПб, 1859.
146. Сысов В.М. Бердаа // Изв. Азерб. археологич. Комитета, вып. 2. Баку, 1926.
147. Усейнов М., Бретаницкий Л., Саламзаде А. История архитектуры Азербайджана. Москва, 1963.

148. Халидов А.Б. Арабские рукописи и арабская рукописная традиция. Москва, 1985.
149. Хинц В. Мусульманские меры веса с переводом в метрическую систему. Москва, 1970.
150. Шагинян А.К. Нахичевань в составе Арабского Халифата. Москва, Журнал Восток, №3, 2012.

## ADLAR GÖSTƏRİCİSİ

### *Şəxs adları*

#### A

Abdulla ibn Məhəmməd ibn Naci – 261  
əl-Afşin – 170, 171, 172, 173, 185, 188, 189, 190, 191, 257  
əl-Aquli Əbul-Hüseyn Əli ibn İbrahim – 88, 205  
əl-Arrani Əbdülxalıq ibn Əbdüməali ibn Məhəmməd – 126  
Aristotel – 56, 165  
Asim ibn İsmail – 160  
Aşurbəyli S. – 248  
Atib ibn Əmr ibn Hinb ibn Afs ibn Duama ibn Cudeylə ö – 264  
Azərbaz ibn İran ibn əl-Əsvad ibn Sam ibn Nuh – 122  
əl-Azəri ən-Nəşavi Əhməd ibn əl-Hicaf Əbu Bəkr – 79  
əl-Azəri Əbu Abdulla Məhəmməd ibn Musa əl-Muqri – 79, 272  
əl-Azəri Əbülfəth Saleh ibn Əhməd əl-Muqri – 79, 272

#### B

Babək əl-Xürrəmi – 33, 121, 168, 169, 171, 173, 215, 222, 225, 245, 256, 257, 260, 275  
əl-Babi Əbu İmran – 160  
əl-Babi Zühəyr ibn Nüeym – 159  
əl-Babi İbrahim ibn Cə`fər – 159  
əl-Babi əl-Həsən ibn İbrahim – 159  
əl-Babi Həbib ibn Fəhd ibn Əbdüləziz Əbülhəsən – 160  
Bakıxanov A. – 27  
əl-Bakuvi – 96  
Barbye de Meynar – 26  
Bartold V.V. – 30, 41, 267

- əl-Bağavi Əbülqasım – 84  
əl-Bağdadi İsa ibn Məhəmməd ibn Məhəmməd – 160  
əl-Bağdadi Əbülbərəkət – 270  
əl-Bağdadi əl-Mancaniki Əbu Yə`qub İshaq ibn İbrahim ibn Yunus – 179  
əl-Bağdadi Səfyuddin Əbdül Mömin– 24, 44, 45  
Behzadi İ.P. – 34  
Belinas – 216  
əl-Beyhəqi Əbu Abdullah Məhəmməd ibn Əli ibn Əhməd – 88, 205  
əl-Beyləqani Əbülmə`ali Əbdülməlik ibn Əhməd ibn Əbülməlik ibn Abdakan - 83, 195  
əl-Bəcəli Cərir ibn Abdulla – 137  
əl-Bəlazuri – 48, 61, 118, 137, 161 , 194, 195, 199, 239, 248, 261, 263, 270  
əl-Bəlxı Əbu Zeyd – 49, 50  
əl-Bərdəi Əbdüləziz ibn əl-Həsən – 179  
əl-Bərdəi Məkki ibn Əhməd ibn Sə`alaveyh – 178  
əl-Bərdəi Misar ibn Əli –160  
əl-Bərdəi Səid ibn Əmr – 180  
əl-Bərdici (əl-Bərdəi) Əbu Bəkr Əhməd ibn Harun ibn Ravh – 113, 114, 173  
əl-Bərdəi Məkki ibn Əhməd ibn Sə`adaveyh – 84  
əl-Bərdəi Əbu Bəkr Məhəmməd ibn Bərəkə – 243  
əl-Bərməki Əbu İshaq – 189  
əl-Bərzəndi Əbu Mənsur Saleh ibn Büdeyl – 188  
əl-Bərzəndi Əbülqasım Büdeyl ibn Əli ibn Büdeyl – 189  
Bilqəys – 163  
əl-Biruni – 243  
Blox S.E. – 26  
Bloşe O. – 12



Brökelman K. – 53

əl-Buhturi – 31, 32, 33, 169, 193

Buhtuveyx – 160

əl-Buxari Əbülbərəkət Həbbətullah ibn Məhəmməd ibn Əli – 84, 210

Buğa ət-Turki – 209, 249, 264

Bünyadov Ziya – 28, 33, 57, 73, 187, 190

## C

əl-Cavhəri – 16

Cəlaləddin Əbdürrəhman ibn Əbu Bəkr – 86

Cəlaləddin Mankburni ibn Əlaəddin Məhəmməd ibn Təkin – 123, 200, 204

əl-Cəhdami Nasr ibn Əli – 113

əl-Cəhmi Əbu Xəlifə – 269

Cəhiz – 219

Cəfər ibn İbrahim əl-Müəzzin – 220

Cəfər ibn Məhəmməd əl-Xələddin – 243

Cəlis Əbülbəis – 264

əl-Cənzəvi əl-Müəddəl əl-Diməşqi Əbülfəzl İsmayıl ibn Əli – 77, 84, 210

əl-Cənzi İbrahim ibn Məhəmməd – 51, 114, 115

əl-Cənzi Əhməd ibn İbrahim ibn Məhəmməd ibn Əhməd – 52, 211

əl-Cənzi Əbu Həfs Ömər ibn əl-Hüseyn ibn Şüeyb – 77, 81, 82, 83, 84, 210

Cərrah ibn Abdulla əl-Hakəmi – 255

əl-Cəvaliki Əbu Mənsur Mavhub ibn Xızr – 198

əl-Cəvaliki Abdan – 261

əl-Cili Məcdəddin – 81

əl-Curhumiri – 163

əl-Cuveyni Əbülməali – 24, 127, 223

əl-Cuzcani Əbu Yə`qub – 180

əl-Curcani Əbu Nüeym – 265

Corci Zeydan – 45

## Ç

Çələbi Katib – 45

## D

əd-Daraqutni – 113, 114, 115, 264

əd-Daqli Əbülabbas – 261

De Quye – 41, 49

Demetri (Abxaz hakimi) – 206, 207

əd-Dərbəndi əl-Lakzi əl-Xunliki Hakim ibn İbrahim ibn Hakim – 76

əd-Dəvini əl-Cizi Əbülfutuh Nəsrullah ibn Mənsur ibn Səhl – 222

əd-Diməşqi Əbu Zür'ə – 113

D`ibil ibn Əli – 57, 214

Dorn B. – 26

Dudən ibn Əsəd ibn Xuzeymə ibn Müdrəkə ibn İlyas ibn Mudar ibn Məad ibn Adnan – 144

əd-Duni Əbu Məhəmməd Əbdürrəhman – 82, 210

## E

Elahi R. – 12, 13, 20, 30, 57, 116

Evklid – 144

Ə

- Əbu Abdulla əs-Salami – 261  
Əbu Aruba – 179  
Əbu Aun İshaq ibn Əli – 43, 122, 175  
Əbu Bəkr (Azərbaycan atabəyi) – 196  
Əbu Bəkr ibn Əbu Davud – 259  
Əbu Bəkr Xətib – 190  
Əbu Bəkr Məhəmməd ibn İshaq ibn Hüseymə – 180  
Əbu Bəkr ibn əl-Mənzər – 269  
Əbu Bəkr əl-Muqri – 261  
Əbu Bəkr əş-Şafii – 255  
Əbu-d-Dəhdah – 271  
Əbu Düləf Misar ibn Muhəlhil – 40, 47, 61, 66, 93, 118, 128, 168, 169, 170, 202, 223, 224, 225, 226, 237, 238, 250, 252, 253  
Əbu Cəfər ibn əl-Məsləmə – 84, 149  
Əbu Əli əl-Hüseyn ibn Əli ibn Yəzid əl-Hafiz – 179  
Əbul Fida – 25  
Əbu Xəlifə əl-Fadl ibn əl-Həbab – 261  
Əbu İmran – 198  
Əbu Məhəmməd Abdulla ibn Səid əl-Hafiz – 179  
Əbu Məhəmməd Sa`id – 179  
Əbu Mənsur Bəkr ibn Heydər – 189  
Əbu Mənsur əş-Şəhami – 271  
Əbu Mixnəf – 124  
Əbu Muad Abadan (Xuveyli təbib) – 219, 220  
Əbu Musa əl-Əş`ari – 159  
Əbu Nəsr ət-Tusi – 84  
Əbu-r-Reyhan əl-Biruni – 136  
Əbu Sə`ad əl-Malini – 57  
Əbu Saleh Şüeyb (İbn Kərdaninin oğlu) – 272  
Əbu Səid əl-Əşac – 180

- Əbu Səid Məhəmməd ibn Yusif – 245  
Əbu-s-Sirri Məhəmməd ibn Davud ibn Nabus – 272  
Əbu Təmmam – 31, 32, 33, 57, 121, 134, 168, 193, 221, 245, 256, 268  
Əbu Yə'alə Məhəmməd ibn əl-Fəzl ibn Zühəyr – 179  
Əbu Yə'alə əl-Mosuli – 269  
Əbu Yaqub – 221  
Əbu Zur'a əd-Dəməşqi – 180  
əl-Ə'arabi – 57  
Əbülabbas ibn Vaşan – 272  
Əbülhəsən Əli ibn əl-Həsən ibn Hürur – 264  
Əbülhəsən ibn Cava və Əbüttayyib Əhməd ibn İbrahim ibn Əbbəri – 243  
Əbülhəsən Abdulla (İbn Kərdaninin oğlu) – 272  
Əbdüləziz Səlim – 45  
əl-Əbiverdi Əbülmüzəffər – 82, 84, 210  
Əbülfəzl əş-Şeybani – 270  
Əbülqasim ibn əl-Hüseyn – 139  
Əbülqasim Əli ibn əl-Əsakir əl-Hafiz – 140  
Əbülqasim Hibbətullah ibn Süleyman ibn Davud ibn Əbdürrəhman ibn Zəyyal – 270  
Əbülqasim ibn Əbüləla – 264  
Əbülqasim əl-Bağavi – 179  
Əbdülqasim Abdulla ibn əl-Həsən ibn Əbdürrəhman əl-Bəzaz – 179  
Əbülqasim Abdulla ibn Məhəmməd ibn İbrahim ibn İdris əş-Şafii – 220  
Əbülqasim ibn Buşra – 270  
Əbdülqəni ibn Səid – 159  
Əbülğənaim Əbdüssəməd ibn Əli ibn əl-Məmun – 189  
Əbdülməlik ibn Mərvanın (xəlifə) – 147

- Əbdürrəhman ibn Cumada əl-Bəhili – 158, 159  
Əbülvalid Həssan – 179  
əl-Ədibi – 268  
Əhməd ibn Məhəmməd ibn əl-Cuneyd Fərzundə – 260  
Əhməd Murad – 11  
Əhməd ibn Umeyr – 178  
Əhməd ibn Yəhya ibn Züheyri – 261  
Əhmədov Qara – 187  
Əli ibn Abdan – 261  
Əli ibn Əbu Talib – 16  
Əli Əbülfəqih ibn Bürhan – 140  
Əli Əbülmüzəffər – 275  
əl-Əhməsi Abdulla ibn Şubayl – 125  
Əli ibn Əbu Talib – 16  
Əli Əbülfəqih ibn Bürhan – 140  
Əliyeva N. – 33, 73  
Əlizadə Ə. – 6  
Əmr ibn ət-Tüfeyl – 57  
əl-Əndəlusi Əbülabbas əl-Valid ibn Bəkr – 114  
əl-Ənsari Əbu Bəkr Məhəmməd ibn Əbdüssəlam ibn əl-Həris – 269  
əl-Ənsari Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Məhəmməd ibn Həyyan – 269  
əl-Ənsari Əbu İshaq İbrahim ibn Əhməd ibn Məhəmməd ibn Abdulla – 269  
əl-Ənsari Musa ibn İshaq – 269  
Ənuşirvan – 155, 156, 157, 254, 255  
əl-Ərdəbili Həfs ibn Ömər – 180  
əl-Ərdəbili əs-Səravî Nəsr – 76  
Əsim əl-Əhval – 160  
əl-Əskəlani ibn Kuteybə Məhəmməd ibn əl-Həsən – 261

əl-Əsmai – 52, 53

əl-Əzdi ər-Rəvvad – 197, 199 , 260

əl-Əzdi Əbu Məhəmməd Abdulla ibn Məhəmməd ibn Fəri`a – 269

əl-Əzhəri – 56, 243

əl-Əzdi Səid ibn Əmr ibn Əmmar Əbu Osman – 180

Əzizov E. – 32, 33

## F

əl-Fasihi Əli Əbülhəsən Əli ibn Əbu Zeyd əl-Əstəribazi – 140

Ferdinand Vüstenfeld – 25

əl-Feyruzabadi Əbu Əli İshaq İbrahim ibn Əli – 149

əl-Fərfəqabidi Əbu Bəkr Məhəmməd ibn Əli – 79, 254

Filanşah – 254

Fren X. – 25

## H

Hacı Xəlifə – 24

Hacı Səmədli – 245

əl-Hakimi – 140

Hamid ibn Yunus – 126

Harun ər-Rəşid – 260

əl-Haşimi Şərif Əbu Nasr Məhəmməd ibn Məhəmməd ibn Əli – 259

Heydərov M. – 133

Heyer F. – 26, 30, 54

Həbib ibn Məsləmə əl-Fihri – 202, 219, 271

əl-Həmədani əl-Maraği Məhəmməd ibn Cə`fər ibn Məhəmməd – 76

əl-Həmədani Əbu Bəkr Əhməd ibn Məhəmməd – 155

əl-Həmədani İbrahim ibn əl-Hüseyn – 265

əl-Hənbəli Safyuddin – 116  
Həbib ibn Məsləmə K – 219  
əl-Hakəmi Cərrah ibn Abdulla – 255  
əl-Həməvi Əsgər ibn Nəsr İbrahim – 12  
Həmzə – 43, 56, 165, 175, 182, 208  
əl-Hənəfi Məhəmməd ibn Əhməd ibn Rica – 179  
əl-Həravi Əli – 26  
əl-Həravi Məhəmməd ibn Yusif – 178  
əl-Həriri Məhəmməd – 36  
Həzrət Əli – 214  
Hilal əs-Sabi – 43, 56, 182  
Himyəri malikləri – 162  
Hippokrat – 144  
Hişam( xəlifə) – 268  
Hümejd ət-Tavıl – 159  
Hürmüz ibn Xusrovşir ibn Bəhrəm – 252  
Hüseyn Nassar – 53, 55  
Hüseyn ibn Dəhhak – 57, 170  
əl-Hüseyn ibn Abdulla ibn Yəzid əl-Qəttan – 269  
Hüzeyfə ibn əl-Yəmən – 123, 124, 125

## X

əl-Xalxali İzz əd-Din Balban – 217  
Xaqan – 156, 157  
Xarəzmşah Cəlaləddinin Mankburni – 98, 132, 133  
əl-Xavarani Əbülhəsən Məhəmməd ibn Məhəmməd – 223  
əl-Xazimi Məhəmməd ibn Musa – 54  
Xəlifə əl-Mənsur (754-775) – 163  
Xətib Təbrizi – 77, 78, 83, 84, 85, 87, 197  
Xətib Bağdadi – 270  
Xəzər şahı – 155

Xosrov Ənuşirvan – 248

əl-Xunliki əl-Lakzi əd-Dərbəndi Hakim ibn İbrahim ibn Hakim – 76

əl-Xuveyyu Yusif ibn Tahir ibn Yusif ibn əl-Həsən (Əbu Yaqub) – 219

əl-Xuveyyu Əbu Bəkr Məhəmməd ibn Yəhya ibn Müslim – 220

əl-Xüveyyi Yusif – 89

Xuzeymə ibn Xazim – 260

Xuzrun – 214

əl-Xürrəmi Əbu Yə`qub ibn Həssan ibn Kuhi – 78

## **İ**

İbn Bişkin – 151

İbn əd-Dəhhak – 32, 33

İbn əd-Dinar – 84

İbn əl-Cavzi – 56

İbn Haruni Əbu Abdulla Məhəmməd ibn Əhməd Əli ibn Yəzid – 272

İbn Havqəl – 98, 100, 147, 181, 183, 184

İbn əl-Həccac – 57

İbn Həddad (Əbu Nasr Əhməd) – 269

İbn Xaldun – 162

İbn əl-Xavəri – 57

İbn əl-Xeyrun – 85

İbn Xəllikanın – 11, 12, 13, 15, 17, 23, 24, 87

İbn Xordadbeh – 31, 32, 38, 61, 171, 172, 173, 189, 191, 244, 273

İbn əl-Əsir – 22, 107, 132, 212, 238

İbn Əyyaş əl-Ərdəbili – 79, 242

İbn Fadlan Əhməd ibn əl-Abbəs ibn Rəşid ibn Həmməd – 25, 56, 134, 214

İbn əl-Fəqih – 38, 43, 56, 61, 147, 175, 182, 189, 199, 261



- İbn Kərdani Əli və Məhəmməd ibn Əhməd  
İbn əl-Kəlbi – 53, 54, 208, 216, 265, 267  
İbn Qalanisi – 207  
ibn Qutami – 208  
İbn Makula – 7, 8, 80, 108, 109, 115, 258  
İbn əl-Maraği Əbu Əli əl-Həsən ibn Ömər – 80  
İbn əl-Maristani (Übeydullah ibn Əli ibn Həməzə ) – 208  
İbn əl-Mustavfi – 11, 23, 24  
İbn əl-Mu`təzz – 56  
İbn əl-Müqəffa`a – 122  
İbn ən-Nəccar Mühəbb əd-Din – 12  
İbn Naciyyə J – 84, 261  
ibn əs-Sumi Əbülqasim – 88  
İbn Şahin – 264  
İbn əş-Şə`ar əl-Mavsili – 12  
İbn Tağrıberdi – 13  
İbn Yə`ali əl-Mosuli – 261  
əl-İdrisi – 184, 187  
əl-İsfahani Süleyman – 160  
İshaq ibn İsmail – 209  
əl-İsfahani Əbu Şeyx – 114  
əl-İskəndərani Məhəmməd ibn Əhməd ibn Həmməd – 269  
İsmail ibn Həmməd – 142  
əl-İsmaili Əbu Bəkr – 160  
əl-İstəxri – 43, 48, 49, 50, 51, 95, 98, 100, 118, 219, 148, 152, 161, 165, 166, 172, 175, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 188, 189, 219, 243, 248, 256, 267  
İyad ibn Gənm – 216

## J

- Juze P.K. – 27, 28, 39

## K

Keler İ. – 25

əl-Keyrufani Cəfər ibn Məhəmməd – 261

əl-Kəzaruni Əhməd ibn Mənsur – 84

əl-Kəlbi Hişam ibn Məhəmməd – 53, 54

əl-Kərki Əhməd ibn ər-Rada – 139

əl-Kinani Əbu Həfs – 264

əl-Kindi əl-Əş`as ibn Qeys – 125

əl-Kindi əbu Səid Abdulla ibn Səid ibn əl-Əşəc – 160

Kisra – 223

əl-Kiyə əl-Hərrasi – 248

əl- Kuhi Hüseyn ibn Məhəmməd – 86

əl-Kufi – 147

Kəsrəvi Ə. – 77

Kraçkovski İ.Y. – 13, 18, 27, 28, 40, 44, 45, 47, 52, 53, 74, 105, 116

Kusluxim ibn Lanti ibn Yunan ibn Yafət ibn Nuh – 208

Küteybə ibn Muslüm əl-Bəhili – 158

## Q

əl-Qali Əbu Əli – 219

Qasımova V.A. – 33

əl-Qasri Əli ibn Əbu S`əd Əbdülvahid ibn Əbdülkərim – 223

əl-Qəbəli Əbu Bəkr – 112

əl-Qərnati Əbu Hamid – 40

əl-Qəzali – 218

Qəzvini Həmdullah – 66, 92, 94, 97, 191, 201, 217

Qəzvini Zəkəriyyə – 9, 95, 96, 101, 162, 212, 213, 236, 237, 240, 241, 262, 263

əl-Qəzvini Əli ibn Məhəmməd ibn Miraveyh – 242

əl-Qəzvini Əbülhəsən Əli ibn İbrahim əl-Qəttan – 242

əl-Qəzvini Əbu Nəsr Əbdülvahid ibn Hubeyra – 108, 109, 271  
əl-Qifti – 14, 16, 19, 21, 22, 23, 24  
Qoldziher İ. – 75  
Qubad şah – 175  
əl-Qurbani – 84, 265  
əl-Qutbi – 24  
Qubad ibn Feyruz – 144, 194, 216, 255  
Qudama ibn Cəfər – 190

## Ğ

Ğəssan ibn ər-Rəbiə – 179

## L

əl-Lakzi əl-Xunliki əd-Dərbəndi Hakim ibn İbrahim ibn Hakim – 76, 217  
əl-Lakzi Əbu Abdullah Musa ibn Yusuf ibn əl-Hüseyn (Həsən əd-Dərbəndi) – 259

## M

Mahmudov Malik – 9, 73  
Mahmudov Yaqub – 34  
Manandyan Y.A. – 187  
əl-Maraği Məhəmməd ibn Cəfər ibn Məhəmməd əl-Həmədani – 76  
əl-Maruzi Məhəmməd ibn Yəhya – 261  
əl-Mavsili Ars ibn Fəhd – 179  
əl-Mühəlləb – 122  
əl-Müəllimi – 7  
əl-Malini Əbu Səad – 148  
əl-Maraği Cəfər ibn Məhəmməd – 80, 84, 260  
əl-Maraği Əbülfəth – 80

əl-Maraği Əbu Bəkr – 80

əl-Maraği Cəfər ibn Məhəmməd ibn əl-Həris Əbu Məhəmməd – 261

əl-Maraği ən-Narizi Əbu Turab Əbdülbaqi ibn Yusif – 76, 80, 270

əl-Mavsili Əhməd ibn Umar – 179

əl-Mazini Əbu Abbas Məhəmməd ibn Həyyan – 269

əl-Məda`ini Əli ibn Məhəmməd ibn Abdulla ibn Əbu-s-Seyf – 125

Mets Adam – 97

əl-Məərri Əbüləla – 85, 197

əl-Məhamili Əbu Abdulla – 270

Məhəmməd ibn əl-Abbəs ibn əd-Dərafs – 179

Məhəmməd ibn əl-Bəis – 264

Məhəmməd ibn Dusti – 160

Məhəmməd ibn Cəfər əl-Əttar – 79

Məhəmməd ibn Əhməd əl-Hafiz – 179

Məhəmməd ibn Əli – 80

Məhəmməd ibn Əbdüləziz ibn əl-Mübarək – 255

Məhəmməd ibn Əbdülxəlil Əbdürrəhman ibn Əbu Xatim – 265

Məhəmməd ibn Həmid – 245

Məhəmməd ibn Məlikşah – 204

Məhəmməd ibn Yusif ibn İbrahim – 180

Məhəmməd ibn Müxəllid əl-Əttar – 243

əl-Məkki Əbu İshaq İbrahim ibn Yəhya – 179

Məlikşah( Səlcuq hökmdarı) – 88

Məmmədov R. – 106, 272

Məmmədov Z. – 73

əl-Mənii Əbdürrəzzaq ibn Həssan – 223

əl-Məmun (xəlifə) – 48

- əl-Mənsur ibn İsmail – 261  
əl-Mənsur (xəlifə) – 155  
əl-Mərəndi Əbu Abdulla Məhəmməd ibn Musa – 265  
əl-Mərəndi Əbülvəfa Xəlil ibn Əhməd əl-Mərəndi – 79, 264  
Mərvan ibn Məhəmməd ibn Mərvan – 215, 259, 275  
əl-Mərvazi Məhəmməd ibn Yəhya – 84, 261  
əl-Mərzubani – 56  
Məsud ibn Namdar – 100  
əl-Müqəddəsi Məhəmməd ibn Tahir – 56, 61, 148, 181, 242  
əl-Müğirə ibn Şu`bə – 124, 125  
əl-Mərəndi Məhəmməd ibn Abdulla ibn Bəndər ibn Abdulla ibn Məhəmməd ibn Kaka Əbu Abdulla – 264  
Məsləmə(vali) – 268  
əl-Məsudi Əli ibn əl-Hüseyn – 56, 129, 136, 183, 208, 240, 244, 255  
əl-Məzəni Əbu Bəkr Ömər ibn Cə`fər ibn İbrahim – 269  
Mikluxo-Maklay N.A. – 37, 191  
əl-Miməzi Əbu Bəkr Məhəmməd ibn Mənsur – 268  
əl-Miməzi İbrahim ibn Əhməd Məhəmməd – 270  
Minorski V.F. – 50, 162, 248  
əl-Misri Əbdülhökm ibn Əhməd – 179  
əl-Miyanici Əbu Abdulla Əhməd ibn Tahir ibn ən-Nucm – 180  
əl-Miyanəci Əbülhəsən ibn əl-Həsən ibn Əli – 87, 265  
əl-Miyanəci Abdulla ibn Məhəmməd – 87  
əl-Miyanəci Əbu Bəkr Məhəmməd – 266  
əl-Miyanəci Abdulla ibn Məhəmməd (Eynu-l-Quzat) – 266  
əl-Mosuli Əbülfəth əl-Əzdi – 255  
əl-Mosuli İbn Yə`ali – 261  
əl-Mukabiri Məhəmməd ibn Əbu İmran – 160  
əl-Muğirə ibn Şu`bə – 250  
Musa ibn Əbu İmran ibn Hilal – 198, 225

Mübarək ibn əl-Mübarək ibn Sə`id əl-Darir – 15

əl-Müəllimi – 274

əl-Müəzzəm (Əyyubi şahzadəsi) – 16

Mühsin Camal əd-Din – 33, 45

Müqtədir (xəlifə) – 134, 214

Müslim ibn əl-Valid – 178

Müslim ibn əl-Həccac əl-Hafiz – 180

əl-Mütəsim (xəlifə) – 249

Mütəmid Əla-l-lah – 209

əl-Mütəvəkkil – 197, 199, 209, 250, 264

## N

ən-Nasir Lidinillah – 84, 139

ən-Nərizi Əhməd ibn Osman – 270

ən-Nərizi Əbu Nasr əl-Hüseyn ibn Əli ibn Cəfər – 110

ən-Nəsəvi – 132, 133, 200, 217

Nəsr əl-İskəndəri – 54, 55, 56, 151, 215

Nəsirov E. – 74

ən-Nəşəvi Xodadad ibn Asim ibn Bukran – 8, 79, 80, 106, 107, 108, 109, 110, 171 198

ən-Nəşəvi Əhməd ibn əl-Hicaf Əbu Bəkr əl-Azəri – 79, 80, 271

ən-Nəşəvi əs-Səffar Əbülabbas Əhməd ibn əl-Hüseyn ibn Nibhan – 79, 80, 111, 272

ən-Nəşəvi ən-Nibhani əl-Müfərric ibn Əbu Abdulla – 80, 111, 112, 271

ən-Nihavəndi Müslim Əbdürrəhman ibn Ğazv əl-Əttar – 108

ən-Nihavəndi Həsən ibn Əli – 108

ən-Nişapuri Əl-Hakim Əbu Abdulla – 114, 115, 179, 261

Nikolayeva L.İ. – 33

**O**

Onullahi S.M. – 35, 77, 78

Osman ibn Əffan – 125, 194, 195, 202, 271

**Ö**

Ömər ibn Şərhəbil – 57

Ömər ibn Məhəmməd əl-Hənəfi – 57, 224

Ömər ibn əl-Xəttab – 123, 159

Övliya Çələbi – 94

Özbək (atabəy) – 217

**P**

Ptolemey – 43, 56, 143, 144

**R**

ər-Rammi Əbülfəzl Nəsr ibn Məhəmməd ibn Əhməd ibn Yə`qub əl-Əttar – 179

ər-Rammi Əbülabbas ibn əl-Valid ibn Həmmad – 269

Ravəndi – 34

ər-Razi Məhəmməd ibn Məsləmə ibn Varah – 180

ər-Razi Əbülfəth Səlim ibn Əyyan – 197

ər-Razi Əhməd ibn Məhəmməd ibn Asim – 269

ər-Razi Səhm ibn Davud ibn Dizaveyh – 270

Rum imperatoru – 150

ər-Rüveydəşti Əbülqasim – 189

**S**

əs-Saci Zəkəriyyə – 261, 269

əs-Safi əl-Həsən ibn Əbülhəsən – 140

Safvan ibn əl-Muattal (səhabə) – 143

əs-Salami Əbu Abdulla – 261

Salman ibn Rəbi`ə əl-Bəhili – 43, 151, 158, 159, 178, 194, 195, 207, 249

əs-Səqafi əl-Muğirə bin Şu`bə – 123

əs-Sağri Əbu Sə`id – 269

Senkovski O.İ. – 26

əs-Sələmi Məhəmməd ibn Nasir – 198

əs-Səlməsi Əbülmüzəffər əl-Mühənnəd ibn əl-Müzəffər ibn əl-Həsən – 243

əs-Səmani – 8, 18, 35, 36, 43, 51, 52, 77, 82, 85, 107, 108, 109, 110, 211, 112, 113, 114, 115, 131, 174, 182, 188, 190, 198, 205, 220, 221, 242, 272, 273

əs-Səravi Nəfi ibn Əli ibn Bəhr – 79, 242

əs-Sərvi əl-Ərdəbili Nəsr – 242

əs-Savi Əli ibn Məhəmməd – 88, 205

əs-Səhmi Hənzə ibn Yusif – 113

əs-Siləfi – 56, 111, 112, 115, 205, 212, 241, 242, 247, 271, 272

əs-Siraci Əbdürrəhman ibn Məhəmməd – 261

əs-Suğri Əbu Bəkr Muhəmməd ibn Ömər ibn Həfs əl-Höküm – 112, 121, 255

əs-Sumi Əbülcəsim ibn – 205

əs-Suyuti – 24

əs-Sühreverdi Şihab əd-Din – 81

Sə`id ibn əl-Asi – 137

Səid ibn əl-Mübarək – 86

Səlmə ibn Asim – 86

əs-Sicasi Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Əli ibn Məhəmməd ibn Abdulla ibn Səid – 241

Sixarulidze E. – 30, 31

Sindibad ibn Buştəsf ibn Luhrasəf – 150

Suraka ibn Əmr – 159



## Ş

Şaginyan A. – 7

Şeyx əş-Şinkiti – 26

əş-Şəmməx – 57, 265

Şərəf əl-Mülk (sultan Cəlaləddinin vəziri) – 133

əş-Şərif Əbülqasim əz-Zeydi əl-Həməmi – 243

əş-Şe`rani Əhməd ibn əl-Heysəm – 270

Şiraveyh – 189

əş-Şirvani Əbu Bəkr Məhəmməd ibn Uşeyr – 247

## T

ət-Tahavi Əbu Cəfər – 179

Tacülmülk (Məlikşahın vəziri) – 88

ət-Təbəri – 32, 147, 163, 171, 172, 269

ət-Təbrizi Əbu Salih Şüeyb ibn Salih ibn Şüeyb – 79, 108, 198, 271

ət-Təflisi Əbu Əhməd Hamid ibn Yusuf ibn Əhməd ibn əl-Hüseyn – 88, 205

ət-Təmini Əbülmurr Səlim ibn Əhməd ibn Səlim – 35, 36, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49

ət-Tənuxi Yəhya ibn Əmr ibn Fadlan – 270

Tərbiyət M. – 73, 77

Trever K.V. – 162

ət-Tusi Əbülabbas – 40, 155

ət-Tusi Əbu Nəsr Əhməd ibn Məhəmməd ibn Əbdülqahir – 210

## U

əl-Ukbəri – 15

əl-Urməvi əl-Bağdadi Əbülfəzl Məhəmməd ibn Ömər – 76

əl-Urməvi əl-Fərfəqabidi əl-Həsən ibn əl-Həsən əş-Şəhham  
Əbu Əli – 76, 79, 254

əl-Urməvi Əbülfəzl ibn Ömər – 84  
əl-Urməvi Əbu Abdulla əl-Hüseyn ibn Abdulla ibn Məhəmməd ibn əş-Şüveyx – 140, 141  
əl-Urməvi Safi mövla əl-Hüseyn – 140  
əl-Urməvi Müzəffər ibn Yusif – 139  
əl-Urməvi Yunus ibn Yusif – 84, 139  
əl-Uşari Əbu Talib – 189  
əl-Uşnəni Əbu Abdulla əl-Ğuncəri – 148  
əl-Uşnəni Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Ömər ibn Həfs – 148  
Utba ibn Farkad – 124

## Ü

Übeydullah əl-Müstəcir – 148

## V

Vail ibn Şərhəbil – 57  
əl-Vakidi – 124  
əl-Vaqifi Əbülhəsən Məhəmməd ibn Əhməd ibn Əbu Şeyx – 272  
əl-Valid ibn Ukba – 125, 253  
Validi Ə.Z. – 256  
əl-Varani əl-Müzəffər ibn Əbu Xeyr ibn İsmayıl – 84, 275  
Əl-Varsani (Zübejdənin mövlələrindən biri) – 276  
əl-Vəcnə ibn ər-Rəvvad – 197  
Vəlixanlı N. – 29, 31, 127, 146, 187, 192, 244  
Vodi Cveydeh – 29  
Vüstenfeld F. – 18, 30, 31, 55, 116

## Y

Yafəs ibn Nuh – 214  
Yakobus Qronovius – 25

Yakov Qolius – 25

Yaqut əl-Həvəmvī – 5, 6, 7, 8, 9, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 34, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 62, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 74, 75, 76, 77, 79, 81, 82, 84, 85, 87, 88, 89, 90, 91, 93, 94, 95, 96, 97, 99, 100, 101, 102, 103, 105, 110, 111, 112, 113, 115, 128, 129, 131, 133, 141, 160, 161, 170, 171, 172, 174, 182, 187, 189, 191, 195, 196, 198, 199, 201, 207, 208, 211, 212, 220, 221, 236, 239, 242, 245, 257, 261, 262, 266, 267, 272

Yeremyan S.T. – 161

Yəhya ibn Sələmi ibn əl-Hüseyn – 83

Yəhya ibn Talib əl-Əkkəf – 269

əl-Yəməmi Məhəmməd ibn Əbdülvahid – 224

Yə`mur ibn əl-Həsən əl-Münşi – 59, 152

əl-Yəqubi – 190

Yəzid ibn əl-Məzyəd – 178

I Yustinian – 147

## **Z**

əz-Zahir – 21

əz-Zeynəbi Əbu Talib (şərif) – 140

əz-Zeynəbi Əbu Bəsir Məhəmməd ibn Məhəmməd – 264

əz-Zəhli Məhəmməd ibn Yəhya – 180

əz-Zəməlkani Cəmahir ibn Məhəmməd – 260

Zərdüşt peyğəmbər – 36, 250

Zübeydə bint Cəfər ibn əl-Mənsur – 276

əz-Zücac Əbu İshaq İbrahim – 80

## *Coğrafi adlar*

### **A**

Abaskun – 63, 165, 166, 167

əl-Abxaz – 183, 184

Adurbadaqan – 147

Ağsu – 245

Akana – 40, 63, 73, 254

Araz çayı – 5, 7, 19, 39, 46, 50, 60, 63, 93, 94, 98, 127, 128, 165, 187, 188, 193, 226, 273

Arran – 6-9, 31, 40, 43, 44, 56, 60, 63, 67, 70, 99, 101, 109, 114, 126, 127, 128, 143, 144, 145, 147, 151, 153, 154, 162, 166, 168, 175, 182, 183, 192-196, 201, 204-213, 222, 224, 225, 246, 248, 253, 254, 256-259, 268, 270, 273, 274

Arras çayı – 257

Ar-Rass – 224, 225

Astuva – 222

Avropa – 25, 73

Azərbaycan – 5-7, 9, 10, 19, 20, 26-32, 34, 35, 39, 41-44, 46, 47, 51, 55-62, 65-69, 71-74, 77, 78, 80, 83, 87-92, 94, 96-101, 103-105, 107, 108, 110, 111, 114, 115, 117-119, 121-123, 126, 128, 129, 133, 134, 137, 138, 146-148, 151, 153, 154, 162-164, 167, 168, 171-175, 177, 181, 182, 184, 188-193, 196-201, 204-213, 215, 216, 218, 219, 221-224, 236-242, 244-246, 249, 253, 254, 256, 258-267, 269, 270, 273-275

Azərbaycan – 123, 124, 125, 163

Azərbaycan – 63, 121, 122

**B**

Bab əl-Əbvab – 28, 40, 49, 50, 52, 64, 56, 66, 101, 143-145, 152-155, 158, 160, 163-165, 167, 183, 192, 194, 202, 214, 215, 218, 221, 244-248, 254, 255, 258

Bab əl-Xəzər – 165

Bab Feyruz Qubad – 143

Babağış – 163

Babilistan – 38

Bacərvan – 64, 123, 164, 247

Bacuneys – 143

Bağdad – 12, 14, 17, 22, 46, 53, 77, 82, 83, 84, 85, 87, 88, 90, 92, 108, 109, 139, 140, 174, 179, 189, 197, 198, 205, 210, 218, 222, 227, 243, 255, 261, 269, 274

Bağravənd – 143

Bakı – 40, 52, 59, 68

Bakuvyə – 64, 164

Barsis – 147-148

Basfurcan – 63, 192, 270

Bast/Bəst – 28, 46, 63, 116, 192

Basva – 17, 21, 30, 172, 191, 261

Bayda – 193, 194

Beyləqan – 42, 43, 48, 59, 60, 64, 68, 83, 90, 98, 99, 101, 126, 127, 143, 144, 178, 187, 194, 195, 196, 212, 225, 246, 254, 257, 258, 275, 276

Bələncər – 135, 194, 258

Bələncər çayı – 158

Bəlx – 19, 216, 222

Bəlix – 164

Bərdə – 30, 43, 49, 58, 60, 64, 70, 90, 91, 93-95, 100, 101, 103, 114, 116, 119, 122, 126, 127, 143, 144, 173-178, 180-188, 194, 196, 207, 208, 210, 212, 222, 225, 227, 246-249, 253, 256-259, 276

Bərdic – 64, 90, 114, 173, 174, 175, 184, 185, 186, 187, 188  
Bərəndəq – 64, 192  
əl-Bərşəliyyə – 64, 192  
Bərzə – 28, 48, 63, 185, 192  
Bərzənc – 64, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 190, 248, 257  
Bərzənd – 52, 64, 90, 172, 173, 183, 185, 188, 189, 190, 191, 225  
Bərzic – 52  
Bəsrə – 82, 125, 268  
Bəsrə körfəzi – 15  
Bəsva – 64, 193  
Bəzz – 63, 64, 91, 134, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 191, 245  
əl-Bəzzan – 168, 171  
Bizans – 11, 12, 145, 146, 147, 171  
Böyük Ərminiyyə – 143, 194  
Buxara – 19, 24, 83, 160, 218  
Bukullar – 64, 193  
əl-Busfurcan – 143, 145, 192

## C

Cabrəvan – 46, 64, 207  
əl-Cal – 208  
Canavar (Zib) dağı – 153, 162  
Cəbəl – 154  
əl-Cəl – 64  
Cənubi Azərbaycan – 39, 61, 71, 90, 116, 126, 248  
Cənubi Ərəbistan – 33  
Cənubi Qafqaz – 27, 126, 127, 146,  
Cənub-Şərqi Qafqaz – 60, 247  
Cənzə – 64, 77, 81, 114, 126, 178, 183, 210, 211, 212, 213, 257  
əl-Cəzirə – 164, 216, 238  
Cəznəq – 64

əl-Cili (Gilan) – 63, 165

Cizan – 247

Curcan – 63, 148, 154, 165, 166, 167, 225, 245

Curhabənd – 64

Curqaniyə – 136

Curzan – 49, 54, 56, 63, 143, 144, 145, 188, 202, 203, 208, 219, 257

Cürzan – 186

Cüzmə – 63, 213

## Ç

Çin – 38, 158

## D

Davmis – 63, 222

Deyləm – 122, 148, 154, 165, 166, 167, 208, 217, 253, 256

Dəbil – 143, 145, 222, 270

Dəclə – 63, 134, 136, 173, 174, 238

Dəhnəxircan – 64

Dəməşq – 16, 17, 18, 88, 90, 140, 178, 179, 180, 205, 242, 264, 268, 271

Dərbənd – 28, 68, 69, 90, 113, 116, 131, 149, 152, 159, 160, 161, 162, 164, 165, 194, 195, 214, 215, 218, 221, 224, 244, 246, 247, 248, 253, 254, 255, 258

Dərvaz – 64, 221

əd-Dəşt – 29, 64, 222

Dəvin – 64, 222

Dihistan – 165, 167

Dihnəxircan – 223

əd-Dinavər – 250

Dublin – 22

**E**

Edessa – 53

Eyn əl-Hayavan – 143

**Ə**

Əbhər – 240

Əbrəştəvim – 121, 171, 221, 222, 256

Əhər – 20, 30, 59, 91, 151, 274, 275,

Əhrü – 20, 151, 152

Əxlat – 238

Əmman – 15

ən-Nihravan – 54

Ərciş – 143

Ərdəbil – 20, 28, 31, 49, 50, 60, 64, 65, 68, 69, 70, 77, 79, 96, 97, 102, 103, 123, 124, 129-134, 148, 151, 152, 161, 163, 164, 188-190, 215, 217, 239, 242, 265, 267, 269, 274, 275

Ərəb Şərqi – 26, 108

Ərəbistan yarımadası – 44, 52, 53, 160, 172

Ərminiyyə – 6-9, 56, 101, 128, 141-147, 153, 157, 162, 175, 182, 188, 192, 194, 201, 202, 204, 207, 208, 215, 216, 224, 238, 240, 244-249, 256, 258, 259, 268, 270, 271, 273

Ərşaq – 134, 171, 172, 275,

**F**

Fərfaqabad – 28, 64, 66, 254

Fəris – 146

Fələstin – 26

Fərfəqəbaz (Furqabaz) – 46,

Filan – 63, 64, 154, 254

Firuzqubad/Feyruzqubad – 64, 65, 254



## G

Gassaniyeh – 255

Gəncə – 7, 8, 51, 64, 68, 70, 77, 79, 80, 81, 83, 90, 101, 106, 108, 110, 114, 119, 126, 127, 133, 134, 178, 181, 196, 206, 210, 211, 212, 213, 246, 248, 254, 257, 271, 273

Gilan – 26, 63, 69, 165, 217

Gilan dənizi – 247

Girkan – 136

Girkaniyə – 136

Gürcüstün – 30

## Ğ

əl-Ğuzziyyə – 136

## H

Hamis – 64, 65, 213

Hələb – 11, 17, 18, 22, 242

Həmə – 12

Həmədan – 82, 83, 155, 163, 210, 215, 240, 266

Hindistan – 38

Hübəşə – 36

## X

Xalxal – 20, 28, 46, 63-66, 69, 72, 103, 131, 192, 213, 216-218, 244, 245, 254, 256

Xarəzm – 19, 165

əl-Xarəzm dənizi – 165

Xarəzm gölü – 165

Xarrakan – 64, 215

Xavərəzm – 183

Xayzan – 153

Xəvafın qəsəbəsi – 245

Xəzər çayı – 135-136

Xəzər dənizi – 20, 31, 50, 56, 59, 63, 72, 130, 132, 136, 148, 152, 165, 166, 245-247, 254, 256

Xəzər ölkəsi – 134, 145, 193, 213, 243, 253

Xəzər şəhəri – 255

Xəzəran keçidi – 218

Xilat – 54, 143, 204, 215, 216

Xilat gölü – 216

Xırs – 64

Xocənd – 33

Xorasan – 17, 18, 19, 21, 22, 83, 116, 140, 165, 168, 176, 179, 195, 210, 217, 222, 248, 250

Xosrovşah – 28, 64, 215

Xoy – 20, 90, 219, 248

Xuna/Xunə (Xunəc) – 17, 21, 46, 60, 64, 103, 116, 218, 219

Xunan – 49, 183, 206, 219, 257

Xunlik – 218

Xunliq – 64

əl-Xurasani – 63, 165

Xuşş – 55, 172, 275

Xutta – 28, 64, 215

Xuveyy/Xuvey (Xoy) – 20, 44, 55, 64, 90, 91, 101, 123, 219, 242

Xuzur – 214

Xuzustan – 82, 176

Xürrəm – 28, 29, 55, 63, 215

## **İ**

İhric – 52, 59, 151, 152

İraq – 53, 86, 176, 194, 248, 275

İran (Fars) – 26, 78, 84, 126, 190, 195

İrbil – 11, 17, 18, 23, 28, 29, 91, 116, 138, 148, 192, 222  
İrqaniyə – 136,  
İrlandiya – 23  
İrminiyyə – 8, 126, 141, 142, 147  
İsbizrus çayı – 147  
İsfahan – 83, 87, 159, 176, 182, 211, 250,  
İtil (Atil) – 134, 135, 136, 154, 214, 243, 244  
İtil çayı – 63, 134, 135, 136, 165, 167, 214, 227, 228

## **K**

Kabban/Qabban – 59, 63, 64, 254  
Kalan rud – 63, 257  
Kalikala – 225  
Kar – 28, 64, 256  
Karkar – 64, 257  
Kazac – 63  
Kazna – 64, 253, 257  
Kçik Ərminiyyə – 142, 143  
Kəbuzən – 20, 30, 71, 167  
Kəlkəva – 63, 257  
Kəncə – 64  
Kəzəc – 40, 57, 256  
əl-Kimakiyyə – 136  
Kiran – 59, 64, 258  
Kirman – 140  
Kiş – 15  
Kufə – 53, 123, 124, 125, 243, 269  
Kulsure/Kulsara – 51  
əl-Kulzum – 63, 166  
Kunduvan – 63, 257  
Kurki – 51

Kurraki – 51

Kursara – 51

Kuzkunan – 20, 21, 30, 64, 66, 258

Kür çayı (əl-Kurr) – 49, 50, 99, 127, 128, 166, 174, 176, 183, 184, 186, 187, 248

Kürc – 153, 205, 256

əl-Kürr – 63, 225

## **Q**

əl-Qabq – 63, 150, 165

Qafqaz – 5, 9, 27, 30, 41, 56, 57, 60, 61, 62, 63, 70, 72, 88, 90, 115, 117, 118, 119, 143, 149, 209

Qahirə – 90

Qaliqala – 143, 183, 276

Qəbələ – 40, 64, 112, 113, 143, 144, 183, 255

Qəznə – 140

Qəzvin – 28, 65, 66, 127, 151, 192, 213, 215, 216-217, 256, 264

Qumik – 153

Qurran – 55, 57, 64, 171, 172, 256

əl-Quziyyə – 165

## **L**

Lakz – 64, 218, 258

əl-Lan – 62, 116, 144, 145, 149, 150, 165, 258

Leypsiql – 25

Ləsub (Lasub) – 46, 64, 94, 95, 176, 258

Lursara – 51

## **M**

Makiyan – 36

Maku – 35

Marağa – 17, 48, 64, 68, 69, 71, 80, 81, 90, 95, 116, 123, 128, 172, 193, 209, 218, 223, 236, 250, 253, 257, 259-263, 266, 267

Mart – 64, 66, 263

Maskat – 154, 167

Matris – 64, 259

Mavəraünnəhr – 179

Mədrəs – 64

Mənbic – 37

Mərənd – 20, 48, 56, 64, 90, 103, 123, 263

Mərv – 14, 18, 19, 36, 37, 51, 82, 83, 90, 107, 210, 245

Miməz – 48, 64, 90, 123, 268

Misir – 16, 22, 23, 138, 141, 146, 159, 179

Miyanə (Məyanic) – 17, 21, 64, 87, 90, 103, 116, 123, 266, 267

Mosul – 17, 19, 21, 80, 124, 126, 155, 163, 179, 238, 274

Mudir – 164

Muğan – 41, 54, 98, 103, 124, 125, 134, 165, 167, 171, 259, 265

əl-Muharrim – 54

Muqan – 41, 46, 63, 121, 264, 265

Muşil – 64, 66, 264

## N

Naxcivan – 64, 109, 269, 270, 274

Naxçıvan – 6, 7, 68, 79, 80, 90, 94, 106, 108, 111, 119, 273, 274

Nakçıvan, Naxçıvan – 42

Naqçıvan – 42, 64, 145, 274

Nariz – 46, 269

Naudiz – 103

Nərgizava – 245

Nəriz – 64, 110

Nəşavə – 6, 7, 8, 42, 48, 64, 90, 108, 109, 128, 143, 192, 270, 271, 273, 274

Nihavənd – 123, 125

Nissa – 180

Nişabur – 13, 19

Nişapur – 90, 113, 114, 179, 180, 222, 245, 254, 260, 261, 270

Nizamiyyə – 247

## **O**

Orta Asiya – 51, 107, 160, 158

## **P**

Paytakaran – 193

Persarmeniya – 193

## **R**

Rabat – 180

ər-Ran – 64, 128, 129, 182, 223, 224

ər-Ras çayı – 126, 144

ər-Rass – 63

Rey – 20, 102, 121, 130, 176, 182, 218, 243, 265, 269

ər-Rihab – 63, 224

ər-Ruha – 53

Ruklan – 153

Rum – 11, 12, 143, 145, 150, 205, 232, 268

Ruz – 64

## **S**

Sabalan – 63, 124, 239, 240

Sahib əs-Sərir – 143, 145, 146, 149

Saysaban – 64, 246

Seyvan – 28, 46

Sələmas – 236, 242

Səlməs – 52, 60, 64, 123, 242, 243  
Səməndər – 154, 167, 243, 244  
Səmərqənd – 19, 24, 95, 176  
Sərab – 60, 103  
Sərav – 64, 77, 90, 123, 131, 242  
Sicas – 52, 64, 240, 241  
Sicvan – 28, 64, 241  
Sincabaz/Sincəbəz – 64, 244, 245  
Sincal – 64, 66, 244  
Sincan – 28, 64, 66, 244, 245  
Sindabaya – 64, 245  
Sirac Tayr – 143  
Sisəcan – 126, 143, 145, 257  
Siyah-Kuh – 63, 166, 167, 245, 246  
Siyavard – 64, 245  
Soğdəbil – 143, 145  
Suriya – 15, 16, 23, 25, 26, 54  
əs-Sursur əl-kəbir (Böyük Tərtər) – 63, 207  
əs-Sursur əs-sağır (Kiçik Tərtər) – 63, 207

## Ş

Şabaran – 64, 246  
Şabran – 46, 101, 154, 248  
Şam – 37, 95, 140, 176, 177, 179, 197, 222  
Şamaxı – 64, 68, 183, 184, 185, 187, 188, 247, 248, 276  
əş-Şəbarən – 183  
Şəhrizar – 250  
Şəki – 53, 99, 257  
Şəkka – 63, 248  
Şəkki – 183  
Şəmkir – 70, 127

Şəmkür – 183

Şərqi İran – 18, 116

Şərvan – 64, 184, 246, 247, 248

Şimali Afrika – 73

Şimali Azərbaycan – 71, 126

Şimşat – 143, 249

Şindan – 153

Şirvan – 63, 71, 98, 99, 128, 143, 144, 146, 152, 160, 164, 167, 183,  
194, 202, 210, 211, 212, 215, 246, 247, 248, 253, 255, 276

Şiz – 46, 47, 63, 123, 124, 128, 129, 249, 250, 252, 253

## T

Tala – 40, 46, 63, 200, 253

Tarm – 122, 148, 256

Taylasan – 40, 53, 63, 125, 253

Təbəristan – 26, 63, 152, 154, 165-167, 264

Təbəristan dağları – 165

Təbəristan dənizi – 50, 63, 165, 188, 256, 257

Təbriz – 16-18, 20, 28, 29, 35, 37, 46, 52, 59, 64, 66, 68, 70, 71, 77,  
80, 85, 90-92, 99-101, 103, 116, 119, 121, 122, 125, 131, 133, 134,  
138, 148, 151, 196-201, 207, 213, 215, 222, 223, 236, 241, 242, 254,  
258, 262, 263, 266, 267, 274, 275

Təflis (Tiflis) – 201

Tərtər çayı – 46, 48

Tibriz – 196

Tiflis – 26, 63, 64, 88, 99, 116, 143, 149, 150, 186, 188, 189, 190,  
201-209, 222, 248, 256, 257, 276

Trapezund dənizi – 145

Tus – 90, 219, 220



**U**

Ucan – 60, 64, 116, 121

Uçan – 20, 21, 46

Ud – 55

Unar – 20, 21, 30, 64, 91, 96, 103, 151

Urmiya – 18, 20, 28, 36, 63, 66, 90, 91, 103, 116, 123, 138, 148,  
167, 249, 254, 258, 263, 265

Urmiya gölü – 17, 19, 20, 21, 30, 59, 71, 116, 138, 167, 200, 236,  
258, 265

Urmu – 28, 64, 137

Uşnu – 17, 20, 21, 91, 103, 172, 193, 243

Uşnuh – 90, 148

Uvz – 151

Uz – 64

**V**

Valaba – 64, 275

Van – 55, 99, 192, 276

Varan – 64, 66, 274

Varavi – 20, 21, 30, 64, 151, 274, 275

Varsan – 48, 54, 57, 64, 90, 172, 183, 188, 225, 275, 276

Vasporakan (Busfurracan) – 192, 193

**Y**

Yaxın Şərq – 5, 27, 51, 107

Yer kürəsi – 24

Yəməmə – 183

Yəmən – 146, 162, 163, 214, 276

əl-Yəzidiyyə – 64, 276

Yunan – 64, 276

**Z**

Zarat – 29, 64, 253

Zavazan/Zəvazan – 48, 63, 238

Zə`b çayı – 163

Zəncan – 17, 72, 128, 148, 218, 219, 223, 250

Zəravənd – 64, 236, 237

Zərkun – 63, 238

Zirikəran – 153

*Əliyeva Nərgiz Ağasəlim qızı*

**“Mucəm əl-buldən” əsərində Azərbaycan və Qafqaz**

**Xülasə**

Yaqut əl-Həməvi İslam mədəniyyəti tarixində ən məşhur coğrafiyaşünaslardan biri olmaqla bərabər, orta əsrlərin görkəmli ədibi, şair, xəttat və dilçisi sayılırdı. Müəllifin “Mucəm əl-buldən” əsərinin əsas dəyəri onun yazıldığı vaxtdan neçə yüzillər sonra da istifadə dərəcəsinin yüksəkliyi ilə ölçülə bilər. Əsərin verdiyi məlumatdan dövrün tarixi, coğrafiyası və mədəniyyəti ilə məşğul olan tədqiqatçılardan heç biri yan keçə bilməmişdir. Onlarla Azərbaycan alimi də Yaqutun materialını öz tədqiqatlarına cəlb etmiş, ona səhih mənbə kimi etibar etmişlər.

Bu tarixi-coğrafi-əsər XIII əsrin əvvəlləri dövrünün gərginliyini əks etdirməklə yanaşı oxucuları monqollara qədərki qarışıq zamanla üzləşdirir, onları müsəlman aləminin görkəmli elm və mədəniyyət xadimləri ilə tanış edir.

Mürəkkəb siyasi şəraitdə yaranmış tarixi-coğrafi səpkili bu qiymətli əsərdə Azərbaycan və Qafqazın siyasi-iqtisadi-mədəni vəziyyəti, o cümlədən kənd təsərrüfatı haqqında qiymətli material təqdim olunur. “Mucəm əl-Buldən” əsəri orta əsrlər Azərbaycan və Qafqazın şəhərlərinin ziyalı mühiti, Xilafət tərkibində olan ölkələrlə elmi-mədəni əlaqələrinin öyrənilməsi baxımından da böyük əhəmiyyət kəsb edir. Əsər bölgənin monqol hücumlarından əvvəl, ərəfəsində və ilk monqol hücumlarından sonra müqayisə edilməsi baxımından da qiymətlidir.

*Aliyeva Nərgiz Ağasəlim*

**Azerbaijan and the Caucasus in the work  
"Mujam al-buldan"**

**Summary**

Yagut al-Hamawi was one of the most famous geographers in the history of Islamic culture, as well as a prominent medieval writer, poet, calligrapher and linguist. The main value of the author's work "Mujam al-buldan" can be measured by the high level of use even centuries after its writing. None of the researchers dealing with the history, geography and culture of the period could ignore the information provided by the work. Dozens of Azerbaijani scientists also involved Yagut's material in their research and trusted it as a reliable source.

This historical-geographical work not only reflects the tensions of the early thirteenth century, but also confronts readers with the pre-Mongol turmoil, acquainting them with prominent figures of science and culture of the Muslim world.

This valuable historical-geographical work, created in a complex political environment, presents valuable material on the political, economic and cultural situation in Azerbaijan and the Caucasus, as well as agriculture. The work "Mujam al-Bulden" is of great importance in terms of studying the intellectual environment of the medieval cities of Azerbaijan and the Caucasus, scientific and cultural relations with the countries of the Caliphate. The work is also valuable in terms of comparing the region before, on the eve of and after the first Mongol invasions.

## MÜNDƏRİCAT

|                                                                                                                   |     |
|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| Ön söz .....                                                                                                      | 3   |
| Giriş .....                                                                                                       | 5   |
| Yaqut əl-Həməvinin həyatı .....                                                                                   | 11  |
| Yaqut əl-Həməvinin səyahətləri .....                                                                              | 15  |
| “Mucəm əl-buldən” əsərinin öyrənilmə tarixi .....                                                                 | 23  |
| Əsərin yazılma səbəbləri haqqında .....                                                                           | 36  |
| Əsərin strukturu .....                                                                                            | 37  |
| Müəllifin iş üslubu .....                                                                                         | 39  |
| Əsərdə istifadə olunan mənbələr .....                                                                             | 47  |
| Bölgənin tarixi coğrafiyası .....                                                                                 | 60  |
| Azərbaycan və Qafqaz şəhərlərinin mədəni həyatı ..                                                                | 72  |
| Təsərrüfat həyatı .....                                                                                           | 90  |
| Bioqrafik mənbələrlə müqayisəli təhlil .....                                                                      | 104 |
| Nəticə .....                                                                                                      | 115 |
| “Mucəm əl-buldən” əsərinin Azərbaycan<br>və Qafqaza aid hissələrinin tərcüməsi .....                              | 120 |
| Yaqut əl-Həməvinin “Mucəm əl-buldən” əsərinin<br>Azərbaycan və Qafqaza aid hissələri<br>(ərəb dilində mətn) ..... | 277 |
| İstifadə olunmuş mənbə və ədəbiyyat .....                                                                         | 369 |
| Adlar göstəricisi .....                                                                                           | 383 |

**NƏRGİZ ƏLİYEVƏ**

**“MUCƏM ƏL-BULDƏN” ƏSƏRİNDƏ  
AZƏRBAYCAN VƏ QAFQAZ**

“Elm və təhsil” nəşriyyatının direktoru:  
***professor Nadir MƏMMƏDLİ***

**Dizayner:** Kamran İbrahimov  
**Texniki redaktor:** Rövşanə Nizamiqızı

Çapa imzalanmış 23.12.2020  
Şərti çap vərəqi 26,5. Sifariş № 589  
Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 300

Kitab “Elm və təhsil” nəşriyyat-poliqrafiya  
müəssisəsində səhifələnilib, çap olunmuşdur

E-mail: [elm.ve.tehsil@mail.ru](mailto:elm.ve.tehsil@mail.ru)

Tel: 497-16-32; 050-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev 8 /4